

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIV VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK INSTITUTI

QOSIMJON SODIQOV

TURKIY TIL TARIXI

5220700 – Sharq mumtoz filologiyasi ta'lim yo'nalishi
bo'yicha bakalavrlk bosqichida o'qiyotgan talabalar
uchun qo'llanma

Toshkent – 2009

Ushbu qo‘llanmada turkiy yozma yodgorliklar asosida o‘zbek adabiy tilining yuzaga kelishi va uning tarixiy taraqqiyoti, yozma yodgorliklarning fonetik, morfologik o‘zgachaliklari, atamashunoslik tarixi, matn uslubi masalalari yoritib berilgan.

Qo‘llanma Toshkent Davlat Sharqshunoslik institutining Sharq mumtoz filologiyasi bo‘limida o‘qiyotgan talabalar uchun yozildi.

Toshkent Davlat Sharqshunoslik institutining O‘quv-uslubiy kengashi nashrga tavsiya etgan (2009 yilning 13 noyabrida bo‘lib o‘tgan 1- majlis bayonnomasi).

T a q r i z c h i l a r:

filologiya fanlari doktori, professor **H. Dadaboyev**
filologiya fanlari nomzodi, dotsent **Q. Omonov**

© Toshkent Davlat Sharqshunoslik instituti, 2009 yil.

SO‘Z BOSHI

Toshkent Davlat Sharqshunoslik instituti Sharq mumtoz filologiyasi ta’lim yo‘nalishining o‘quv rejasiga “Turkiy til tarixi” fani kiritilgan. Ushbu fan turkiy (o‘zbek) adabiy tilining yuzaga kelishi va taraqqiyoti, ko‘hna turkiy bitiglarining til o‘zgachaliklari to‘g‘risidagi yalpi bilimlarni qamraydi. Fanni o‘qitishdan murod – talabalarga o‘zbek adabiy tilining kelib chiqishi, uning ildizlari, yuksalish bosqichlari, fonetik, grammatik o‘lchovlarining qat’iylashuv yo‘llari, turkiy til lug‘at boyligining ko‘lam-qamrovi, atamalarining yuzaga kelish tarixi, yozma til uslublari va ularning o‘ziga yarasha belgilari haqida bilim berishdir. Bosh vazifa – o‘tmishdan qolgan turkiy manbalarni, badiiy ijod namunalarini o‘qiy olish va ularni hozirgi o‘zbek tiliga ag‘darish uchun yetarli bilimlarni shakllantirish, turkiy yozma yodgorliklar ustida ilmiy ish yaratish yo‘llarini o‘rgatish hamda shu yo‘nalishda yetuk mutaxassislarni yetishtirishdan iborat.

Turkiy tilning ko‘p asrli tarixini bir yo‘la bir qo‘llanmada bayon qilish qiyin. Shuning uchun ushbu kitobda adabiy til tarixining eng eski – uning yuzaga kelishidan boshlab XVI yuzyillikning oxirlariga qadar kechgan taraqqiyoti to‘g‘risida so‘z yuritiladi.

Ilgingizdagi qo‘llanma bir urinishda, o‘quv rejasidagi bo‘shliqni to‘ldirish uchungina yozilgani yo‘q. U uzoq yillik izlanishlarim, talabalarga til tarixini o‘qitish yo‘lida to‘plangan tajribalarga tayangan holda yaratildi. Shu choqqacha yiqqan bilimlarimni, talabalar fan bo‘yicha bilishi kerak bo‘lgan narsalarning eng keraklilarini ushbu kitobga bitdim.

Qo‘llanmani chop ettirishda yaqindan ko‘maklashgan Sharq filologiyasi va tarix fakultetining dekani, himmatli va ochiqko‘ngil yigit **Jasur Ziyamuhamedovga** cheksiz hurmatimni bildiraman.

Qosimjon Sodiqov.

KIRISH

T a y a n c h t u s h u n c h a l a r : *umumxalq tili, adabiy til, og‘zaki til, yozma til, yozma yodgorliklar; yozma tilning tarixiy bosqichlari.*

E‘tibor qaratilayotgan masalalar:

Og‘zaki va yozma tilning o‘tmishdagi atamalari.
O‘zbek tilining tarixiy bosqichlari. Til tarixini davrlashtirish.
Til tarixini o‘rganishning tayanch manbalari.

Turkiy tillar, jumladan, o‘zbek tilining tarixi meloddan burungi davrlarga ildiz otgan, uning tarixi qadimgi oltoy davridan boshlanadi.

Tilning tarixiy taraqqiyoti to‘g‘risida so‘z borganda *umumxalq tili* va *adabiy til* tushunchalari amal qiladi.

Bundan tashqari, jonli tilning *og‘zaki* va *yoзма* ko‘rinishi bor. O‘tmishda har ikkovining ham o‘z atamasi bo‘lgan. Yusuf Xos Hojib o‘zining “Qutadg‘u bilig” asarida *yoзма tilni bitig* so‘z deb atagan edi. Qadimgi turkiy tilda *bitig* – “bitig, yozuv; xat, kitob; yozma hujjat” angamlariga ega. U “yozmoq, bitmak” ma’nosidagi *biti-* fe’lidan yasalgan. *Bitig* so‘z atamasi “bitilgan so‘z; kitobiy so‘z; matn”, tilshunoslik tushunchasi bilan aytganda, “yoзма til, adabiy til” ma’nosini beradi. Mana o‘sha atamaning Yusuf Xos Hojib baytlaridagi misoli:

Balaġat bilā xat teñāšsā qalī,

Eđi eđgü til bu bitig söz tili.

(Balog‘at bilan xat tenglashsa agar,

Yozma til juda ezgu til bo‘ladi) (QB.2655).

Fikrni yozma ko‘rinishda, ya’ni matnda ifodalash usuli *bitig söz yañi* deyilgan. Yusuf Xos Hojib yozma til fikrni ifodalashning eng yaxshi yo‘lidir, deya ta’kidlaydi:

Nekü ter ešitkil İlä sir teñi,

Eđi eđgü yañ bu bitig söz yañi.

(Ila-sir tengi [ya'ni yoshi Ila daryosiday uzun, ko'pni ko'rgan donishmand] bu to'g'rida nima degan, eshitgil:

Yozma til usuli juda yaxshi usuldir) (QB.2656).

“Og‘zaki til”ni Yusuf Xos Hojib *tilin söz* deb atagan. O‘sha atamaning misoli:

Yoq ersä bitig bu kişilär ara,

Tilin sözkä kim bütgäy erdi kör-ä.

(Bu kishilar orasida yozuv yo‘q ersa,

Og‘zaki so‘zga kim ham ishongan bo‘lar edi, ko‘rgin) (QB.2660).

Adib Ahmad Yugnakiy o‘zining “Hibatu-l-haqoyiq” asarida *ağiz til* degan atamani qo‘llagan. Bu atamadagi ağiz – “og‘zaki” degani, *ağiz til* esa “og‘zaki til”, ya’ni “nutq” degan ma’noni anglatadi. Demak, bu atama ostida “kishining nutqi” ko‘zda tutiladi. Mana o‘sha misol:

Ağiz til bezägi koni söz turur,

Köni sözlä sözni, tiliñni bezä. –

(Nutqning bezagi to‘g‘ri so‘z turur,

To‘g‘ri so‘zla so‘zni, tilingni (nutqingni) beza) (AH.155–156).

Muhimi shundaki, umumxalq tilining ham, adabiy tilning ham o‘z tarixi bor. Jumladan, o‘zbek umumxalq tilining tarixi oltoy davridan boshlanadi. Yozma adabiy tilning tarixi esa turkiy matn tuzish an‘anasining boshlanishi, yozma til o‘lchovlarining yuzaga kelishi va ularning qat‘iylashuvi bilan bog‘liq. Shunga ko‘ra, o‘zbek adabiy tilining tarixi yozma yodgorliklari ma’lum bo‘lgan qadimgi turk davridan (Birinchi va Ikkinchi turk xoqonliqlari davrida yaratilgan bitiglar tilidan) boshlanadi. Turkiy xalqlarning bulardan-da eski, hatto meloddan burungi davrlarga tegishli yozuv yodgorliklari ham topilgan. Biroq ular yirik matnlar emas, turli buyumlar sirtidagi bir-ikki so‘z va yo qisqa jumlati yozuvlardir. Ular yozma til tarixini o‘rganish uchun ozlik qiladi. Shuning uchun, hozircha, adabiy til tarixini turklarda yozuv madaniyati yuksalgan,

savodxonlik darajasi yuqori bo'lgan ko'k turk xoqonliqlari davridan boshlaganimiz ma'qul.

O'zbek tili o'zining uzoq asrli tarixiy takomili davrida bir qancha bosqichni o'tgan.

Tilimiz tarixining ilk bosqichi eng eski chog'lardan boshlab melodning V yuzyilliklariga qadar bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu bosqichni shartli ravishda *eng qadimgi turkiy til* deb ataymiz. Ilmiy asarlarda bu davrning ilk bosqichi "oltoy", keyingi bosqichi "xun davri" deb yuritiladi. Melodiy VI asrdan *qadimgi turkiy adabiy til* davri boshlanadi. Bu davr adabiy, ya'ni yozma til tarixining ilk bosqichidir, chunki turkiy yozma adabiy til ana shu kezda yuzaga kelgan. Bu davr to'g'risida so'z ketganda unga *yo'zma adabiy til* atamasini qo'shib ishlatganimiz ma'qul. Keng e'tirof etilishicha, "qadimgi turkiy yozma adabiy til" davri VI–X yuzyilliklarni qamraydi. Turkiy tilning eng ko'hna yozuv yodgorliklari o'sha chog'lardan qolgan. Turkiy, xususan, o'zbek adabiy tilining tarixi ham mazkur yozma yodgorliklar tilidan boshlanadi. Bu davr quyidagi bosqichlarga bo'linadi: 1) Ko'k turk yozma yodgorliklari tili (Bu guruhga Birinchi va Ikkinchi turk xoqonliqlari davrida yaratilgan ko'k turk yozuvli urxun va yenisey, tuva, talas, farg'ona yodgorliklarining tili kiradi); 2) Uyg'ur xoqonliq va davlatlarida yaratilgan ko'k turk, uyg'ur, moniy, brahma, sug'd yozuvlaridagi yozma yodgorliklar tili (turkshunoslik asarlarida "qadimgi uyg'ur tili" deb ham atalmoqda).

XI asrdan *eski turkiy adabiy til* davri boshlanadi. Bu bosqich XIV yuzyillikning boshlariga qadar davom etgan. Muhimi shundaki, bu davrning ilk bosqichlarida, xususan, qoraxoniylar davrida yaratilgan yozma yodgorliklar tili "qadimgi turkiy til" davrida yaratilgan bitiglar tiliga juda yaqin, ularda qadimgi yozma til an'analari davom etgan. Birgina misol: Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" asarida keltirilgan turkiy og'zaki ijod namunalari ham til, ham

badiiy jihatdan ancha burungi davrlarga ildiz otgan. Yoki mashhur “Qutadg‘u bilig” dostonining tili, lug‘at qatlamidagi sanoqli arabcha, forscha so‘zlarni demaganda, ko‘k turk bitiglarining tili bilan aytarli birday.

Eski turkiy adabiy til davri quyidagi bosqichlarni birlashtiradi: 1) Qoraxoniylar davri tili (qoraxoniylar davrida yaratilgan yozma yodgorliklar tili); 2) “Chig‘atoy turkiysi”; 3) Eski xorazm turkiysi (Oltin O‘rda va Xorazm muhitida amal qilgan adabiy til); 4) Eski qipchoq tili (Misrda yozilgan grammatik asarlar va lug‘atlar hamda g‘arbiy turk o‘lkalarida qipchoqlar yaratgan asarlar tili); 5) Eski anato‘li turkchasi (Bu XIII–XV asrlarda o‘g‘uz turklari qo‘llagan yozma adabiy tildir. Keyinchalik buning negizida *usmonli turkchasi* otini olgan adabiy til yuzaga keldi);

Eski o‘zbek adabiy tili (XIV asrdan XX yuzyillikning boshlariga qadar). Bu davrda ham “chig‘atoy turkiysi” davom etdi. XIII–XVI asrlarning adabiy tili “chig‘atoy turkiysi” oti bilan yuritiladi. Bu davr eski o‘zbek adabiy tilining eng yashnagan bosqichidir. O‘sha yuksalishning ta‘siri va an‘analari XX yuzyillikning boshlariga qadar keldi.

Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Bu davr XX asrning boshlaridan to shu kungacha amal qilmoqda.

Boshqa fanlarda bo‘lgani singari til tarixining ham o‘z chegarasi, o‘rganishga asos bo‘lib xizmat qiluvchi manbalari bor. Til tarixi yozuv yodgorliklariga tayangan holda muayyan tilning yuzaga kelishi, uning tarixiy taraqqiyoti, hozirgi ko‘rinishiga kelgunga qadar yuz bergan o‘zgarishlar, ularning yuz berishida amal qilgan qonuniyatlarni tadqiq etadi. Turkiy, xususan, o‘zbek tilining tarixi quyidagi tayanch manbalar asosida o‘rganiladi:

1. *O‘tmishdan qolgan yozma yodgorliklar.* Til tarixini o‘rganishda eng ishonchli manba bizgacha yetib kelgan yozuv yodgorliklaridir. Turkiy tilda yaratilgan diniy-falsafiy asarlar, badiiy adabiyot namunalari, tarix kitoblari, epigrafik matnlar,

qabrtosh yozuvlari, huquq ishlariga, xo‘jalik ishlariga tegishli bitiglar va boshqa yozma obidalar turkiy tillar tarixini o‘rganishda eng muhim manbalar sanaladi. Muhimi shundaki, ilk va o‘rta asrlarda turkiy tildagina emas, xitoy, sug‘d, fors, arab tillarida turkiy tillar to‘g‘risida ma’lumot beruvchi asarlar, lug‘at va grammatika kitoblari yaratilgan. Ushbu asarlar ham turkiy tillar tarixini o‘rganishda tayanch manbalar bo‘la oladi.

2. *Xalq og‘zaki ijodi (folklor) materiallari*. Xalq afsonayu dostonlari, rivoyatu ertaklari, qo‘shiq-lari, maqol va iboralarining ayrimlari juda eski zamonlarga ildiz otgan. Folklor materiallari badiiy tafakkurdagi eski an‘analarga, til an‘analariga izchil amal qiladi. Asrlar bo‘yi yuzaga kelgan ushbu ijod namunalari eski til belgilarini yaxshi saqlaydi. Shuning uchun xalq og‘zaki ijodi asarlari tilidan til tarixi materiali sifatida ham foydalanish mumkin.

3. *Hozirgi turkiy tillar va ularning shevalari*. Turkiy tillar va xalq shevalari eski turkiy tilning yuzyilliklar osha fonetik, leksik-semantik, grammatik, stilistik jihatdan o‘zgarib, takomillashib, turkiy xalqlarning ijtimoiy-siyosiy, madaniy hayoti talablariga bo‘ysungan holdagi hozirgi ko‘rinishidir. Ayniqsa, xalq tili o‘tmish an‘analarini o‘zida yaxshi saqlaydi.

4. *Joy otlari (toponimlar), geografik atamalar, xalq otlari (etnonimlar)*. Shahar, qishloq otlari, suv otlari (gidronimlar) va boshqa geografik atamalar, etnonimlar tilning eski qoldiqlarini o‘zida aks ettirgan bo‘ladi. Shuning uchun ham ular til tarixini o‘rganishdagi muhim manbalardan bo‘la oladi.

S o‘ r o q v a t o p s h i r i q l a r :

Lutfan *umumxalq tili* va *adabiy til*, *og‘zaki* va *yozma til* tushunchalarini izohlab bering. O‘tmishda bular qanday atalgan?

O‘zbek tilining tarixi qanday bosqichlarga bo‘lib o‘rganiladi?

O‘zbek tilining tarixi qanday manbalar asosida o‘rganiladi? O‘rnaklar bilan tushuntiring.

BIRINCHI BO‘LIM. O‘ZBEK ADABIY TILINING YUZAGA KELISHI VA YUKSALUVI

T a y a n c h t u s h u n c h a l a r: *tilning o‘tmishdagi atalishi; türkçä, türk tili, türkî, çigatay türkîsi, özbek tili; til vaziyati; qadimgi turk dialektlari; tilshunoslik tarixi.*

Eʼtibor qaratilayotgan masalalar:

O‘zbek tilining o‘tmishdagi atalishi.

O‘tmishda adabiy til qanday atalgan?

Ilk va o‘rta asrlarda Markaziy Osiyodagi til vaziyati.

O‘zbek adabiy tilining yuksaluv.

Shoir-yozuvchilar, tarix bituvchilar, olimlar, tarjimon va kotiblarning adabiy til yuksaluviga qo‘shgan ulushi.

Qadimgi turk dialektlari va ularning yozma adabiy tilga bog‘liqligi.

O‘zbek tilshunosligining tarixi. Uning yuzaga kelishi va tarixiy bosqichlari.

O‘ZBEK TILI O‘TMISHDA QANDAY ATALGAN?

Xalq va tilining yoshi har qachon ham u atalayotgan ot tarixi bilan o‘lchanavermaydi. Chunki muayyan til o‘z tarixi davomida bir qancha nom bilan yuritilgan bo‘luvi mumkin. Buning misoli: hozirgi *o‘zbek, o‘zbek tili* atamalarining kelib chiqish tarixi uning qadar eski emas. Aslida esa o‘zbek xalqi va tilining tarixi juda eski zamonlarga ildiz otgan bo‘lib, hozirgi otining tarixi uning yoshini o‘zida aks ettirmaydi. O‘tmishda hozirgi o‘zbeklar va ularning tili bir qancha nom bilan atab kelingan.

Qadimgi turk ijtimoiy-siyosiy muhitida “xalq, ulus” tushunchasini *äl-el, bodun~bodun, el-kün, el-ulus* so‘zlari ifoda etgan. Bizgacha yetib kelgan ilk yozma obidalarda turkiy qavmlarning otlari ham tilga olinadi. Masalan, ko‘k turk bitiglarida turkiy qavmlarning umumiy oti *türk (türk, türk*

bodun, türk eli) deb atalgan. Turkiy qavmlar esa *oğuz* (bu qavm uyushmalari *säkiz oğuz, toquz oğuz* deyilgan), *uyğur, tatar* (*tatar, toquz tatar, otuz tatar*), *qarluq, qipčaq, qırqız, basmil* otlari bilan qayd etiladi. Baʼzan bular *bodun* soʻzi bilan birikma shaklida ham qoʻllangan: *oğuz bodun, toquz oğuz boduni, qarluq bodun*, “mamlakat, yurt” tushunchasini *el* soʻzi ifodalagan: *türk qipčaq eli* singari. Muhimi, yozma manbalarda turkiy til va uning dialektlari ana shu qavmlarning oti bilan atogʻliq. Bu atamalar *til* soʻzi bilan ham qoʻshib ishlatilgan. Masalan: *oğuz tili, uyğur tili*.

Endi turkiy (oʻzbek) tilning oʻtmishdagi otlarini yozma yodgorliklar misolida koʻrib chiqaylik.

Turkiy tilning oʻtmishda keng qoʻllanilgan otlaridan biri *türk* (*türkcä, türk tili*) atamasidir. Bu ot buddizmning VII–IX asrlarga mansub “Maytri simit noʻm bitig” asarida qoʻllangan. Chunonchi, asarda Partanarakshit Karnavajiki otli kishi uni toʻxri (tohar) tilidan turk tiliga tarjima qilganligi qayd etiladi: *Partanarakšit Karnavajiki türk tilinčä ewirmiš Maytri simit nom bitig* (MS.145).

X asrda yashab oʻtgan beshbaliqlik mashhur tarjimon Shingku Sheli tudung ham oʻz tarjimalarida ana shu atamani qoʻllagan. Uning tavgʻachcha (xitoycha) versiya asosida turkiyga oʻgirilgan “Syuan-szan kechmishi” asari turk tilida ekanligi taʼkidlanadi: *Tawğaç tilintin yana bešbaliqliğ Šinğu Šeli tuduñ yañirtı türk tilinčä ewirmiš* (Tavgʻach tilidan yana beshbaliqlik Shingku Sheli tudung turk tiliga oʻgirdi) (ST.V.87). *Türk tili* atamasi Shingku Shelining boshqa bir tarjiması – “Vujud va koʻngilni anglash kitobi”da ham uchraydi. Unda asar qanday tildan oʻgirilgani toʻgʻrisida shunday maʼlumot berilgan: *Šinğu Šeli tuduñ tawğaç tilintin türk tilinčä ewirü tegintim* (Shingku Sheli tutung tavgʻach tilidan turk tiliga tarjima qildim) (Hazai 1975,95). Lekin bu tarjimon ijodiga mansub “Oltun tusli yorugʻ” sutrasining yakunida asar tavgʻachchadan turk-uygʻur tiliga oʻgirilgan deb

qayd etilgan: *bešbaliqliğ Şinğu Šeli tuduñ tawğaç tilintin türk uyğur tilinčä ikiläyü ewirmiş Altun öñlüg yaruq yaltürüqlig qopta kötrülmiş nom eligi atliğ nom bitig tügädi* (Beshbaliqlik Shingqu Sheli tudung tavg‘ach tilidan turk-uyg‘ur tiliga tarjima qilgan “Oltin rangli nurli yaltiroqli hammadan ustun turadigan no‘m tojdori” otlı no‘m bitig tugadi). Chamasi, mazkur atama asar qulyozmasining ko‘chirilgan davri (XVII asr) bilan bog‘liq qo‘llangan chiqar.

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” dostonida asarning tili *türkcä* deb atalgan (*türkcä qoşuq, türkcä masal* singari):

Bu türkcä qoşuqlar tüzättim señä,

Oqırda unıtma du‘a qıl meñä.

(Bu turkcha qo‘shıqlarnı sen uchun bitdim,

O‘qırda unıtma, meni duo qil) (QB.58).

Alisher Navoiy o‘z asarlarida turkiy tilda so‘zlashuvchılarnı *türk* (*türk, türk ulusi*), *türkigoular*, *atrāk* nomlari bilan tilga oladı. Turkiy tilni esa *türk* (*türk tili, türk lafzi, türk alfāzi*), *türkcä* (*türkcä, türkcä til*), *türkî* (*türkî, türkî alfāz*) deb ataydı. Ulug‘ mutafakkirning ta’kidlashicha, uning asarlari ana shu tildadır. Masalan, “Lisonu-t-tayr”da bu to‘g‘rida shunday satrlarnı o‘qiymiz:

Türk alfāzi bilä sürdüm maqāl (LT.253).

Türk alfāzi bilä taptı adā (LT.271).

Shundan kelib chiqib, Navoiy turkiy she’riyatni *türk nazmi* deb atagan edi.

Navoiy qo‘llagan atamani Zahiriddin Bobur asarlarida ham uchratamiz. Masalan, u “Boburnoma”da Andijon to‘g‘risida ma’lumot bera turib, elini *türk*, uning tilini *türkî* deb ataydı (BN.6). Yoki Navoiy ijodi haqida fikr yuritib, turkiyda “hech kim uningdek ko‘p va xo‘p” bitmaganligini ta’kidlaydı: *türkî* til bilä tā še‘r aytupturlar, heç kim anča köp va xob aytqan emäs (BN.153).

Muhammad Solih o‘zining “Shayboniyнома” asarida Shayboniyxon fazilatlarini ta’riflar ekan, uning turkiy asarlarini *türkî ab’yât*, tilini esa *türkçä til* deb atagan:

Türkî ab’yâtî erür şarbat-i nâb,

Fârsî şe’rlarî ham serâb (ŞN.29).

Türkçä til bilä îmälärî bar (ŞN.30).

Bu atama keyingi asrlarda yaratilgan asarlarda ham uchraydi. Lekin *türk* atamasining xalq nomi sifatidagi qo‘llanuv doirasi toraygan: uni Anato‘li turklarigina o‘zining va tilining oti sifatida saqlab qoldi. Butun turkiy tillar oilasiga nisbatan esa *tirkî* (*türkî*, *türkî tillär* singari) atamasini qo‘llaymiz.

Hozirgi zamon orientalistikasida XV asrning ikkinchi yarmi – XVI asr boshlaridagi turkiy adabiyotning klassik bosqichini *chig‘atoy adabiyoti*, tilini esa *turkiy*, *eski o‘zbek tili* nomlari bilan yonma-yon “*chig‘atoy tili*”, “*chig‘atoy turkiysi*” deb atalmoqda. Ushbu atamaning kelib chiqishi Chingizxonning o‘g‘li Chig‘atoyxon otiga bog‘lanadi. Ma’lumki, Chingizxon o‘zi bosib olgan yerlarni o‘g‘illariga ulashganda, O‘rta Osiyo yerlari Chig‘atoyga tekkan edi. Shunga ko‘ra, bu yerlar “*Chig‘atoy eli*”, yerli xalqlar esa “*Chig‘atoy ulusi*”, xalqning tili esa “*Chig‘atoy tili*” deb atalgan. Bu ot o‘zining semantik taraqqiyoti davomida kishi otidan ma’muriy, ijtimoiy-siyosiy va madaniy atamaga aylangan. Ta’kidlash kerakki, “*Chig‘atoy ulusi*”, “*Chig‘atoy tili*” atamalarining mo‘g‘ullarga yoki ularning tiliga hech bir bog‘liqlig‘i yo‘q. Chunki, bu o‘lkada mo‘g‘ullar emas, turkiy ulus yashagan. “*Chig‘atoy tili*” atamasi ham turkiy tilning (eski o‘zbek tilining) nisbiy atamasidir.

Čiğatay so‘zi atama sifatida XIII asrdan boshlab qo‘llanilgan. Manbalarga qaraganda, bu atama boshlab (XIII–XIV asrlarda) Chig‘atoyxon sulolasi (turk-mo‘g‘ullar), davlat hokimiyatining oliy tabaqa vakillari, shuningdek, cherikka nisbatan qo‘llanilgan. Keyinchalik (XV asrda) butun

Mavoraunnahr va Xurosondagi turk ulusiga nisbatan, XVI asrdan boshlab Mavoraunnahrdagi ham turkiy, ham forsiy tilli ulusga nisbatan qo‘llanilgan (Благова 1982,155–156).

XV–XVI asrlarda bu atamaning ijtimoiy-siyosiy vazifasi o‘ta kengaygan bir sharoitda butun Mavoraunnahr elini, uning xalqini, xalqining tilini ham ifodalay boshladi: yurtini, elini *Čiğatay*, *Čiğatay eli*, xalqini *Čiğatay ulusi*, uning tilini esa *čiğatay türkisi* deyildi. Jumladan, Muhammad Solihning “Shayboniynoma” asarida:

Čiğatay el meni özbek demäsün,
Behuda fikr qilip ğam yemäsün (ŠN.111).

“Abushqa” lug‘atida “yurt” ma’nosida *Čiğatay*, *Čiğatay diyāri* atamaları qo‘llanilgan (DDT.96,276).

XVI asrda yuz bergan temuriylar saltanatining inqirozi va Mavoraunnahrdagi shayboniylar hokimiyatining o‘rnatiluvini, o‘zbek-qipchoqlarning bu o‘lkaga kirib keluvi oqibatida ushbu atama ham iste’modan chiqib boshladi.

XIV asrda yaratilgan “Kitob-i tarjumon-i turkiy” asarida “turkiy”, “turkiy qipchoq tili” hamda “turkmancha”, “turkman tili” atamaları uchraydi. Muallifning ta’kidicha, kitob “turkiy qipchoq tili” qoidalariga bag‘ishlangan. “Turkmancha” yoki “turkman tili” materiallari esa o‘rni-o‘rni bilan qiyos sifatida keltiriladi. Chamasi, ushbu asarda “turkiy”, “turk qipchoq tili” atamasi bilan qipchoq lahjasi, “turkmancha”, “turkman tili” deyilganda esa o‘g‘uz lahjasi ko‘zda tutilgan.

“Attuhfātu-z-zakiyatu fil-lug‘atit turkiya” asarida ham kitob turkiy (qipchoq) tili grammatikasiga bag‘ishlanganligi ta’kidlangan. Ushbu asarda ham, o‘rni bilan, “qipchoq tili”, “turkman tili” atamaları uchraydi.

Alisher Navoiy “Nasoyimu-l-muhabbat”da Sayid Nasimiy haqida ma’lumot bera turib, shunday yozadi: Sayid Nasimî - ‘Irāq va Rum tarafidağī mülkdin erkändür. Rumî va türkmânî til bilā nazm aytıpdur (NM.437). Bu jumlada Navoiy *Rumî va*

türkmānī til atamasi ostida turkiyning o‘g‘uz lahjasini ko‘zda tutgan.

O‘tmishda o‘zbek xalqi va uning tilini anglatgan atamalardan boshqa biri *sart* dir. *Sart* (<skr. *sartha*) so‘zi Yusuf Xos Hojib va Mahmud Koshg‘ariy asarlarida “savdogar” ma’nosini bildirgan. Masalan, “Qutadg‘u bilig”da: Nekü ter ešitkil bu sartlar baši (Bu savdogarlar boshi nima deydi, eshitgin) (QB.474). Yoki: Sartnñj azuqī arīğ bolsa, yol üzä yer (Savdogarning moli toza bo‘lsa, yo‘l ustida yoyadi. So‘zma-so‘z: Savdogarning ozig‘i halol bo‘lsa, yo‘l ustida yeydi) (MK.I.97).

Ushbu so‘z etnonim sifatida keyingi davrlardan boshlab ishlatilgan. U boshlab forsiyo‘ylarni, keyinchalik turkiy o‘troq ulusga nisbatan ham qo‘llanilgan.

“Muhokamatu-l-lug‘atayn”da Alisher Navoiy forsiy tilda so‘zlovchilarni *sart* (*sart*, *sart ulusi*, *sart eli*) hamda *fārsīgoy* otlari bilan tilga oladi. Ularning tilini esa *sart tili*, *sart lafzi*, *fārsī* (*fārsī*, *fārsī til*, *fārsī alfāz*) deb ataydi.

Bu so‘zning “Boburnoma”dagi ma’nosi e’tiborga molik. Zahiriddin Bobur Marg‘ilon (Marg‘inān)ni ta’riflar ekan, uning eli sartlar ekanini ta’kidlaydi. U yozadi: Eli sarttur va muštzan-u puršaru šor eldür. Jañaraliq rasmi Māvarāunnahrda šāye‘dur. Samarqand-u Buxārāda nāmdār jañaralar aksar marg‘inānidur (BN.7).

Kobul viloyatining ta’rifida sartlarni tojik va atrok (turklar) bilan qorishtirmaydi; ayri oladi. U shunday yozadi: *Julgasida va tūzlāridā atrāk-u aymaq va ‘arābdur. Šahrīda va ba’zi kentlāridā sartlardur. Yana ba’zi kentlāridā va vilāyatīda pašāyi-vu parāji va tājik-u baraki va afgāndur* (BN.120). Ushbu viloyatda yashovchi ellarning tili xususida yozadi: *On bir-on ikki lafz bilā Kābul vilāyatīda talaffuz qilurlar: ‘arabī, fārsī, türki, moğulī, hindī, afgānī, pašāyī, parāji, gabrī, barakī, lamğānī. Munča muhtalif aqvām-u muğāyir alfāz ma’lum emäs-kim, heč vilāyatta bolğay* (o‘sha joyda).

“Boburnoma”dan olingan misollarga e’tibor berilsa, muallif Kobul viloyatidagi xalqlarning tili to’g’risida ma’lumot berar ekan, sart yoki tojik tilini eslamaydi, u arabiy, forsiy, turkiy, mug’uliy va boshqa tillarni eslaydi, xolos. Yana Bobur Marg’ilon elini ham *sartlar* deb ataydi. Chamasi, marg’ilonlik sartlar deyilganda ustachilik bilan shug’ullanuvchi (o’troq hayot kechiruvchi) toifa ko’zda tutilgan ko’rinadi. Bulardan anglashiladiki, *sart* atamasi o’sha chog’lar ham forsiy, ham turkiy tilli o’troq, shahar aholisiga nisbatan qo’llanilgan.

Muhammad Solih ham “Shayboniynoma”sida Samarqand qamalini ta’riflab, uning xalqini *sart* deb tilga oladi: *Sartlar asru zabun boldilar* (SN.125). Bu o’rinda ham *sart* atamasi o’troq, shahar eliga nisbatan qo’llanilgan.

XVII asr tarixchisi Abulg’oziy asarlarida ham *sart* atamasi bor. Shuningdek, XIX asr Qo’qon tarixchilarining asarlarida-da bu ot tez-tez uchrab turadi. Bu kezlar XIII asrda O’rta Osiyoga kelib o’rnashgan o’zbek qavmidan boshqa tub aholi (turkiy va tojiklar) *sart* deyilgan, chamasi. Shu sabab bo’lib, XIX asrning ikkinchi yarmida rus tilshunoslari o’z grammatikalarida o’zbek tilini *sart tili* (сартовский язык) deb ataganlar.

Endi *özbek* atamasi to’g’risida ikki og’iz. Bu atamaning kelib chiqishini turlicha talqin qiladilar. Ba’zi olimlar bu atamani Oltin O’rda xoni O’zbekning (1312–1342) otiga bog’laydilar. Ularning fikricha, O’zbekxon qaramog’idagi ulus keyinchalik *özbek* otini olgan. Boshqa bir olimlar bu qarashni qo’llamaydilar. Ularning ta’kidlashicha, XIV–XV asrlarda Oq O’rdadagi turk-mo’g’ul qavmlari shu ot bilan yuritilgan. O’zbekxon esa Ko’k O’rdaning xoni bo’lib, o’zbek qavmlari unga bo’ysunmaganlar (qarang: Axmedov 1992,10–11).

Özbek atamasi XIII–XIV asrlarda yaratilgan forscha va arabcha manbalarda (jumladan, Juvayniy, Rashididdin, Xondamir va boshqalarning asarlarida) ham uchraydi. Ularda bu atama Dashti Qipchoqda yashovchi turk-mo’g’ul qavmiga nisbatan qo’llanilgan. Hatto ayrim manbalarda To’xtamishning

o‘zbek xoni ekanligiga ishora bor (qarang: o‘sha joy va keyingi betlarda).

Keyingi davr manbalarining guvohlik beruvicha, bu atamaning ma’nosi kengayib, urug‘lar uyushmasini ham anglata boshlagan. Chunonchi, Mas’ud ibn Usmon Ko‘histoniyning yozishicha, o‘zbeklarning tarkibiga yigirmadan ortiq turk-mo‘g‘ul qavmlari kirgan. Yoki Ro‘zbekaxon (XVI asr) o‘zbeklarning uch toifadan iborat ekanini ta’kidlaydi: ular Shaybon ulusiga qarashli barcha qabilalar, qozoqlar va mang‘itlardir (Ахмедов 1992,13–14).

Keyinchalik Dashti Qipchoqdagi o‘zbeklar uyushmasiga kirgan qavmlarning muayyan qismi o‘sha yerdagi qozoq, qoraqalpoq, boshqird va b. tarkibiga qo‘shilib ketganlar. Muayyan qismi Shayboniyxon qo‘shini bilan birga O‘rta Osiyoga kirib kela boshladilar va shu yerda turg‘un yashab qoldilar. Shayboniyxon cherigining katta qismi ham o‘zbeklardan edi.

XIII asrga qadar Mavoraunnahr va Xuroson turklari o‘zlarini *ozbek* demaganlar. Bora-bora bu o‘lkaga kelib o‘rnashgan o‘zbeklarning mavqei orta boradi; davlat boshqaruvi ham ko‘proq shularning qo‘liga o‘ta boshlaydi. Ana shunday tarixiy jarayon ta’sirida yerli turklar ham *ozbek* deb atala boshladi. Shunisi diqqatga sazovorki, kelib o‘rnashgan qavmlar burun qaysi urug‘-qabilaga tegishli bo‘lsalar, keyinchalik ham, hatto XX asr boshlarigacha ajdodiy-qabilaviy bo‘linish-belgilarini saqlab keldilar. Yaqin-yaqingacha o‘zbeklar orasida “qo‘ng‘irot urug‘i”, “nayman urug‘i”, “mang‘it urug‘i” singari otlarning saqlanib kelganligi bejiz emas.

Yuqoridagi ma’lumotlardan hozirgi o‘zbek xalqi XIV yuzyillikda Dashti Qipchoqda yuzaga kelgan, degan mutlaqo g‘ayri ilmiy xulosa kelib chiqmasligi kerak. O‘rta Osiyoda qadimdan yashab kelgan turkiy tub aholi hozirgi o‘zbek xalqining ota-bobolaridir. Dashti Qipchoqdan “o‘zbek” nomini

olgan qavmning kelib o‘rnashishi hozirgi o‘zbeklarning to‘liq tarkib topishidagi keyingi bosqichlardan biri, xolos. Ularga qadar yerli turkiy xalq boshqa otlar bilan atalar edi. Hozirgi otini esa, keyinchalik, o‘zlariga kelib qo‘shilgan o‘zbeklardan oldilar. Demak, atama tarixi xalq tarixiga mutlaqo teng emas.

Shu o‘rinda ta’kidlash kerak, hozirgi o‘zbeklarning shakllanuvida Dashti Qipchoqdan kelgan turkiy ulusning ta’sirini mutloq inkor etib ham bo‘lmaydi. Hozirgi o‘zbek xalqi uzoq tarixiy taraqqiyot ta’sirida, turli elat-urug‘larning birikuvidan tashkil topgan. Buni o‘zbek shevalarining o‘ta xilma-xilligida ham ko‘rish mumkin.

Özbek atamasi etnonim sifatida XIV asrdan boshlab qo‘llanilgan bo‘lsa-da, tilga nisbatan kech amal qilgan. Chunonchi, o‘sha kezlar o‘zbek qavmining shevasi *özbek tili* deb emas, *türki*, *qipçaq tili* deb atalgan. Qipchoq shevalari keyinchalik hozirgi tilshunosligimizda “eski o‘zbek adabiy tili” deb atalayotgan yozma tilga ham ta’sir eta boshlagan. Lekin u eski o‘zbek adabiy tilining tayanch dialektiga aylangan emas. Ya’ni adabiy til situatsiyasida keyin qo‘shilgan ulusning dialekti u qadar hal etuvchi o‘ringa ko‘tarila olgani yo‘q. Chunki bu davr Mavoraunnahr va Xuroson adabiy muhitida qadimgi va eski turkiy adabiy til an’analari va ta’siri ustuvor edi. Binobarin, XIII–XVI yuzyilliklardagi klassik adabiy til (“chig‘atoy turkiysi”) shu an’ana ta’sirida shakllangan. O‘zbek adabiy tilining keyingi davrlardagi taraqqiyoti ham bevosita ayni adabiy til davomida turadi. Bu tadrijiy jarayonni XVII asrdan XX asr boshlarigacha yashab o‘tgan Abulg‘oziy, Mashrab, Ogahiy, Muqimiy, Furqat va b. o‘nlab mumtoz adabiyotimiz namoyandalarining asarlari tilida yaqqol kuzatish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tili juda uzoq tarixga ega bo‘lib, uning hozirgi oti til tarixini o‘zida tugal aks ettirmaydi. Xuddi shunday holni boshqa turkiy (masalan, uyg‘ur, qozoq va b.) tillarda ham kuzatamiz. Bu hodisa turkiy tillarning, shular

qatori, o‘zbek tilining o‘ta murakkab jarayonni bosib o‘tganidan dalolat beradi.

O‘zbeklar hozirgi otini keyinchalik qabul qildi va uzoq asrli tilini ham shunday atay boshladi. Bunga qadar o‘zbek tili *türkcä*, *türk tili*, *türkü*, *çığatay tili* va boshqa nomlar bilan atab kelingan.

Adabiy tilning o‘tmishdagi atalishi

Yozma manbalarda, turkiy adabiy til turlicha atalgan. Mahmud Koshg‘ariy “Devonu lug‘atit turk”da o‘z davri yetakchi dialektlarini (sharqiy dialektlarni) birlashtirib *turk tili*, qolganlarini esa o‘z nomlari (o‘g‘uzcha, qipchoqcha) va b. bilan ataydi. Ana shu *turk tili* o‘rnida *xoqoniya tili*, *xoqoniya turkchasi* nomini ham qo‘llagan. Bu bilan u qoraxoniylar davlatining markaziy o‘lkalarida yashovchilar lahjasi (adabiy tilga asos bo‘luvchi yetakchi lahjalar)ni nazarda tutadi: “Tillarning yengili o‘g‘uzcha, eng to‘g‘risi, yaxshisi yag‘ma, tuxsi kabilarning tili va shuningdek, Ila, Ertish, Yamar, Etil vodiylaridan uyg‘ur shaharlarigacha bo‘lgan joylarda yashovchilar tilidir. Bularning ichida eng ochiq va ravon til xoqoniya o‘lkasida yashovchilarning tilidir “ ...” Shahar o‘rtasida turuvchilar xoqoniy turkchasida so‘zlaydilar” (MK.I.66). Mahmud Koshg‘ariy ushbu *turk tili*, *xoqoniya tili*, *xoqoniya turkchasi* atamallari bilan o‘z davri turkiy adabiy tilini ko‘zda tutgan edi.

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida *türkcä* bilan bir qatorda *buğraxan tili*, *xan tili* atamallari ham qo‘llangan. Misoli shunday: *Türkistän ellärindä buğraxan tilinçä bu kitäbdin yaxširaq hargez-kim ersä tasnif qilmadi* (Turkiston ellarida bug‘raxon tilida biror kimsa hargiz bu kitobdan yaxshiroq yozgan emas) (QB.48). Bu bilan, chamasi, Bug‘raxon qaramog‘idagi o‘lkalarda yashovchilar lahjasiga tayangan adabiy til ko‘zda tutiladi.

Adib Ahmad Yugnakiy o‘zining “Hibatu-l-haqoyiq” asari to‘g‘risida so‘z yuritib, uning turkiy tilda ekanligini ta’kidlaydi. Uning keltirgan bayti: *Anin uš čiqardim bu türkî kitāp* (Shuningdek, bu turkiy kitobni ijod qildim) (AH.473). Asarning 1444 yili ko‘chirilgan samarqand qo‘lyozmasida Amir Arslon tarxon masnaviysi dostoniga ilova qilingan. Amir Arslon masnaviysida qayd etilishicha, muallif bu kitobini *kašgar tili~kašgarî til* da yozgan:

Tamami erür kašgarî til bilä,
Ayitmiş adib riqqat-i til bilä.
Ägär bilsä kašgar tilin har kiši
Bilür ol adibniñ nekim aymiši.
(Kitob) koshg‘ar tili bilan yozib tugallandi,
Adib uni badiiy tilda ijod qildi.
Agar kim koshg‘ar tilini bilsa,
Adibning aytganlarini anglab yetadi) (AH.499–502).

Ushbu baytlardagi *kašgar tili~kašgarî til* atamasi qoraxoniylar markaziy o‘lkasidagi koshg‘ar (=qashqar) lahjasi (adabiy til) nazarda tutilgan deyish mumkin. Ushbu atama Mahmud Koshg‘ariy qayd etgan *xoqoniya tilining* o‘zidir. Chunki devonda qashqarliklar “xoqoniya turkchasi” da so‘zlashlari ta’kidlangan (MK.I. 66).

Mahmud Koshg‘ariy, Yusuf Xos Hojib, Amir Arslon tarxon ma’lumotlaridan qoraxoniylar davri turkiy adabiy tiliga yetakchi dialektlar asos bo‘lib xizmat qilganligi ayon bo‘ladi. Ushbu yozma adabiy til *türk tili*, *xoqoniya tili*, *bug‘raxon tili*, *koshg‘ar tili* singari otlar bilan atalgan. XIII–XV asrlarda yuzaga kelib takomil topgan “*chig‘atoy tili*”, “*chig‘atoy turkchasi*” ana shu adabiy tilning davomida turadi.

Bu kezlarda *čig‘atay tili* atamasi *türkčä*, *türkî* atamaları bilan yonma-yon qo‘llanilib, kitobiy adabiy tilni farqlash uchun ham xizmat qila boshladi. Abulg‘oziyning “Shajara-yi tarokima”da keltirgan quyidagi ma’lumotlari bunga dalildir. Tarixchi yozadi: *Hamma uluğlar ham äddî kišilär tüşünsün*

dep, men bu tarixni türki til bilän aytdim. Türkini ham andaq aytup-men-kim, beş yaşar oğlan tüşünür. Tüşüniş asan bolsun dep men çığatay türkîsidin, fârsîça va arabçadin bir dâna ham söz qoşmadim. Bu o‘rinda *çığatay türkîsi* deyilganda XV–XVI asrlardagi kitobiy til ko‘zda tutilgan. Ushbu atama ham qoraxoniylar davri manbalarida qo‘llangan “bug‘raxon tili”, “xoqoniya tili”, “koshg‘ar tili” atamalari singari adabiy tilni anglatadi. Temuriylar zamonida Mavoraunnahr va Xuroson adabiy, madaniy muhitida shakllangan adabiy til (“chig‘atoy turkiysi”) shu o‘lkadagina emas, balki butun turk-musulmon muhitining kitobiy adabiy tili darajasiga ko‘tarilgan edi.

ILK VA O‘RTA ASRLARDA MARKAZIY OSIYODAGI TIL VAZIYATI

VI–VIII asrlarda bir chegarasi Oltoydan tortib markiziy Mo‘g‘ulistonga qadar, ikkinchi yog‘i Sharqiy Turkistondan tortib Kaspiyga qadar ulkan hududda amal qilgan Birinchi va Ikkinchi ko‘k turk xoqonliklarining rasmiy tili turkiy til edi. Saltanatning davlat va jamiyat boshqaruvi, xalqaro diplomatik munosabatlari, rasmiy yozishmalar turkiy tilda olib borilgan. Rasman ko‘k turk yozuvi amalda bo‘lgan. Badiiy adabiyot, ilmiy va tarixiy asarlar, xonlarning tuzuklari, yorliqlari va chet ellar bilan yozishmalari turk tilida va ko‘k turk yozuvida bitilgan. Hatto turkiy til Buyuk Ipak yo‘li bo‘ylab xalqaro til sifatida amal qilgan. Ko‘k turk xoqonliklari keyinchalik uning o‘rnida yuzaga kelgan uyg‘ur xoqonlig‘i zamonida Markaziy Osiyoda, ayniqsa Buyuk ipak yo‘lida keng yoyilgan sug‘d tiliga, o‘rni bilan tabg‘ach (xitoy) tiliga ham e‘tibor qaratilgan. Masalan, monumental matnlar bitishda, turkiy til bilan barobar, sug‘d, ba‘zan tabg‘ach tillaridan ham foydalanilgan. Buni o‘sha kezlardan qolgan ikki, uch tilli bitiglarda ham kuzatishimiz mumkin. Chunonchi, 732 yili tiklangan Kul tigin bitigi ikki tilli: asosiy matn turkchada, toshning ters yuzida xitoycha yozuvi ham bor. To‘quz o‘g‘uz (uyg‘ur) xoqoni Alp

Bilga (xitoy manbalarida Baoi) xotirasiga 820–821 yillarda tiklangan Qorabalgʻasun obidasi uch til – turkiy, sugʻdcha va xitoy tilida bitilgan. Bu dalillar turk muhitida, ona tili bilan birga, mazkur tillarga ham alohida eʼtibor qaratilganidan dalolat beradi. Koʻk turk xoqonliklarining ayrim oʻlkalarida, xoqonliqqa qaram va unga qoʻshni yurtlarda, turklar bilan aralash yashaydigan boshqa qavmlar ichida ikki tillilik ham amal qilgan. Masalan, Sugʻdda va xoqonliq hududidagi sugʻdlar koʻchib kelib oʻrnashgan ayrim kentlarda, sugʻd-turk qoʻshtilliligi, Xorazmda xorazm-turk, qoʻshni Toharda va turk xoqonligʻi, keyinchalik uygʻur xoqonligʻining Toharga qoʻshni viloyatlarida, asosan, toʻxrilar orasida toʻxri-turk qoʻshtilliligi ham amalda boʻlgan.

Oʻtmishda yaratilgan matnlar ichida ikki, uch tillilari ham anchagina. Lekin matn ikkitilliligi bilan jamiyat orasidagi bilingvizm (qoʻshtillilik) hodisasini qorishtirmaslik kerak. Chunonchi, yuqorida qayd etilgan oʻlkalarda xorazm-turk, sugʻd-turk, toʻxri-turk qoʻshtilliligi boʻlgan. Lekin tabgʻach-turk qoʻshtilliligi turk jamiyati oʻtmishida uchramaydi. Turkiy yodgorliklarda xitoycha matnlarning berilishi xitoy tilining mavqeini nazarda tutgan holda shakllangan. Islom davrida turklar orasida arab tilining oʻrganilishi va arabiy savodxonlikning yuqori darajada boʻlganligini ham qoʻshtillilik hodisasi deb sanamaslik kerak. Turkiy til keyingi davrlarda yuzaga kelgan turkiy davlat va saltanatlarining rasmiy tili sifatida amal qildi. Mahmud Koshgʻariy oʻzining “Devonu lugʻatit turk” asarida turkiy tilning obroʻ-eʼtibori, boshqa tillar oʻrtasidagi mavqei, Oʻrta va Markaziy Osiyodagi til vaziyati toʻgʻrisida toʻla maʼlumot bergan edi. U turkiy tilning Sharq xalqlari oʻrtasidagi mavqei xususida toʻxtalib, uni “arab tili bilan ikki uloqchi ot singari teng poyga qilib oʻzib borayotgan turk tili” deya taʼriflaydi (MK.I.46).

Turk boʻlmagan jamoalar ichida turk tilini oʻrganishning kerakligi xususida yozadi: “Ularning [turklarning] oʻqlaridan

saqlanmoq uchun ularning xatti-harakatlarini mahkam tutmoq har bir aqlli kishiga loyiq va munosibdir. Bularga yaqin bo‘lish uchun eng asosiy yo‘l – ularning tillarida so‘zlashishdir, chunki ular bu tilda so‘zlashuvchilarga yaxshi quloq soladilar, o‘zlarini yaqin tutadilar, ularga zarar bermaydilar. Hatto ular o‘z panohida turgan boshqalarning gunohini ham kechib yuboradilar.

Ishonchli bir buxorolik olimdan va nisoburlik boshqa bir ishonchli olimdan shunday eshitgan edim, ular bu so‘zni payg‘ambarga nisbat berib aytgan edilar: payg‘ambar qiyomatning belgilari, oxir zamon fitnalari va o‘g‘uz turklarining xuruji haqida gapirganda, shunday degan edi: turk tilini o‘rganing, chunki ularning hukmronligi uzoq davom etadi.

Hadisning to‘g‘ri yoki to‘g‘ri emasligining javobgarligi aytgan kishilar gardaniga. Agar to‘g‘ri bo‘lsa, turk tilini o‘rganish vojib(zarur)dir; hadis to‘g‘ri bo‘lmagan taqdirda ham uni o‘rganish zarurligini aql taqazo qiladi (MK.I.43–44).

Mahmud Koshg‘ariy o‘z asarida turkiy qavmlarning yerlashuvi, bu o‘lkalardagi xalqlarning tillari to‘g‘risida ham keng ma‘lumot beradi. Asarda ta‘kidlanishicha, Rumga yaqin birinchi qabila *pāčänäk*, so‘ng *qīwčaq*, *oğuz*, *yämäk*, *bašğirt*, *basmil*, *qay*, *yabaqu*, *tatar*, *qīrqiz* keladi. Qirqizlar Chin yaqinidadir. Bu qabilalarning yeri Rum yonidan kun chiqargacha cho‘zilgan. “Devonu lug‘atit turk”ka kiritilgan xaritada ko‘rsatiluvicha, bu yurtlar G‘arbdan Sharqqa tomon cho‘zilgan.

Muallif yana davom etadi: So‘ng *čigil*, so‘ng *tuxsi*, so‘ng *yağma*, so‘ng *iğraq*, so‘ng *čaruq*, so‘ng *čumul*, so‘ng *uyğur*, so‘ng *tañut*, so‘ng *xitay*. Xitoy – Chindir. So‘ngra *tawğaç*, bu Mochindir (MK.I.64). “Devonu lug‘atit turk” asariga kiritilgan xaritada bu qabilalarning yurtlari janub bilan shimol o‘rtasida berilgan.

Turk ellarining chegaralari to‘g‘risida ham Mahmud Koshg‘ariyning o‘z qarashlari bor. Chunonchi, u *Qaz* so‘ziga izoh berar ekan, yozadi: “*Qaz* – Afrasiyob qizining nomi... Ba‘zilar turk shaharlari chegarasi Marvash – Shohijondan boshlanishini so‘zlaydilar. Chunki Qazning otasi *To‘ya Alp Er* – Afrasiyobdir. U Tahmurasdan uch yuz yil keyin Marvni bino qilgan. Ba‘zilar butun Mavoraunnahrni turklar o‘lkalaridan deb hisoblaganlar. U *Yankänd* dan boshlanadi. Uning bir oti *Dizrujün* dir. U sariqligiga ko‘ra, mis shahri demakdir. Bu Buxoroga yaqindir. Bu yerda Afrasiyobning qizi – Qazning eri *Siyavuş* o‘ldirilgan. Majusiy-otashparastlar har yili bir kun bu yerga kelib, *Siyavuş* o‘lgan joy atrofida yig‘laydilar. Mollar so‘yib, qurbonlik qiladilar. So‘yilgan mol qonini uning mozori tepasiga to‘kadilar. Ularning odatlari shunday. Butun Mavoraunnahr, Yankand dan Sharqqacha bo‘lgan o‘lkalarni turk shaharlaridan deb hisoblashning asosi shuki, *Samarqand* – *Semizkänd*, *Taşkänd* – *Şaş*, *Özkänd*, *Tünkänd* nomlarining hammasi turkchadir. *Känd* turkcha shahar demakdir. Ular bu shaharlarni qurdilar va shunday nom qo‘ydilar. Hozirgacha ham shunday kelmoqda. Bu yerlarda forslar ko‘paygach, so‘ng ular Ajam shaharlari kabi bo‘lgan. Hozir turk o‘lkalarining chegarasi *Äbisgün* dengizi bilan o‘ralgan. Rum o‘lkasidan va *Özjänd* dan Chingacha cho‘ziladi. Uzunligi besh ming farsax, eni uch ming farsax, hammasi sakkiz ming farsaxdir” (MK.III.163–164). Mahmud Koshg‘ariyning “*Känd* turkcha shahar demakdir. Ular bu shaharlarni qurdilar va shunday nom qo‘ydilar. Hozirgacha ham shunday kelmoqda. Bu yerlarda forslar ko‘paygach, so‘ng ular Ajam shaharlari kabi bo‘lgan” degan ma’lumotlari Mavoraunnahrning sanab o‘tilgan o‘lkalari turklar tomonidan bunyod etilgani, keyinchalik bu yerlarda forsiyabonlar nufuzining ham oshganligi, joy otlarining esa forsha atab ketilganidan dalolat beradi (*İncüögüz* – *Sirdaryā*, *Keş* (~*Käş*) – *Shahrisabz* singari joy otlarining yuzaga kelishi bunga misol).

Mahmud Koshg'ariy yuzyilliklar osha Markaziy Osiyo tuprog'ida yashab kelgan etnik guruhlar va ularning tillari to'g'risida ham aniq-taniq ma'lumot keltiradi. Jumladan, u mazkur o'lkalarda yashovchi *soğdaq, kändäk, arğu* larni "ikki tilda so'zlashuvchilar" deya ta'kidlaydi. Uning yozishicha, xo'tanliklar, tubutlar va tangutlarning ba'zilar kabi ikki tilda so'zlaydiganlar va boshqa shaharlarga borib yurganlar tilida buzuqlik bor. Bular bu yerlarga so'ng kelganlar (MK.I.65).

Mochinliklar va chinliklarning ayriча tillari bor bo'lsa ham, shaharliklar turkchani yaxshi biladilar. Olimning yana ta'kidlashicha, ularning turklar bilan yozishmalari turkchadir (MK.I.65).

Tubutlarning tillari alohida. Shuningdek, xo'tanliklarning ham ayrim yozuvlari va ayrim tillari bor. Tubutlar ham, xo'tanliklar ham turkchani yaxshi bilmaydilar (MK.I.65).

Mahmud Koshg'ariyning yozishicha, *Balasağun, Tiraz, Mädinätülbäyzä* shaharlarining xalqlari sug'dcha va turkcha so'zlaganlar (MK.I.66). Ushbu fakt ikki masalaga e'tibor qaratishni talab etadi: birinchidan, bu o'rinda shu o'lkalarda ikki tilda so'zlashuvchi ikki xalq yashaganligi ko'zda tutilmoqda; ikkinchidan esa bu o'lka xalqlarining (*soğdaq, kändäk, arğu* larning) ikki tilliligi. Ma'lumki, ko'k turk, uyg'ur xoqonliqlari va qoraxoniylar davrida bu o'lkalarda turklar bilan birga savdo yohud boshqa ijtimoiy-siyosiy jarayonlar ta'sirida kelib o'rinish qolgan sug'dlar ham yashar edi. Mahmud Koshg'ariy *soğdaq* (ya'ni sug'd) xalqini ikki tilda so'zlashuvchilar deb ta'kidlaganda (MK.I.65) ko'proq shu o'lkalardagi sug'dlarni ko'zda tutgan ko'rinadi.

Ko'k turk, uyg'ur xoqonliqlari va qoraxoniylar davrida Balasag'un aholisi ikki tilli edi. Mahmud Koshg'ariyning yozishicha, balasag'unliklar sug'dcha va turkcha so'zlaganlar (MK.I.66). Xalqning ikki tilli ekanligining boisi, bu yerda turklar bilan birga sug'dlar ham yashagan. Lekin qoraxoniylar davriga kelib, bu yerlik sug'dlarning turklashuv jarayoni yuz

bera boshlagan ko‘rinadi. Mahmud Koshg‘ariy *soğdaq* so‘ziga izoh bera turib: “*Soğdaq* – Balasag‘unga joylashgan bir qavm. Ular Samarqand va Buxoro o‘rtasidagi So‘g‘ddan bo‘lib, keyin turklashib ketgan odamlar” deb yozgan edi (MK.I.437).

Olim koshg‘arliklar to‘g‘risida ma‘lumot berar ekan, “Qashqarda kanchakcha so‘zlashadigan qishloqlar bor. Shahar o‘rtasida turuvchilar “xoqoniy turkchasi”da so‘zlaydilar” deb yozadi (MK.I.66). Bundan anglashiladiki, Koshg‘ar tevaragida kanchaklar yashaydigan qishloqlar ham bo‘lgan va ular ikki tilli edi. Shahar ichidagilar esa turkiy adabiy tilda (“xoqoniy turkchasi”da) so‘zlaganlar.

Muhimi shundaki, Mahmud Koshg‘ariy *känčäk* larni turklarning bir toifasi deb ta‘riflaydi (MK.I.444). Shunga ko‘ra, “kanchakcha” atamasini turkiy shevalarning biri deb qarash mumkin.

“Devonu lug‘atit turk”da *Uyğur* mamlakati va uning eli to‘g‘risida ham keng ma‘lumot berilgan. Mahmud Koshg‘ariyga ko‘ra *Uyğur* – besh shaharli viloyat ismidir. Uning yozishicha, Uyğur viloyatida beshta shahar bo‘lib, u yerning aholisi g‘irt kofirlar va nihoyatda mohir otuvchilardir. U shaharlarni Zulqarnayn bino qilgan. Bular: *Sülmi*, *Qoçu*, *Čanbaliq*, *Bešbaliq*, *Yañibaliq* shaharlaridir (MK.I.136).

“Devonu lug‘atit turk”da keltirilgan xaritada bu o‘lka *Bilādu Uyğur* deb qayd etilgan.

Mahmud Koshg‘ariy bu o‘lka xalqining tili va yozuv madaniyati haqida ham ma‘lumot bergan. U yozadi: “Uyg‘urlarning tili sof turkcha. Lekin o‘zlari so‘zlashadigan yana bir xil shevasi ham bor. Uyg‘urlar kitobning bosh qismida ko‘rsatilgan 24 harfdan iborat turkiy yozuvni qo‘llaydi. Kitob va xat-janglarini shu yozuv bilan yozadi. Uyg‘urlarning chinliklarnikiga o‘xshaydigan yana bir xil yozuvi ham bor. Rasmiy xat-jang va hujjatlarini shu yozuvda yozadi. Bu yozuvni musulmon bo‘lmagan uyg‘urlar bilan chinliklardan boshqalar o‘qiy olmaydi” (MK.I.40).

Mahmud Koshg'ariy *Qo'çu* ni uyg'urlar viloyatidagi bir shahar sifatida keltirgan (MK.I.136).

“Devonu lug'atit turk”da keltirilgan xaritada ham bu shaharlar bir chiziq bo'ylab joylashgan. Ushbu xaritada ko'rsatilishicha, bu viloyat janubdan *Küçä*, sharqiy tomondan *Kemi Talas* bilan chegaralanadi. Buning bayoni asarda yaxshi berilgan. Chunonchi, Mahmud Koshg'ariy *Küçä* haqida yozib, uni uyg'urlar chegarasidagi shahar (MK.I.384), *Kemi Talas* ni esa musulmonlar chegarasidagi shahar deb ta'kidlaydi (MK.I.347).

Oltin O'rda davlatida til vaziyati. XIII–XIV asrlarda mo'g'ulning o'z ulusida rasmiy davlat tili mo'g'ulcha edi. Chingizxon davrida mo'g'ullar ilk bor o'z davlatini qurdi, keyin bu davlat kuchli saltanatga aylandi. Bunga qadar bu yerlar ko'k turk xoqonliqlari, so'ng uyg'ur xoqonliqlariga qarashli o'lka edi. Mo'g'ullar esa turk davlatlari qaramog'idagi, uning ichidagi bir qavm sifatida (asosan, *tatar*, *mo'gul* atamalari bilan) yashab kelgan. Chingizxonning buyrug'i bilan mo'g'ul xati yaratildi, yozuvni ular turklar(uyg'urlar)dan oldi. Bu davrda mo'g'ul adabiy tiliga asos solindi, adabiy tilning rasmiy uslublari ishlab chiqildi. Fikrimizni XIII asrda yashab o'tgan yevropalik sayyoh Gilom Rubrikning yozmalari ham dalillashi mumkin. Sayyoh o'z esdaliklarida yozishicha, mo'g'ullar yozuvni uyg'urlardan (turklardan) olgan, saroylarida uyg'urlar kotiblik qilgan, o'zlarining mo'g'ulcha yorliqlarini uyg'ur xatida bitganlar (Григорьев 1981,81–82). Mo'g'ul tili Chingizxon zamonida davlat tili maqomini oldi va mamlakatning ichki hamda xalqaro munosabatlarida yetakchi o'ringa chiqib oldi.

Biroq, chingiziylar qo'l ostidagi ellarning, xususan, Oltin O'rda davlati(Jo'ji ulusi)ning rasmiy tili qay til bo'lganligi fanda turli bahslarga olib kelmoqda. Gap shundaki, turkiy xalqlar tarixida chuqur iz qoldirgan Oltin O'rda davlatida bitilgan rasmiy hujjatlar oz qolgan.

Mo'g'ul xonlarining saltanatning ilk davrlaridan qolgan davlat miqyosidagi va chet ellar bilan olib borgan bir qancha yozishmalariga tayanib, A.P. Grigorev XIII–XIV asrlarda (1380 yilga qadar) Oltin O'rda davlatida rasmiy til mo'g'ul tili edi, degan fikrni bildiradi (Григорьев 1981). Biroq o'sha zamonlardan qolgan turkiy yodgorliklar, o'sha davr tarixchilarining yozmalari va ulardagi aniq-taniq qaydlar bu xulosani tamom inkor etmoqda.

Oltin O'rda davlatida, qisman, mo'g'ul tilining ham amal qilganligini e'tirof etmoq lozim. Bunga Volga bo'yidan topilgan XIV asrdan qolgan yodgorlikni misol keltirish mumkin. Qo'lyozma uyg'ur xatida yozilgan bo'lib, matnning katta qismi mo'g'ul tilida, kichikroq bo'lagi esa turkiyda. Bundan boshqa ham uyg'ur xati bilan mo'g'ul tilida bitilgan rasmiy hujjatlar ma'lum. Aftidan, mo'g'ul zadagonlari o'z saroylarida, uy ichida (tor doirada) mo'g'ulcha so'zlashganlar. Hatto Botuxon davrida (1227–1255) rasmiy yozishmalar ham mo'g'ulcha olib borilganligi to'g'risida ma'lumotlar bor. Lekin, bu hodisani Oltin O'rda davlatining rasmiy tili mo'g'ulcha edi, deb tushunmaslik kerak.

Tarixiy manbalardan ma'lumki, XIII asrda dunyo yuzini ko'rgan mo'g'ul ipmeriyasiga qaram o'lkalar turklarning asl yurti bo'lgan. Imperiya chog'ida ham bu yerlarda turklar yashagan. Mo'g'ul zadagonlari boshda davlat ishlarini mo'g'ul tilida olib borishga urinib ko'rdilar. Buning imkoni bo'lmagach, rasmiy ishlarni turkiyda olib borishga majbur bo'ldilar. Hatto mo'g'ul zadagonlari orasida islomni qabul qilganlari ham bo'ldi. Mashhur sayyoh Ibn Battuta sayohatnomasida turk o'lkalariga kelib qolgan tatarlar (mo'g'ullar)ning islom dinini qabul qilganligini tasdiqlovchi dalillar bor. Chunonchi, u Samarqand tashqarisidagi Qusam ibn Abbos ibn Abdul Muttalib muqaddas ziyoratgohi to'g'risida yoza turib ta'kidlaydi: "Tatarlar ham qabrni tavvof etish uchun kelib, ko'plab pul sadaqa qiladilar, sigir va qo'ylarini

qurbonliqqa olib keladilar, dirham va dinor ehson etadilar... Tatarlar hali o'tparast ekanliklarida ham mana shu muqaddas maqbaraga tegmaganlar, hatto uning mo'jizalariga guvoh bo'lib sig'ina boshlaganlar" (Иброҳимов 1993,75).

Oltin O'rdada davlat ishlari, ichki va rasmiy munosabatlar, xalqaro diplomatik aloqalar, asosan, turkiyda yuritilgan. Bunga Tuxtamishxonning 1393 yili polyak qiroli Yag'ayliga yo'llagan uyg'ur yozuvli yorlig'i, Temur Qutlug'ning 1397 yili uyg'ur xati bilan bitilgan yorlig'i misol bo'la oladi.

XIV–XV asrlarda Xorazm adabiy muhitida "chig'atoy turkiysi"da yozilgan badiiy asarlar ham Oltin O'rdada til vaziyati to'g'risidagi ko'zqarashlarga oydinlik kiritadi. Xorazm shoirlari qadimgi turk adabiyoti va tili an'analarni saqlagan holda turkiy tilda ijod etganlar. Muhimi shundaki, Oltin O'rdada adabiy muhitida yaratilgan asarlarning bari "chig'atoy turkiysi"dadir. Bu hodisa "chig'atoy ulusi" va Oltin O'rdada, qolaversa, mo'g'ullar qaramog'idagi barcha turk o'lkalarida umumiy bo'lgan adabiy til amal qilgandigan dalolat beradi. Nasiruddin Rabg'uziyning "Qisasi Rabg'uziy" asari, Xorazmiyning "Muhabbatnoma" dostoni Oltin O'rdada (Xorazm) adabiy maktabining qimmatli namunalaridir.

Qutbning "Xusrav-u Shirin" dostoni ham Oltin O'rdada adabiyoti va adabiy tilining yorqin o'rnaklaridan. Mahmud bin Ali bin as-Saroyining "Nahju-l-faradis" asari ham ayni maktab ta'sirida yuzaga keldi. Asar 1357–1358 yili Oltin O'rdaning poytaxti Saroy shahrida bitilgan.

Demak, yozma manbalar, Oltin O'rdada adabiy muhitidan qolgan o'nlab badiiy asarlar, o'sha zamonlardan qolgan tarixiy asarlardagi ma'lumotlarga tayanib, XIII–XIV asrlarda Oltin O'rdada davlatining rasmiy tili turkiy til, yozuvi esa uyg'ur xati edi, degan qat'iy xulosaga kelish mumkin.

O'rta Osiyoning mo'g'ul istelosi davri tarixi xususida XIV asrning birinchi yarmida o'tgan mashhur tarixchi sayyoh Ibn Battutaning "Tuhfatu-n-nuzzar fiy g'aroyibu-l-amsor va

ajoyibu-l-Asfor” degan sayohatnomasi katta o‘rin tutadi. Sayyohning O‘rta Osiyoga sayohati Tarmashirin hukmronligi davriga to‘g‘ri keladi. Mavoraunnahr sultoni Alouddin Tarmashirin haqida Ibn Battuta shunday ma‘lumot beradi: “U qudratli hukumdor, qo‘shini ham juda ko‘p. U juda katta podsholik ustidan hukmron, o‘zi baquvvat va adolatli odamdir. Mamlakati jahonning to‘rt ulug‘ podshosi: Xitoy podshosi, Hindiston podshosi, Iroq podshosi va podsho o‘zbek mulklari orasida o‘rinlashgan. ... U mamlakatni o‘z birodari al-Jakatoydan keyin qo‘lga olgan. Bu al-Jakatoy esa o‘tparast bo‘lib, taxtga katta akasi Kabakdan keyin o‘tirgan. Kabak ham g‘ayridin, ammo o‘z ra‘iyatiga adolatli, musulmonlarni hurmat qiladigan kishi bo‘lgan” (Иброҳимов 1993,67). Alouddin Tarmashirin bilan bo‘lgan uchrashuvida sultonning turkiy tilda so‘zlaganini ta‘kidlaydi.

Ibn Battuta yozadi: “Men u yerda “o‘rdu” deb ataladigan qarorgohda bir necha kun turib qoldim. Bir kuni odatdagidek masjidga kirib bomdod nomozini o‘qidim. Nomoz tugagach, kimdir menga sulton ham shu masjidda ekanligini aytdi. Men o‘rnimdan turib unga salom berish uchun yaqiniga bordim. Shayx Hasan va faqih Hisomiddinu-l-Yoqiy sultonga mening to‘g‘rimda, bu yerga bir necha kun muqaddam kelganligim haqida so‘zlab berishdi. Sulton menga turkiy tilda murojaat qildi: “Xushmisan, yaxshimisan, qutlug‘ o‘lsun” (Иброҳимов 1993,68).

Sulton bilan boshqa bir uchrashuvi to‘g‘risida yozadi: “Shoh huzuriga – chodirga kirib, uni oltin qadalgan ipak mato to‘shalgan taxtda o‘tirganini ko‘rdim, bu taxt minbarga o‘xshab ketardi. Chodirning ichi zar ipak bilan to‘qilgan mato bilan qoplangan, sultonning tepasida bir tirsak balandligida qimmatbaho toshlar ila bezatilgan toj osig‘liq turardi. Ulug‘ amirlar sultonning o‘ng va so‘l tarafida o‘rindiqlarda o‘tirib olishgan, ular oldida esa podshohning bolalari qo‘llarida yelpig‘ich tutib turishardi. Chodirga kiraverishda noib, hojib,

Sohibu-l-alloma (muhr egasi) turishibdi. Ular (muhrni) “ol tamg‘a” deb atashadi. “ol” – “qizil” va “tamg‘a” – “muhr” ma’nosini bildiradi. Men chodir ichiga qadam qo‘yganida shu to‘rt kishi menga peshvoz chiqib, men bilan birga ichkariga kirishdi. Men sultonga salom berdim, u savollar berdi. Sohibu-l-alloma so‘zlarimni tarjima qilib turdi. Suhbatimiz mavzui Makka, Madina, Quddus (Alloh ularni yanada yuksaltirsin), al-Xalil, Damashq, Misr haqida, al-Maliku-n-Nosir, ikkala Iroq va ularning podshosi, shuningdek, fors mamlakatlari to‘g‘risida edi” (o‘sha kitob, 69- bet).

Muhimi, Ibn Battuta Mavoraunnahrdan o‘tib Hindistonga borgan chog‘dagi xotiralarida ham turklarga oid bir misolni keltiradi. Bu misol Tarmashirinning o‘g‘li bilan bog‘liq. Sayyoh yozadi: “Hind tuprog‘iga qadam qo‘yganidan ikki yil o‘tgach, shunday bir xabar eshitdim: Sultonning (ya’ni Tarmashirinning) heshlari va amirlari Xitoy bilan chegaradosh uzoq viloyatga uning ko‘pchilik qo‘shini turgan joyga to‘planib, sultonning Buzan-o‘g‘li ismli o‘g‘liga qasamyod etganlar. U yerda shahzodalarni “o‘g‘li” deb atashadi” (Ибรอҳимов 1993,70).

Temuriylar saltanati davrida til vaziyati. Temuriylar zamonida davlat tili turkiy til edi.

Temuriylar davlatida rasmiy, diplomatik ishlar asosan, turkiy tilda olib borilgan. Turonning sultoni Temurbekning o‘zi turkiy tilga katta e’tibor qaratgan. Uning yetti yuz to‘qson uchinchi yilning ko‘klamida (=1391 yilning apreli) To‘xtamishxonga qarshi yurish boshlagan chog‘da yozdirgan xotira bitigtoshining turkiy tilda va qadimgi turkiy (uyg‘ur) xatida bitilganligi bejiz emas. Temurbek taxtda ekanligi chog‘idagi ham, butun saltanat bo‘yi eski til va yozuv an’anasiga amal qilindi. Buni temuriylar tomonidan bitilgan rasmiy hujjatlar isbotlab turibdi. Chunonchi, Shohruhning hijriy 825 sigir yili muharram oyining 22 kuni (=1422 yilning 16 yanvari) Hirot yaqinidagi Bog‘i shaharda bitilgan suyurg‘al

bitigi, Sul-ton Abu Saidning hijriy 873 yilning 22 rabiu-l-avvalida (=melodiy 1468) Uzun Hasanga yuborgan bitigi, Sul-ton Umarshayxning 1469 yili bitilgan yorliqlari turkiy tilda va uygʻur xatidadir.

Temuriylar davri til vaziyati xususida Alisher Navoiy muhim maʼlumotlarni berib oʻtgan. Navoiy Sharqda turkiy tilning obroʻ va mavqei toʻgʻrisida alohida toʻxtalgan edi. Uning taʼkidlashicha, tillarning barchasidan arab tili nafisligi bilan ajralgan va balogʻat bezagi bilan moʻʼjiza koʻrsatuvchandir-ki, hech takallum ahlining bunda daʼvosi yoʻq, soʻzi sidq va ishi taslim boʻlishdir. Malik-i olam jalla va aʼloning kalom-i moʻʼjiznizomi ul til bilan nozil. Rasul alayhi-salovati vas-salomning hadis-i saodat anjomi u lafz bilan vorid boʻlibdir...

Bundan soʻngra uch nav til borkim, asl va moʻʼtabardir. Va ul tillarning har biri oʻz gapiruvchilarining soʻzlashuvlariga mosdir va har qaysisining tarmoqlari bagʻoyat koʻpdir. Ammo turkiy, forsiy va hindiy asl tillarning chiqish oʻrnidir-ki, Nuh paygʻambar salavatullahi alayhining uch oʻgʻliga: Yofas, Som va Homga tutashadi... Uch til-ki: turkiy, forsiy va hindiy bu uchovining avlod va qaramlari orasida tarqaldi (ML.167–168).

Navoiyning yozishicha, turkning ulugʻidan kichigigacha, navkaridan begigacha sart tilidan bahramanddirlar. Andoq-kim, oʻz tirikchiligi xususida soʻzlasha olurlar. Baʼzi fasohat-u balogʻat bilan ham takallum qilurlar. Hatto turk shoirlari forsiy til bilan rangin sheʼrlar va shirin guftor zohir qilurlar (ML.169).

Navoiyning yozishicha, mamlakat arab xalifalari va sul-tonlari qoʻlida ekan, falak ul kezda dibirgʻa arab tili bilan jilva berdi. Andoq-ki, Hasson Sobitdek va Laqitdek maliku-l-kalom suxanguzorlar va maʼni yaratuvchi goʻzal soʻz egalari paydo boʻldilar va oʻz tillarida sheʼr adosining dodini berdilar. Bu munosabat bilan arab podshohlaridan Ibrohim Mahdiydek, Maʼmun xalifadek va bulardan oʻzga

salotunzodalar, she'rlardan qasidalar aytdilar, foydalar keltirdilar.

Dunyoning ba'zi iqlim va o'lkasida sart (fors) podshohlari mustaqil bo'lgandan keyin forsig'o'y shoirlar paydo bo'ldilar. Qasidada Xoqoniy, Anvari, Kamol Ismoil, Zahir va Salmondek; masnaviyda ustod-i fan Firdavsiy, zamonining nodiri shayx Nizomiy va hind sehrgari Mir Xusravdek; g'azalda o'z vaqtining yaratuvchisi Shayx Muslihiddin Sa'diy va asrning yagonasi Xoja Hofiz Sheroziy kabilar yetishdi... Bu munosabat bilan sart sultonlaridan ham sulton Tug'uldek va shoh Shijodek yuqori qadrli podshohlar va baland martabali yulduz sipohlar rangin baytlar, shirin g'azallar aytdilar, o'z va o'z zamonlarida mashhur bo'ldilar va turmushlari varaqlarida yozildi.

Mamlakat arab va sart sultonlaridan turk xonlariga o'tgandan so'ng, Xulaguxon zamonidan sulton sohibqiron Temur Kurgon zamonigacha turk tili bilan ijod qiluvchi ta'rifga loyiq shoir paydo bo'lmadi, varaqqa yozilguvchi asar zohir bo'lmadi. Sultonlardan ham qasida aytishga loyig'i bo'lmadi. Ammo sulton sohibqiron Temur Kurgon zamonidan farzandi Shohruh sulton zamonining oxirigacha turk tilida yozuvchi shoirlar paydo bo'ldilar va ul xazratning avlodlaridan ham xushta'b podshohlar paydo bo'ldilar. Shoirlardan Sakkokiy, Haydar Xorazmiy, Atoiy, Muqimiy, Yaqiniy, Amiriy va Gadoiy kabi. Lekin yuqorida aytilgan forsiy shoirlarga tenglashadigani paydo bo'lmadi. Ularga yolg'iz Mavlono Lutfiy tenglasha oldi. U kishining tab ahli qoshida o'qisa bo'ladigan bir necha ma'tlari bor...

Podshohlar ichidan ham, sulton Boburdan boshqa hech qaysisidan she'riy asar chiqmadi va varaq yuziga naqsh qilarli biror narsa qolmadi... to bu vaqtgachaki... Abulg'ozil Sulton Husayn Bahodirxon... podshohlik taxtiga o'tirgach... so'z ahlini yuqori darajaga ko'tarish va rivojlantirish yuz berdi. Har ilmda foydali asarlar, har fanda natijali yozishmalar yaratdilar,

qiziq kitoblar va ajoyib devon, gʻazal, qasida va masnaviy kabi sheʼr turlari hamma yoqqa yoyildi. Oʻzlari ham, garchi ham forsiy, ham turki tilda aytmoqqa qodir boʻlsalar-da, ammo asl tabʼlarining tortishi va shu tilning tarqalgan boʻlishi munosabati bilan turkiy tilda devon yaratishga mayl qildilar va koʻngilga yoquvchi baytlar, tengi yoʻq gʻazallar tuzdilar (ML.188–190).

Temuriylar saltanatining ayrim hududlarida ikki tillilik ham amal qilgan. Buni biz Hirot adabiy muhitida ijod etgan adabiyot ahlari asarlarida yaqqol kuzatishimiz mumkin.

Turk davlatlaridan tashqi oʻlkalarda turkiy tilning mavqei masalasi. Misr va Suriya tarixida mamluklar davlati (1250–1517 yillar) nomi bilan ataluvchi ijtimoiy-siyosiy tuzum chuqur iz qoldirgan. Mamluklar ayyubiy sultonlarning qoʻlida xizmat qilgan, kelib chiqishi qipchoq qullardan edi. Zamona zayli bilan qachonlardir bu yurtlarga qul (mamluk) sifatida sotib olib keltirilgan qipchoqlarning yetakchilari, qoʻshin boshliqlari mahalliy sultonu amirlarning kuchsizlanuvidan foydalanib, davlatni qoʻlga oldilar. Ushbu mamluk-qipchoq davlatining asoschisi Sulton Baybars edi.

Mamluklar zamonida davlat va jamiyat boshqaruvi turklarning qoʻliga oʻtdi. Mamlakatning madaniy, siyosiy ishlarida turklarning taʼsiri kuchaydi. Buning oqibatida hukumdorlarning tili boʻlmish turkiy tilga eʼtibor qaratildi, hukumdorlarning tili sifatida turkiyning mavqei koʻtarildi. Turkiy til mamluklar davlatining rasmiy tiliga aylandi. Bu kezlar arablarning turkiy tilni oʻrganishlari uchun grammatika va lugʻatlar, turli qoʻllanmalar yaratilgan. Misr va Suriyada turkiy adabiyot ham yuzaga kela boshladi. Amir va sultonlarning buyrugʻi bilan turkiy tilda badiiy asarlar ijod etildi, arab va fors tillaridan tarjimalar qilindi. Eng sara turkiy asarlar ularning kutubxonalari uchun koʻchirtirildi. Bu kezlar Misr va Suriya bilan Anatoʻli, Xuroson, Turkiston, Oltin Oʻrda, Ozarbayjon oʻrtasida madaniy, adabiy aloqalar kengaydi.

Yozishlaricha, Qohira madrasasida Oltin Oʻrda va Turkistondan kelgan olimlar mudarrislik qilganlar (Eckmann 2003,52).

Mamluk-qipchoq adabiyotining eng eski namunasi Berka Faqihning sheʼridir. Berka Faqih 1383 yili Iskandariyada Oltin Oʻrdaning mashhur shoiri Qutbning “Xusrav-u Shirin” masnaviysini koʻchirgan. Uning oxiriga oʻzi 51 baytli xotima ham yozib kiritgan.

Mamluk-qipchoq adabiyotining yirik namoyandasi Sayfi Saroyidir. Uning kelib chiqishi Saroy shahridan edi, keyinchalik Misrga ketdi. U 1391 yili Saʼdiyning “Guliston” asarini turkiyga erkin tarjima qildi. Asar “Kitob-i Guliston bit-turkiy” deb ataladi.

Mamluklar davlatining baʼzi hukumdorlari ham ijod qilganlar. Ularning turkiy tildagi sheʼrlaridan yetib kelgan (Eckmann 2003,57–59).

Mamluk-qipchoq adabiyotida tarjima asarlar ham yuzaga keldi. 1510 yili Firdavsiyning “Shohnoma”si turkiyga tarjima qilingan. Tarjimoni Husayn b. Husan b. Muhammad al-Husayniydir.

Mamluklar davrida turkiy tilda ilmiy asarlar ham yaratilgan, arab yoki fors tillaridan turkiyga tarjima qilingan. Oʻsha davrda yaratilgan fiqh kitoblari, tibbiy asarlar, chavandozlikka oid asarlardan bizgacha yetib kelgan (Eckmann 2003,60–66).

Fiqh(islom shariat ilmi)ga tegishli asarlar quyidagilardir: arab tilidan oʻgʻirilgan “Irshodu-l-muluk vas-salotin”, “Kitobul-fiqh” asarlari, “Kitob muqaddimat Abil-Lays as-Samarqandiy”, fatvolar majmuasidan iborat “Kitob fil-fiqh bilisoni-turkiy” risolalaridir.

Tibbiyotga oid asarlar otlarning qiliqlari, otlarda uchraydigan kasalliklar va ularni davolash choralari toʻgʻrisida, ot parvarishi bilan bogʻliq. Bular arabchadan tarjima qilingan

“Kitob baytaratu-l-vozih” hamda forschadan o‘g‘irilgan “Kitobu-l-xayl” risolasidir.

Chavandozlikka tegishlilari arabchadan tarjima etilgan “Xulosa” yoki “Kitob fi ilmun-nussob” hamda “Munyatu-l-quzob” asarlaridir.

Arablariga turkiy tilni o‘rgatish uchun yirik grammatik asarlar, qo‘llanmalar yaratilgan.

Turkiy til ayrim davrlarda Hindistonda ham amal qilgan. Hindistonda turkiy tilga Dehli sultonligi davrida, keyinchalik Boburiylar hukumronligi zamonida katta e‘tibor qaratilgan edi. Atoqli jamoat arbobi, Zahiriddin Bobur o‘z saltanatida turkiy va forsiyning amal qiluviga katta e‘tibor qaratdi, turkiy adabiyotning gullab yashnashiga imkoniyat yaratib berdi. U va uning farzandlari zamonida Hindistonda turkiy tilda yirik tarixiy, badiiy asarlar yaratildi. Bobur o‘z asarlarining ko‘pini o‘sha tuproqda ekanligi chog‘ida bitdi. “Boburnoma”, “Mubayyan”, she‘riy devoni ham o‘sha chog‘lar Boburning saltanat davrida yozib tugallandi. Boburdan so‘ng turkiyda ijod etish an‘anasini Kamron Mirzo va boshqalar davom ettirdi. Hindistonda yaratilgan badiiy adabiyot o‘zbek adabiyoti tarixi, adabiy tili (“chig‘atoy turkchasi”)ning noyob namunalaridir.

O‘ZBEK ADABIY TILINING YUKSALUVI

O‘zbek adabiy tili o‘z tarixini qadimgi turkiy til – ko‘k turk bitig‘lari hamda uyg‘ur, moniy, brahma, sug‘d yozuvlarida bitilgan eng ko‘hna turkiy obidalar tilidan boshlaydi.

Turkiy adabiy tilning shakllanishi va uning takomilga erishuvida VI–VIII yuzyillarda hukum surgan Birinchi va Ikkinchi ko‘k turk xo‘qonliqlari davri ayri-ayri o‘rin tutadi. O‘sha kezlarda qudratli turk saltanatlarining yuzaga kelishi turkiy xalqlar madaniyati, adabiyoti va adabiy tilining taraqqiyotiga keng yo‘l ochib berdi. Davlat va jamiyat boshqaruvi, davlat ish yuritish va xalqaro diplomatik munosabatlarni tartibga solish, ilm-fan va adabiyot uchun saltanat tuproqlarida yagona adabiy

tildan foydalanish ehtiyoji tug'ildi. Turk xoqonlari va dovrug'li kishilar sharafiga tiklangan yodnomalar ana shu adabiy tildadir. Bitiglar butun turk uluslariga qarata yozilgan. Ular xoqonning o'z yaqinlari, urug'lari, yurt egalari, to'rt yoqdagi o'lkalarga, butun turk ulusiga, kelajak o'g'il-qizlarga murojaatidir. Jumladan, 732 yili ulug' sarkarda Kul tigin sharafiga tiklangan yodgorlik bitigi shunday so'zlar bilan boshlangan: *Sabimîn tükāti esidgil: ulayu ini yägünüm, oğlanim, biriki oğuşum, bodunum, biryä şadapit bäglär, yïrya tarqat, buyruq bäglär, otuz ... toquz oğuz bägläri, boduni, bu sabimîn edgüti esid, qatıǵdı tınlä.* – So'zimni tugal eshitgil ketimdagi ini, jiyanim, o'g'lonim, ittifoq, urug'im, xalqim, o'ngdagi shadapit beklar, chapdagi tarxonlar, buyruq beklar, o'ttiz ... to'qqiz o'g'uz beklari, xalqi, bu so'zlarimni yaxshilab eshit, diqqat bilan tingla (Ka.1–2). Bu jumlar ko'k turk bitiglarining butun turk uluslariga tushunarli, ular uchun umumiy bo'lgan til bilan bitilganligidan dalolat beradi.

Ko'k turklar zamonida yuzaga kelgan adabiy til an'analari uyg'ur xoqonlari davrida ham davom etdi.

Uyg'ur xoqoni Mo'yun-cho'r sharafiga tiklangan yodgorlik bitigida davlat nizomi bilan bog'liq misol bor. Bitigda 750 yil voqealari hikoya qilinar ekan, shunday bitiladi: *Ol yil ...başı anta aqsıraq ordu örgin anta ititdim, čit anta toqıtdim, yay anta yayladim, yaqa anta yaqaladim, belgümin bitigimin anta yaratıtdim.* – O'sha yili ... (Kem) boshida oq o'rda chodirini tiktirdim, mudofaa devorlarini qurdirdim, yozni o'sha yerda o'tkazdim, o'sha yerda tangriga ibodat qildim, tug'roimni, bitigimni (tuzugimni) o'sha yerda yarattirdim (MĈ.20). Qadimgi turkiy tilda *belgü* – “belgi”, forschadagi “nishon” ma'nosini beradi, *belgü bitig* esa juft holda “davlat tuzugi, nizomi, bosh qonuni” ma'nosini anglatadi. Bitigdan olingan misolda o'sha chog'lar Mo'yun-cho'r tomonidan uyg'ur xoqonlig'ining davlat nizomi (tuzugi) yaratilgani ta'kidlanmoqda. Yoki bitigda tovushqon yil, beshinchi oy

voqealari shunday ta'riflanadi: *Anta Īduqbaš kedintä, Yabaš, Toquš beltirintä anta yayladim, örgin anta yaratıtdim, čit anta toqıtdim, biñ yilliq, tümän künlük bitigimin belgümin anta yasi tašqa yaratıtdim.* – O'shanda g'arbda Iduqboshda, Yabash va To'qush (daryolarining) quyilishida yozni o'tkazdim. O'sha yerda saroyimni qurdirdim, mudofaa devorlarini o'sha yerda tiklatdim, ming yillik, tuman kunlik bitigimni-tuzugimni o'sha yerda yassi toshga yozdirdim (MČ.21). Ushbu misoldagi "ming yillik, tuman kunlik bitig" uyg'ur xoqonlig'i davrida qadimiy til va yozuv, matn tuzish an'analari davom etganligi, ming yillik an'analari asosiga qurilgan davlat nizomining yassi toshga yozdirilganligi qayd etilmoqda.

Uyg'ur xoqonliklari davrida eski an'analari davom etishi bilan birga, adabiy til yangi bir bosqichga ko'tarildi. Bu jarayon sharqiy turklarda buddizm, moniylikning keng yoyiluviga bilan bog'liq. Turkiy muhitga buddizmning tarqalishi, avvalo, tarjimachilik sohasida katta burilish yasadi. Ko'plab budda yodgorliklari qadimgi turkiyga tarjima qilina boshladi. Odatda, ushbu asarlar sanskrit, tohar, sug'd va xitoy tillaridan o'girilar edi. O'sha kezlarda sharqda budda asarlarining toharcha, sug'dcha, xitoycha versiyalari ham keng tarqalgan edi. Budda yodgorliklari faqat sanskritchadan emas, o'rni bilan, ana shu tillardagi versiyalaridan ham tarjima qilingan. Bunday tarjimalarda boshida toharcha nusxalardan foydalanildi. Keyinchalik, tohar tilining mavqei susayganligi uchun bo'lsa kerak, xitoychadagi budda asarlari turkiyga o'girilgan. Shuningdek, turk ijodkorlari diniy mazmundagi asarlar ijod etdilar. Bu kezda yaratilgan budda no'm kitoblari, sutra va shastarlar diniy-falsafiy asarlarga emas, ular qadimgi turk yozma adabiyoti va adabiy tilining qimmatli namunalari hamdir.

Budda asarlari uzoq davr taraqqiy etib takomilga erishgan klassik yozma adabiy tilda, uning kitobiy uslubida yaratilgan. Diniy asarlarda bu kitobiy ko'tarinki uslub qat'iy lashib

me'yorga aylangan. Keyinchalik, asar nusxalari qay zamonda ko'chirilishidan qat'i nazar, tarixiy o'lchovlarga amal qilinavergan.

X asrda qoraxoniylar davlatida islom dini rasman qabul qilindi. Bu jarayon adabiy til, yozma adabiyot, madaniy hayot va falsafiy qarashlarga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Ayni kezlardan adabiy tilning yangi bir bosqichi boshlanadi.

Mo'g'ullar saltanati davrida ham butun saltanatga qaram yerlarda, to'rt ulusda – Chig'atoy, Jo'ji, Xulagu, O'ktoy (Ugadoy) uluslarida mo'g'ul tili emas, qoraxoniylar adabiy tili an'anasini saqlagan turkiy til amalda bo'ldi.

Adabiy til xususida so'z ketganda Oltin O'rda davlatida yoki boshqa qipchoq ellarida o'sha chog'lar yuzaga kelgan yozma til an'anasini ham unutmaslik kerak. Bu muhitda yaratilgan yodgorliklar tili ayrim dialektal o'zgachaligi bilan o'zga muhitda yaratilgan asarlar tilidan farqlanib turadi. Ushbu yodgorliklar tilida qipchoq elementlarining ta'siri kuchli. Ayrim asarlarda ularning "qipchoq tili"da ekanligi ham ta'kidlangan (manbalardagi "qipchoq tili" atamasi qipchoq lahjasi ta'sirida bo'lgan yozma adabiy tilni anglatadi). Oltin O'rda zamonidagi yozma-adabiy til "chig'atoy turkiysi"ning qipchoq ta'siriga berilgan bir ko'rinishi edi. Keyinchalik bu til hozirgi qipchoq tillarining shakllanuvda asos bo'lib xizmat qildi.

Ko'k turk, qadimgi uyg'ur, qoraxoniylar davri adabiy tili, Oltin O'rda davlatida yuzaga kelgan yozma yodgorliklar tili an'analari ta'sirida o'rta asrlarda turk musulmon dunyosida ikki ulkan yozma-adabiy til shakllandi. Shulardan biri tilshunoslik tarixida "chig'atoy turkiysi" otini olgan. "Chig'atoy turkiysi" tarixda qo'llangan atama bo'lib, XIII–XVI asrlardagi eski o'zbek adabiy tilining boshqa bir otidir. Bu til O'rta Osiyoda temuriylar davrining adabiy tili sifatida yuzaga keldi. Mavlono Lutfiy, Atoiy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur singari ulug' allomalarimiz

o‘zlarining o‘lmas asarlari bilan eski o‘zbek tilini yuksak bosqichga ko‘tardilar, uning keyingi takomil yo‘lini belgilab berdilar. “Chig‘atoy ulusi” deyilganda O‘rta va Markaziy Osiyodagi turkiy ulus, “chig‘atoy turkiysi” deganda esa uning uzoq asrlardan beri rivojlanib, takomil bosqichiga erishgan yozma adabiy tilini anglamog‘imiz kerak.

E’tiborga sazovor yeri shundaki, o‘rta asrlarda eski o‘zbek tili (“chig‘atoy turkiysi”) O‘rta Osiyodagi barcha turkiy xalqlar uchun umumiy adabiy til sifatida xizmat qildi. Temuriylar davrida takomillashib, yuksak bosqichga erishgan eski o‘zbek adabiy tilining an‘analari O‘rta Osiyo turkiy xalqlari orasida uzoq davom etdi. Turli o‘lkalarda – kerak Qashqarda, kerak Hirot, Yazd yoki Samarqandda bo‘lsin yashab ijod etgan adabiyot ahlining asarlari bir-biriga tushunarli tilda ekanligining boisi ham shunda. O‘zbek tili tarixida ushbu an‘analar XX asr boshlariga qadar saqlanib qoldi.

Ko‘k turk, qadimgi uyg‘ur, qoraxoniylar davri adabiy tili an‘anasi ta‘sirida XIII asrda saljuqiylar davrida o‘g‘uz guruhi asosidagi ikkinchi bir adabiy til ham tarmoq ota boshladi. U ilmiy adabiyotlarda “eski anato‘lu turkchasi” otini olgan. Saljuqiylar davlatida ham, undan keyingi chog‘larda ham O‘rta va Markaziy Osiyoda bo‘lgani singari turkiy tilga katta e’tibor qaratilgan. 1277 yili Anato‘lidagi Karaman bekligining hukumdori Karamano‘g‘lu Mehmetbey davlat ishlarida turkiy tilni joriy etish bo‘yicha farmon chiqargan edi. Farmonda shunday deyiladi: Šimdän girü hiç kimesnä qapuda-vu divānda va majālis-u seyranda türki: dilindän ğayri dil söylämäyā.

Eski Anato‘li turkchasi asosida keyinchalik usmoniy turkchasi yuzaga keldi. Usmoniy turkchasi eski o‘zbek adabiy tiliga parallel holda amal qilgan. Mazkur adabiy til usmoniylar saltanatining, Anato‘lida yuzaga kelgan adabiy va madaniy muhitning yozma tili edi. Shu o‘rinda ba’zi usmoniy shoirlarining Navoiy va boshqa o‘zbek klassiklariga ergashib,

o‘z adabiy tili bilan bir qatorda, “chig‘atoy turkiysi”da ham ijod qilganliklarini eslash o‘rinlidir.

Usmoniylar zamonida Anato‘li adabiy muhitida shakllangan usmoniy adabiy tili eski o‘zbek adabiy tiliga juda yaqin turadi. Buni Qonuniy Sulton Sulaymon she‘ridan olingan quyidagi baytda ham ko‘rish mumkin:

Xalq içindä mo‘tabar bir näsna yoq davlat kibi,

Olmaya davlat jihānda bir nafas sihat kibi.

Hozirgi o‘zbek tili eski o‘zbek adabiy tili (“chig‘atoy turkiysi”) negizida shakllangan bo‘lsa, turk adabiy tili usmoniycha asosida yuzaga kelgan.

Shoir-yozuvchilar, tarix bituvchilar, olimlar, tarjimon va kotiblarning adabiy til yuksaluviga qo‘shgan ulushi

Turkiy adabiy tilining yuzaga kelishi, yozma uslublar va grammatik me‘yorlarning muayyan qolipga tushuvi, ularning yuksaluvida shoir-yozuvchilar, tarix bituvchilar, olimlar, tarjimonu kotiblarning xizmati kattadir.

Qadimgi turk adabiyotining eng keksa namoyandalaridan biri Ikkinchi turk xoqonlig‘i davrida yashab, ijod etgan adib va tarixnavis, yirik davlat arbobi To‘nyuquqdir. U uch xoqon – Eltarish, uning inisi Bo‘gu, Eltarishning o‘g‘li Bilga xoqon taxtda ekanligi chog‘ida maslahatchi va sarkarda edi. Saksondan o‘tib vafot etgan. To‘nyuquqning bir asari ma‘lum. Asar adibning o‘z xotirasiga tiklangan qabrtoshga bitilgan.

Bitigda adibning oti **uu#vc AGLib** *bilgä Toñuquq* deb qayd etilgan. Otiga qo‘shilayotgan **AGlib** *bilgä* so‘zi uning unvoni bo‘lib, “bilimdon, alloma” degan ma‘noni bildiradi. U ulug‘ donishmand, xoqon maslahatchisi bo‘lgani uchun shunday unvonga erishgan.

Qadimgi turk adabiyotining yana bir namoyandasi adib va tarixnavis Yo‘llug‘ tigindir. U ham Ikkinchi turk xoqonlig‘i davrida yashagan, o‘zi Bilga xoqonning o‘g‘li edi. Bitigda

adibning oti ngitxLvJ *Yol(l)uğ tigin* ko‘rinishida yozilgan. Otaga ngit *tigin* so‘zining qo‘shib aytilishi ham shundan, *tigin* – qadimgi turkiy tilda “shahzoda” degani.

Turkiy adabiyot va turk tarixnavisligi o‘tmishida Yo‘llug‘ tiginning ikki asari dovrug‘ qozongan. Biri Bilga xoqonning inisi, Yo‘llug‘ning amakisi Kul tigin sharafiga, ikkinchisi Bilga xoqon sharafiga bitilib, ularning qabrtoshiga yozdirilgan. Bitiglar fanda yodgorlik atalgan kishilarning oti bilan yuritiladi. Kul tigin bitigi 732 yili, Bilga xoqonga bag‘ishlangani 735 yili tiklangan.

E‘tiborlisi shundaki, Kul tigin kichig bitigining 1–11-qatorlari Bilga xoqon bitigi muqaddimasining 1–7- qatorlarida, Kul tigin ulug‘ bitigining 1–30- qatorlari Bilga xoqon ulug‘ bitigining 3–23- qatorlarida qaytalaydi.

Mashhur sarkarda Kul tiginga atalgan bitig Bilga xoqonning buyrug‘i bo‘yicha tiklangan, undagi matn ham xoqon tilidan so‘zlanadi. Ehtimol, uni xoqonning o‘zi aytib turib yozdirgan chiqar. Yozuvchi Yo‘llug‘ tigin otasining so‘zlarini matnga tushirgan. Endi oradan uch yil o‘tib, Bilga xoqon vafot etgach, unga bag‘ishlangan bitigni ham Yo‘llug‘ tigin yozdi. Xoqonning burungi yodgorlikka bitilgan murojaatini olib, bunisiga ham kiritdi. Biroq, keyingi bitigdagisi burungi matnning so‘zma-so‘z qaytarig‘i emas, balki yozuvchi tomonidan qayta ko‘rilgan, tahrir etilgan variantidir. Matnning qolgan qismi o‘zicha davom etadi: Kul tigin bitigida sarkardaning faoliyati yoritilgan bo‘lsa, Bilga xoqon bitigida xoqonning el erki, ulus farovonligi yo‘lida ko‘rsatgan qahramonliklari bayon etilgan.

Bilga xoqon bitigining asosiy qismi xoqon tilidan, xotima qismi va ilovalar esa muallif Yo‘llug‘ tigin tilidan keltirilgan.

Ushbu tarixiy asarlar o‘zining bayon uslubi, tili bilan badiiy asar darajasida. Bitiglarda turk xoqon va sarkardalari milliy qahramon sifatida ulug‘lanadi, ularning faoliyati, qahramonliklari xalqqa ibrat qilib ko‘rsatiladi. Bitiglarda ular

turk xalqining xalaskori, ulug‘ yo‘lboshchilar deya ta’rif etilgan. Muallif turli badiiy vositalardan foydalanadi. Unda og‘zaki va yozma adabiyotning sara an‘analari umumlashgan. Muhimi, adib bu ta’riflar bayonida turkiy tilning bor badiiy-uslubiy imkoniyatlari, boyligini ishga solgan. Bu asarlarni qadimgi turk adabiyoti va adabiy tilining eng ajoyib namunalari deyish mumkin.

Qadimgi turk adabiy tilining rivoji, adabiy til me’yorlarining turg‘un bir shaklga tushuvida tarjimonlarning ham ulushi bor. Sharqiy turklar orasida moniylik, buddizm, nasroniylikning yoyilishi oqibatida sharq xalqlarining madaniy, adabiy aloqalari kengaydi. Turkiy dunyoda buddashunoslar, moniy falsafasining donishmandlari, sharq tillarining bilimdonlari yetishib chiqdi. Bu jarayon tarjimachilikning rivojiga keng yo‘l ochib berdi. Anatkak (sanskrit), tabg‘ach (xitoy), eroniy tillardan qadimgi turkiyga diniy-falsafiy asarlar tarjima qilindi.

Turk-budda muhitida yashab o‘tgan tarjimonlardan biri yirik buddashunos, sanskrit va tohar tillarining bilimdoni Partanarakshitdir. Uning qadimgi toharchadan turkiyga o‘g‘irgan “Maytri simit no‘m bitig” otli asari yetib kelgan.

Turk-budda adabiyotining boshqa bir yirik vakili, xitoyshunos Shingqu Sheli (~Singqu Seli) tudung edi. Bu olim Partanarakshitdan ancha keyin – X asrda yashagan. Shingqu Sheli o‘z asarlarini tabg‘ach tilidan tarjima qilgan. Uning otiga qo‘shilayotgan tudun so‘zi qadimgi turkiy tilda “hokim, yuqori mansab”ni bildiradi. Bu unvon Singqu Selining mansabdor kishi, shuning bilan bir qatorda, zamonasining yetuk o‘qimishli kishisi o‘tganidan darak beradi. Uning xitoychadan qadimgi turkiy tilga tarjima qilgan uch asari yetib kelgan. Bular: “Oltun tusli yorug‘” (“Altun öñlög yaruq”=“Suvarnaprabhasa sutra”), “Syuan-szan kechmishi” (“Tsi-in-čün kavi nom bitig”) va “Vujud va ko‘ngilni anglash kitobi” (“Etözüg köñülög körmäk atliğ nom bitig”)dir.

Qizigʻi, Shingqu Sheli tarjimalarini asarlarning asl nusxalariga chogʻishtirib koʻrgan olimlar ularning xitoycha matnlardan soʻzma-soʻz oʻgirilmaganligini ilgʻaganlar. Taʼkidlash joizki, Shingqu Sheli tarjimalarining qay birini olmang, oddiy matnlar emas. Ular qadimgi turk yozma adabiyotining sara asarlari qatorida. Tarjimonning kuchli bilim egasi ekani, turkiy til imkoniyatlaridan ustalik bilan foydalana olgani, qolaversa, uning shoir oʻtganidan belgi berib turadi bari. Matnlarning til va uslubi hayratga soladi asarlarni asliyatdan oʻqib, tushunib yetgan kishini. Anglashiladiki, tarjimon turk oʻquvchisiga budda gʻoyalarini chuqurroq singdirish, matnlarni oʻqishli qilish maqsadida ayricha yoʻl tutgan: u asarlarning asosiy mazmunini saqlagan holda, turklar tasavvuriga toʻgʻri keladigan tushunchalar bilan bergan. Atamalar tizimi ham, bayon uslubi ham, badiiy-tasviriy vositalar ham – barisi shunga boʻysunadi. Shingqu Sheli tudung ularni qayta ishlab, mustaqil asar darajasiga koʻtargan. Shuning uchun ham turk-budda asarlarini badiiy tarjimalar sifatida emas, balki qadimgi turk adabiyotining oʻz namunalari deb qaramogʻimiz maqsadga muvofiq. Tarjimachilik amaliyoti tarixidagi ushbu metod prinsiplarini, qonun-qoidalarini chuqur oʻrgangandan keyingina, uning toʻgʻrisida tugal, aniq-taniq yechimga kelish mumkin.

Muhimi, oʻsha davr tarjimonlari matnga ijodiy yondashganlar. Bu ularning oʻziga xos yutugʻi, qadimgi turk adabiyoti va adabiy tiliga qoʻshgan katta ulushi edi.

Turkiy adabiy tilning rivoji, adabiy til meʼyorlarini tartibga solishda qadimgi turk adabiyotining buyuk namoyandasi, XI asrda yashab oʻtgan ulugʻ faylasuf Yusuf Xos Hojibning xizmati katta. Uning “Qutadgʻu biligʻ” asari qadimgi turkiy tildan eski turkiy tilga oʻtishda katta bir koʻprik boʻlib xizmat qildi; bu asari bilan adib yangi musulmon davri turk adabiy tili meʼyorlarini belgilab berdi.

“Qutadg‘u bilig”ning muqaddimasida shunday yozilgan: *Čin-u Mačın ‘alimlari qamuđi it(t)ifaq boldilar-kim, Mašriq vilayatida, qamuđ Türkistän elindä Buğraxan tilinčä, türk luđatiča bu kitaptin yaxširaq hargiz kimersä tasnif qilmay turur. Bu kitap qayu ma padšahqa, qayu ma iqlimqa tegdi ersä, ğayat uzluqindin, uruqtin nečä körklüglüğindin ol ellärniñ hakimläri, ‘alimlari qabul qilip, tekma biri bir türlüg at-laqap urdilar: činliğlar “Adabbu-l-muluk” atadilar; Mačın malikiniñ hukamaları “Ayinu-l-mamlakat” tedilär; mašriqliğlar “Zinatu-n-umara” tep aydilar; eranliğlar “Šahnama-yi türki” atamišlar, ba‘zilari ma “Pandnama-yi muluk” temišlar; turanliğlar “Qutadğu bilig” tep aymišlar (Радлов 1890,2–3).*

Muqaddimada eranliğlar “Šahnama-yi türki” atamišlar, ba‘zilari ma “Pandnama-yi muluk” temišlar deyilishiga qaraganda, bu asar forsiyga ham tarjima qilingan chiqar. Tarjimasini topilmagani sabab biron hukum chiqara olmaymiz.

Yana asar “Šahnama-yi türki” ataluvining boisi, uning turkiyidagi shoh kitob, kitoblarning tojdori sifatida tan olinganligida edi.

Eski turkiy adabiyot va adabiy tilining ravnaqiga katta hissa qo‘shgan mualliflardan yana biri, turk didaktik adabiyotining yirik namoyandasi, buyuk faylasuf Adib Ahmad (Adib Ahmad bin Mahmud Yugnakiy)dir. Adib Ahmadning yashab o‘tgan davri aniq emas. Meros qolgan asarlarining til xususiyatlariga qarab, u taxminan XII asrda yashab o‘tgan deb biladilar. Adibning bizgacha “Hibatu-l-haqoyiq” dostoni, shuningdek, pand-nasihath mazmunli to‘rtligi va she‘riy baytlari yetib kelgan.

Alisher Navoiy o‘zining “Nasoyimu-l-muhabbat” o‘tli tazkirasida turk mashoyihlari qatorida Adib Ahmadni yodga oladi, uning ijodiga yuksak baho berib, baytlaridan o‘rnaklar keltiradi. Navoiy yozadi: *“Adib Ahmad ... Türk elidin ermiş... Derlär-ki, közläri bütäw ermiş-u aslä zāhir ermäs ermiş. Basir bolup özgä basirlär-deg andağ emäs ermiş-ki, köz bolğay-u,*

körmäs bolğay, ammā bağāyat zîrak-u zakî va zâhid-u muttaqî kişi ermiş. Haq subhānahu va ta'ālā agarçi zâhir közin yapuq yaratqandur, ammā köhli közin bağāyat yaruq qilğandur... anıñ tili türk alfāzî bilä mavā'iz-u nasāyihqa goyā ermiş, balki aksar Türk ulusida hikmat-u nuktaları şāye'dur va nazm tarîqî bilä aytur ermiş” (NM.390–391).

Navoiy o‘rnak sifatida keltirgan baytlar quyidagilar (misolni Rossiya FA Sharqshunoslik instituti Sankt-Peterburg bo‘limida saqlanayotgan 97a qo‘lyozmadan keltiramiz – 98a-bet):

Uluğlar ne bersä, yemäs-men demä,

İlik sun, ağız ur, yemäsän yamä.

Ikkinchi o‘rnak:

Tiliñni tiyä tut, tişin sînmasun,

Bu turğan xalayıq seğä külmäsün.

Uchinchi bayt mana bu:

Söñäkkä iligdür, erängä bilig,

Biligsiz erän-ol iligsiz söñäk.

Navoiy keltirgan birinchi va ikkinchi baytlar “Hibatu-l-haqoyiq”dan olingan emas. Chamasi, Adib Ahmadning pand-nasihahat mazmunidagi boshqa bir asari bor: misol o‘shandan. Navoiy o‘rnagidagi uchinchi bayt “Hibatu-l-haqoyiq”da o‘zga bir ko‘rinishda. Adibning o‘z asarida baytning to‘rtlik tarkibidagi o‘qilishi shunday:

Söñäkkä yilig-teg erängä bilig,

Erän körki ’aql-ol, söñäkniñ yilig.

Biligsiz yiligsiz söñäk-teg xali,

Yiligsiz söñäkkä sunulmaz elig (AH.89–92).

Temuriylar davri matnshunosligida matn tuzish prinsiplari, qiyosiy matn yaratishning ilmiy asoslari tugal bir ko‘rinishda ishlab chiqilgan edi. 1444 yili Samarqandda yirik davlat arbobi, adabiyot va ilm-fan homiysi, shoir Amir Arslon Xo‘ja Tarxon buyrug‘i bilan Adib Ahmad Yugnakiy “Hibatu-l-haqoyiq” dostonining tayanch matni tuzib chiqildi. Doston yakunida

keltirilgan Amir Arslon Xo‘ja Tarxonning she‘rida bu xususda shunday deyiladi:

Köp elni körür-biz Adib sözini

Bilä bilmägändin ular özini.

’Ayibqa qoyuptur xalayıq ara,

Ĝalat ma’nilarni ayitmiş yana.

Sabab erdi bu iş bitidük kitab,

Keräk qıl ijabat, keräk qıl ’itab.

(Ma’nosi: Ko‘p kishilarni ko‘rarmiz-ki, adib so‘zini bilib-bilmay, o‘zidan har turli gap qo‘shadilar.

G‘alati ma’nolar chiqarib, xalq ichida uni aybga qo‘ymoqdalar.

Shu sabab bo‘lib, ushbu kitobni tuzdik. Istasang qabul qil, istamasang yo‘q) (AH.505–510).

Mazkur baytlardan o‘sha kezlar Adib Ahmadning mashhur o‘gitlari ba‘zan xato talqinga uchray boshlaganligi anglashiladi. Arslon Xo‘janing asarni qayta kitob holiga keltirishdan maqsadi, xato talqinlarga chek qo‘yish, ularni tuzatish va asarning tayanch, ishonchli nusxasini yaratish edi. Tayanch matn tuzilgach, keyingi nusxalari uning asosida ko‘paytirilgan.

“Hibatu-l-haqoyiq” (“Atabatu-l-haqoyiq”)ning tayanch matnini samarqandlik Zaynul Obidin baxshi tuzdi.

Navoiyga qadar yaratilgan turkiy adabiyot va adabiy tilining rivojida Mavlono Lutfiy, Atoyi, Sakkokiy singari shoirlarning xizmati katta. Alisher Navoiy o‘zining “Majolisun-nafois” tazkirasida Mavlono Lutfiyini ehtirom bilan tilga oladi, “*Öz zamānasiniñ maliku-l-kalāmi erdi, fārsi va tütkîdä naziri yoq erdi, amā türkidä şuhrati köpräk erdi*” deya baho beradi. “*Mavlānāniñ “Zafarnāma” tarjimasida on miñ baytdin artuqraq masnavisi bar, bayazğa yazmağan üçün, şuhrat tutmadi*” deydi (Maj.56).

Navoiy “Majolisun-nafois”da Atoyi haqida yaxshi yozgan. Uning “*İsmāil ata farzandlaridindir*” deya ta’kidlashiga

qaraganda, shoir “ota”lar avlodidan ekani, taxallusining esa *ata* soʻzi bilan bogʻliqligi ayon boʻladi.

Navoiy uning ijodiga baho berib shunday bitadi: *Türküگوی erdi. Öz zamānida šeʼr-i atrāk arasīda köp şuhrat tuttī. Bu matlaʼ anīndur-kim:*

Ul sanam-kim suw qırğağında pari-deg olturur,
Ėayati nāzuklūgidin suw bilā yutsa bolur.

Qafiyasida aybğīnasī bar. Amā Mavlānā köp türkāna aytur erdi. Qafīya ihtiyatīğa muqayyad emās erdi (Maj.57).

“*Mavlānā köp türkāna aytur erdi*” deganda Atoyining sheʼrlari oʻta samimiy, sodda ekanligiga ishora qilinmoqda. Eski oʻzbek tilida *türk* soʻzining “sodda, samimiy” maʼnosi ham bor, *köp türkāna* – “juda sodda” degani. Qiyoslang, hozirgi oʻzb.: *türkana dāri* – sodda usulda, oʻt-giyohlardan tayyorlangan dori.

Turkiy adabiy tilning rivojida Sulton Husayn Boyqaro (Abulgʻoziy Sulton Husayn Bahodirxon)ning xizmatlarini alohida taʼkidlamoq kerak. Husayn Boyqaro hukumdor va maʼnaviyat jonkuyari sifatida, turkiyning davlat tili darajasida keng amal qiluvchi va katta mavqega koʻtariluvchi, badiiy adabiyot tili sifatida gullab-yashnashiga bor imkoniyatni yaratib berdi.

Muhimi, Husayn Boyqaroning oʻzi ham turkiyda devon bitdi. Uning ijodi xususida “*Ul hazratniñ xob aşʼārī va marğub abyātī bağāyat köp-dür va divān ham murattab bolup-tur*” deb yozgan edi Alisher Navoiy. U “Majolisu-n-nafois”ning sakkizinchi majlisini (Maj.136–149) Husayn Boyqaro ijodiga bagʻishlagan. Tazkirada uning baytlarini tahlil etib, shoir ijodiga yuksak baho beradi.

Oʻzbek adabiy tili rivojida Zahiriddin Muhammad Bobur (Zahiriddin Muhammad Bobur podshoh bin Mirzo Umarshayx bin Sulton Abusaid Koʻragon bin sulton Muhammad bin Amironshoh Mirzo bin Amir Temur Koʻragon)ning xizmatlari benihoya ulugʻ. U oʻtmishda ulugʻ hukumdor va sarkarda,

buyuk adib, mashhur tarixchi, adabiyotshunos va tilshunos, ajoyib san'atlar egasi sifatida iz qoldirgan.

Hasanxoja Nisoriy “Muzakkiri ahhob” tazkirasining Chig‘atoy sultonlariga bag‘ishlangan bo‘limida Zahiriddin Muhammad Boburni hurmat bilan yodga oladi (MA.51–54). U yozadi: “Chig‘atoy sultonlarining eng sarasi va zo‘r shijoatlisi edi..... Bobur podshohning fazilatleri bisyor va kamolotleri beshumordir. Aruz bo‘yicha yozgan risolasi bir dengizdir-kim, ichi to‘la javohiru durdona, fiqh masalalarini dag‘i bir risolada mubayyan qilgan-kim, yozg‘uvchisi donishmandligidin bir nishona; turkiy va forsiyda yaxshi she‘rlari bor. O‘shal fiqh risolasining nomi “Mubayyan”dir”.

Tazkiranavis Bobur she‘rlaridan o‘rnaklar beradi. Uning Bobur baytlari orasida “G‘oyatda dilpazir va ajoyibu benazir chiqqan matla” deb baholagan bir bayti bu:

Ölüm uyqusidin boldum jihān fikridin āsuda,
Meni istāsānjiz, ey dostlar, tapqaysiz uyquda.

“Ko‘p sudmand va va’zda aytish uchun dilpisand” deya baholagan boshqa bir bayti:

Ne-kim taqdir bolsa, ul bolur, tahqiq bilgāy-sen,
Erür jañ-u jadal, ranj-u riyāzat – barča behuda (MA.53–54).

Mirza Muhammad Haydar o‘zining “Tarix-i Rashidiy” asarida Bobur haqida shunday yozadi (misolni asarning XIX asrda amalga oshirilgan turkiy tarjimasidan keltiramiz): *Bābur pādšāh pādšāh-e edi-kim, anvā’ fazāil birlā ārasta-vu fasāil hamida birlā parasita va hamma xislatdin šijāat-u martabasi ziyāda erdi. Amir ‘Alīšir Navāyīdin heç kim anīñ-deg türki še’r aytmağan erdi. Türkī divāni bar-dur-ki, nazākat-u latāfat va daği nazm masāilī bar-dur-kim, Mubayyan atliğ risāla-dur. Nihāyati mufid-u hamma xalqğa maqbul va yana türkī Risāla-i aruz tasnif qilip-dur-ki, anīñdin ilgāri heç kim ‘ilm-i aruzni türkī ibārati birlā bu nav’ latāfatlik adā qilmağan-dur. Va yana hazrat Ešānīñ atalariniñ risālasini Risāla-i vālidīyya ta’zim nazm qilip-dur.*

Vaqāi' atliġ türki tarix kitabi tasnif qilip-dur-ki, nihāyati salāsatlig-u ibārati pākiza ham-ki, yaqin bu kitābda ul tarixdın ba'zi rivāyatlar bayānġa kelġüsü-dür. Anıñdın ilgäri pādšāhlar arasıda 'ilm-i musiqi va özgä anvā' 'ilm-i fazl bayānıda barābari kelmāġan bolġay (TR.179). Yuqoridagi ma'lumotlardan anglashiladiki, Boburning "ilm-i musiqiy" va "ilm-i fazl" sohasida ham boshqa podishohlarda uchramaydigan iste'dodi bo'lgan.

Shoh va shoir o'tganlardan yana biri Muhammad Shayboniydir (Muhammad Shayboniy ibn Shoh Budog' bin Abulxayrxon). U tarixda xon, hukumdorgina emas, shoir, tilshunos sifatida ham iz qoldirgan. Hozirgi zamon kitoblarida muallifning taxallusi Shayboniy, Shayboniyxon deb berilmoqda. Biroq uning devonida shoir taxallusi ŠBANÎ, ŠBAN, ŠĪBANÎ, ŠĪBAN deb yozilgan. Shunga ko'ra uning taxallusini Shibaniy yoki Shiboniya deb atagan ma'qul.

Mirza Muhammad Haydar qalamiga mansub "Tarixi Rashidiy" asarining turkiy tarjimasida u Šāhibeg~Šāhibeg xan deb tilga olingan.

Hasanxoja Nisoriy o'zining "Muzakkiri ahbob" tazkirasida Muhammad Shayboniy shoir va olim, fozil kishi sifatida hurmat bilan yodga olgan. U yozadi: "Sohibqiron xon ilmu fazilatlardan xabardor, aniqrog'i, ularni to'la egallagan kishi edi. She'riyat sohasi va shoirlarga e'tiqod-e'tibori katta bo'lgan. Mudom olimu fozillarni o'ziga hamsuhbat qilgan. Yaxshi she'rlari bor" (MA.20). Tazkiranavis shu o'rinda uning she'rlaridagi soddalik, kishilarga manzur bo'larli tomonlarni ko'rsatish uchun quyidagi tuyuqni misol keltirgan:

Soġd iĉidā oltururlar yabular,
Yabularniġ miñān atī yabular.
Yabularniġ ilgidin el tīnmadī,
Ya bular bolsun bu yerda ya bular.

Adabiyot tarixida Sulton Saidxon (Sulton Saidxon ibn Ahmadxon ibn Sulton Yunusxon ibn Sulton Uvaysxon ibn Sher

Alixon ibn Muhammadxon ibn Xizr Xojaxon ibn Tug‘luq Temurxon) ham yaxshi iz qoldirgan. Bobur podshoh Sulton Saidxonning xolavachchasi edi. Mirza Muhammad Haydar o‘zining “Tarix-i Rashidiy” asarida Sulton Saidxonni ta’riflab, “*‘Ilmda allāma edi-ki, xāh fārsī, xāh türki bolsun še’r aytmaqda va inšā rastlamaqda benazir erdi. Xan majlislarda še’rlarini-ki aytip erdi*” deb yozgan (TR.147). Muarrir shoirning o‘ziga ma’qul tushgan baytlaridan ham o‘rnaklar keltirgan. Mana o‘sha baytlar:

Qaysi gulšannīy yüzūn-deg bir gul-i ranāsī bar,
Qaysi guldīnīy bir meni-deg bulbul-i šaydāsī bar.

Hur birlā jannatu-l ma’vanī könlüm näylāsün,
Yārniñ köyidā yüz mīn jannatu-l ma’vasī bar.

Yüz üzrā kākul-i zulfi parišān bolğusī,
Ey Said, āšufta könlümniñ ajab savdāsī bar.

Šukrullah, hālatim zāhir bolup-tur yārğa,
Emdi yār alida özni körsätäy ixtiyārğa.

Sayr üçün kirsä gulstān içrā ul sarvardan,
Banda bolsun sarv āzād ul qad raftārğa.

Ahd qıldiñ-ki, vafā qilğay-sen,
Yoq-ki, jānīmğa jafā qilğay-sen.

Atma sen ğamza oqī birlā meni,
Qorqaman-ki, xatā qilğay-sen.

Meñä dersän-ki, vafā qilğum-dur,
Elgā qilğança meñä qilğay-sen.

Xullas, turkiy yozma adabiy til me’yorlarini ishlab chiqishda shoir va yozuvchilar, tarixchilar, tilshunoslarning hamda tarjimonlarning xizmati katta bo‘ldi. Kotiblar esa matn savodxonligini ta’minlab berganlar.

Alisher Navoiyning o‘zbek adabiy tilini yuksaltirishdagi ulushi

Turkiy adabiy tilning rivojiga ulkan hissa qo‘shganlar orasida ulug‘ mutafakkir Alisher Navoiyga (Nizomuddin Mir Alisher Navoiy bin G‘iyosuddin Bahodur) tenglashadigani chiqmadi.

Alisher Navoiy merosini quyidagi turkumlarga ajratish mumkin:

I. Devonlari: 1) “Xazoyinu-l-moniyy” (“Ma’nolar xazinasini”). Bu to‘rt devonni o‘ziga birlashtiradi: “G‘aroyibu-s-sig‘ar” (“Bolalik qizliqlari”); “Navodiru-sh-shabob” (“Yigitlik nodiralari”); “Badoyiu-l-vasat” (“O‘rta yosh badialari”); “Favoyidu-l-kibar” (“Qarilik foydalari”).

2) Forscha devoni (“Devon-i Foniyy”).

II. Dostonlari. Bularning beshtasi “Xamsa” tarkibida: 1) “Hayratu-l-abror” (“Yaxshilarning hayrati”); 2) “Farhod-u Shirin”; 3) “Layli-vu Majnun”; 4) “Sab‘a-i sayyora”; 5) “Sadd-i Sikandari” (“Iskandar devori”). Yana bir dostoni “Lisonu-t-tayr” (“Qush tili”)dir.

III. Tazkiralari: 1) “Majolisu-n-nafois”; 2) “Nasoyimu-l-muhabba min shamoyimi-l-futuvva”.

IV. Filologik asarlari: 1) “Risola-i muammo”; 2) “Me‘zonu-l-avzon” (“Vaznlar mezonini”); 3) “Muhokamatu-l-lug‘atayn” (“Ikki til muhokamasi”); 4) “Sab‘at abhur” lug‘ati.

V. Tarixga oid asarlari: 1) “Tarix-i anbiyo-vu hukamo”; 2) “Tarix-i muluk-i Ajam”; 3) “Zubdatu-t-tavorix” (“Tarixlar xulosasi”).

VI. Diniy-axloqiy asarlari: 1) “Munojot”; 2) “Arbain” (“Qirq hadis”) = “Nasru-l-laoliyy” (“Marvaridlar sochmasi”); 3) “Nazmu-l-javohir” (“Javharlar tizmasi”); 4) “Siroju-l-muslimin” (“Musulmonlar chirog‘i”); 5) “Mahbubu-l-qulub”.

VII. Manoqiblar (avtobiografik asarlar): 1) “Holat-i Sayyid Hasan Ardsher”; 2) “Xamsatu-l-mutaxayyirin”; 3) “Holat-i Pahlavon Muhammad”.

VIII. Hujjatlar: “Vaqfiyya”; 2) “Munshaot”.

Alisher Navoiy asarlari tilining hozirgi o‘zbek shevalariga munosabati xususida o‘zbek tilshunoslari orasida har turli qarashlar yuradi. Shulardan biri Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma”da Navoiy asarlarining tili haqida keltirgan so‘zlari asosida yuzaga keldi. Chunonchi, Bobur Farg‘ona viloyatining poytaxti Andijon ta’rifida yozadi: Eli türkdür. Şahri-vu bāzārīsīda türkî bilmās kişi yoqtur. Eliniñ lafzī qalam bilā rāsttur. Ne üçün-kim, Mir ‘Alişer Navāyîniñ musannafātī bāvujud-kim, Hirida naşu namā tapıptur, bu til bilādür (B.critical.5).

Zahiriddin Boburning ushbu so‘zlarini ro‘kach qilib, ba’zi olimlar Navoiy asarlari tilining asosini andijon shevasi tashkil etgan deya qaraydilar (Дониёров 1968). Boshqa bir olimlar Navoiyning Andijonda bo‘lmaganligini vaj’ qilib, bu fikrni inkor etadilar (Абдуллаев 1968).

Ta’kidlash joizki, bu o‘rinda Bobur haq. Tarixda Navoiy merosiga, qolaversa, uning ijodiga, mahoratiga xolis baho berganlardan biri ham Bobur bo‘ladi. Biroq, “Boburnoma”dagi ma’lumotlarni, to‘g‘rirog‘i, matnni xato tushunish, noto‘g‘ri talqin etish oqibatida olimlarimiz ichida turli bahslar kelib chiqmoqda.

Anglashilmovchilik matndagi Eliniñ lafzī qalam bilā rāsttur jumlasining xato talqin etilayotganida. Buni ular “andijon elining tili (ya’ni shevasi) adabiy til bilan mos keladi” deya izohlaganlar. Shunday bo‘lgan taqdirda buning davomidagi Navoiy asarlari xususida aytilgan mulohazalar ham o‘z-o‘zidan shunga bog‘lanadi-qoladi. O‘sha qarashni quvvatlaydigan bo‘lsak, matnni “Hirotda yuksakliklarga erishgan Navoiy asarlarining tili ham ayni shevaga mos” deya talqin etishdan boshqa yo‘l qolmaydi.

Fikrimizning isboti uchun Bobur aytgan o‘sha jumalarning ma‘nisini bir boshdan chaqib ko‘raylik. E‘tibor berilsa, muallif, matnda Farg‘ona viloyati to‘g‘risida ma‘lumot bera turib, bu yurtning xalqi turklar, tilining esa turkiy til ekanligini ta‘kidlamoqda. Matndagi *Eliniŷ lafzi qalam bilä rāsttur* jumlasini ikki xulosaga olib keladi: 1) mazkur jumlada Farg‘ona (Andijon) elining lafzi (ya‘ni turkiy til) yozma shaklda (badiiy adabiyot orqali) mashhur ekanligi ta‘kidlanmoqda; 2) bu jumla mantiqan xalq tili adabiy tilga yaqin ekanligini ham anglatadi. Adabiy til tarixida bunday hodisa uchrab turadi. Masalan, qoraxoniylar davri adabiy tilida koshg‘ar shevasi yetakchilik qilgan. Shundan kelib chiqib, o‘sha davr adabiy tili ayrim manbalarda “koshg‘ar tili” deb ham atalgan. Boburning yozmalaridan ham o‘sha davrda farg‘ona shevasi adabiy tilga yaqin ekanligi ma‘lum bo‘ladi.

Matn tahlilida davom etamiz. Bobur Hirot adabiy maktabining namoyandasi bo‘lgan Alisher Navoiy haqida so‘zlab, uning ham asarlari ushbu turkiy adabiy tilda ekanligini ta‘kidlaydi. Buning bilan Bobur Navoiy asarlarining tiliga andijon shevasi asos bo‘lganligini emas, balki Farg‘ona va Hirot adabiy muhitlarida yagona adabiy til amal qilganini ta‘kidlamoqda. Boburning ushbu ma‘lumoti temuriylar davlatining barcha o‘lkalarida yagona turkiy adabiy til (eski o‘zbek adabiy tili // “chig‘atoy turkiysi”) amal qilganiga guvoh.

Mulohazalardan kelib chiqib, Boburning Farg‘ona elining tili to‘g‘risida yozgan so‘zlarini shunday talqin qilish mumkin: “Eli turkdir. Shahri va bozorlarida turkiy bilmas kishi yo‘qdir. Elining lafzi qalam bilan [yozma adabiyot tili, yozma adabiy til bilan] mosdir. Ne uchun-kim [ajablanarlisi], Mir Alisher Navoiyning tasniflari [asarlari], (uning o‘zi) Hiriya o‘sib-ulg‘ayganligiga qaramay, ushbu tilda [Farg‘ona va Hirot adabiy muhitlari uchun yagona bo‘lgan adabiy tilda]dir”.

Navoiy asarlarining tili haqida soʻz ketganda uni oʻsha kezlardagi mavjud shevalarning birortasiga bogʻlab qoʻyish mumkin emas. U Xurosondagina emas, butun Temuriylar saltanatida, Oltin Oʻrda, qolaversa, musulmon turk ellarida amal qilgan adabiy tilda ijod qildi. U oʻz ijodi bilan temuriylar zamonida amal qilgan butun bir adabiy oqimning boshida turdi, turkiy adabiy tilga yetakchilik qildi. Buni “Lisonu-t-tayr” asarida uning oʻzi ham taʼkidlagan edi:

Türk nazmida çu men tartip ’alam

Äylädim ul mamlakatni yakqalam (LT.268).

Navoiy *mamlakatni yakqalam äylädim* deganda oʻz asarlarining hamma uchun tushunarli boʻlgan adabiy tilda ekanligini qayd etmoqda.

Alisher Navoiy asarlarining tili Navoiydan burun oʻtgan yoki unga zamondosh shoirlarning asarlari tilidan oʻzlashgan soʻzlar sonining ortiqligi bilan ajralib turadi. Mavlono Lutfiy, Sakkokiy, Atoiy, hatto Husayn Boyqaro asarlari ham tilining soddaligi bilan ajralib turadi. Buni oʻsha kezlarda Hirot aholisi asosan forsiyzabonlar edi, bu jarayon Navoiy asarlarining tilida oʻz aksini topgan, deya baholamaslik kerak. Bu, avvalo, adabiy muhitning taʼsiri, qolaversa, Navoiy asarlari uslubining koʻtarinkiligi, oʻta murakkabligi bilan bogʻliq. Adabiy taʼsir, adabiy anʼanalar bilan til vaziyati boshqa hodisa. Oʻsha davr Hirot adabiy muhitida turkigoʻy shoirlar orasida fors tilida ijod etish anʼanaga aylangan edi. Buni “Muhokamatu-l-lugʻatayn”da Navoiyning oʻzi ham taʼkidlaydi. Temuriylar zamonida Samarqand, Andijon yoki boshqa oʻlkalarda ikki tillilik buning qadar emasdi. Navoiy oʻz asarlarini oʻta badiiy koʻtarinki uslubda yaratdi, arabiy, forsiy soʻzlardan keng foydalandi. Bu xizmatlari bilan u eski oʻzbek adabiy tili tarixida oʻziga xos bir uslubga asos soldi.

Muhokamatu-l-lug‘atayn” asari

Ulug‘ mutafakkir Alisher Navoiy o‘zining “Muhokamatu-l-lug‘atayn” (“Ikki tilning muhokamasi”) asarini hijriy 905 (melodiy 1499) yilda yozdi. Ushbu risola muallifning yigitlik zhtiroslari va jo‘shqin hissiyotlar ta‘sirida yaratilgan emas. Navoiy bu asarini tirikligining so‘nggi kezarida – uzoq hayotiy tajriba to‘plagan, ilmiy dunyoqarashi maqomiga yetgan, tafakkur doirasi peshlangan bir chog‘da yozdi.

“Muhokamatu-l-lug‘atayn”ning to‘rt qo‘lyozma nusxasi ma’lum:

1. Nusxalardan birinchisi Istanbuldagi To‘pqopi saroyi muzeyi Revan kutubxonasida 808 raqami ostida saqlanayotgan Navoiy kulliyoti tarkibida. Ushbu qo‘lyozma 1497 yili ko‘chirilgan.

2. Asarning yana bir nusxasi Istanbuldagi Sulaymoniya kutubxonasining Fotih bo‘limida saqlanayotgan 4056 raqamli Navoiy kulliyotiga kirgan.

3. Parij nusxasi. Ushbu nusxa Milliy kutubxonada saqlanayotgan (Suppl. Turc. 316–317- raqamli qo‘lyozma) Navoiy kulliyoti tarkibida. Qo‘lyozma 1526–1527 yillarda ko‘chirilgan.

4. Asarning yana bir qo‘lyozmasi Budapeshtda saqlanmoqda.

“Muhokamatu-l-lug‘atayn” birinchi marta 1841 yili Parijda M. Katremer tomonidan nashr etildi. 1882 yili Bog‘chasaroyda I. G‘aspirali, 1895 yili Istanbulda Ahmad Javdat nashr ettirdi. Asar 1917 yili Qo‘qonda toshbosma usulda chop etilgan. Toshkentda Parso Shamsiev asarni uch qayta bostirdi: 1940 yili O. Usmon bilan birgalikda lotin alifbosida kirish so‘z, matn va hozirgi o‘zbekcha talqinini berdi. Ushbu nashrga asarning parij nusxasi asos qilib olingan edi. Yana 1948 va 1967 yillarda yakka o‘zi kirill xatida nashr ettirdi.

Asar Anqara, Ashgabad, Urumchida ham chop etilgan.

1996 yili asar Anqarada Turk tili qurumi tomonidan yangidan chop ettirildi (*‘Ali Şir Nevayi. Muhakemetü’l-luğateyn (İki Dilin Muhakemesi)*). Hazirlayan F. Sema Barutçu Özönder). Mazkur nashr asarning mavjud qo‘lyozmalari asosida yig‘ma-qiyosiy matn ko‘rinishida tayyorlangan.

Asarning toshkent nashrlari ichida eng to‘lig‘i 1940 yildagisi sanaladi. Unda matn boshdan oxir keltirilgan. Lekin keyingi ikki nashri (1948 va 1967) ayrim qisqartishlar bilan bosilgan: siyosat taqazosi bilan asarning ayrim o‘rinlari, arabcha diniy mazmunli iboralar tushirib qoldirilgan. Jumladan, kitob muqaddimasidagi tangriga bag‘ishlangan hamdu sano berilmagan. Muhimi shundaki, bu qismda Ollohning marhamatu qudratini madh etuvchi uch ajoyib ruboiy ham bor. Yana toshkent nashrida Navoiyning arab tilini ta‘riflab yozgan ayrim jumalari ham tushirilgan.

Anqara nashrida qayd etilganlarning bari to‘liq.

“Muhokamatu-l-lug‘atayn” turkiy tilning gullagan bir chog‘ida, uning ilmiy grammatikasi sifatida dunyoga keldi.

“Muhokamatu-l-lug‘atayn” – tilshunoslik asari. Muallif ushbu risolasi bilan turkiy tilshunoslik tarixiga o‘zining katta ulushini qo‘shdi. Navoiyning ushbu asarni yozishdan niyati turli oilaga tegishli ikki buyuk til – turkiy va fors tilini (*fārsī, fārsī til, sart tili, sart lafzi* deb ataydi uni) shunchaki chog‘ishtirib chiqish emas. Uning maqsadi turkiyning fonetik, lug‘aviy, morfologik va uslubiy imkoniyatlari cheksiz ekanligi, uning badiiy adabiyotda ham, davlat ishlari, diplomatik munosabatlarda, fan sohasida ham to‘la javob bera olishini ilmiy jihatdan asoslab berish edi. Shuning uchun ham u til faktlarini ilmiy nuqtai nazardan tahlil etadi.

Navoiy Sharqda dovrug‘i ketgan to‘rtta tilga e‘tiborni tortadi: arab, turkiy, forsiy, hindiy. Bularning baridan arab tili nafislik bilan ajralgan va badiiylik bezagi bilan mo‘‘jiza ko‘rsatuvchidir. Bu tilda Olloh (maliki allam jalla va alo)ning kalomi nozil bo‘lgan va payg‘ambarning saodatga elituvchi

hadislari o‘sha tilda aytilgan. Bundan so‘ng uch nav til borki, bular asl va mo‘‘tabardir.

Shundan so‘ng muallif turkiy va forsiyning qiyosiy tahliliga o‘tadi. U turkiy lug‘atning uslubiy afzalliklarini ko‘rsatish maqsadida forsiyda tengdoshi yo‘q yuzta fe’lni keltiradi. Ularning yuzta (yuz lafz) ekanligini muallifning o‘zi ham ta’kidlaydi. Qizig‘i shundaki, toshkent nashrida ushbu fe’llar to‘qson to‘qqizta. Buning boisi, asarning bizga yetib kelgan qo‘lyozma nusxalarida ularning soni turlicha: to‘ppopi va parij nusxalarida to‘qson to‘qqiz, fotih va budapesht nusxalarida yuztadir. Ushbu ikki nusxada boshqa qo‘lyozmada tushib qolgan yuzinchi fe’l ham bor. U *čimdilamaq* fe’li bo‘lib, tartibda *qičig‘lamaq* so‘zidan keyin keladi. Tanqidiy matn tayyorlash jarayonida anqara nashrida matnga ana shu fe’l ham kiritilgan. Bundan ko‘rinadiki, haligi nushani ko‘chirayotgan kotib bu so‘zni tasodifan tushurib qoldirgan.

Navoiy keltirgan nozik ma’noli fe’llar quyidagi tartibdadir: *quwarmaq-u quruqšamaq va üšärmäk-u jiyjaymaq va öndäymäk-u čigräymäk va dumsaymaq-u umunmaq va osanmaq-u igirmäk va egärmäk-u oxranmaq va tariqmaq-u aldamaq va arğadamaq-u işänmäk va iglänmäk-u aylanmaq va erikmäk-u igränmäk va awunmaq-u qistamaq va qiynamaq-u qozğalmaq va sawrulmaq-u čayqalmaq va devdäšimäk-u qimsanmaq va qizğanmaq-u nikämäk...* va b.

Alisher Navoiy sinonim fe’llarga ayricha etibor qaratadi. Fe’llarning ma’nolari ularning sinonimlari misolida ochib beriladi. Muallifning ta’kidicha, takallum chog‘ida kishi ularga muhtoj bo‘lur. Navoiy bularga o‘rnak qilib turkiy baytlardan keltiradi. Jumladan, turkcha nazmda may ta’rifida mubolag‘a uchun *šipqarmaq* so‘zini qo‘llaydilar, lekin forsiy she’rda aynan shu mazmunni bir so‘z bilan ifodalab bo‘lmaydi. Navoiy bu so‘zning ochiqlamasi uchun ushbu baytni misol qilib keltiradi:

Sāqiyā, tut bāda-kim, bir lahza özümdin baray,

Šart bu-kim, har nečā tutsaŋ, labā-lab sipqaray.

Sipqarmaq ning sinonimi *tamšimaq* dir, bunda Navoiyning so‘zi bilan aytganda, “gāyat-i zavqdin bat içmäs, lazzat tapa-tapa az-az içär”. Buning misoli quyidagi baytda yaxshi ko‘rinadi:

Sāqi ču içip meŋä tutar qoş,
Tamšī-tamšī anī qīlay nuş.

Turkiy ash’orda “yig‘i” ma’nosi uslubiy jihatdan o‘zaro farq qiluvchi *boxsamaq*, *yıġlamsınmaq*, *ıñrämäk*, *siñrämäk*, *sıqtamaq*, *ökürmäk*, *inčkirmäk*, *hay-hay yıġlamaq* so‘zlari bilan ifoda etiladi.

Navoiy *boxsamaq* so‘zining ta’rifi uchun shunday baytni keltirgan:

Hajr anduhida boxesap-men, bilä alman, netäy,
May ‘ilājımdur, qopup dayr-i fānāğa ‘azm etäy.

Yıġlamsınmaq kalimasida Navoiyning so‘zi bilan aytganda, “āşıqlıqda yıġlamaqdın kulliräk-u dāyimiräk amr yoqtur va anda tanavvu’ bar”. Misoli:

Zāhid ‘išqın desä qılġay fāş,
Yıġlamsınınur-u közigä kelmäs yaş.

İñrämäk va *siñrämäk* so‘zlari-kim, “dard bilä yaşurun āhista yıġlamaqdur va aralarıda tafāvut az tapılır”. Misoli:

İstāsām davr ahlidın ‘išqıñni pinhān āylāmäk,
Kečälär gah ıñrämäkdür ‘ādatım, gah siñrämäk.

Sıqtamaq so‘zi-kim, “yıġlamaqda mubālağadur”. Misoli:

Ul ay-ki külä-külä qıtaġlattı meni,
Yıġlattı meni demäy-ki, sıqtattı meni.

Navoiyning ta’rificha, “biyik ün bilä-kim e’tidālsiz āşub bilä yıġlağaylar”, uni *ökürmäk* derlar. Keltirgan bayti:

İşim taġ üzrā har yan aşk selābini sürmäkdür,
Firāq āşubidın har dam bulut yaŋlıġ ökürmäkdür.

Yana *inčkirmäk* so‘zi ham bor, ma’nisi “inčkā ün bilä yıġlamaqdur”. Bayti shunday:

Čarh zulmida-ki boġzumnı qırıp yıġlar-men,

Igirür çarh kibi inçkirip yığlar-men.

Turkiy uslubda *hay-hay yığlamaq* ham bor. Navoiy sheʼrining mashhur maqtai budir:

Navāyi, ul gul üçün hay-hay yığlama köp,

Ki hay degünçä nä gulbun, nä ğunça, nä gul bar.

Yana turkcha *yasannaq* uchun sarti tilida *ārasta*, *ārāyiş* soʻzi bor, ammo *bezänmäk* oʻrnida hech narsa demaydilar.

Bezänmäk – *yasannaq* ning mubolagʻasidir. Buning misoli:

Erür bas çu husn-u malāhat seņä,

Yasannaq, bezänmäk nä hājat seņä.

Turklar goʻzallarning koʻz va qoshlari orasini *qabağ* derlar, forsiyda bu uzvning oti yoʻqdir. Yoki husn taʼrifida ulugʻroq xolni turklar *meņ* deydilar, ular esa bunga ot qoʻymaganlar. Masnaviyda bir jamoat goʻzal taʼrifida, bunday degan:

Meņizlāri gul-gul, mijalārī xār,

Qabağlarī keņ-keņ, ağızlarī tār.

Navoiyning taʼkidicha, turkiy sheʼriyatda omonimlarning ham oʻrni katta. Tuyuq tildagi ana shu hodisaning mahsulidir, forsiy sheʼriyatda yoʻqdir. Masalan, *at* soʻzining bir maʼnisi “alam”dir, yana bir maʼnisi “markab”dir, boshqa bir maʼnisi “amr, buyruq”dir. Bu tajnisda shunday kelgan:

Çun pari-vu hurdur atīņ begim,

Surʼat içrā dev erür atīņ begim.

Har xādangi-kim, ulus andīn qaçar,

Nātavān jānīm sarī atīņ begim.

Yana *it* soʻzida ham uch maʼno bor. Misoli:

Ey raqib, özni aņa tutsaņ ham it,

Bizgā rahm āylāp, anīņ köyidin it.

Garçi bar dozahça ʼišqīņ şuʼlasī,

Bizni öz ilğī bilā ul sarī it.

Turkiyda uch, toʻrt va undan ortiqroq maʼno anglatadigan soʻzlar koʻp. Jumladan: *sagʻin* soʻzining bir maʼnosi “yodga olmoqqa buyruq”, biri “sutli qoʻyning oti”, yana biri “ishqdan boʻlgan mastlik”. Yoki *tüz* ning maʼnolari: *tüz* I – “oʻq” yoki

“nayzaga o‘xshash narsa”, *tüz* II – “tekis joy”, *tüz* III – “to‘g‘ri kishi”, *tüz* IV – “cholg‘uni sozlamoqqa amr”, *tüz* V – “ikki kishi orasida yarashtirish” demakdir. Yoki *kök* ning birinchi ma‘nosi – “osmon”, *kök* II – “ohang”, *kök* III – “*köklä* so‘zining o‘zagi”; *köklä* – “tikarda ko‘klamak”dir, *kök* IV – “bo‘yoq”, *kök* V – “maysa, ko‘kat”ni ham deydilar.

Navoiy turkiy tilning tovush xususiyatiga ham alohida ahamiyat beradi.

Asarda yegulik va ichimliklar, qarindosh-urug‘chilikka tegishli, madaniy-maishiy hayotga tegishli so‘zlar, qush va parrandalar, hayvonlarning atalishi, ot va uning jihozlari, kiyim-boshlar, mansablar, hunar va kasb otlari har ikki tilda qanday atalishiga ham o‘rin berilgan. Masalan, sartlar ulug‘ qardosh va kichik qardoshni *birādar* derlar. Turklar ulug‘ni – *ağa*, kichikni *ini* deydilar. Ular ulug‘ va kichik qiz qardoshni *hāhar* derlar, turklar ulug‘ni *egāci*, kichikni esa *sinil* deydilar. Turklar kiyikning erkagini *xona*, tishisini (urg‘ochisini) *qulçaqçı* der, suyqunning erkagini *buğu*, tishisini *maral* der, sart esa *āhu*: va *gavazn* deydi, xolos. Turklar to‘ng‘izning erkagini *qaban*, tishisini *megājin*, ushog‘ini *čurpa* deydilar, sartlar esa barchasini *xu:k* va *gurāz* ataydilar.

Qushlar ichida aniq va mashhuri ilbasun va o‘rdakdir. Sart ilbasunning o‘zini bilmaydi. Turk o‘rdakning erkagini *sona*, tishisini *borčün* deydi. Sart bularning har ikkovini *murğābī* deb ataydi. Qushchilar o‘rdakning xillarini yaxshi biladilar: *čörkā*, *erkā*, *suqsur*, *almabaš* ... bular yetmish xilga boradi. Sart esa barchasini faqat *murğābī* deydi. Agar bir-biridan ajratmoqni istasa, turkcha ataydi va b.

Navoiy turkiy tilning o‘ziga xos morfologik xususiyatlariga ham e‘tibor qaratadi. Masalan, arab sarfida bir bob borki, uni “mufoala bobi” deb ataydilar. Bunda bir so‘z aytilsa ham, ikki kishining ish-harakatini o‘z ichiga oladi (mushoara – she‘r aytishmoq). Forsiyda yozuvchilar shuncha ustalik va mohirlik da‘vosi bilan bu foydadan mahrumdirlar. Ammo turkning so‘z

ustalari masdarga bir “shin” (ش) harfini qo‘shish bilan o‘sha maqsadni topganlar: *tapišmaq, quçušmaq*. Navoiy turkiyning bundayin o‘ziga yarasha belgilariga ko‘plab o‘rnaklar keltiradi. U yozganidek, “bunday so‘zlarni yasagan ulug‘larga bag‘oyat yaxshi ishlari uchun, bosh egib, tahsinlar aytmoq kerak” (*Va bu lafz vāzi’i ‘azīzlarğa jā-i taslīm-ü tahsīndur-ki bag‘āyat xub qilīpdurlar*).

QADIMGI TURK DIALEKTLARI VA ULARNING ADABIY TILGA BOG‘LIQLIGI

Turkshunoslikda qadimgi turk dialektlari, ularning adabiy tilga bog‘liqliq yeri, bizgacha saqlangan yozma yodgorliklar tilining dialektal o‘zgachaliklari o‘rganilganicha yo‘q. Bu jumboqning yechimi, tabiiyki, qadimgi yozma adabiy til asosida qay bir dialekt yetakchi o‘rin tutganligi, shuning bilan birga, hozirgi dialektlar tarixini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega. Yozma yodgorliklar tilining dialektal asoslari turkiy tillarning yuzaga kelish tarixini o‘rganish uchun ham muhimdir.

Ko‘k turk bitiglari bilan uyg‘ur, moniy yozuvlarida bitilgan yodgorliklar yagona adabiy til an‘anasi ta‘sirida, oldinma-ketin yaratilgan bo‘luviga qaramay, matnlar tilida xos xususiyatlar kuzatiladi.

Masalan, yodgorliklar tilida [b]~[m] hodisasini kuzatish mumkin. Urxun bitiglari tilidagi so‘z boshida kelgan [b] uyg‘ur yozuvli matnlarda [m] ga o‘zgaradi: *ben – men, biñ – miñ* singari. Matnlarning buning kabi o‘zgachaliklari ko‘k turk xatidagi yodgorliklar tili qadimgi uyg‘ur, moniy, brahma yozuvidagi yodgorliklardan ayri bir dialekt asosida yuzaga kelganidan dalolat beradi.

Mahmud Koshg‘ariy o‘zining “Devonu lug‘atit turk” asarida eski turk dialektlari to‘g‘risida keng ma‘lumot bergan. Uning bu asari eski turkiy tilning dialektal o‘zgachaliklarini o‘rganish uchun eng kerakli manbadir.

Mahmud Koshg'ariy turkiy dialektlar to'g'risida

Mazkur asarida Mahmud Koshg'ariy, o'rni bilan, o'sha zamondagi turk dialektlari o'rtasidagi o'zgachaliklar, ularning fonetik, leksik-semantik, morfologik belgilarini o'ritib o'tadi. Muallif ta'biri bilan aytganda unda "har bir qabilaning o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra qiyosiy qoidalar tuzilgan" (I.47).

Mahmud Koshg'ariy turk dialektlarining katta bir guruhini (bu o'rinda yetakchi shevalarga asoslangan adabiy til nazarda tutiladi) "turk", muayyan dialekt, qabila, urug'larni ularning o'z nomlari bilan (jumladan, o'g'uz, qipchoq, chigil va b.) ataydi. Ora-ora ularning yetakchi shevalardan (ya'ni "turkcha"dan) farqli yeri, o'ziga xosliklari qayd etib o'tiladi.

Sug'daq, kanjak, arg'ular, xo'tanlilar, tubut va tangutlarning ba'zilar sug'dcha va turkcha so'zlashuvchilar guruhiga kiritilgan. Muallif turkcha va sug'dcha so'zlashuvchilar haqida gapirib, ularning tilida "buzuqlik bor"ligini qayd etadi (I.65). Chamasi bu o'rinda mazkur ikki tilli xalqlarning turkiy tilni buzib gapirishlari nazarda tutilgan.

Endi devonda keltirilgan turkiy dialektlar haqidagi ma'lumotlarga to'xtalamiz.

Dialektlarning **fonetik o'zgachaliklari** quyidagicha:

Turklardagi so'z boshida keluvchi [y] o'g'uz va qipchoqlarda tushib qoladi yoki [j (~č)] ga aylanadi: *yelkin* – *elkin* "musofir", *yiliğ suw* – *iliğ suw* "iliq suv", *yinjü* (*yinčü?*) – *jinjü* (*činčü?*) "dur, marvarid", *juğdu* – *juğdu* (*čuğdu?*) "tuyaning uzun yungi" (I.67), *yetti* – *jetti* (*četti?*) "etishdi", *yundum* – *jundum* (*čundum?*) "yuvindim" (II.364), *yigi* – *jigi* (*čigi?*) "pishiq" (III.249). Koshg'ariyning ta'kidlashicha, turklar bilan o'g'uzlar tili orasidagi bu xususiyat o'zgarmovchi, doimiy bo'lgan) (II.364).

So'z boshidagi [m] ni o'g'uzlar, qipchoq va suvorinlar [b] ga aylantiradilar: *men* – *ben* "men", *mün* – *bün* "sho'rva" (I.67).

Soʻzdagi [t] ni oʻgʻuzlar va ular yaqinidagilar [d] ga aylantiradilar: *tewey – dewe(y)* “tuya”, *öt – öd* “teshik” (I.67), *taqi – daqi* “tagʻin” (II.227).

Turkiy qabilalarning koʻpgina soʻzlaridagi [d] oʻgʻuzlarda [t] ga aylanadi: *bügdä – büktä* “xanjar”, *yigdä – yiktä* “jiyda” (I.67).

Soʻz oʻrtasida va oxirida kelgan [y] ni argʻular [n] ga almashtiradilar: *qoy – qon* “qoʻy”, *čığay – čığan* “kambagʻal”, *qayu – qanu* “qaysi” (I.67).

“ب bilan ف maxrajleri orasidagi” (I.68) [w] ni oʻgʻuzlar va ularga yaqin turuvchilar [v] ga aylantiradilar: *ew – ew* “uy”, *aw – av* “ov” (I.68). Oʻgʻuz va qipchoqlar (xalchlarning bir toifasi) soʻz boshidagi [q] ni [x] ga aylantiradilar: *qayu – xayu* “qaysi” (III.237), *qizim – xizim* “qizim”, *qanda – xanda* “qaerda” (III.238).

Tish-tish [δ] li soʻzlarni qoʻllashda Mahmud Koshgʻariy turkiy dialektlarni uch guruhga boʻladi:

1. Tish-tish [δ] bilan soʻzlovchilar. Bularga chigil va boshqa turkiy qabilalar kiritiladi. Jumladan, “chigilcha” deb koʻrsatilgan soʻzlar: *bodun* “xalq” (I.379), *adin* “boshqa, boʻlak” (I.105).

2. Yagʻmo, tuxsi, qipchoq, yabaqu, tatar, qay, jumul va oʻgʻuzlar [j] ga aylantiradilar, hech mahal [δ] bilan soʻzlamaydilar: *qazih – qayih* “qayin daraxti”, *qazin – qayin* “qaynagʻa” (I.68), *azriq – ayriq* “ajriq, yumshoq bir oʻt” (I.136), *badram – bayram* “shodlik kuni” (I.447). Ayrim oʻrinlarda bu dialektlar “[δ] ni [y] ga aylantiruvchilar” deb koʻrsatilgan: *bodun – boyun* “jamoʻa” (III.183), *kedük – keyük* “namat va kigizlardan qilingan yomgʻir yopinchiḡi” (III.182), *todti – toydi* “toʻydi” (III.262).

3. Qipchoq, yamak, suvor, bulgʻorlar hamda ruslarga va Runga qadar borib taqaladigan boshqa qabilalar [z] ga aylantiradilar: *adaq – azaq* “oyoq”, *toddi – tozdi* “toʻydi” (I.68), *qadin – qazin* “qayin” (I.383).

Shuningdek, o‘g‘uzlardagi [y] ni qipchoqlar [z] ga aylantiradilar: *öylä – özlä* “peshin, tush vaqti” (I.137).

O‘g‘uz va qipchoqlarda tovush tushishi hodisasi kuzatiladi: *čumčuq – čumuq* “olaqarg‘a”, *tamğaq – tamaq* “bo‘g‘iz”, *barağan – baran* “boraveradigan”, *urağan – uran* “hadeb uraveradigan” (I.69).

Dialektlarda, Koshg‘ariyning misol keltirishiga ko‘ra, [č] ning [ž] (sirg‘aluvchi) ga ko‘chishi [*erinc – erinz* “maishat, farog‘at” (I.152)], jaranglining jarangsizlashuvi [*bišiq – yag‘molarda bišiğ* “pishiğ” (I.360)] kabi fonetik parallelizmlar, shuningdek, metateza [*qošni – o‘g‘uzlarda qonši* “qo‘shni” (I.408)] va boshqa fonetik hodisalar ham kuzatiladi.

Morfologik o‘zgachalıklar. Devonda o‘sha davr dialektlari orasidagi morfologik o‘ziga xosliklar ham yoritilgan. Jumladan, ko‘pchilik turklarda buyruq birlik uchun *bar*, ikki kishi bo‘lsa, *bariñlar ikigü* (ikkovingiz boring), ko‘plik uchun *bariñlar qamuğ* shaklida qo‘llanilgan. *Bariñ* shakli hurmatni ifodalagan. O‘g‘uz va qipchoqlar birlikda *bar*, ko‘plikda esa *bariñ* deydilar. Hurmat ma’nosida *bariñiz* deydilar (II.51).

Turklar o‘tgan zamonda hurmat ma’nosida *bardiñiz* deydilar. O‘g‘uzlar esa buni faqat ko‘plikda (hammangiz bordingiz) qo‘llaganlar (II.52).

Fe’ning o‘tgan zamon shaklini hosil qilishda dialektlar ikki guruhga ajraladi: yag‘mo, tuxsi, chigil, arg‘u, uyg‘ur, to Chingacha bo‘lgan hamma qabilalar *-di, -di // -ti, -ti* affiksini qo‘shib yasaydilar: *bardi* “bordi”, *keldi* “keldi” kabi. Bu shaklni o‘g‘uz va qipchoqlarning ba’zilari – suvorinlar *-duq, -dük* affiksi orqali yasaganlar. Bulara birlik va ko‘plik shaklda farq qilmagan: *men ya qurduq* “men yoy qurdim”, *biz ya qurduq* “biz yoy qurdik” (II.64), *ol keldük* “u keldi”, *biz keldük* “biz keldik” (II.65). Bo‘lishsiz shaklini ham solishtiring: *barmadi* (turklarda) – *barmaduq* (o‘g‘uzlarda) “bormadi” (II.66). Fe’ning kelasi zamon shakli o‘g‘uzlarda qisqargan

affiks orqali yasalgan: boshqa turklarda *barirman* – o‘g‘uzlarda *bariran* “boraman”, boshqalarda *ya qurar-men* – o‘g‘uzlarda *ya quraran* “yoy quraman” (II.68).

II sh. birlikda shaxs-son *-η* affiksi bilan yasalgan: *tapindīη*. Ba‘zi arg‘ular tilida u *-ğ (-g)* ga aylantirilgan: *tapinduğ* “topinding”, *sen anī qačurduğ* “sen uni qochirding” (II.194).

Chigil, qashqar, arg‘u, barsag‘an, uyg‘ur va yuqori Chingacha bo‘lgan qabilalarning hammasi *-ğučī, -güči // -quči, -küči* affiksli sifatdoshni qo‘llaganlar: *qapğučī* “o‘g‘irlovchi”, *suwğarğučī* “sug‘aruvchi”, *sağquči* “sog‘uvchi” (II.55). O‘g‘uz, qipchoq, yag‘mo, ug‘roq, suvorin, bajanak, to ruslarga cha bo‘lganlar uning o‘rnida sifatdoshning *-dači, -däči // -tači, -täči* affiksli shaklini qo‘llaganlar: *bardači* “boruvchi”, *turdači* “turuvchi” (II.53).

Chigil, yag‘mo, tuxsi, arg‘u, uyg‘ur, to yuqori Chingacha bo‘lgan hamma qabilalarda “ismi zamon”, “ismi makon” fe‘l o‘zagiga *-ğu, -gü // -qu, -kü* affiksi qo‘shib yasalgan bo‘lsa, o‘g‘uzlar, qipchoq, pachanak, bulg‘orlarda fe‘lning buyruq shakliga *-asī, -äsi* affiksi qo‘shib yasalgan: *Bu ya qurğu oğur ermäs.* – *Bu ya qurasī oğur tägül* “Bu yoy quradigan payt emas”, *Bu turğu yer ermäs.* – *Bu turasī yer tägül* “Bu turadigan joy emas” (II.71).

Leksik o‘zgachalıklar. Mahmud Koshg‘ariy o‘z davridagi dialektlarning leksik xususiyatlarini ham ko‘rsatishga harakat qilgan. Mazkur asarda o‘sha davrda iste‘molda bo‘lgan so‘zlar o‘rin olgan bo‘lib, umumxalq tilining leksik boyligi aks ettirilgan. Ayrim o‘rinlarda turkiy bo‘lmagan so‘zlar ham (jumladan, sug‘dcha) keltiriladiki, bu esa o‘zlashgan so‘zlarning ma‘lum qismi ham lug‘atdan o‘rin olganini ko‘rsatadi. Muallif so‘zlarni izohlar ekan, o‘rni bilan ularning qaysi bir dialektga mansub ekanligi, dialektlardagi o‘ziga xos ma‘no xususiyatlari va boshqa muhim tomonlari haqida ham to‘xtalib o‘tadi. Bu esa ana shu so‘zning dialektal xarakterini ochib beradi. Shu o‘rinda Mahmud Koshg‘ariy tomonidan

ma'lum bir dialektga mansub deb izohlangan soʻzlardan keltiramiz:

Oʻgʻuzlar qoʻllaydigan soʻzlar: *aşaq* “tuban, quyi” (I.97), *aliq* “qush tumshugʻi” (I.98), *ekin* “ekin; ekin ekiladigan yer” (I.107), *üyüz* “kichik chivin” (I.112), *arsu* “har bir joʻn narsa” (I.148), *jar (çar?)* “vaqt” (I.312), *čer* “roʻpara” (I.312), *endäk* “sath” (I.130), *örkän* “qayish” (I.132), *eylä* “shunday” (I.137), *eträk* “rangi sariq odam” (I.127), *pamuq* “momiq, paxta” (I.360), *töläk* “tinch va ogʻir kishi” (I.368), *sindu* “qaychi” (I.395), *qarınçaq* “chumoli” (I.460), *sečä* “chumchuq” (III.238) va b.

Chigillar qoʻllaydigan soʻzlar: *ud* “sigir” (I.80), *azun* “dunyo” (I.106), *üzi* “ikki togʻ orasidagi keng yoʻl” (I.116), *aybañ* “kal” (I.139), *ötki* “evaz, badal” (I.149), *čekäk* “chechak kasalligi” (I.369), *saman* “somon” (I.392), *qučğundi* quchgʻundi “piyoz” (I.454).

Qarluqcha soʻzlar: *uličim* “oʻgʻilcham, qarogʻim” (I.86), *suğut* “suzma” (I.337), *it kerdi* “it vovulladi” (II.15).

Qipchoqcha soʻzlar: *ökil ekil* “koʻp” (I.103), *aba* “ayigʻ” (I.113), *sulaq* “qora jigar” (I.390), *ajan* “ikki yelkanli kema” (I.144).

Argʻucha soʻzlar: (argʻular ikki tilda soʻzlashuvchilar deb koʻrsatiladi I.65): *uđluq* “ogʻil, molxona” (I.124), *iđrik (<irik)* “qattiq narsa” (I.128), *oğla* “yosh yigit” (I.149), *qiz kişi* “baxil odam” (I.315), *bük* “burchak” (I.321), *čigit* “paxta urugʻi, chigit” (I.337), *ködäj* “koʻza” (I.341), *qadīq* “yogʻoch idish” (I.363), *tudrič* “goʻng” (I.422), *baštar* “oʻroq” (I.424), *bitrik* “pista” (I.441).

Yagʻmocha soʻzlar: *čarun* “chipor daraxti” (I.392), *čignä* “surgi” (I.408).

Bulgʻorcha soʻzlar: *awus* “mum” (I.91).

Barsagʻancha soʻzlar: *arīg* “chodir pardasi” (I.94), *tünäk* “zindon” (I.387), *sökti* “kepak” (I.394), *ači* “keksa xotin” (I.114).

Qashqarcha soʻzlar: *sibüt* “kashnich” (I.337), *butiq* “kichik mesh” (I.358).

Turkmancha soʻzlar: *qarüt* “oʻgʻirlash, talash” (I.338), *taquq* “tovuq” (II.330).

Kanjakcha soʻzlar: *kenbä* “bir oʻsimlik” (I.393), *körkä* “yogʻoch kosa” (I.405).

Devonda bir guruh soʻzlar bir qancha dialektlar uchun umumiy boʻlgan deb koʻrsatiladi. Jumladan, quyidagi soʻzlar oʻgʻuz va qipchoqlarda qoʻllanilishi taʼkidlangan: *aliğ* “har narsaning qaytarilishi” (I.95), *ariq* “oriq, zaiif” (I.97), *čufğa* (*čuwğa?*) “yoʻl boshlovchi, rahbar” (I.400). Yoki yana misollarni kuzating: *ebmäk* “non” (yagʻmo, tuxsi va baʼzi oʻgʻuz va qipchoqlar soʻzi) (I.126), *urğa* “katta daraxt” (oʻgʻuz va argʻucha) (I.148), *benäk* “urugʻ” (argʻu va baʼzi dialektlarda) (I.367).

Ayrim soʻzlar bir dialektida maʼlum bir shaklda boʻlsa, ikkinchi dialektida uning oʻrnida boshqa soʻz qoʻllanilgan. Bu narsa Mahmud Koshgʻariy tomonidan ham alohida qayd etilgan: Masalan, boshqa turklar idish, kosa, piyolani *ayaq* desalar, oʻgʻuzlar uning oʻrnida *janaq* (*čanaq?*) soʻzini qoʻllaganlar (I.112), turklar *adïn* (boshqa, boʻlak) desalar, oʻgʻuzlar *adruq* deganlar (I.124), boshqalar kamar, toʻqa va egarning boshiga oʻrnatish uchun oltin-kumushdan ishlangan ziynatni *üstäm*, oʻgʻuzlar esa *saxt* deganlar (I.131), turklar *almıla* (yaʼni olma) desalar, oʻgʻuzlar *alma* soʻzini qoʻllaganlar (I.150), boshqa turklar har bir oq rangni *örünj*, oʻgʻuzlar *aq // a:q* deganlar (I.153), boshqalar sharob, musallas, mayni *süčik*, Ila vodiysida yashovchilar (yagʻmo, tuxsi va chigillar) mayni *qizil süčik* deb ataganlar (I.387). Koʻpchilik turklar *čiqti* desalar, yagʻmo, tuxsi, yaboqu, qipchoq va baʼzi turkman urugʻlari xuddi shu maʼnoda *tašiqti* soʻzini qoʻllaganlar: *er ewdïn tašiqti* “odam uydan tashqari chiqdi” (II.131).

Leksik qatlam orasida bir dialektida maʼlum maʼnoda, boshqasida ikkinchi maʼnoda qoʻllanuvchi soʻzlar ham

bo‘lgan: Chigil turklarida *uluš* “qishloq” ma’nosida qo‘llanilgan bo‘lsa, Balasag‘un va ularning yuqori yonidagi arg‘ular tilida “shahar” ma’nosini anglatgan (I.94), boshqa turklarda *iñäk* so‘zi “sigir” ma’nosida qo‘llanilgan bo‘lsa, o‘g‘uzlar toshbaqaning urg‘ochisini shu so‘z bilan ataganlar (I.135), boshqalar oshxonani *ašliq*, o‘g‘uzlar bug‘doyni *ašliq* deganlar (I.137), boshqa turklar burgutni va Mushtariy yulduzini *qara quš* deb atagan bo‘lsalar, o‘g‘uzlar tuya oyoqlarini uchiga ham shu so‘zni qo‘llaganlar (I.319). “*Kend* – o‘g‘uzlar va ular bilan yaqin turuvchilar tilida qishloq. Ko‘pchilik turklar nazdida viloyatdir” (I.330), boshqa turklar qurt (hasharot)ni *qurt* deganlar, faqat o‘g‘uzlar bo‘rini shunday deb atagan (I.328), boshqalar odamlar orasidagi shodlik va kulgini *bađram*, o‘g‘uzlar hayit kunini *bayram* deytilar (I.447). Turklar *sen* so‘zini kichiklarga, xizmatchilarga hamda so‘zlovchidan daraja, martaba, yoshda quyi bo‘lgan kishilarga nisbatan qo‘llaganlar. O‘zlaridan yuqori hurmatli kishilarni *siz* deganlar. O‘g‘uzlar esa, aksincha, kattalarga *sen*, kichiklarga *siz* deb qo‘llaydilar. Ko‘plikda ham shuni ishlatganlar (I.326). Ko‘pchilik turklarda *čapildī* so‘zi “suvaldi, chapildi” ma’nolarini anglatgan bo‘lsa, uyg‘urlarda bu so‘z “bo‘yniga urmoq” ma’nosidadir (II.135).

Polisemantik so‘zlarning ba’zi bir ma’nolari ayrim dialektlardagina amal qilgan. Chunonchi, o‘g‘uzlarda *čaqdī* so‘zining “eshittirdi, aytdi” ma’nosi ham qo‘llanilgan: ol sözüg anıñ qulaqqa čaqdī “u so‘zni uning qulog‘iga eshittirdi” (II.24). *Soqdi* (maydaladi; cho‘qidi; chaqdi) so‘zining “chaqmoq” ma’nosi o‘g‘uzlarga xosdir: *anı yılan soqdi* “uni ilon chaqdi” (II.26).

Bir guruh so‘zlar dialektlarda stilistik jihatdan ham chegaralangan edi. Jumladan, *qildi* salbiy ma’noda ham qo‘llanilgani sababli, o‘g‘uzlar undan qochib, uning o‘rnida *etti* so‘zini qo‘llaydilar: er yükünč etti “odam namoz o‘qidi”. Turklar esa qildi so‘zini qo‘llaganlar (II.33). Yoki turklardagi

tegindi – “erishdi, muyassar bo‘ldi” ma’nosidagi so‘zini, devon muallifining yozishicha, o‘g‘uzlar “yoqtirmaydilar” (II.166).

O‘zlashgan so‘zlarning miqdori bo‘yicha ham dialektlar orasida farq bo‘lgan. Buni Mahmud Koshg‘ariyning quyidagi ma’lumotida ham ko‘ramiz: “O‘g‘uzlar forslar bilan aralashgach, ba’zi so‘zlarni unutdilar va ularning o‘rniga forsha so‘zlar qo‘llay boshladilar: *qumğan* o‘rnida *āftāba*; *baqan* o‘rnida *qalida* (bo‘yin tumor)” (I.406).

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGINING YUZAGA KELISHI VA YUKSALUV BOSQICHLARI

Turklarning o‘qimishli kishilari o‘z tillarining tarixiga, uning qonuniyatlarini o‘rganish, sirlarini bilishga burundan qiziqib keladilar. Bu istak va urinishlar turkiy tilshunoslikning fan sifatida yuzaga keluviga turtki bo‘ldi. Eski chog‘lardayoq tilni tadqiq etishning metodologik asoslari ishlab chiqilgan. Har bir davrning o‘ziga xos usullari, metodologik asoslari bor.

O‘zbek tilini o‘rganish va o‘qitishning hozirgi metodlari XX asrning 30- yillarida shakllandi. O‘zbek tilshunosligining yangi, zamonaviy metod va usullari G‘arb, xususan, rus tilshunosligi ta’sirida yuzaga kelgan. Bunga qadar turkiy tillar, jumladan, o‘zbek tili sharq, xususan, arab tilshunosligi etkisida yuzaga kelgan metod va usullarda o‘rganilar, maorif ishlarida ayni prinsiplar asosida o‘qitilar edi.

Tadqiq etish metodologiyasiga ko‘ra turkiy, jumladan, o‘zbek tilshunosligi tarixini uch bosqichga ajratish mumkin: 1. Eng eski davr turk tilshunosligi. 2. Arab tilshunosligi ta’sirida yuzaga kelgan turkiy tilshunoslik. 3. Hozirgi o‘zbek tilshunosligi.

Eng eski davr (ko‘k turk va uyg‘ur xoqonliqlari davri) turk tilshunosligi (bu VI–X yuzyilliklarni qamraydi). Ko‘k turk va qadimgi uyg‘ur xoqonliqlari davridan grammatik asar uzindilari, alifbolar va lug‘at parchalarigina qolgan. Lekin tilshunoslikka bag‘ishlangan maxsus yirik asarlar saqlangan

emas. Shunga qaramay, o'sha kezlar tilshunoslik bilimlari yuqori darajada bo'lganidan darak beruvchi belgilar bor. Jumladan, turkiy yozuvlar o'sha davr tilshunosligining darajasini belgilovchi omillardan biridir. Turklar o'sha kezlar bir emas, bir qancha takomillashgan fonetik yozuvlardan foydalangan. Shulardan biri ko'k turk alifbosi. E'tiborlisi, ko'k turk yozuvi ibtidoiy qarashlar, sodda lisoniy bilimlar asosida yaratilgan emas. U turkiy xalqlarning tarix davomida qo'llagan yozuvlari ichida eng yetugi, qadimgi turkiy tilning fonetik-fonologik o'zgachaliklarini o'zida yorqin aks ettirgan alifbosi edi. Bizgacha saqlangan bitiglar ko'k turk yozuvining alifbo tizimi va imlo prinsiplari puxta ishlab chiqilganidan dololat beradi. Tabiiyki, ilmiy-falsafiy qarashlar tarixida tilshunoslik bilimlari shakllanmay turib, bundayin yetuk bir yozuvning yaratilishi mumkin emas.

Qadimgi turk tilshunosligining darajasi uyg'ur, moniy, suryoniy yozuvlarining alifbo tizimi, grafik o'zgachaliklari, harf-tovush bog'liqliklari, imlo prinsiplarining til qonuniyatlariga mos holda tuzilganligida ham ko'zga tashlanadi. Masalan, uyg'ur xati sug'd alifbosi negizida kelib chiqqan. Turklar bu yozuvni yaratish chog'ida sug'd xatining imlo xususiyatlarini o'z tillariga moslaganlar. Turkiyning fonetik qonuniyatlariga muvofiq holda o'zakdosh yozuvga qo'shimcha ishoratlar kiritilgan, ayrim harflarga qo'shimcha vazifalar yuklangan. Turklarning o'qimishli kishilari uyg'ur xatini yaratish chog'ida qanday ixtirolar qilgan bo'lsalar, moniy va suryoniy xatlarini ham shunday o'zgartish bilan qabul qildilar. Shuning uchun moniy hamda suryoniy yozuvlaridagi turkiy matnlarning grafik va imlo xususiyatlari boshqa tillar, xususan, sug'd tilidagi moniy hamda suryoniy yozuvli matnlardan ajralib turadi. Demak, o'sha chog'lardayoq til bilimi yuqori bo'lgan. Qadimgi turkiy yozuvlar ayni bilimlarga tayangan holda o'ylab topilgan.

Yozma yodgorliklar uslubi, qadimgi turkiy tilda amal qilgan fan va madaniyatning turli sohalariga tegishli atamalar tizimi ham tilshunoslikning darajasini belgilaydi. Demak, tilshunoslik bilimlari, tilni tadqiq etishning metod va uslublari ko‘k turk va qadimgi uyg‘ur xoqonliqlari davridayoq shakllanib ulgurgan edi.

O‘sha kezlardan qolgan ko‘k turk, uyg‘ur, moniy yozuvlaridagi bitiglarda savodxonlik masalasiga jiddiy e‘tibor qaratilgan. Savodxonlikni ta‘minlashda o‘sha kezlarda yashab ijod etgan shoir va yozuvchilar, matn bituvchi kotiblarning xizmati katta.

Arab tilshunosligi ta‘sirida yuzaga kelgan turkiy tilshunoslik. Buning tarixi XI yuzyillikdan boshlanadi. Tarixda turkiy tillarni o‘rganish va o‘qitish metodologiyasining shakllanishida sharq, xususan, arab tilshunosligining ta‘siri katta bo‘lgan. Turkiy tillar salkam to‘qqiz asr arab tilshunosligi metodologiyasi asosida tadqiq etilgan va ta‘lim sohasiga tadbiiq etilgan. Ushbu metodologiyani turkshunoslikda birinchilardan bo‘lib ulug‘ olim, buyuk tilshunos Mahmud Koshg‘ariy ishlab chiqdi. U turkiy tillarni o‘rganishga arab tilshunosligining tadqiq usullarini qo‘lladi, shu asosda turkshunoslikda yangi bir metodologiyani yaratdi, islom davri turk tilshunosligiga asos soldi.

Muhimi, turk tilshunoslari arab tilshunosligining metod va usullarini o‘z tillarini o‘rganishga tadbiiq etibgina qolmay, turkiy tillarning qonuniyatlariga suyangan holda, uni yangi-yangi yo‘lu usullar bilan boyitdilar, ayni metodlar asosida tilshunoslikda ulkan kashfiyotlar qildilar.

Mahmud Koshg‘ariyning ulug‘ xizmatlarini uning bizgacha yetib kelgan “Devonu lug‘atit turk” asarida ko‘rishimiz mumkin. Ushbu asarida olim turkshunoslikda birinchi bor qadimgi turk lahjalarini klassifikasiya qildi, turk tilshunosligining muhim nazariy masalalarini yoritib berdi.

“Devonu lug‘atit turk” ikki – muqaddima va lug‘at bo‘limlaridan tuzilgan. Muqaddimada kitobning yozilish sabablari, uning tuzilishi; turklar qo‘llaydigan yozuv; otlarning yasalishi; fe’llarning tuslanishi; so‘z tarkibi (morfem tuzilishi); kitobda berilgan grammatik qoidalar; turk tabaqalarining ta‘rifi va ularning yerlashuvi; turk lahjalari orasidagi o‘zgachaliklar to‘g‘risida so‘z yuritiladi. Shu o‘rinda Yer tuzilishi (sharqiy yarim shar) xaritasi ham ilova qilingan.

Lug‘at quyidagi sakkiz bo‘limdan iborat:

1. Hamzali so‘zlar, ya‘ni “alif” bilan boshlanadigan so‘zlar bo‘limi.

2. Solim, ya‘ni “alif”, “vav”, “ya” harflari bo‘lmagan so‘zlar bo‘limi.

3. Muzoaf, ya‘ni undoshlari ikkilanadigan so‘zlar bo‘limi.

4. Misol, ya‘ni tarkibida “alif”, “vav”, “ya” bo‘lgan so‘zlar bo‘limi.

5. Zavatu-s-salasa (uch harfli so‘zlar), ya‘ni “alif”, “vav”, “ya” harflari qisqa unli sifatida o‘qiladigan so‘zlar bo‘limi.

6. Zavatu-l-arba‘a (to‘rt harfli so‘zlar), ya‘ni “alif”, “vav”, “ya” qisqa talaffuz qilinadigan so‘zlar bo‘limi.

7. G‘unnalilar, ya‘ni tarkibida burun (dumog‘) tovushlari kelgan so‘zlar bo‘limi.

8. Al-jam‘ baynas-sakinayi, ya‘ni harakatsiz ikki undoshli so‘zlar bo‘limi.

Har bir bob ism va fe’llardan iborat ikki qismga ajratilgan.

Tilshunoslik tarixida xorazmlik olim Mahmud Zamaxshariyning ham ulushi ulug‘. Turkshunoslikda uning “Muqaddamatu-l-adab” asari shuhrat qozongan. “Muqaddamatu-l-adab” (“Adab muqaddimasi”) – arab tili leksikologiyasi va grammatikasiga bag‘ishlangan asar. Kitob muqaddima, ismlar bo‘limi, fe’llar, harflar (yordamchi so‘zlar), ismlarning turlanishi, fe’llarning tuslanishi bo‘limlaridan tuzilgan. Shulardan ismlar va fe’llar qismi lug‘at bo‘lib, qolgan bo‘limlar grammatikaga tegishli.

“Muqaddamatu-l-adab”ning lug‘at bo‘limi (ya‘ni ismlar va fe‘llar qismi) ko‘p tillidir. Tartibga ko‘ra, lug‘atda avval arabcha so‘z keltiriladi, so‘ng boshqa tillarda – forscha, turkiy, mo‘g‘ulcha, ba‘zan qadimgi xorazmiy tilida uning tarjimasi, ma‘nosi beriladi.

Yana bir jihati, asarning mavjud qo‘lyozmalarida so‘zliklarning berilishi turlicha: asar nusxalari ikki tilli (arabcha-forscha, arabcha-turkiy, arabcha-xorazmiy), uch tilli (arabcha-forscha-turkiy), to‘rt tilli (arabcha-forscha-turkiy-mo‘g‘ulcha) variantlarda tarqalgan.

“Muqaddamatu-l-adab” ko‘p variantda tarqalgan. Tabiiyki, bu o‘rinda asarning lug‘at bo‘limlari (ismlar va fe‘llar) ilk variantda qanday ko‘rinishda edi, degan so‘roq tug‘iladi. Olimlar, muallif asarning lug‘at qismini ikki tilda (arabcha-forscha) tuzgan; turkiy va mo‘g‘ulchasini kotiblar keyinchalik qo‘shganlar, deb biladilar. Bizningcha, bu fikr to‘g‘ri emas. Buni rad etuvchi dalillar ham bor. Chunki turkiy so‘zlik kiritilgan variantlarining ayrimlari juda eski. Yana bir jihati, asarning nodir nusxalarida keltirilgan turkiy so‘zlik ancha eski tilni aks ettirmoqda. Ushbu nusxalarni ko‘chiruv chog‘ida turkiy so‘zlikka alohida e‘tibor qaratilgan: ba‘zi qo‘lyozmalardagi turkiy so‘zlik qizilda.

Mavjud nusxalarning bunday belgilari tubandagi xulosaga olib keladi. Chamasi, muallif mazkur asarini ikki qayta yozgan, to‘g‘rirog‘i bir yozib, keyin to‘ldirish kiritgan. Asarni besh bo‘limli qilib tuzgan. Bu ilk variantining lug‘at qismi chamasi ikki tilli edi: arabcha so‘zlar xorazmcha tarjimasi bilan keltirilgan. Bu bilan yerli xalqning ehtiyoji ko‘zda tutilgan. Keyingi variantlarga xorazmcha so‘zlikning kiritilganligi dargumon. Sababi, XIII asrdan xorazm tili asta-sekin iste‘moldan chiqib, o‘lik tilga aylana boshlagan edi. Keyinchalik Xorazm davlatining siyosiy-ijtimoiy talabidan kelib chiqib muallif asarning lug‘at qismini qayta ishlab takomillashtirgan: uni ko‘p tilli lug‘atga aylantirgan. Muallif

tomonidan qayta ishlangan ana shu ikkinchi variantda turkiy soʻzlik ham bor edi. Keyingi asrlarda vujudga kelgan variantlar muallifning oʻsha birinchi yoki keyingi – koʻp tilli variantiga asoslangan koʻrinadi. Asarning arabcha-xorazmcha lugʻat shaklidagi qoʻlyozma nusxasi ilk variantga asoslangan boʻlsa ehtimol. Lekin asarning fanda maʼlum boʻlgan boshqa nusxalari ikkinchi – koʻp variantli nusxadan urchigan koʻrinadi. Keyingi asrlarda asar koʻchirilayotgan yurtning madaniy, siyosiy-ijtimoiy talablaridan kelib chiqib, uning yangi-yangi variantlari yuzaga kela boshlagan. Turkiy muhitda koʻchirilgan nusxalarida turkiy soʻzlik saqlangan, forsiyzabon muhit uchun moʻljallanganlarida turkiysi tushirib qoldirilgan.

Britaniya muzeyida, oʻrni bilan, yunoncha tarjimai berilgan nusxasi ham bor. Bu esa asarning Yevropa mamlakatlarida tarqalishi va oʻrganilishi bilan bogʻliq hodisadir. Oʻsha oʻlkalarda yashovchilar talabidan kelib chiqib, undagi lugʻat yunonchada izohlangan.

Turkiy tillarni oʻrganish boʻyicha arab tilida, keyinchalik fors va turkiy tillarda yaratilgan barcha lugʻat va grammatikalar tilshunoslikning ana shu metod va usullarida yaratildi.

Tilshunosligimiz tarixida XIV asr ham yuksalish davri sanaladi. Turkshunoslikda arab tilshunosligi metod va usullarining sobit qolishida, ayniqsa, arab mamlakatlarida turkiy tilni oʻrganish boʻyicha tuzilgan qoʻllanmalarining ahamiyati katta.

Mamluklar davlatida (1250–1517), davlat turk sultonlarning ilgida ekanligida turkiy tilga eʼtibor katta edi. Bu kezlar arablarning turkiy tilni oʻrganishlari uchun grammatik asarlar va lugʻatlar, turli qoʻllanmalar yaratilgan. Oʻsha zamonlarda Abu Hayyon va Ibn Muhanna singari tilshunoslar yashab ijod etgan.

Arablarga turkiy tilni oʻrgatish uchun yozilgan asarlardan biri “Kitob-i majmu-i tarjumon-i turkiy va ajamiy va mugʻaliy”dir (buni qisqacha “Kitob-i tarjumon-i turkiy” deb

ataladi). “Kitob-i tarjumon-i turkiy” arabcha-turkiy va mo‘g‘ulcha-forscha so‘zlik bo‘limlaridan tuzilgan. Asarning turkiy grammatikaga bag‘ishlangan bo‘limi kirish va to‘rt qismdan iborat. Kirish qismida hamdala, kitobning yozilish sababi va turkiy tilning fonetik o‘zgachaliklari to‘g‘risida so‘z boradi. Birinchi qism 26 bo‘limli so‘zlikdir. Qo‘llanmaning qolgan qismlari turkiy tilning grammatik qoidalariga bag‘ishlangan.

Arab tilida yaratilgan qo‘llanmalardan yana biri yozuvchisining oti ma‘lum bo‘lmagan “Attuhfatu-z-zakiyatu fillug‘atit turkiya” (“Turkiy tillar haqida noyob tuhfa”) asaridir. Kitob “qipchoq tili” grammatikasiga bag‘ishlangan. Uning bituvchisi bu xususda: “Men bu asarda qipchoq tiliga asoslandim. Chunki eng ko‘p qo‘llanadigan til qipchoq tilidir. Turkman tilini bu ishda bayon qilmadim. Faqat juda zarurat bo‘lgandagina ko‘rsatdim,” – deb yozgan edi (AZFT. 8). Bu asar ham kirish, arabcha-turkiy so‘zlik, grammatik qoidalar bo‘limidan iborat.

XV–XVI asrlarning tilshunosligida Alisher Navoiyning xizmati buyuk. U turkiy va forsiyni qiyosiy o‘rganish asosiga qurilgan “Muhokamatu-l-lug‘atayn” asari bilan tilshunoslikda tipologiya sohasiga asos soldi.

O‘sha davr tilshunosligida Zahiriddin Muhammad Boburning xizmati ham katta. Uning tilshunoslikdagi ulug‘ xizmati “Xatt-i boburiy”da o‘z aksini topgan.

Muhammad Shayboniy ham turkiy til grammatikasi to‘g‘risida qo‘llanma yozganligi ma‘lum. Biroq asar kunimizga qadar saqlangan emas. Hasanxoja Nisoriy o‘zining “Muzakkiri ahbob” tazkirasida Shayboniyxon haqida ma‘lumot berar ekan, yozadi: Deydilarki, xon Hazora qal’asi fathiga otlanganda bir g‘azal bitib, Hiri shayxu-l-islomi va Qozi Ixtiyorga yuboribdi... Qozi Ixtiyor turkiy tilni bilmas ekan, uning uchun turkiy til qonun-qoidalari kitobini bitib yuboribdi (MA.21). Ushbu

ma'lumotlarga qaraganda, Shayboniyning turkiy tilga bag'ishlangan ushbu kitobi forsiyda bitilgan.

XV–XVI yuzyilliklardan boshlab eski o'zbek tilini (“chig'atoy turkchasi”ni), xususan, Alisher Navoiy asarlarini chuqur o'rganish istagida lug'at va grammatik asarlar yaratila boshladi (qarang: Умаров 1992).

Alisher Navoiy asarlariga tuzilgan birinchi lug'at “Badoyiu-l-lug'at” deb ataladi. Uni sulton Husayn Boyqaroning buyrug'iga ko'ra chamasi 1500 yili Toli Imoniy tuzgan. Lug'atda Navoiy asarlarida qo'llangan turkiy so'zlar fors tilida izohlanadi. Har bir so'zning tovush tuzilishi, uning ma'nosi, grammatik xususiyatlari haqida ma'lumot beriladi. So'z ma'nolarini ochiq-lamoq uchun Navoiydan baytlar keltirilgan.

XVI asr lug'atlaridan yana biri Rajab ibn Muhib Ali Shomluning “Lug'at-i Navoiy” asaridir. U chig'atoycha-turkcha lug'at bo'lib, Navoiy asarlarida qo'llangan mingga yaqin so'zning izohi keltirilgan.

Eski o'zbek tilida yaratilgan lug'atlardan yana biri “Abushqa” deb ataladi. Oti aslida bunday emas. Lug'atning ilk so'ziga asoslanib, uni shunday atab ketilgan. Lug'atning muallifi Mustafu bin Sodiqdir. Lug'at so'zlari turkiyda izohlangan. Uning tuzilgan davri noma'lum. Hozir Venada saqlanayotgan eng eski qo'lyozmasi 1552 yili ko'chirilgan. Shunga asoslanib, ushbu lug'at XVI asr boshlarida tuzilgan deyish mumkin.

Lug'at tuzgan olimlardan yana biri Fazlullaxondir. Uning asari “Lug'at-i turkiy” deb ataladi. Mazkur lug'at Hindistonda Shoh Jahonning o'g'li Avrangzeb buyrug'i bilan tuzilgan.

Alisher Navoiy asarlari bo'yicha tuzilgan boshqa bir lug'at Mirza Maxdixonning “Sangloh”idir. Kitob forsiy-zabon o'quvchiga mo'ljallangan bo'lib, Navoiy asarlaridagi ma'nosini topish qiyin bo'lgan so'zlar jamlangan. Shundan kelib chiqib, Mirza Maxdixon uni “Sangloh” deb atagan edi

(ma'nosi "toshloq yer" degani). Lug'atda Navoiy asarlaridan tashqari, o'rni bilan Lutfiy, Husayn Boyqaro, Bobur asarlarida uchraydigan so'zlar ham beriladi va ulardan baytlar keltiriladi.

Lug'at va grammatik asarlar tuzish an'anasi XIX asrda ham davom etdi. Kitobxonga Alisher Navoiy asarlarini chuqurroq o'rgatish istagida bu davrda Fath Alixon "Kitob-i lug'at-i atrokiya", Shayx Sulaymon Buxoriy "Lug'at-i chig'atoyi va usmoniy" asarlarini yozgan.

Hozirgi o'zbek tilshunosligi. XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Yevropa mamlakatlarida turkiy tillarni o'rganishga katta e'tibor qaratildi. Ayniqsa, Rossiyada bu sohada ko'p ishlar qilindi. Ayni sohada M.A. Kazem-Bek, V.V. Radlov, P.M. Melioranskiy, A.N. Samoylovich, N.F. Katanov, N.I. Ashmirin kabi turkshunoslarning xizmati diqqatga sazovor. Rossiya turkshunosligida tilshunoslik tadqiqotlari quyidagi yo'nalishlarda amalga oshirildi: 1) Turkiy tillarning grammatikasiga ba'ishlangan asarlar yaratildi; 2) Ko'k turk, uyg'ur hamda arab yozuvli o'rta asr turkiy yodgorliklar tadqiq etildi; Turkiy yodgorliklar tavsifiga ba'ishlangan asarlar vujudga keldi; 3) Turkiy tillar leksikasi o'rganildi; 4) Rus olimlari tomonidan turkiy tillarning klassifikasiyasi yaratildi.

XX asr Rossiya turkshunosligida Sankt-Peterburg, Moskva turkshunoslik maktablarida katta ishlar amalga oshirildi. Bu kezlar S.E. Malov, Y.D. Polivanov, A.K. Borovkov, A. Batmanov, Yudaxin, A.N. Kononov, V. Nasilov, E.V. Sevortyan, A.M. Shcherbak, S.N. Ivanov, A. Serebrennikov, E.R. Tenishev va boshqa olimlarning xizmati katta bo'ldi.

Turkiy tillar G'arbiy Yevropa mamlakatlarida ham keng o'rganildi. Bu sohada nemis turkshunoslik maktabi tomonidan yaratilgan tadqiqotlar e'tiborga loyiq.

Turkiy tillar ichida o'zbek tilining o'rganilishida XX asr boshlarida vujudga kelgan o'zbek tilshunosligini ham alohida qayd etish kerak. Bu davrda tilshunoslikda "Chig'atoy

gurungi” to‘garagining faoliyati katta. Bu guruhning o‘zbek tili lug‘at tarkibining sofliigi uchun olib borgan sa‘y-harakatlari e‘tiborga loyiq. Bu guruh a‘zolari tomonidan o‘zbek tilshunosligida ilm-fanning turli sohalariga (grammatika, matematika, ximiya va boshqa sohalariga) oid terminlar yasalib, adabiy tilga joriy etildi. Bu davrlarda, Abdurauf Fitrat, G‘ozi Olim, G‘ozi Yunus, Qayum Ramazon va boshqa olimlarning faoliyati katta.

S o ‘ r o q v a t o p s h i r i q l a r :

O‘zbek tili o‘tmishda qanday atalgan?

O‘tmishda turkiy adabiy til qanday atalgan?

Ilk va o‘rta asrlarda Markaziy Osiyoda til vaziyati qanday kechgan edi?

Turkiy adabiy tilning yuksaluvda shoir-yozuvchilar, tarix bituvchilar, olimlar, tarjimon va kotiblarning qo‘shgan ulushi qay daraja? O‘rnaklar ko‘magida tushuntiring.

Lutfan Alisher Navoiyning turkiy adabiy til yuksaluvdagi ulug‘ hizmatlarini ta’riflang.

Qadimgi turk dialektlari o‘rtasidagi muhim farqlar nimalardan iborat? Lutfan o‘rnaklar ko‘magida tushuntiring.

Turkiy tilshunoslik tarixi qachondan boshlanadi? Uning tarixiy bosqichlari deganda nimalar ko‘zda tutiladi?

Lutfan hozirgi tilshunoslik metodlari bilan o‘tmish tilshunosligi metodlarini chog‘ishtiring.

IKKINCHI BO‘LIM. ESKI TURKIY YOZUVLAR

T a y a n c h t u s h u n c h a l a r : *yozuv tarixi; yozuv, fonetik yozuv, yozuv va imlo; grafema, grafemika, paleografiya, epigrafika, numizmatika; qadimgi turkiy yozuvlar: ko‘k turk, uyg‘ur, sug‘d, moniy, brahma, suryoniy, arab yozuvlari; turkiy yozma yodgorliklar; ko‘k turk, uyg‘ur, arab yozuvlaridagi turkiy yodgorliklar.*

E‘tibor qaratilayotgan masalalar:

Turkiy xalqlar ishlatgan eng eski yozuvlar. Eski tutklarda yozuv madaniyati.

Ko‘k turk yozuvi va uning imlo o‘zgachaliklari.

Uyg‘ur yozuvi va uning imlo o‘zgachaliklari.

Arab alifbosi asosidagi turkiy yozuv va uning imlo o‘zgachaliklari.

Yozuv kishilik tarixidagi buyuk ixtirolardan biridir. U jamiyatning ijtimoiy-siyosiy, madaniy hayotida katta o‘rin tutadi. Yozuv zamonlar va makonlar uzra axborot tizimini yaratib berdi; kishilikning hayotiy tajribalarini, adabiy va ilmiy merosini avloddan-avlodga yetkazib keldi; ma‘naviyat va tafakkur taraqqiyotining uzluksizligiga, davlat va jamiyat boshqaruviga, adabiy til me‘yorlarining bir qolipda amal qilishi hamda yozma uslublarning takomiliga xizmat qildi. Shuning natijasida insoniyat sivilizasiyasini ta‘minlab berdi.

Tilda *yozuv madaniyati, yozuv madaniyati tarixi* degan birikmalarni qo‘llaymiz. Yozuv kitobat san‘atining materiali sifatida kishilik madaniyatini belgilaydi. Biroq u kishi nutqining belgilar yordamida ifodalanishidir. Shuning uchun u tilshunoslikda o‘rganiladi.

Kishilik tarixida yozuv amaliyotini piktografik, ideografik, bo‘g‘in yozuvlari boshlab berdi. Alifboli (fonetik) yozuvlar tarixi, tabiiyki, inson o‘z nutqidagi tovushlarni farqlay boshlagan, lingvistik bilimlar ancha takomillashgan davrlarga to‘g‘ri keladi. *Alifboli* (yoki *fonetik*) yozuv nutq tovushlari bilan

yozuv belgilari mosligi asosiga qurilgan, yozuvda nutq tovushlarini aks ettiruvchi yozuvdir.

G'arb tilshunosligida *grafema* tushunchasi bor. Bu "yozuv" degani. Tilshunoslikning yozuv tarixi, uning kelib chiqishi va takomili, belgi va tovush munosabati singari nazariy masalalarni o'rganuvchi bo'limi *grafemika* deyiladi. Grafemikaning yozuv ko'rinishlari, xat san'ati bilan bog'liq bo'lgan ichki yo'nalishlari ham bor. Harf ko'rinishlari, ularning shakliy taraqqiyotini o'rganuvchi soha *paleografiya* deyiladi. O'tmishdan qolgan qabrtosh yozuvlari, yog'och yoki sopol buyumlar, toshlarga bitilgan yozuvlar, devoriy xatlarni o'rganuvchi soha *epigrafika*, tangalardagi yozuvlarni o'rganuvchi soha esa *numizmatika* deb ataladi.

Markaziy Osiyo xalqlari, xususan, turkiy xalqlarning yozuv madaniyati tarixida qator, har qaysisi o'zicha takomil bosqichiga erishgan butun boshli yozuvlar tizimi amal qilgan. *Yozuvlar tizimi* deganda bir til uchun amal qilgan bir nechta yozuvlar birligini tushunamiz.

O'rta va Markaziy Osiyo xalqlarining ma'naviy-madaniy yuksalishi, davlatchilik tarixi, ijtimoiy-siyosiy munosabatlarning yuzaga kelishi, diniy qarashlari, ularning qo'shni sharq xalqlari bilan kechgan madaniy munosabatlariga bog'liq holda yozuv madaniyatida o'zgarishlar yuz bergan. Ba'zi yozuvlar xalqning madaniy, ijtimoiy-siyosiy yuksalishi, davlat va jamiyat boshqaruvining taraqqiyoti oqibatida yuzaga kelgan bo'lsa, boshqa birlari ko'proq diniy ta'sirlar yoki bu zamin xalqlarining qo'shni xalqlar bilan bo'lgan madaniy, iqtisodiy, savdo aloqalari natijasida qabul qilingan. Masalan, qadimgi turklar moniy, brahma, suryoniy yozuvlarini qo'shni xalqlar bilan kechgan diniy munosabatlar tufayli qabul qilganlar. Turkiy jamoalarda moniylik, buddizm, nasroniylikning yoyilishi ushbu yozuvlarning ham qabul qilinuvida sabab bo'lgan edi. Shuning uchun ham moniy yozuvini faqat turk-moniy jamoalari, brahma xatini buddistlar,

suryoniy xatini esa nasroniylar qoʻllagan. Uygʻur xati esa butkul oʻzga bir madaniy, iqtisodiy munosabatlar tufayli shakllandi; turkiy xalqlar uni sugʻd yozuvi negizida yaratdi. Bu oʻlkalarga islomning kirib kelishi bilan arab yozuviga oʻtildi.

Enda turkiy xalqlarning oʻtmishdagi yozuvlari toʻgʻrisida maʼlumot beramiz.

KOʻK TURK YOZUVI

Qadimgi turkiy bitiglarda Birinchi va Ikkinchi turk xoqonliklari davrida (VI–VIII yuzyilliklar) yashagan turkiy xalqlar “koʻk turk” (*kök türk*) deb atalgan. Bu atamadagi “koʻk” sifati “rang” (koʻk, zangori rang) maʼnosida emas, u “ildiz, asl, tub” anglamidadir. Bitiglardagi otidan kelib chiqib, hozirgi zamon turkshunosligida qadimgi turk davlatlarini “koʻk turk xoqonliklari”, ular qoʻllagan yozuvni “koʻk turk alifbosi” deb atalmoqda. Koʻk turk yozuvi turklarning eng eski, taxminlarga koʻra meloddan burungi davrlarda ota-bobolari tomonidan yaratilgan oʻz yozuvlari edi.

Koʻk turk yozuvining ildizlari va yuzaga kelgan davri toʻgʻrisida tugal bir toʻxtamga kelingan emas. Turkshunoslikda bu masalada qator, hatto bir-biriga qarama-qarshi fikrlar-da bildirilgan. Ayrim olimlar uning asoslarini qadimgi turkiy tamgʻalar (urugʻ-qabila belgilari)ga bogʻlaganlar. Ularning fikricha, koʻk turk xati ayni tamgʻalar negizida yuzaga kelgan. Boshqa bir qarashga koʻra, ushbu yozuv oromiy alifbolari, aniqrogʻi, sugʻd xatining negizida hosil boʻlgan. Sugʻdiyning takomillashgan shakli mazkur alifboning shakllanuvda asos boʻlib xizmat qilgan; unga ayrim oʻzgartishlar kiritish, yangi belgilar orttirish yoʻli bilan yozuv turkiy tilga moslashtirilgan. Bu madaniy jarayon koʻk turk xoqonliklari davrida, taxminan, VI yuz yilliklarda yuz bergan.

Yozuvning genezisi masalasida yana bir fikr diqqatga molik. Unga koʻra, ushbu alifbo turkiy muhitda kashf etilgan, shuning uchun unda turkiyning fonetik-fonologik xususiyatlari

yaxshi inobatga olingan. Shuning bilan birga, u oromiy, sugʻd, pahlaviy yozuvlarining kuchli taʼsirida boʻlgan (bular toʻgʻrisida qarang: Васильев 1983,5–9).

Paleografik kuzatuvlar, qadimiy yozuvlarni oʻzaro qiyoslash olimlarni yana bir fikrga olib kelmoqda. Jumladan, olim A. Amanjолоvning fikricha, ushbu yozuvning tarixi meloddan burungi I ming yilliklarga tutashadi. Uning old Osiyo yozuvlariga oʻzakdosh boʻlgan qadimgi yunon va somiy-finikiy yozuvlari bilan ayrim jihatdan bogʻliqligi bor (Аманжолов 1978,76-87; 2003,289-300).

Qadimgi turkiy yozuvning kelib chiqishi toʻgʻrisidagi tortishuv, aftidan, hali oʻz yechimini topishi qiyin kechar. Biz mazkur oʻrinda u yoki bu fikrga munosabat bildirmoqchi emasmiz. Lekin ushbu masala haqida fikr yuritganda yozuvning quyidagi xususiyatlarini eʼtiborga olish kerak deb oʻylaymiz.

Taʼkidlash kerakki, koʻk turk alifbosining tizimi va yozuv prinsiplari tamoman oʻziga xos. U qadimgi hamda oʻrtancha eroniy tillarning tovush qurilishiga moslashgan oromiy yozuvlaridan farq qiladi. Maʼlumki, oromiy yozuvlarida harflar bir-biriga ulanadi. Koʻk turk xatida esa harflar ulanmay, ayri-ayri yozilgan. Turkiy yozuv sugʻd xatining soʻnggi takomillashgan kursivli turidan shakllangan ekan, yangi yozuvda harflarni ajratib yozishning maʼnisi nima? Bu hodisa yozuv tarixida progress emas, orqaga qaytish boʻlmaydimi? Shunday boʻlgan deya faraz ham qilaylik. U holda turklar sugʻd xati negizida boshqa bir alifbo - uygʻur xatini yaratganliklarini qanday tushunmoq kerak? Maʼlumki, uygʻur xatini yaratish jarayonida sugʻdiydan u qadar chekinish sodir boʻlgani yoʻq. Uygʻur xati paleografik jihatdan sugʻdchaning soʻnggi tezkor shakliga juda yaqin turadi. Nazarimizda, uygʻur xatining kashf etilishi va oʻta ommalashuvi, hatto kiyinchalik koʻk turk xatini siqib chiqarganligining sabablaridan biri ham uning kitobat ishida qulayligi boʻlgan.

Sug‘d alifbosida 22 harf mavjud edi. Uyg‘ur alifbosida unga bir belgi – <l> harfi orttirilib, 23 harfdan foydalanilgan. Lekin ko‘k turk matnlaridagi harflar soni 38–40 atrofida (ayrim matnlarda bundan ham ortiq). Yuqoridagi faraz nazarda tutilgan taqdirda alifboda harflar sonining salkam ikki bor orttirib yuborilishining boisi nima? Axir harflar miqdorini deyarli saqlagan holda uyg‘ur xatini yaratgan emasmidilar?

Sug‘dcha harflar bilan ko‘k turk harflarining ba‘zilarini o‘zaro chog‘ishtirish ham mumkin. Lekin turkiy alifboda mazkur belgining ikkinchi eshi-da bor. Masalan, <r> harfi sug‘dcha <r>ga o‘xshash deydigan bo‘lsak, uning yo‘g‘on shakli – <r> sug‘dchadagidan tamoman farq qiladi.

Yana bir xususiyati: ko‘k turk xatida ayrim ideografik belgilarni ham kuzatish mumkin. Jumladan, tadqiqotchilarning e’tiroficha, J <y> harfining genezisi *ay* (oy) so‘zi bilan bog‘liq. Ya’ni oyni ko‘rinishini nazarda tutib, ushbu harfni yaratganlar deb faraz qilish mumkin (yozuvda *ay* so‘zi oy shaklidagi J bilan yoziladi). Shuning singari r <r> harfi er (odam) ko‘rinishi, u <oq> harfi “o‘q”ning ko‘rinishi, T c <t> esa “tom”ning ko‘rinishi asosida shakllangan ko‘rinadi, chamasi. Ayni faraz to‘g‘ri bo‘lgan taqdirda, ko‘k turk yozuvining turkiy muhitda kashf etilgani mutlaqo shubha tug‘dirmaydi.

Muhimi, yozuvda qadimgi turkiy tilning fonetik-fonologik xususiyatlari to‘laligicha inobatga olingan edi. Ko‘k turk alifbosi turkiy xalqlar tarix davomida qo‘llagan yozuvlari ichida o‘z tillariga eng muvofiqlashgani edi. Yozuvning bu kabi xususiyatlarini hisobga olmay, uning asosini boshqa yozuvlarga to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘lab qo‘yish, nazarimizda, o‘zini oqlamas.

Ko‘k turk yozuvining oromiy yozuvlari, xususan, sug‘d xatiga ayrim jihatdan bog‘liqligini umuman inkor etmaslik kerak (bu yozuv ham finikiy alifbo tizimiga borib tutashadi). Lekin yozuvning shakllanishini keyingi davrlarga yoki aynan

sug‘d alifbosigagina bog‘lab qo‘yish, bizningcha, asossiz. Turkiy yozuvning paleografik xususiyatlari va fonetik-fonologik vazifasi uning bir yo‘la emas, asta-sekinlik bilan, asrlar davomida, qadimgi turkiyning tovush qurumi bilan uzviy holda rivoj topganidan dalolat bermoqda.

Bizgacha saqlanib qolgan urxun-enisey bitiglarini ushbu yozuvning ilk bosqichiga oid emas, balki mazkur obidalar yozuvning takomillashgan bosqichida yaratilgan. Demak, ushbu yozuvning tarixi bizgacha yetib kelgan yodgorliklardan-da qadimiydir.

Ko‘k turk xatini ba‘zi olimlar bir paytning o‘zida kengashib yaratilgan, deb ham chamalamoqdalar. Lekin so‘nggi o‘nyilliklarda topilayotgan yodgorliklar ushbu yozuvning paydo bo‘lgan davrini miloddan avvalgi asrlar bilan bog‘lash mumkinligini ko‘rsatmoqda. Jumladan, Almati yaqinidagi Issiq qo‘rg‘onidan, o‘zbekistonning janubidagi qadimgi kent xarobalaridan chiqqan bitiglar buning dalilidir. Qadimgi turkiy yozuv madaniyatini tadrijiy jarayon sifatida yaxlit talqin etmoq uchun ushbu topilmalar ustida yana chuqur tadqiqotlar bajarilmog‘i lozim.

Qadimgi turk xati shu qadar keng yoyilgan ediki, yozuvning ilk o‘choqlari qaealarda bo‘lgan, degan savol ham tug‘iladi. Bu masalada yozuv, asosan, ko‘k turk xoqonliqlari davrida Yenisey va Urxun atroflarida yoyilib, taraqqiy etgan deb qarash kifoya emas. Bir yog‘i Sibir, Oltoy o‘lkalaridan Markaziy Mo‘g‘ulistonu Sharqiy Turkistonga qadar, ikkinchi yog‘i Afg‘onistondan tortib Kaspiy tevaragi bo‘ylab Sharqiy Ovro‘pagacha bo‘lgan ulkan hududdan topilgan va topilayotgan turkiy bitiglar ilk o‘rta asrlarda ushbu tuproqlarda yozuv madaniyatining g‘oyat ravnaq topganidan dalolat bermoqda. Muhimi shundaki, mazkur yodgorliklarning xat shakli xilma-xil. Ularni paleografik jihatdan bir guruhga birlashtirib bo‘lmaydi. Har qaysi hududda amal qilgan yozuv paleografik jihatdan o‘ziga xos; ayrim belgilari, ba‘zi imlo

xususiyatlari bilan ham farqlanib turadi. Jumladan, urxun bitiglarida qo‘llangan belgilar soni yenisey va talas bitiglaridagi belgilar bilan barobar emas. Matnlarda bir-biridan farq qiluvchi belgilar bor, ayrim harflarning shaklida ham o‘zgarish ro‘y bergan. Yoki o‘rta Osiyo tuproqlarida yozuvning o‘ziga xos ko‘rinishi amal qilgan. Yozuvning bu xususiyati ba’zi olimlarni turk runiy bitiglarini bir necha alifboda bitilgan degan o‘y-xayolga ham olib kelmoqda. I.L. Kizlasovning fikricha, ushbu bitiglarda sakkiz xil alifbo amal qilgan. Urxun-enisey yodgorliklari o‘zaro yaqin bo‘lgan ikki xil alifbo – urxun va yenisey xatida. Talas bitiglarini esa ularga o‘zakdosh uchinchi alifboda bitilgan (qarang: Кызласов 1994,33).

Qadimgi turk o‘lkalaridan topilayotgan yozma yodgorliklar, ayniqsa, ularda qo‘llangan xat shaklining o‘zaro farqli ekanligidan anglashiladiki, turkiy yozuvning madaniy markazlari bir emas, bir qancha bo‘lgan.

o‘rta Osiyo, xususan, o‘zbekiston tuprog‘idan topilayotgan ilk o‘rta asrlarga tegishli obidalar bu yerlar ham o‘tmishda ko‘hna turk yozuvining madaniy o‘choqlaridan biri o‘tganidan dalolat bermoqda.

Ko‘k turk alifbosi va imlo prinsiplari

O‘tmishdan qolgan alifbo parchalari. Ko‘k turk alifbo tizimi va yozuv xususiyatlarini o‘rganishda bizgacha yetib kelgan alifbo namunalarining ahamiyati katta. Turkshunoslikda bunday alifbolardan uchta ma’lum:

I. Alifbolarning biri Berlin qo‘lyozmalar fondidagi Turfondan topilgan matnlar orasida TM 340 (Mz. 171) raqami ostida saqlanmoqda (Sertkaya 1995,284–285). Bu kichik bir qog‘oz parchasida ko‘k turk alifbosidagi ayrim harflar berilib, ularning ma’nosi ikkinchi satrda uyg‘ur harflari bilan izohlab chiqilgan. Alifbo parchasida jami to‘rt unli (ä, i, ö, u) va besh

undoshni (b, b', r', m, y') ifodalovchi harf ikki yozuvda berilgan.

II. Berlinda saqlanayotgan Turfon matnlari orasida TM327 (MIK III 35a–b) raqamli bir yozuv parchasi (Sertkaya 1995,285; 2001,25–26) e'tiborni o'ziga tortadi. Unda ko'k turk alifbosidagi harflar berilib, har birining ostida moniy harflari bilan ularning nomi qayd etib qo'yilgan. Mazkur alifbo parchasining tartibi shunday: 1) P(?) – up; 2) N – an; 3) Č – ič; 4) P – ip; 5) K – ag; 6) T' – it; 7) Ī – iy; 8) D' – ad; 9) Ŋ – aŋ; 10) NY – iy; 11) Z – az; 12) G – ang; 13) ND – and; 14) LT – alt; 15) S – as; 16) N' – an; 17) L' – al; 18) Q – iq; 19) Y – ay.

Mazkur alifbodan ko'rinishicha, undagi ko'k turk harflari eroniy tillardan birida izohlangan. Turkiy tilda bo'lganida, u *na, ča, pa, kā, tā, i, dā, ŋa ...* kabi tartibda izohlangan bo'lar edi. Alifboda <i> harfining [iy] deb qayd etilgani ham izohning eroniy tilda ekanini tasdiqlaydi. Chunki, eroniy tillarga mansub alifbolardagi harflar ana shu tartibda nomlangan. Shuningdek, matnlarda [i] bilan [y] tovushi yagona harf bilan ifoda etilgan. Arab alifbosidagi <ya> harfining vazifasi ham ana shunday.

Ma'lumki, moniy xati faqat moniy jamoalarida qo'llangan. Basharti shu jihati nazarda tutiladigan bo'lsa, mazkur alifbo parchasi moniylik muhitida bitilgani ayon bo'ladi. Izohlarning eroniy tilda ekanligi esa uning o'sha tilda so'zlashuvchilarga turkiy xatni o'rgatish uchun mo'ljallanganidan dalolat beradi. Ehtimol, ushbu alifbo biror grammatik asarning uzindisi chiqar.

III. Yana bir alifbo parchasi Yaponiyadagi Ryukoku universiteti fondida 8129 raqami ostida saqlanmoqda (Sertkaya 1995,287–288). Ushbu qog'ozda uch qatorga ko'k turk alifbosidagi harflar yozib chiqilgan.

Birinchi qatorda 7 ta harf. Bular: t', i, a, y', ök, r, s'.

Ikkinchi qatorda 10 ta harf: t', i, a, y', ök, r, rt, oq, nč, s.

Uchinchi qatorda: 16 ta harf: k, t', i, a, y', ök, r, rt, l, oq, nč, s, o, s', d', ŋ.

E'tibor berilsa, birinchi va ikkinchi satrlardagi harflar uchinchi satrda aytarli takrorlanmoqda. Demak, alifbo tizimidagi harflarni uchinchi satr belgilaydi.

Moniy yozuvli alifbo bilan Ryukoku universitetida saqlanayotgan 8129- raqamli ko'kturk alifbosini o'zaro qiyoslaganda muhim bir xulosaga kelish mumkin. Har ikkovida jami 30 belgi bor. Muhimi, Ryukoku alifbosidagi belgilarning muayyan qismi ikkinchi alifbodagi belgilarning muayyan qismini takrorlaydi. Basharti, bu izchillik asosga olinadigan bo'lsa, Ryukoku alifbo parchasidagi ishoratlarning davomi moniy alifbosining bosh tarafidan joy olmog'i kerak. Shunday o'lehov olinsa, moniy harfli alifboda taxminan o'nta belgi uchramasligi ayon bo'ladi. Shunga o'xshash, Ryukoku alifbosida ham tushib qolgan belgilar o'rni anglashiladi. Yana bir jihati, mavjud varaqlardagi harflar ketma-ketligi turk runiy xatida ham aniq alifbo qoidasi amal qilinganini ko'rsatadi.

Alifbolarni o'zaro qiyoslash turk runiy xatida hali biz bilmagan harflar tizimi bor ekanligidan dalolat beradi. Demak, ko'kturk alifbosidagi harflar soni to'rt unli va o'ttiz to'rt undosh (bari 38 ta) dangina iborat emas, balki ancha ortiqdir.

Ko'k turk xatining imlo prinsiplari. Ko'k turk bitiglarida unlilar to'rt harf yordamida ifoda etilgan: <a-ä>, <i-i>, <o-ö>, <u-ü>.

Muhim belgilaridan biri, unlilar, asosan, birinchi bo'landa yoziladi, singarmonizm qonuniga ko'ra keyingi bo'landa hosil bo'luvchi unli yozilmaydi.

Undoshlarni ifodalovchi harflar uch guruhga bo'linadi:

1. Yozuvda undoshlarning fonetik juftini bildiradigan harflar: **B** – b, **b** – b', **x** – ğ, **g** – g, **D** – d, **d** – d', **J** – y, **j** – y', **Q** **u** **I** – q, **k** **f** **F** – k, **L** – l, **l** – l', **N** – n, **n** – n', **R** – r, **r** – r', **S** – s, **s** – s', **T** cv– t, **t** – t'.

2. Yozuvda undoshlarning yo'g'on va ingichka variantlarini farqlamaydigan harflar. Bular: **z** – z~z', **m** – m~m', **h** – η~η', **p** – p~p', **c** – č~č', **Y** – š~š', **#** – ñ~ñ'.

3. Yonma-yon kelgan qo‘sh undoshlarni bildiradigan harflar: **P** – lt~l't', **O** – nt~n't', **W** – nč~n't', **n** – rt~r't'.

Ko‘k turk yozuvi qadimgi turkiy tilning fonetik-fonologik, morfo-fonologik xususiyatlariga moslashgan edi. Buni yozuvning turkiy singarmonizm (unlilar uyg‘unligi) qonuniga bo‘ysunganligida yaqqol kuzatish mumkin. Yozuv belgilari so‘zning fonetik-fonologik tabiatini anglatib turadi.

Ba‘zi undoshlar qanday unli bilan yondosh kelayotgani, bo‘g‘inning holatidan kelib chiqib, turli harflar yordamida ifoda etilgan. Masalan: [q] tovushi -iq , -qī morfo-fonologik ko‘rinishida **I**, -aq, -qa holatida **Q**, -uq, -oq, -qu, -qo holatida **u** harfi bilan yoziladi. Ayni hodisani [k] tovushining ifodasida ham kuzatamiz.

UYG‘UR YOZUVI

Hozirda “uyg‘ur yozuvi” deb yuritilayotgan qadimgi turk alifbosi o‘tmishda turlicha atalgan. Mahmud Koshg‘ariy o‘zining “Devonu lug‘atit turk” asarida uni “turkcha yozuv” deb atagan (MK.I.47,65). Alisher Navoiy Husayn Boyqaroning o‘g‘li Badiuzzamonga yozgan maktubida xatlarning o‘qish uchun qulay yo qiyinligi to‘g‘risida fikr yurita turib, uyg‘ur xatini ham eslaydi; uni türkçä xat deya tilga oladi. Navoiy yozadi: Yana ul-kim, har türüg arzadāšt-kim, yuqarī bitilsä, nasxta’liq xatī bilä andağ xānā bitilsä-kim, oqurda oqur kişigä taşviş tegmäsä, türkçä xat bilä xud aslā bitilmäsäki, bu bābda dağī qavle bar (Mun.794a.3–4).

Yozma manbalarda tarixchilar, o‘sha davrning adabiyot va ilm egalari uni “uyg‘ur xati” yoki “mo‘g‘ul xati” ham deganlar. Jumladan, XIII asrda yashab ijod etgan forsigo‘y shoirlardan biri Puri Bahoi Jomi o‘z qasidalaridan birida uni “uyg‘ur xati” (xatt-i uyğurī) deb atagan (Sertkaya 1977,19). She‘ming uyg‘ur xati tilga olingan bayti shunday:

Kāmān turraxāi tu čun kilki baxşiyān,
Kardan maşq barruhi tu xatt-i uyğurī.

Mazmuni:

Sening kokillaring baxshilarning qalami kabidir,

Yuzingda go‘yo uyg‘ur xatini mashq qildilar.

Mashhur tarixchi Ibn Arabshoh “Ajoibu-l-maqdur fi navoibi Taymur” otli asarida uni “uyg‘ur xati” (Рустамов 1976,39), “Fokihatul-l-xulafu” asarida esa “mo‘g‘ul xati” degan (Мелиоранский 1900,XLV).

Istanbuldagi Ayosofiya kutubxonasida saqlanayotgan 4757 raqamli Abdulrazzoq baxshi ko‘chirgan majmuaning birinchi betiga arab tilida bir qayd bitilgan bo‘lib, unda mazkur yozuv “mo‘g‘ul xati” (alxattu-l-mo‘g‘ulî) deb atalgan. Qaydning mazmuni shunday: “Mo‘g‘ul tilida mo‘g‘ul xati bilan tuzilgan o‘gitlardan iborat risolalar majmuasi hamda mo‘g‘ul tili va mo‘g‘ul xatidagi “Mahzunu-l-asror” kitobi – ularning har ikkisi turkiydadir” (qarang: Arat 1992,LXIII).

“Hibatu-l-haqoyiq”ning arab yozuvida bitilgan S qo‘lyozmasining boshlanishiga Adib Ahmad asarining tub nusxasi va mo‘g‘ul xati (ya‘ni uyg‘ur yozuvi) bilan bog‘liq kerakli bir ma‘lumot yozib qo‘yilibdi. Arab tilidagi ushbu qaydning ma‘nosi shunday: “Mo‘g‘ulcha “Hibatu-l-haqoyiq” (kitobi) nasihat va tasavvufga bag‘ishlangan. (Mo‘g‘ul xati) suryoniy xatining bir turidir. Injil ana shu (suryoniy) xatda bitilgan” (qarang: Arat 1992,CXVII). Ushbu qaydda “mo‘g‘ulcha “Hibatu-l-haqoyiq” (kitobi)” deyilganda, aftidan, asarning tub nusxasi mo‘g‘ul (uyg‘ur) xatida ekanligi, arab yozuvli ushbu nusxa esa o‘shandan ko‘chirilgani ko‘zda tutilmoqda. “(Mo‘g‘ul xati) suryoniy xatining bir turidir” degan jumlada uyg‘ur yozuvining suryoniy yozuvi bilan o‘zakdosh ekanligiga ishora bor. Chunki suryoniy yozuvi ham oromiy yozuvidan o‘sib chiqqan.

Temuriylar davlatining rasmiy yozuvi

Temuriylar davri madaniyati, ijtimoiy-siyosiy hayotida, turkiy adabiyot va adabiy tilining takomili, adabiy til yozma

me'yorlarining, yozma uslublarining muayyan qolipga tushuvi va turkiy matnchilikning rivojida uyg'ur yozuvining ulushi katta bo'ldi. Qadimgi turk yozuv an'anasini saqlab, turk islom dunyosida uyg'ur xatini so'ng bor qo'llagan ham temuriylar edi. Temurbek o'z davlatining rasmiy ishlarida, ichki hamda xalqaro diplomatik munosabatlarda, badiiy adabiyot sohasida, bilim kishilari orasida uyg'ur xatining keng amal qilishiga hayrixohlik qildi va buning ijrosiga katta e'tibor qaratdi. Temuriylar davrida uyg'ur xati turkiy yozma til ("chig'atoy turkiysi")ning yetakchi, butun bir saltanatning ish yurituvchi rasmiy yozuviga aylandi. Uyg'ur xati Temuriylar davlatining rasmiy yozuvi edi.

Chig'atoy xonlari zamonida uyg'ur xatining keng amal qilganligi tarix kitoblarida ham qayd etib o'tilgan. Mashhur tarixchi Ibn Arabshoh o'zining "Ajoibu-l-ma'qdur fi navoibi Taymur" deb atalgan kitobida uyg'ur xatining tarixi to'g'risida yaxshi ma'lumot keltirgan. Tarixchi yozadi: "Ular [chig'atoyliklar – Q.S.] o'zlarining tilxat, maktub, farmon, xat, kitob, bitim, solnoma, she'r, qissa, hikoyat, hisob, xotira va devonga tegishli hamma ishlarini, chingizona tuzuklarini shu yozuvda yozadilar. Bu yozuvni yaxshi bilgan ularning orasida xor bo'lmaydi, chunki bu ularda rizq ochqichidir" (Pycramov 1976).

Yozuv madaniyati tarixida temuriylar davri uyg'ur va arab yozuvlarining yonma-yon (parallel) qo'llanilganligi bilan ahamiyatlidir. Muhimi, o'sha kezlar uyg'ur xatining mavqei arab yozuvidan oz emasdi. O'sha chog'lardan qolgan turkiy adabiy asarlarning qo'lyozmalari uyg'ur va arab yozuvlarida. Yodgorliklarning eski, qadimiy qo'lyozmalari ko'proq uyg'ur xatida bitilgan bo'lsa, keyingi davrlarga tegishlilari arab xatidadir.

Uyg'ur yozuvi qo'llanilmay qo'ygach, xon va beklarning kutubxonalarini demaganda, qora ulus qadimgi turkiy yozuvdagi kitoblarni saqlashga urunmagan chog'i. Shuning

uchun ham ularning ko‘pi yo‘qolib ketgan. Ehtimol, temuriylar zamonida yaratilgan asarlarning ko‘proq keyingi, arab xati bilan ko‘chirilgan nusxalarigina saqlanganligi shundandir? Nima bo‘lganda ham, o‘sha davrning yozuv madaniyati to‘g‘risida aniq-taniq xusosa chiqarishga yetarli material bor.

Yozma manbalarga tayanadigan bo‘lsak, Temurbek ko‘zi tirikligida o‘z yorliqlarini, muhim bitiglarini uyg‘ur xatida yozdirganligi ayon bo‘ladi. Ana shunday manbalardan biri o‘z davrining ulug‘ obidasi sifatida tarixda qolgan.

Turonning sultoni Temurbek yetti yuz to‘qson uchinchi yilning ko‘klamida (=1391 yilning apreli) To‘xtamishxonga qarshi yurish boshladi va bu xususda xotira qoldirmoq istagida toshga bitig yozdirdi. Temur yozdirgan ayni bitigning bitilish tarixi to‘g‘risida Nizomiddin Shomiy va Sharafiddin Ali Yazdiy ham o‘z zafarnomalarida ma’lumot berganlar. Mazkur bitigtosh 1937 yili Ulug‘ tog‘dagi (Shimoliy Qozog‘iston) Qarsaqbay koni yaqinidan, o‘rnatilgan joyidan topilgan. Hozir Sankt-Peterburg Davlat Ermitajining O‘rta Osiyo xalqlari san‘ati va madaniyati bo‘limida saqlanmoqda.

Sultonning nomidan yozilgan bitig o‘n bir satrli bo‘lib, ilk uch qatori arabcha, keyingi sakkiz satri uyg‘ur xati bilan turkiy tilda (“chig‘atoy turkiysi”da) bitilgan. Arabcha xatning birinchi qatori basmala, keyingi ikki satri oyat. Uyg‘ur harfli turkiy matn, nisbatan, yaxshi saqlangan (qarang: Содықов 2009, 70–71). U shunday o‘qiladi: Tarix yeti yuz toqsan uchtā, qoy yil yaznīn ara ay Turannīn sultānī Temūr-beg üç yüz miñ çerig bilā islām üçün Toxtamīš xanī (?) xanīğa yorīdī. Bu yergā yetip belgü bolsun tep bu tobanī qopardī. Teñri nisfat bergäy inšalla. Teñri el kišigā rahmat qilğay, bizni duā bilā yād qilğay.

Eski o‘zbek tilidagi ushbu matn hozirgi tilimizdan bir oz farqli. Matndagi *yaz* so‘zi “ko‘klam, bahor” degan ma‘noni beradi. Bu so‘z hozirgi bolalar qo‘shig‘idagi “Laylak keldi yoz bo‘ldi” jumlasida ham saqlanib qolgan. Matnda yana *el kiši* birikmasi ham bor. Bu o‘rinda *el* – “yurt, mamlakat”, *el kiši* esa

ruschadagi “grajdanin” degan tushunchani beradi. Bitigdagi *töbä* so‘zi “yodgorlik, bitigtosh” anglamidadir. Bitigning e’tiborni tortadigan yana bir xususiyati, undagi ta’rix (sana) asl turkiy qolipda: avval yil (hijriy va muchal tartibida), so‘ng oy, kun ketma-ketligidadir.

Amir Temur bitigda *Temür-beg* deb tilga olingan. Bu ismdagi *beg* uning darajasidir. U “amir”ga to‘g‘ri keladi. Uyg‘ur, arab yozuvlarida [k] va [g] tovushlari bir harf bilan ifoda etilganligi ma’lum. Muhimi shundaki, “Qutadg‘u bilig”ning arab yozuvli namangan nusxasida ora-chora *beg* so‘zidagi “kof” harfining ustiga uch nuqta qo‘yib ketilgan. Uch nuqtasi bu so‘zning [g] bilan o‘qilganiga dalil. Demak, yozma yodgorliklar tilida bu so‘z *bek* emas, *beg* deb o‘qiladi.

Yuqoridagilarni nazarda tutgan holda, bitigning mazmuni shunday bo‘ladi: “Tarix yetti yuz to‘qson uchda, qo‘y yil, ko‘klamning ora oy(ida) Turonning sultoni Temurbeg uch yuz ming qo‘shin bilan islom uchun To‘xtamish xon(ning) xonligiga yurdi. Bu yerga yetib, belgi bo‘lsin deb ushbu bitigtoshni yozdirdi. Tangri (bizga) nisfat [ya’ni to‘g‘rilik, insof] bergay inshoolo. Tangri fuqaroga rahm qilg‘ay, (el) bizni duo bilan yod qilg‘ay”.

U. Sertkaya uyg‘ur yozuvli matnning birinchi jumlasini Tīrīx yedi yüz toqsan üçtä qoy yil yerniñ uğanī turanniñ sultānī Temür-bek üç yüz miñ çerik bilä ismi üçün toqtamış qanqa bulğar qanıqa yorīdi ko‘rinishida o‘qib, turkchaga “Tarih yedi yüz doksan üçte, Koyun yıl(ında), yerin (cihanın) sahibi, turanın sultanı Temür Bey, üç yüz bin asker ile, ismi (islam?) için Toktamış Han’a, Bulgar Hanı’na yürüdü” deb tarjima qilgan (Sertkaya 2007,36–37).

E’tibor bersangiz, bitigda Temurbek o‘z saltanatini *Turan* deb atamoqda. Temurbek mamlakati aslida shunday atalgan. Matnda hukumdor o‘zini *Turanniñ sultānī*, otini esa *Temür-beg* degan: *Turanniñ sultānī Temür-beg*. Sultonning oti turkiy tildagi boshqa hujjatlarda ham shunday. Masalan, Sulton Abu

Saidning uygʻur yozuvli vasiqasida u *Sāhibqirān Temūr-beg, Beg, Sāhibqirān Beg, Temūr-beg* deb beriladi. Yanada muhimi, bitigning arab xatida emas, balki qadimgi uygʻur yozuvi va turkiy tilda ekanligidir. Bu ham boʻlsa, Temurbek oʻzining tarixiy yozmalari, yilnomalari, rasmiy yorliqlarini uygʻur xatida bittirganidan dalolat beradi. Temuriylar tarixini bitgan muarrixlar oʻz asarlarini yozishda uygʻur yozuvida bitilgan ana shunday yilnoma, tarixiy hujjatlardan foydalanganlarini ham qayd etib oʻtganlar.

XIV–XV asrlarda Mavoraunnahr va Xurosonda kitobat sanʼati gullab-yashnadi. Oʻsha kezlar Yazd, Hirot, Samarqand madaniy markazlarida uygʻur xatida bituvchi xattotlarning maktablari yuzaga keldi. Temuriylar bu noyob kasb egalariga doim gʻamxoʻrlik qildilar, uygʻur xati bilan yozuvchi kotiblar ularning himoyasida boʻldi. Chunonchi, Hirotida koʻchirilgan uygʻur yozuvli qoʻlyozmalar Shohruhning, Samarqandda Mirzo Ulugʻbekning, Yazdda esa Mir Jaloliddin(Jaloliddin Mir Chaqmoq)ning buyrugʻi va homiyligi ostida bitildi.

XIV–XV asrlarda Oltin Oʻrda, Chigʻatoy xonlari zamonida turkiy tilda bituvchi kotiblarni *baxšī* deganlar. Oʻsha kezlar turkiy matnlar qoʻproq uygʻur xatida yozilardi. Shuning uchun ham *baxšī* koʻpincha uygʻur xatida koʻchiruvchi kotibni bildirgan va bu soʻz uning otiga ham qoʻshib aytilgan. Turkiy yozma manbalarda oʻsha davrda yashab ijod etgan baxshilarning otlari ham qayd etiladi (masalan, oʻsha kezlarda yashab ijod qilgan Mansur baxšī, Hasan Qara Sayil Šams baxšī, Zaynu-l-Abidin baxšī ning otlari maʼlum).

Temuriylar zamonida bitilgan bebaho yozma obidalarning ayrimlari va, aniq aytish mumkinki, eng nodirlari kunimizgacha yetib kelgan. Ana shunday nodir qoʻlyozmalardan biri Yusuf Xos Hojib yozgan “Qutadgʻu bilig” asarining uygʻur yozuvli nusxasidir (Радлов 1890). Uni Hasan Qora Sayil Shams baxshi 1439 yili Hirot shahrida

ko‘chirgan. Qo‘lyozma kitob hozir Vena Milliy kutubxonasida (A.G‘.13) saqlanmoqda.

“Qutadg‘u bilig”ning Hirot maktabida ko‘chirilganligi temuriylar zamonida o‘tmish adiblarining asarlariga e‘tibor katta bo‘lgani, shuningdek, qoraxoniylar davri adabiyoti, eski turkiy adabiy til va yozuv an‘anasining davom etganligidan dalolat beradi.

Hirot xattotlik maktabining yirik namoyandalaridan yana biri Abu Malik baxshidir. Uning qo‘lidan chiqqan nodir qo‘lyozma hozir Parijdagi Fransiya Milliy kutubxonasida (Suppl. Turc.,190) saqlanmoqda. Baxshi mazkur qo‘lyozmani hijriy 840 (melodiy 1436–1437) yili ko‘chirgan. Qo‘lyozmaga ikki yirik asar bitilgan bo‘lib, ikkovi ham forschadan tarjima qilingan (Pavet de Courteille 1882; Sertkaya 1977,12–13).

Qo‘lyozmadan o‘rin olgan birinchi asar “Me‘rojnomā” deb ataladi. Turkiy “Me‘rojnomā”ga Rasul ‘alayhi-s-salāmniñ Me‘rājqā bargāni deb sarlavha qo‘yilgan. Asar muqaddimasida shunday ma‘lumotni o‘qiyviz: Emdi bilgil-kim, bu kitābnīñ atī Me‘rājnāma turur. Nahju-l-faradis atliğ kitābdīn türk tiligā ewürdük. Köp kişilārgā fayda tegsün tep Teñri ta‘ālanīñ tavfiqī birlā tamam bitilip xalayīqnīñ köñli közigā širin körüngāy.

Qo‘lyozmaga kiritilgan keyingi asar “Tazkira-yi avliyo”dir. U Farididdin Attorning forscha “Tazkiratu-l-avliyo” asaridan turkiy tilga tarjima qilingan. Asar qo‘lyozmaning 13b–151a betlarida. Uyg‘ur yozuvli matnning oxirida kitobning ko‘chirilgan sanasi (ta‘rix) bitilgan: Emdi tazkirada bitilgān mašayih avliyalarnīñ hikayat sözlāri tūgātildi. Tarix sekiz yüz qırqta at yil jumadu-l-axira aynīñ onīda Haruda Abu Malik baxšī bitidim.

Samarqand baxshilari ichida Zaynul Obidinning dovrug‘i ketgan. Baxshi “Hibatu-l-haqoyiq” dostonining tayanch matnini yaratgan. Muhim jihati, temuriylar davri o‘zbek matnshunosligida matn tuzish prinsiplari, qiyosiy matn yaratishning ilmiy asoslari tugal bir ko‘rinishda ishlab

chiqilgan edi. Chunonchi, 1444 yili Samarqandda yirik davlat arbobi, adabiyot va ilm-fan homiysi, shoir Amir Arslon Xo‘ja Tarxon buyrug‘i bilan Adib Ahmad Yugnakiy “Hibatu-l-haqoyiq” dostonining tayanch matni tuzib chiqildi. Arslon Xo‘janing asarni qayta kitob holiga keltirishdan istagi, adib o‘g‘itlarining xato talqin qilinishiga chek qo‘yish, ularni tuzatish va asarning tayanch, ishonchli nusxasini yaratish edi. Tayanch matn tuzilgach, asarning keyingi nusxalari uning asosida ko‘paytirilgan. “Hibatu-l-haqoyiq” (“Atabatu-l-haqoyiq”)ning ushbu tayanch matnini Zaynul Obidin baxshi tuzib chiqdi. Ushbu qo‘lyozma bizgacha yetib kelgan asar nusxalarining eng eskisi, to‘lig‘i va ishonchlisidir. Shuning bilan birga, qo‘lyozma o‘z davri kitobat san‘atining ajoyib yodgorligi ham (Arat 1992,I–LXIII).

Zaynul Obidin baxshi uyg‘ur xati bilan XV asr turkiy adabiyotining yirik namoyandasi Mir Haydarning “Mahzanu-l-asror” asari hamda 30 baytli qasidasini, Yusuf Amiriy “Dahnoma”sini ham ko‘chirgan. Kunimizda ushbu qo‘lyozmalar o‘z davrining qimmatli yodgorligi sifatida qadrlanadi.

Kitobat tarixida Yazd xattotlik maktabi namoyandalarining ishlari ayricha o‘ringa ega. Yazd shahrida bitilgan noyob qo‘lyozmalardan biri Mansur baxshi qalamidan chiqqan majmuadir. Bu kitob hozir Britaniya Muzeyida Or. 8193 raqami ostida saqlanmoqda. Qo‘lyozma temuriylar davridan qolgan uyg‘ur yozuvli eng chiroyli, shuning bilan birga, kitobat san‘atining ajoyib namunalaridan. Matn mahorat bilan ko‘chirilgan, sahifalari geometrik shakllar va islimiy naqshlarga boy. Uyg‘ur yozuvli matn to‘g‘ri chiziq bo‘ylab o‘n olti qatordan yoki turli geometrik shakllar orasiga bitilgan. Mansur baxshi ushbu majmuani 1432 yili ko‘chirgan edi. Majmua tarkibidagi “Muhabbatnoma” dostonining yakunida shunday ta’rixni o‘qiymiz: Tamām boldī Muhabbatnāma kitābī. Qutluğ bolsun, tarix sekiz yūz otuz beštā čičqan yil rajab

ayniñ altisinda Yazd šahrinda Mirjalal(id)din buyurğan üçün bu faqir Mansur baxšī bitidi.

Majmuaga uyg‘ur xati bilan Xorazmiyning “Muhabbatnoma” dostoni, diniy-falsafiy mazmundagi “Siroju-l-qulub”, “Mas’ala kitobi”, “Rohatu-l-qulub” asarlari, shuningdek, Mansur baxshining qasidasi, Mavlono Lutfiyning to‘rt g‘azali, Qambar o‘g‘lining uchta, Javhariy, Qosim, Sayyidning bittadan g‘azali va bir nechta to‘rtlik bitilgan. Hoshiyasida esa Kamol Ismoil Isfaxoniyning (XIII asr) forsiy devoni (u arab xatida). Co‘nggi ikki betining hoshiyasiga uyg‘ur xati bilan Rashididdin Vatvot “Sod kalima”sining bir bo‘lagi ko‘chirilgan. Mazkur uzindi arab va fors tilidadir.

Mansur baxshi uyg‘ur yozuvi bilan “Baxtiyornoma” asarini ham ko‘chirgan. Uyg‘ur yozuvli mazkur qo‘lyozma hozir Oksforddagi Bodlean kutubxonasida (598- raqami ostida) saqlanmoqda. Qo‘lyozma hijriy 838 (melodiy 1434) yili ko‘chirilgan. Asar yakunidagi ta’rix shunday: Qutluğ bolsun tarix sekiz yüz otuz sekizdä tawuşqan yil zulhijja ayniñ avvalinda Mansur baxšī bitidi.

Uyg‘ur xati temuriylar davlatining rasmiy yozuvi ham edi. Temuriylar o‘z yorliqlarini, rasmiy hujjatlarini uyg‘ur xatida yozganlar. Temurbek o‘zi yorliqlarini, qo‘shni ellarning hukumdorlariga yo‘llagan maktublarini uyg‘ur xatida va turkiy tilda yozdirgan, temuriylarning shajaralari ham ayni yozuvda. Temurbekning o‘limidan keyin Shohruh va Mirzo Ulug‘bek, Abu Said Mirzo va uning o‘g‘li Umar Shayx Mirzo ham o‘z devonida, davlat ishlarida qadimgi turkiy alifboni keng qo‘llagani ma’lum. Bu yozuvni Zahiriddin Bobur ham yaxshi bilgan.

Temuriylar davlati, jamiyat va davlat boshqaruvi, xalqaro diplomatik munosabatlar tarixini o‘zida aks ettirgan yorliqlardan ayrimlari kunimizgacha saqlanib qolgan. Shohruhning 1422 yili Hirot yaqinidagi Bog‘i shaharda Chechakto‘ba mavzeidagi Talxan ota mozorining mujovuri

Ismoil nomiga yozdirgan suyurgʻali, Sulton Abu Saidning 1468 yili Uzun Hasanga yuborgan bitigi, Sulton Umarshayxning 1469 yili margʻilonlik Mir Sayid Ahmadga bergan yorligʻi (nishoni) shular jumlasidandir.

Umuman, turkiy xalqlarning yozuv madaniyati tarixida uygʻur xatining ahamiyati katta. Uning tarixiy taraqqiyoti davomida temuriylar davri muhim bosqich sanaladi. Qadimgi turk yozuv anʻanasining davom etishida, uygʻur xatining ijtimoiy-siyosiy, madaniy hayotdagi oʻrnini belgilashda, rasmiy va diplomatik munosabatlardagi mavqeini taʼminlashda temuriylarning xizmati katta boʻldi. Eski oʻzbek adabiy tili (“chigʻatoy turkiysi”) yozma meʼyorlarining tartibga tushuvida, til uslublarining takomillashuvi, matn tuzish va kitobat ishining yangi bir bosqichga erishuvi, uning gullab-yashnashida uygʻur xatining xizmati katta boʻlganini alohida taʼkidlamq kerak. Ushbu yozuv mumtoz oʻzbek yozma adabiyotining sara asarlarini, temuriylar yaratgan ulkan obidalarni kunimizgacha yetkazib keldi.

Uygʻur alifbosi

Oʻtmishdan qolgan uygʻur alifbolari. Kunimizgacha bir qancha uygʻur alifbolari yetib kelgan. Ular grammatik va tarixiy asarlar tarkibidadir.

I. Mahmud Koshgʻariy “Devonu lugʻatit turk” asarida uygʻur xatining qoʻllanilish tarixi, yozuv, imlo xususiyatlari toʻgʻrisida maʼlumot bergan va uygʻur alifbosini keltirgan (MK.I.47–50, 65; MK.facsimile. 3b, 4b, 102b).

II. R.R. Aratning maʼlumotiga koʻra, Anqaradagi Maorif kutubxonasida saqlanayotgan “Hibatu-l-haqoyiq”ning Ye nusxasi kiritilgan qoʻlyozmada uygʻur alifbosi ham keltirilgan (Arat 1992,34–35; CLXIX).

Alifbodan oldin shunday jumla bitilgan: Fasl: fi xatti-l-uyğur alāna nuqāl muğuli va huru:fuha: 16 harfan mubniya ʼala-l-fath.

Mazmuni: Fasl: Hozirda moʻgʻulcha deb ataladigan uygʻur xatida harflar (soni) 16 ta va fatha asosiga qurilgan.

Shundan soʻng 18 ta uygʻur harfi keltirilib, ular 16 xil arab harfi bilan izohlab chiqilgan.

III. Tarixchi Ibn Arabshohning “Ajoibu-l-maqdur fi navoibi Taymur” atalmish asarida uygʻur xati toʻgʻrisida maʼlumot beriladi va uning alifbosi keltiriladi (Qohira milliy kutubxonasida saqlanayotgan 3543–raqamli qoʻlyozma, 186a–187a- betlar) (Пустамов 1976).

IV. Ibn Arabshoh “Fokihatu-l-xulafu” asarida ham uygʻur xatiga toʻxtaladi va alifbo tartibini keltiradi (Мелиоранский 1900, XLV–XLVII).

Alifbo tizimi. Uygʻur alifbosida harflar oʻn sakkizta. Mahmud Koshgʻariy oʻzining “Devonu lugʻatit turk” asarida uygʻur alifbosini keltiradi va har bir shakl ostida arab harflari bilan ularning maʼnosini ham beradi (MK.I.47). Agar buni transkripsiyada koʻrsatadigan boʻlsak, oʻn sakkiz harfli mazkur alifbo tubandagi koʻrinishga ega boʻladi: *a w x v z q y k δ m n s b ċ r š t l*.

Alifboda harflar soni oz boʻlishiga qaramay, uygʻur yozuvining imlo prinsiplari puxta ishlangan edi. Qator harflarga bir emas, bir qancha tovushni ifodalash vazifasi yuklatilgan. Ayniqsa, yozuvning keyingi bosqichida (XI–XV asrlarning yodgorliklarida) baʼzi tovushlarni farqlash maqsadida qoʻshimcha nuqta va ishoratlardan unumli foydalanilgan. Puxta imlo va qoʻshimcha grafik vositalar yozuvning imkoniyatlari keng ekanligidan dalolat beradi. Shuning uchun ham uygʻur xati uzoq yuzyilliklar mobaynida turkiy tilning fonetik-orfoepik talablarini bemalol qondirib keldi.

Alifbo harflarining ko'pvazifalilik xususiyati to'g'risida Mahmud Koshg'ariy alohida to'xtalgan edi. Uning ta'kidlashicha, turkiy tildagi yetti tovush uyg'ur yozuvida o'z belgisiga ega emas. Bular: *p*, *ž* (sirg'aluvchi), *ğ*, *g*, *η* hamda arabcha *j*, *f* lardir. Ushbu tovushlar yuqorida ko'rsatilgan harflar vositasida ifoda etilgan yoki ular singari ifodalanib, qo'shimcha belgilar bilan farqlangan (MK.I.48). Bundan yozuvda quyidagi tovushlar bir xil harflar orqali ifoda etilganligi ayon bo'ladi: *k-g*, *x-ğ*, *č-j-ž*, *w-f*. Sonor *η* esa yozuvda ikki harf (*n+k*) bilan berilgan.

Alifbo harflarining o'z oti ham bor. Bu ot har bir harf o'zi bildirgan tovushga "fatxa" qo'shib hosil qilingan: *a*, *wa*, *xa*, *va*, *za*, *qa*, *ya*, *kä*, *da*, *ma*, *na*, *sa*, *ba*, *ča*, *ra*, *ša*, *ta*, *la*. Eslashga o'ng'ay bo'lsin uchun alifbo harflarini tartib bilan uchta-uchtadan birlashtirilib, *awaxa*, *vazaqa*, *yakäda*, *manasa*, *bačara*, *šatala* ko'rinishida o'qilgan.

Uyg'ur alifbosidagi harflardan uchta, o'rni bilan, unilarni ifodalashga xizmat qilgan: <a> harfi [a]–[ä~e] unililarini, [y] undoshini ifodalovchi <ya> harfi [i]–[i~e] ni, <va> harfi esa [u]–[ü]–[o]–[ö] unililarini anglatadi.

Yozuvda hatto old va orqa qator unililar ham farqlangan. Yozuvning bu xususiyati sug'd xatini turkchalashtirish jarayonida vujudga kelgan edi. Chunonchi, sug'dcha yozuvda cho'ziq [a:] tovushi qisqa [a] dan qo'shaloq alif orqali yozilishi bilan farqlangan. Turkklar sug'd xatini o'zlashtirish chog'ida uning ba'zi prinsiplarini o'z tillariga moslashtirib olganlar. Sug'd xatida cho'ziqlikni anglatuvchi grafik belgilar uyg'ur yozuvida cho'ziq-qisqalikni emas, turkiy til uchun muhimroq bo'lgan old va orqa qator unililarini farqlashga xizmat qila boshladi. Turfondan topilgan qadimgi budda, moniy matnlarida so'z boshida qo'shaloq <aa-> harfi orqa qator [a] ni, oddiy <a-> esa old qator [ä (~e)] unlisini ifodalagan. Keyinchalik orqa qator [a] tovushi uchun ham oddiy <a-> harfidan foydalaniladigan bo'ldi. So'z boshi va birinchi bo'g'inda old

qator yumshoq [ö]–[ü] unlilarini ifodalash uchun ham qo‘shaloq belgidan foydalanilgan: “va” harfi yozilib, unga “ya” ulangan. Old qator lablangan unlilar yozuvda shu usul bilan orqa qator [o]–[u] unlilaridan farq qiladi.

Uyg‘ur alifbosidagi harflarning aksariyati polifonik xususiyatga ega. Buning sababi alifboning ixcham bir shaklda tuzilganligida. Turkiy xalqlar o‘tmishda foydalangan alifbolarning eng ixchami ham uyg‘ur alifbosi edi. Ixcham bir alifboda qadimgi turkiy tilning murakkab tovush tizimini ifodalash murakkab ish. Shu o‘rinda o‘yimizga “nima uchun turklar bu yozuvdan uzoq muddat foydalanib keldi, bu ularga mushkullik tug‘dirmadimi?” – degan so‘roq kelishi tabiiy. Ushbu jumboq oson hal etilganligining muhim sababi bor: uyg‘ur yozuvining imlo prinsiplari juda o‘ylab ishlab chiqilgan edi. O‘tmish yozuv amaliyotining tajribasi shuni ko‘rsatadiki, yozuvning qulay yo o‘ng‘aysizligi, tilning fonetik-fonologik tizimiga qay daraja javob berganligi alifbodagi harflarning ozko‘pligida emas, balki imlo qoidalarining qanday tuzilganligida ekan. Aks holda, 38–40 harfli ko‘k turk alifbosidan 18–16 harfli uyg‘ur alifbosiga o‘tishning o‘zi bo‘ladimi? Buning boshqa sababi ham bor: yozuv amaliyotida harflari bir-biriga ulab yozilgan uyg‘ur xatidan foydalanish ko‘k turk xatiga ko‘ra qulayroq, kitobat ishida uning imkoniyatlari kengroq edi.

Imlo prinsiplari. Muhim belgilaridan biri, uyg‘ur xatida unlilar muntazam yoziladi. Mahmud Koshg‘ariy yozuvning bu xususiyatiga to‘xtalib, talaffuzda o‘rni yo‘qligiga qaramay (bunda qisqa unlilar ko‘zda tutilmoqda – Q.S.) fatxa o‘rnida ʼ “alif”, zamma o‘rnida و “vav”, kasma o‘rnida ۋ “ya” yozish qoida ekanligini ta’kidlagan edi (MK.I.49). U o‘rnak qilib ayrim so‘zlarning uyg‘ur va arab yozuvlarida yozilish tartibini ham bergan. Arab xatida – KeLiN, uyg‘ur xatida – KELiN; arab xatida – TaPaN, uyg‘ur xatida – TAPAN (tuya tovoni) (MK.I.384).

Uygʻur xatining yana bir qulayligi, matn soʻzning talaffuziga moslab yozilgan. Masalan, Mahmud Koshgʻariy “Devonu lugʻatit turk”da keltirgan xaritasida Xorazm atamasini خوارزم *Xvārazm* deb beradi. Arab yozuvli boshqa manbalarda ham ushbu toponimning yozilishi ana shunday.

Shuning singari, Xorazmiy “Muhabbatnoma” sining arab yozuvli qoʻlyozmalarida asar egasining taxallusi ham “vav alif” bilan خوارزمی *Xvārazmi*: shaklida yozilgan. Lekin u ana shunday talaffuz etilgan deya olmaymiz. Harqalay, mazkur soʻzning imlosida grafik prinsip saqlangan chiqar. Ushbu soʻzning turkiy talaffuzini asarning boshqa bir nusxasi – uygʻur yozuvli matnida kuzatamiz. Chunonchi, uygʻur yozuvli matnda ushbu taxallus *Xorazmi*: shaklida yozilgan. Agar uygʻur xatidagi matn soʻzning talaffuz shaklini ifoda etganligini koʻzda tutsak, shoirning taxallusi hozir biz qoʻllayotganimizdek *Xārazmiy* (adabiy orfografik: *Xorazmiy*) emas, balki *Xorazmi*: shaklida talaffuz etilgani ayon boʻladi. Demak, joy oti ham qadimda Xorazm deyilgan. Anglashiladiki, arab yozuvli matnlarda ayrim oʻzlashgan soʻzlarga nisbatan yozuv prinsipi amal qilgan boʻlsa, uygʻur yozuvli matnlarda ushbu soʻzlar talaffuzga moslab bitilgan.

Shuningdek, “Muhabbatnoma”ning arab yozuvli qoʻlyozmasidagi خواجه *xvāja* soʻzi asarning uygʻur yozuvli qoʻlyozmasida *xoja* shaklida yozilgan: Muhammad xoja beg.

Arabiy izofadagi *al-* koʻrsatkichi arab yozuvida bitilgan turkiy manbalarda *al-* shaklida yozilsa, uygʻur yozuvli matnlarda talaffuzga mos holda *ul-* shaklida beriladi. Masalan, “Hibatu-l-haqoyiq” dostonining oti asarning uygʻur yozuvli A nusxasida talaffuzga moslab *ʻAtabatul-haqayiq* shaklida yozilgan. Asarning B nusxasida: uygʻur yozuvli matnda *Hibatul-haqayiq*, ostidagi arab yozuvli matnda *Hibat al-haqayiq*. Asarning arab yozuvli S nusxasida bu soʻz yozuv prinsipini saqlagan holda *Hibat-al-haqayiq* emas, balki talaffuzga mos holda *Hibat-ul-haqayiq* shaklida berilgan.

Ko‘rinadiki, bu o‘rinda uyg‘ur yozuvli matnning ta‘siri bor. Ushbu nusxa uyg‘ur xatidan arab yozuviga o‘girilayotganda kotib beixtiyor uyg‘ur yozuvli matndagi ko‘rinishiga tayangan.

Yana bir belgisi. Fors tilidan o‘tib kelgan yoyi nisba ko‘rsatkichi hozirgi o‘zbek adabiy tilida -iy shaklida qabul qilingan. *Navāiy*, *Lutfiy* taxalluslari hozirgi o‘zbek adabiy-orfografik qoidasiga ko‘ra -iy bilan yoziladi va talaffuzi ham shunga olib boriladi.

Uyg‘ur yozuvli matnlarda yoyi nisbaning ham talaffuzi aniq beriladi. Yoyi nisba yozma yodgorliklar tilida shunday talaffuz etilgan: agar so‘z undosh bilan tugagan bo‘lsa, yoyi nisba yozuvda “ya” harfi bilan ifoda etilib, cho‘ziq [i:] sifatida o‘qilgan: *Yügnākī*, *Javharī*, *Lutfī*, *Sakkākī*.

Agar so‘z unli bilan tugasa, u holda yoyi nisba ketma-ket ikkita “ya” harfi bilan yozilgan. Endi buni, qoidaga ko‘ra, -yi: deb o‘qiyimiz: *Navāyī* [arab yozuvli matnlarda ushbu taxallus نوابی shaklida yozilgan va bu ham *Navāyī* deb o‘qiladi]. Ko‘rinadiki, hozir biz *Lutfiy*, *Navāiy*, *Atāiy* [adabiy orfografik: *Lutfiy*, *Navoiy*, *Atoiy*] shaklida qo‘llayotgan taxalluslar turkiy yozma yodgorliklar tilida hozirgi adabiy tilimizdagidek emas, balki jonli og‘zaki tildagi singari *Lutfī*, *Navāyī*, *Atayī* shaklida talaffuz etilganidan dalolat beradi.

Uyg‘ur yozuvining imlo prinsiplari turkiy tilning talaffuz o‘lchovlariga moslashgan edi. Arab yozuvli matnlarda o‘zlashgan so‘z va formalarga nisbatan grafik prinsip saqlangan, ya‘ni ular arabcha yo forsha matnlarda qay shaklda yozilgan bo‘lsa, turkiy matnlarda ham shunday yozilgan (jumladan, o‘zlashgan so‘zlarga xos ayrim tovushlar, arabiy va forsiy izofalar, -u (-vu), va bog‘lovchilari, yoi nisba kabilar). Uyg‘ur yozuvli matnlarda esa ularning turkiy talaffuzi aks etgan.

MONIY YOZUVI

Melodiy 247 yili Bobilda Moniy boshchiligida yangi diniy oqimga asos solindi va o'sha kezlardan boshlab Suriyaning Palmira shahrida qo'llanilgan yozuv shakli asosida tuzilgan moniy yozuvi ham amal qila boshladi. Keyinchalik ushbu yozuv moniy dini bilan birga O'rta va Markaziy Osiyoga ham kirib keldi. Ushbu tuproqda moniy xatini moniylikni qabul qilgan turk va sug'd jamoalari qo'llagan. VII asrga kelib, moniylik uyg'ur xoqonlig'ining davlat dini sifatida amal qilgan chog'larda bu yozuv turklar orasida keng yoyildi.

Odatda, turk-moniy jamoalarida diniy asarlar ko'proq moniy xatida bitilar edi. Bizgacha moniy xatida bitilgan turkiy yodgorliklardan saqlanib qolgan. Turkiy matnlar ichida moniy diniy mazmunidagi she'rlar bor. Shuningdek, moniychilar tavbanomasi "Xuastuanift"ning ayrim qo'lyozma nusxalari moniy xatida. Jumladan, asarning Britaniya Muzeyida saqlanayotgan nusxasi, Berlin fondida saqlanayotgan T.II.D.178; TM303(M153); TM183; M172; M443 raqamli uzindilar moniy alifbosidadir.

SUG'D YOZUVI

U meloddan avvalgi III asrlarda oromiy xati negizida shakllangan bo'lib, melodning XI asriga qadar sug'dlarning milliy yozuvi sifatida amal qilgan. "Milliy sug'd yozuvi"ni aslida sug'dlar ishlatgan. Uzoq tarixiy birodarlik, qo'shnihilik va birga yashash ta'sirida undan turklar ham foydalangan. Lekin "milliy sug'd yozuvi"dagi turkiy bitiglar oz.

Kezi kelganda, sug'd yozuvi madaniyati O'rta va Markaziy Osiyo xalqlarining yozuv madaniyatiga ham ta'sir ko'rsatgan edi. Uyg'ur yozuvining negizi ham sug'd yozuviga tutashadi.

BRAHMA YOZUVI

Brahma xati bo'g'in yozuvi bo'lib, qadimgi sanskritcha alifbo negizida shakllangan. Turon yurtiga buddizm ta'sirida kirib kelgan. Brahma xatini turk budda jamoalarigina qo'lladi, qolganlar o'z yozuvida qolaverdi. Shunisi borki, buddizmni qabul qilgan turklar o'zining milliy yozuvidan ham kechgani yo'q. Ular o'z tillariga o'girilgan budda asarlari uchun uyg'ur yozuvidan ham foydalangan. Buning sababi, turkiy xalqlar uchun bo'g'in yozuvidan ko'ra o'zlarining fonetik alifbolarini qo'llash qulay edi. Shuning uchun ham qadimgi turklar orasida brahma xati keng yoyilgan emas. Uning yodgorliklari ham shunga yarasha oz.

SURYONIY YOZUVI

Melodning boshlarida Mesopotamiyaning G'arbiy shimolida xristianlik gurkiragan edi. Bu o'lkada oromiy alifbosi asosida shakllangan suryoniy xati amal qilgan. V yuzyillikning o'rtalarida Suriya dindorlari ikki mazhabga bo'linib qoldilar. Ularning nasturiy mazhabidagilari o'z yurtida ta'qib ostida qolgach, Erondan panohtopdilar. Nasroniylar bu yerda o'zining ta'limot maktablarini ochdi. Mana shu maktab namoyandalari o'z ta'limotlarini mahalliy xalq orasiga ham yoydilar. Ularning missionerlik ishlari oqibatida nastroniylar VII–VIII asrlarda Hirot, Samarqand, Qashqar, hatto Hindiston bilan G'arbiy Xitoyga yetib bordi. Nasroniylar bilan bir paytda bu o'lkalarda suryoniy alifbosi ham tarqalgan. Suryoniy xati turk nasroniylar orasida ham qo'llanilgan. Bizgacha yetib kelgan nasroniy mazmunli turkiy yodgorliklar ikki – uyg'ur va suryoniy yozuvlaridadir. Turklar orasida suryoniy yozuvi chig'atoy xonligi davrida ham amal qilgan.

ARAB ALIFBOSI ASOSIDAGI TURKIY YOZUV

Arab xatining O‘rta va Markaziy Osiyoga yoyilish tarixi bu o‘lkalarga islomning kirib kelishi bilan bog‘liq.

O‘rta Osiyoda arab xatida bitilgan eng eski kitoblar IX asrga tegishli. Ular arab va fors tillarida. Arab yozuvida turkiy yodgorliklar X asrdan boshlab ko‘chirilgan. Undan eskisi topilganicha yo‘q. Turkiy xalqlar qoraxoniylar davridan uyg‘ur xati bilan yonma-yon arab yozuvidan ham foydalana boshladi. Qoraxoniylar hukumdorlar zarb ettirgan tangalardagi yozuvlar, xonlarning ayrim yozmalari arab xatida. XI asrdan e‘tiboran arab xatida yirik asarlar ham ko‘chirila boshladi. Yusuf Xos Hojib qalamiga mansub “Qutadg‘u bilig” asarining namangan va qohira qo‘lyozma nusxalari, Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit turk” asaridagi turkiy matnlar, Adib Ahmad Yugnakiyning “Hibatu-l-haqoyiq” dostonining arab yozuvli nusxalari arab xatidagi eng eski turkiy yodgorliklardir.

Alifbo tizimi. Turklar arab alifbosini o‘z tillariga moslab qabul qilgan. Shuning uchun ham asl arab alifbosi bilan turkiy tilga moslangan alifbo orasida bir oz farq bor.

Imlo prinsiplari. Arab alifbosi asosidagi turkiy yozuvning imlo prinsiplari puxta ishlangan edi. Yozuvda unilarni ifodalash uchun alifbodagi uchta harf – “alif” (ا), “vav” (و), “ya” (ي) hamda harakatlar, turli grafik vositalardan foydalanilgan.

Turkiy tildagi unililar imlosi xususida “Attuhfatu-z-zakiyatu fillug‘atit turkiyya” asarining muallifi shunday yozadi: “Bilgilki, turk tilida shakl yo‘q. Shakl yo‘qligi uchun bir qancha aniqsizlik va xatolar paydo bo‘lar edi. Shuning uchun ana shu aniqsizlikdan qutilish uchun ot, fe‘l va hurufni yozishda maxsus shakl qo‘llash usulini qabul qildilar. Ya’ni “fatha” o‘rnida “alif”, “kasra” o‘rnida “ya”, “zamma” o‘rnida “vav” qo‘llay boshladilar” (AZFT.10). “Turk tilida shakl yo‘q” deyilganda turkiy imlodagi unilarni ifodalashga xizmat qiladigan

harakatlar yo‘qligi nazarda tutilmoqda. Ayni usul bilan imlodan unilarni to‘liq ifodalash usuli joriy etilgan.

Yozuvda ba‘zan cho‘ziq unililar ham o‘z ifodasini topgan. Masalan, “Devonu lug‘atit turk”da qo‘shaloq “alif” cho‘ziq unilini bildiradi: **ا** a:č – och, suq, **ا** aš – osh, ovqat, **ا** a:l – hiyla, **ا** a:w – ov.

Turkiy matnlarda **ب** harfi jarangli [b] va jarangsiz [p] undoshlarini ifodalaydi. Ayrim o‘rinlarda jarangsiz [p] ni farqlash uchun **پ** harfidan ham foydalanilgan: **پند** pand, **پول** pul.

ك harfi jarangsiz [k] va jarangli [g] undoshlarini ifodalaydi. Ba‘zi hollarda jarangli [g] ni jarangsiz [k] dan farqlash maqsadida “kaf” (**ك**)ning ustiga uch nuqta qo‘yilgan.

چ harfi [č] va [j] tovushlarini ifodalaydi. Ayrim o‘rinlarda jarangsiz [č] ni farqlash maqsadida **چ** harfidan ham foydalanilgan: **چين** – chin, to‘g‘ri, **چاق** bir qancha.

Turkiy tilga xos ana shu tovushlar va ularning imlosi “Kitob-i tarjumon-i turkiy”da yaxshi yoritilgan Bular:

Ostida uch nuqtasi bo‘lgan b (**ب**); bu b (**ب**) bilan f (**ف**) orasidagi qalin p (**پ**) dir.

Ostida uch nuqtasi bo‘lgan j (**ج**); bu š (**ش**) bilan j (**ج**) orasidagi harfdir.

Ustida uch nuqtasi bo‘lgan k (**ك**); bu ğ (**غ**) bilan k (**ك**) orasidagi bir tovushdir (KTT.2). Bu o‘rinda faqat turkiy tilga xos bo‘lgan jarangsiz [p], jarangsiz [č] va jarangli [g] tovushlari nazarda tutilmoqda.

XI–XIII asrlarning turkiy yodgorliklarida [v] fonemasining lab-lab [w] va lab-tish [v] variantlari yozuvda farqlangan. Chunonchi, [w] tovushi “Devonu lug‘atit turk”dagi turkiy matnlarda, “Qutadg‘u bilig”ning arab yozuvli qo‘lyozmalarida **ف** // **ف**, turkiy “Tafsir”da **ف**, “Muqaddamatu-l-adab”ning XIII–XIV asrlarga mansub deya chamalanayotgan nusxasida **ف**//**ف** harflari bilan ifoda etilgan. Keyingi davr matnlarida bu tovushlar uchun yagona harf xizmat qilgan: ikkovi “vav”(و) harfi bilan ifodalanadigan bo‘ldi.

XI-XIII asrlarning yozma yodgorliklarida turkiy soʻzlarda soʻz ichi va oxirida **ذ** ham keladi. U [d] undoshining variantini bildiradi. Masalan, “Qutadgʻu bilig”ning namangan nusxasida: **الذكو** eḏgü – ezgu, **بو ذون** boḏun – xalq, **قذغو** qaḏġu – qaygʻu, **قوذ** qoḏ- qoʻy – (feʻl) va b.

Qadimgi turkiy matnlarda oʻzlashgan soʻzlar tarkibida sirgʻaluvchi [ž] tovushi ham uchraydi. Arab yozuvli matnlarda ushbu tovush **ژ** harfi bilan ifoda etilgan: **ژون** lažun – dunyo.

Arab va fors tillaridan oʻzlashgan soʻzlarga nisbatan yozuv prinsipi amal qilgan. Bunday soʻzlar arabcha matnlarda qanday yozilsa, turkiy matnlarda ham shunday yozilavergan. Lekin ulardagi arab tiligagina xos boʻlgan tovushlar turkiy til talablariga boʻysungan holda talaffuz etilgan. Masalan: **عدل** ‘adl – adl, **علي** ‘Ali – Ali, **سنا** sana – sano, hamd, **مثل** masal – maqol.

SIGʻNAQ XATI

“Abushqa” lugʻatida ushbu yozuv toʻgʻrisida maʼlumot berilgan. Lugʻat tuzuvchisi *siġnaq* soʻzini izohlar ekan, u muayyan yozuvning oti ekanligi, Zahiriddin Muhammad Bobur oʻz gʻazallaridan birida uni tilga olganligini taʼkidlaydi va gʻazalning oʻsha baytini misol keltiradi:

Siġnaq – bir navʼ xatdur, Čiġatayda xatt-i bāburiî va ġayri kibi-ke, Bābur Mirzā ašʼārında kelür. Bayt:

Xublar xattî nasibîñ bolmasa, Bābur, ne tañ,

Bāburî xatî emäsdür, xat-i siġnaqîmudur (DDT.278).

Siġnaq atamasi, chamasi, oʻrta asrlar Sirdaryo boʻyidagi turk madaniy markazlaridan biri boʻlgan shahar otiga bogʻlanadi. Ana shu oʻlkada qoʻllanilgan yozuv shunday atalgan boʻluvi mumkin.

Sigʻnaq xatining namunalari hozircha maʼlum emas. Ehtimol, u qadimgi turkiy yozuvlardan biridir. Dalillar aniqlan-gunga qadar bu masala ochiq qoladi.

XATT-I BOBURIY

Ushbu yozuv Zahiriddin Muhammad Boburning tilshunos sifatidagi ulug‘ kashfiyotidir. Bu xatning muayyan doirada amal qilganligi to‘g‘risida ma’lumotlar bor. Lekin bu yozuvda bitilgan matnlardan bizgacha yetib kelmagan yoki, bor bo‘lsa ham, fanga ma’lum emas.

Muhammad Tohir ibn Qosimning 1645 yili Balxda Said Nodir Muhammadxon topshirig‘i bilan yozilgan “Ajoib at-tabaqot” asarida xatt-i boburiy bilan bog‘liq muhim bir fakt bor (Азимджанова 1963). O‘zbekiston FA Sharqshunoslik instituti fondida 409- hamda 411- raqamlari ostida asarning qo‘l-yozmalari saqlanmoqda.

Kitob yetti bo‘limdan iborat. Ularda olamning yaratilishi, payg‘ambarlar, yer va koinotning holati, ba’zi ajoyib ishlar, g‘aroyib ilmlar haqida so‘z boradi.

409-raqamli qo‘lyozmaning 241a–242b- sahifalarida *Dar ta’ayyuni xutut az anvāi o* (“Xatlar va uning turlarini bilish haqida”) sarlavhasi ostida muayyan tartibda o‘n to‘rtta alifbo keltirilgan. Alifbolarning boshida ularning oti ham yozib qo‘yilgan. Shulardan o‘ninchi alifbo xatt-i boburiydir. Uning boshlanishiga *Xatt-i bāburī inast* deb yozilgan. Shundan so‘ng xatt-i boburiyning 28 harfi keltirilib, har biri arabcha harflar bilan izohlab chiqilgan. Alifbodagi harflar sirasi quyidagicha (o‘ngdan chapga – faqat arabcha harflarni keltiramiz):

ا ب ت ث ج ح خ د ذ س ش ص ض ه ط ظ ع غ ف ق ك ل م ن و ه ل ا ي

411-raqamli qo‘lyozmada ham xatt-i boburiy alifbosi bor (u qo‘lyozmaning 67b- betida). Biroq, ushbu qo‘lyozmada jami o‘nta alifbo namunasi beriladi. Xatt-i boburiy ularning o‘ninchisidir. Muhimi shundaki, ushbu alifboda 29 harf keltiriladi. Ular ham arabcha harflar bilan izohlab chiqilgan. Mazkur alifboda yuqoridagi alifbo harflari qatoriga ر va ُ harflari ham qo‘shilgan. Bu alifbodagi harflar ketma-ketligi quyidagicha:

ا ب ت ث ج ح خ د ذ ر ز س ش ص ض ط ظ ع غ ف ق ك ل م ن و ه ل ا ي

Ba'zi olimlar Zahiriddin Bobur o'z yozuvini uyg'ur xati negizida tuzgan, deb qaramoqdalar. Lekin, yuqorida keltirilgan alifbolar bu fikrni tasdiqlamaydi. Bizningcha, muallif xatt-i boburiyni boshqa biror alifbo asosida tuzgan bo'lvi kerak.

LOTIN YOZUVI

Turkshunoslikda Codex Cumanikus deya atalgan asar 1303 yili italyan va nemis missionerlari tomonidan lotin alifbosida yozilgan. U lotincha-forscha-qipchoqcha (kumancha) lug'at, qisqa grammatika, nasihat va duo parchalaridan tuzilgan. Undagi turkiy (qipchoqcha) matnlar ham lotin xatidadir.

S o' r o q v a t o p s h i r i q l a r :

Turkiy xalqlarning yozuv madaniyati tarixi, yozuv amaliyotining boshlanishi to'g'risida qanday bilimga egasiz?

Fanda ko'k turk yozuvining kelib chiqishi tog'risida qanday qarashlar bor?

Ko'k turk yozuvining imlo o'zgachaliklari qay bir belgilarda ko'zga tashlanadi?

Uyg'ur yozuvining kelib chiqishi to'g'risida qanday bilimga egasiz?

Lutfan Temutiylar zamonida uyg'ur xatida bitilgan yodgorliklarga qisqacha ta'rif bering.

Uyg'ur yozuvi imlosidagi muhim prinsiplar nimalardan iborat?

Lutfan arab alifbosi asosidagi turkiy yozuvning imlo o'zgachaliklarini misollar bilan ochiq lab bering.

UCHINCHI BO‘LIM. FONETIKA

T a y a n c h t u s h u n c h a l a r: *fonema; unli tovushlar, orqa qator unililari, old qator unililari, lablanmagan va lablangan unililar, turkiy singarmonizm; undosh tovushlar, tovush o‘zgarishlari.*

E’ t i b o r q a r a t i l a y o t g a n m a s a l a l a r:

- Unlilar tizimi va uning tarixiy takomili.
- Undoshlar tizimi va uning tarixiy takomili.
- Tovushlar uyg‘unligi (singarmonizm) qonuni.
- Til tarixida tovush o‘zgarishlari.

“Fonetika” – tovushlar bilimidir. U nutq tovushlarini o‘rganadi. Nutq tovushlarini *un* deyiladi. *Un* – “tovush, sas, ovoz” degani. Muhimi shundaki, *un* so‘zini faqat kishining nutq tovushlariga nisbatan qo‘llaymiz, hayvon tovushi, qushlarning sayrash yoki boshqa fizik hodisalar natijasida yuzaga keluvchi shovqinlarni esa *tovush* yoki *ovoz* deymiz. Tilshunoslikdagi *unli*, *undosh* atamaları ham shundan olingan: *unli* – “ovozli; ovozga, ya’ni tovushga ega bo‘lgan” ma’nosini beradi. Bunday deyilishining sababi, unlini cho‘zib aytish mumkin, undoshni esa cho‘zib bo‘lmaydi. Cho‘zib aytish kerak bo‘lganda ham, ketidan [i] unlisini qo‘shishga to‘g‘ri keladi.

Turk tilshunosligida unlilar – *sesliler* yoki *ünlüler*, undoshlar esa *sessizler* yoki *ünsüzler* deb yuritiladi.

UNLILAR TIZIMI

Qadimgi turkiy til tovush qurilishining muhim belgilaridan biri unda unlilar hosil bo‘lish o‘rniga ko‘ra old va orqa qator unlilariga bo‘linadi. Alisher Navoiy o‘zining “Muhokamatu-l-lug‘atayn” asarida old qator unlilarga nisbatan ariq sifatini qo‘llagan edi. Buning ma’nosi “toza, ingichka, nozik” degani. Alisher Navoiy nutq tovushlariga nisbatan “ingichka” sifatini ham qo‘llagan: *inčkä ün*. U *inčkirmäk* so‘zining ma’nosini

izohlar ekan, “inčkä ün bilä yığlağaylar” deb yozadi (ML.172). Yoki dovush balandligiga nisbatan biyik so‘zini qo‘llaydi: *ökürmək* so‘zining ma’nosini izohlar ekan, “biyik ün bilä yığlağaylar” deb yozadi (ML.171).

Turk tilshunosligida orqa qator unlilar *kalın sesliler* (qalin unlilar) deb yuritiladi. Old qator unlilar esa *ince sesliler* (ingichka unlilar) deb yuritiladi.

Unlilar qatorini hozirgi tilshunosligimizda qanday ataganimiz ma’qul, degan savolning tug‘iluv tabiiy. Shu o‘rinda bir misol. Hozirgi o‘zbekchada “yo‘g‘on dovushli kishi”, “yo‘g‘on dovushda so‘zladi” yoki “ingichka dovushda so‘zladi” deymiz. Shundan kelib chiqib, orqa qator unli tovushlarga nisbatan *qalin, qattiq* emas, balki *yo‘g‘on* yoki old qator unlilarga nisbatan *yumshoq* emas, balki *ingichka* sifatini qo‘llaganimiz ma’qul.

Old qator unlilari “ingichka”, orqa qator unlilari esa “yo‘g‘on” talaffuz qilinadi. Masalan, *asiğ, adağ, bar-, qağan, yarliqa-, qara-* so‘zlaridagi [a] unlisi orqa qator, “yo‘g‘on” tovush bo‘lib eshitiladi; *ädgü, täñri, birlä, bilgä* so‘zlaridagi [ä] fonemasi esa old qator, “ingichka” tovush bo‘lib eshitiladi. Buni boshqa unlilarning aytilishida ham yaqqol kuzatish mumkin. Tovushlarning hosil bo‘lish jarayonidagi ushbu hodisa fonologik xarakterga ega, ya’ni ular ma’no farqlaydi: *at* (ot, hayvon) – *ät* (et, go’sht); *til* (til, nutq) – *til* (nutq a’zosi); *ot* (olov) – *öt* (o‘t qopchasi), *bol-* (bo‘lmoq) – *böl-* (bo‘lmak), *tor* (tuzoq) – *tör* (to‘r, yuqori o‘rin); *uç-* (uchmoq, o‘lmoq) – *üç* (3, son).

Muhimi, so‘zning fonetik-fonologik tabiati ana shu unlilarga moslashadi. So‘zning birinchi bo‘g‘inida old qator unlilar kelsa, keyingi bo‘g‘inlarda ham old qator unlilar qatnashadi. Yoki, teskarisi, birinchi bo‘g‘inda orqa qator unlisi qatnashsa, keyingi bo‘g‘inlar unlisi ham orqa qator unlilari bo‘ladi. Shundan kelib chiqib, so‘zlar “yo‘g‘on” yoki “ingichka” talaffuz etiluvchilarga bo‘linadi.

Yodgorliklarning yozuv va fonetik o‘zgachaliklari qadimgi turkiy tilda sakkizta unli fonema amal qilganidan dalolat beradi. Bular: [a], [ä], [ī], [i], [o], [ö], [u], [ü]. Bulardan:

[a] – orqa qator, “yo‘g‘on”, keng, lablanmagan unli;

[ä] – old qator, “ingichka”, keng, lablanmagan unli;

[ī] – orqa qator, “yo‘g‘on”, tor, lablanmagan unli;

[i] – old qator, “ingichka”, tor, lablanmagan unli;

[o] – orqa qator, “yo‘g‘on”, keng, lablangan unli;

[ö] – old qator, “ingichka”, keng, lablangan unli;

[u] – orqa qator, “yo‘g‘on”, tor, lablangan unli;

[ü] – old qator, “ingichka”, tor, lablangan unli.

Qadimgi turkiy tilning unli lar tizimi tovushlar qatori, tor-kengligi, lablanish-lablanmasligiga ko‘ra o‘zaro qarama-qarshi juftliklarni yuzaga keltirgan: orqa qator “yo‘g‘on” [a], [ī], [o], [u] unli lari old qator “ingichka” [ä], [i], [ö], [ü] unli lariga; keng [a], [ä], [o], [ö] unli lari tor [ī], [i], [u], [ü] unli lariga; lablanmagan [a], [ä], [ī], [i] unli lari lablangan [o], [ö], [u], [ü] unli lariga qarama-qarshi turadi.

[a] unli si [ä] unli sig a qarama-qarshi turadi. [a] unli si “yo‘g‘on” talaffuz qilinuvchi so‘zlarda keladi: *at* – ot, *aq-* oq-, *aš* – osh, ovqat, *azuq* – oziq, *adaq* – oyoq, *adğir* – ayg‘ir, *qatun* – xotun, malika, *sariğ* – sariq, *yay* – yoz, *sayu* – sari, *qara* – qora, *ara* – ora.

[ä] unli si esa “ingichka” talaffuz qilinuvchi so‘zlarda keladi: *tilä-* tila-, *emgäk* – zahmat, *ertäki* – burungi, eski.

[ī] unli si [i] unli sig a qarama-qarshi turadi. [ī] unli si “yo‘g‘on” talaffuz qilinuvchi so‘zlarda keladi: *it* – it, *iğaç* – daraxt, *bič-* – kes-, bich-, *yış* – o‘rmonli tog‘, *yilqi* – yilqi, *siğta* – yig‘la-, *qišla-* qishla-, *qizil* – qizil.

[i] unli si esa “ingichka” talaffuz qilinuvchi so‘zlarda keladi: *ič* – ich-, *ilgärü* – oldinga, *bil-* – bil, *tik-* – tik-, *kir-* – kir-, *tirig* – tirik.

[o] unlisi [ō] unlisiga qarama-qarshi turadi. [o] unlisi “yo‘g‘on” talaffuz qilinuvchi so‘zlarda keladi: *ot* – o‘t, *olov*, *ton* – kiyim, *qoñ* – qo‘y, *yol* – yo‘l, *bodun* – xalq.

[ō] unlisi esa “ingichka” talaffuz qilinuvchi so‘zlarda keladi: *öz* – o‘z (olmosh), *ög* – ona, *kök* – osmon, *törü* – siyosat, *bök-* – to‘ymoq, *köl* – ko‘l, *böri* – bo‘ri.

[u] unlisi [ū] unlisiga qarama-qarshi turadi. [u] unlisi “yo‘g‘on” talaffuz qilinuvchi so‘zlarda keladi: *uč* – uchmoq, o‘lmoq, *učuz* – arzon, *uya* – in, uya; avlod, *uluğ* – ulug‘, *buluñ* – tomon, *qul* – qul.

[ū] unlisi esa “ingichka” talaffuz qilinuvchi so‘zlarda keladi: *kün* – joriya, *tükäti* – tugal, *küč* – kuch, *küz* – kuz, *yüz* – yuz, *tüş-* – inmak, *kü* – ovoza, *dovrug‘*.

Qadimgi turkiy bitiglar tilida so‘zning boshi yoki birinchi bo‘g‘inida kelgan [ä] hozirgi o‘zbek tilida yopiq [e] ga aylanadi. Masalan: *äl*>*el*>, *käl*>*kel*, *yär*>*yer* singari. Lekin [e] tovushining qachondan paydo bo‘lganligi xususida tugal bir xulosani aytish mushkul. Gap shundaki, eng eski davrlardan qolgan ko‘k turk, uyg‘ur yozuvidagi bitiglarining imlo xususiyatlari bu tovushning o‘sha kezlardayoq shakllanganidan dalolat berib turadi. Qadimgi turkiy tilda yopiq [e] unlisi mustaqil fonema emas, balki [ä] ning fonetik varianti sifatida amal qilgan: [ä]~[e].

Hozirgi o‘zbek tilida [e] bilan talaffuz qilinayotgan so‘zlar urxun bitiglarida <e> yoki <ä> harflari bilan yozilgan. V. Tomsen yenisey bitiglarini tadqiq etar ekan, urxun bitiglaridagi <e> yoki <ä> o‘rnida keladigan va yenisey bitiglarigagina xos bo‘lgan maxsus harfga asoslanib, bitiglar tilida [e] tovushi ham amal qilgan, degan fikrga kelgan edi (Щербак 1970,28–29). Yenisey bitiglaridan olingan quyidagi misollar hozirgi turkiy tillarga qiyoslansa, V. Tomsen xulosasi e’tiroz tug‘dirmaydi: *elči* (E.13.2), *beš* (E.45.2), *yerim* (E.45.6).

A.S. Amanjolov urxun bitiglaridagi <i> yoki yozuvda har qachon ham yozilavermaydigan <ä> harfi, o‘rni bilan, [e]

tovushini ham anglatgan, deb qaraydi. Uning xulosasiga ko‘ra, [e] tovushi urxun bitiglari tilida [ä] ga variant sifatida (ä~e) qo‘llangan (Аманжолов 1978,77).

Hozirgi turkiy tillarda, asosan, [e] bilan talaffuz qilinayotgan so‘zlar uyg‘ur yozuvli matnlarda ham <i> yoki <ä> harflari bilan yozilgan. Lekin bu hodisadan, uyg‘ur yozuvli matnlar tilida [e] tovushi yo‘q edi, degan xulosa chiqarmaslik kerak. Chamasi, maxsus harf bo‘lmagani uchun imloda shunday yo‘l tutilgan chiqar. Masalan, “Qutadg‘u bilig”ning uyg‘ur yozuvli hirot nusxasida: *ädgü (edgü), kārāk (kerāk), yār (yer); išit (ešit), kilir (kelir)*. Qo‘lyozmada, ayniqsa, bir so‘zning ikki xil yozilganligi e‘tiborga loyiq: *äšit // išit (ešit), käl // kil (kel)*. Bu yozuv xususiyatlari “Qutadg‘u bilig” tilida [e] tovushi amal qilganligidan dalolat beradi. Maxsus harf bo‘lmagani bois, yozuvda <e> yoki <ä> harflaridan foydalanilgan.

Asar tilida [e] tovushi amal qilganligini quyidagi misoldan ham kuzatish mumkin:

Tilin emgämiš er nekü ter ešit,

Bu söz işkā tutğil, özüñä eš et. –

Tili tufayli ozor topgan kishi nima deydi, eshit,

Bu so‘zni ishga solgin, (uni) o‘zingga esh et (QB.161).

Ushbu misoldagi *iš* va *eš* so‘zlari o‘zaro [i] hamda [e] tovushlari bilan farq qiladi.

Qadimgi turkiy matnlardagi ayni an‘ana arab imlosida ham davom etgan. Arab yozuvli matnlarda [e] tovushi so‘z boshida alif, ba‘zan alifu yo, ikki undosh orasida esa fatha, kasra yoki yo vositasida ifoda etilgan (Махмудов 1990,49–51).

Demak, turkiy tillardagi [e] tovushining ildizlari eski bitiglarga bog‘lanadi.

Hozirgi o‘zbek tilidagi ochiq, keng [ó] tovushining (adabiy-orfografik <o>) yuzaga kelish tarixi ham munozarali. Ma‘lumki, bu tovush boshqa turkiy tillarda uchramaydi. Shunday ekan, u o‘zbek tilida qanday va qachon paydo

bo‘lganligi tilshunoslar o‘rtasida jumboq tug‘dirayotgani tabiiy.

Q. Mahmudovning fikricha, hozirgi o‘zbek tilidagi [ó] fonemasi o‘zlashgan so‘zlardagi cho‘ziq [a:], turkiy tillardagi etimologik til orqa [a] hamda etimologik cho‘ziq [ā] tovushlarining kengayishi natijasida hosil bo‘lgan (Махмудов 2004,51).

Uning paydo bo‘lgan davri to‘g‘risida shunday fikrni aytish o‘rinli. Eski o‘zbek tilida, xususan, “chig‘atoy tukiysi”da arab, fors tillaridan o‘zlashgan so‘zlarda [ā] tovushi amal qilgan. Masalan, *vafā, jafā, sadā, sanā*. Lekin, sof turkiy so‘zlarga buni tatbiq etib bo‘lmaydi, chunki u davrda turkiy so‘zlardagi [a] unlisi, hozirdagidek, [ó] ga aylanmagan edi. Sof turkiy so‘zlarni *qóra, xón, xóqón, oǵlón* deb emas, *qara, xan, xaqan, oǵlan* shaklida o‘qiymiz. Shuning uchun o‘zlashgan so‘zlardagi [ā] ni mustaqil fonema emas, balki orqa qator, “qattiq” [a] tovushining varianti ([a~ā]) deb qaragan ma‘qul.

O‘zbek tili tarixida yaratilgan yozma manbalar tilini tadqiq qilish, ularni hozirgi yozuvga o‘girish jarayonida ochiq [ó] masalasi yanada jiddiylashadi.

Yozma yodgorliklar, xususan, arab yozuvli manbalarni o‘rgangan mutaxassislar matnlarda so‘z boshida kelgan “alif madda”, so‘z orasida kelgan “alif” harfi [ó] tovushini ifoda etgan, deb sanaydilar. Matnlarni hozirgi yozuvga o‘giringanda ham ularni <a> harfi bilan emas, <ó> (adabiy-orfografik <o>) bilan beradilar. Aslida arab alifbosi asosidagi eski o‘zbek yozuvida so‘z boshida kelgan “alif madda”, so‘z ichidagi “alif” harflari kengroq vazifani bajargan. Eski matnlarni hozirgi yozuvga ag‘darganda turkiy tillarning tovush xususiyatini, fonologik tabiatini inobatga olgan ma‘qul. So‘z boshida “alif madda” bilan yozilgan so‘zlarni *al, ač, ačun, asiğ* shaklida, so‘z ichida “alif” harfi bilan yozilgan “yo‘g‘on” o‘zak-negizli so‘zlarni *barğan, turğan, tapqan, qačqan*, “ingichka” negizli

soʻzlarni esa *bilgän, körgän, ešitkän* shakllarida oʻqilsa va yozilsa toʻgʻri boʻladi.

Koʻpdan beri turkshunoslikda XV asr eski oʻzbek tilining, xususan, Alisher Navoiy asarlari tilining unlilar tizimi ustida tortishuv ketadi. Oʻsha kezlarda yaratilgan asarlarni oʻrgangan olimlar unlilar sonini turlicha koʻrsatadilar. Tilshunoslikda qadimgi turkiy tildagi orqa qator [a] bilan old qator [ä], orqa qator [i] bilan old qator [i] Navoiy asarlari tilida konvergentsiga uchragan degan fikr ham bor (Pycтaмoв 1968,260–263).

Maʼlumki, tarixiy taraqqiyot jarayonida unlilar tizimida oʻzgarish yuz berdi. Eski oʻzbek tili (“chigʻatoy turkiysi”)da unlilar soni sifat va miqdor jihatdan qadimgi va eski turkiy til davrlaridan farq qiladi. XV asr turkiysining unlilar tizimi xususida Alisher Navoiy aniq maʼlumot berib oʻtgan.

U “Muhokamatu-l-lugʻatayn” asarida “vav” harfining turkiy matnlardagi vazifasi xususida toʻxtalib, uning toʻrt xil talaffuz etila olishi, buning natijasida ular turli maʼnolarni anglatishi mumkinligini taʼkidlaydi (türkî alfäzda bu maʼruf va majhul harakat toʻrt navʼ tapilur). Buni quyidagi misollarda ochib beradi:

اوت OT ki, šäyʼi muhriq-dur ve ÖT mürur maʼnäsî bilä va UT muqammirğa bürd jihatidîn amr va ÜT ki, baridîn oq harakatdur: kallanî otqa tutup tükin arîtur maʼnädadur.

Ushbu oʻrnaklardagi *ot* – “oʻt, olov”, *öt* – “oʻt-“ (feʼl), *ut* – “yut-“ (feʼl: oʻyinda yut-), *üt* – “kallani oʻtga tutib, tukini tozalash” maʼnosida.

تور TOR ki, dämduur. Yana TUR ki, andîn daqîraqdur-ki, quš olturur yîğaçdur va TÖR ki, andîn daqîraqdur, öynîñ töridür va TÜR ki, barçadîn arîqdur, torluğnî ya ešikni türmäk amrîdur (ML.175).

Ushbu oʻrnaklardagi *tor* – “dom, tuzoq”, *tur* – “qush oʻtiradigan yogʻoch”, *tör* – “uyning toʻri”, *tür* – “parda yo eshikni turmak”.

Alisher Navoiy turkiydagi [e] tovushi xususida ham to‘xtalغان edi. Chunonchi, “Muhokamatu-l-lug‘atayn”da turkiy matnlardagi “yoy” harfining vazifasini ta’riflab, uning uch xil talaffuz etilishi mumkinligini aytadi (üç harakatdın artuğ tapılmas). Buni muallif quyidagi misollarda ko‘rsatib bergan:

BEZ ki, sart qudud der va BÎZ ki, mâ va maxnu ma’nâsi bilädür va BÎZ ki, dirafş derlär.

Ushbu o‘rnaklardagi *bez* – “bez”, *biz* – “biz” (kishilik olmoshi), *bîz* – “bigiz”dir.

TER ki, termäk ma’nâsi bilädür va TÎR ki, andın raqîqdur. Oldur-ki sartlar anı ‘araq va xoy derlär va TÎR ki, barîdın arîqdur, oq ma’nâsi bilädür (ML.175).

Ushbu o‘rnaklardagi *ter* – “ter-“ (fe‘l), *tir* – “ter”, *tîr* – “o‘q”dir.

Bi o‘rnaklar ostida Navoiy turk imlosida “yoy” harfi ifoda etadigan uchta unlini nazarda tutmoqda: [e], [i], [î]. Bu misollari bilan Navoiy bir-biriga qarama-qarshi ma’noli fonemalarni emas, balki “yoy” ifoda etadigan turli tovushlarni nazarda tutgan. Chunonchi, [e] tovushi [ä] fonemasining torayishi tufayli unga variant sifatida hosil bo‘lgan, keyinchalik mustaqil holda takomil topgan. Navoiy o‘rnaklaridagi [i] tovushi “yo‘g‘on” o‘zakli so‘zlar tarkibida orqa qator [î] sifatida talaffuz etilgan. Navoiy nazarda tutgan [î] esa “ikkilamchi” cho‘ziqlikdir. “Ikkilamchi” cho‘ziq unlilar, odatda, o‘zi bilan yondosh kelgan biror undoshning tushishi natijasida hosil bo‘ladi.

Yuqoridagi misollar “chig‘atoy turkiysi”da, xususan, Alisher Navoiy asarlari tilida to‘qqizta unli fonema amal qilganligidan dalolat beradi. Bular: [a~ā], [ä], [e], [i], [î], [o], [ö], [u], [ü].

Turkiy tillarning fonetik tizimi badiiy adabiyot, ayniqsa, she‘r rifmikasining takomiliga katta ta’sir ko‘rsatdi. O‘zbek mumtoz she‘riyatida misralarning ravonligi, ohangdorligi, o‘ta jozibali va ta’sirchanligining boisi ham ana shu azaliy qonuniyatning amal qilganligida edi.

Turkiy tilning uzoq asrli taraqqiyoti natijasida shakllangan unililarning mazkur tizimi eski o‘zbek adabiy tilining xarakterli xususiyati o‘laroq XX asrning boshlariga qadar saqlanib keldi.

Unlilar cho‘ziqligi

Turkiy tillarda unlilar cho‘ziqligi ikki xil ko‘rinishda amal qiladi: “birlamchi” hamda “ikkilamchi” cho‘ziqlik. “Ikkilamchi” cho‘ziqlik keyingi hodisa bo‘lib, tovush o‘zgarishi, ko‘proq, so‘zdagi undoshning tushishi natijasida yuzaga keladi. Masalan: *bigiz>biiz*, *šahar>šaar*, *oğul>uul* singari. “Ikkilamchi” cho‘ziqlik shevalarda, og‘zaki nutqda tez-tez kuzatiladi.

“Birlamchi” cho‘ziqlik tovush o‘zgarishi natijasida yuzaga kelgan emas, turkiy tillarda azaldan bor.

Turkshunoslikda ayrim turkiy tillarda amal qilayotgan “birlamchi” cho‘ziq unlilar masalasi tugal yechimini topganicha yo‘q. Muhimi shundaki, hozirgi turkman adabiy tilida, shuningdek, o‘zbek xorazm shevalarining o‘g‘uz guruhlarida “birlamchi” etimologik cho‘ziq unlilar hozir ham amal qilmoqda. Biroq, mazkur unililarning yuzaga kelish tarixi, yozma yodgorliklar tilida tutgan o‘rni xususida aniq-taniq xulosaga kelish mushkul.

Yozma yodgorliklar tilida “birlamchi” cho‘ziqlik ora-chora uchrab turadi. Buni matnlarda cho‘ziq unililarning maxsus ifoda etilganligida xam ko‘rish mumkin. Chunonchi, uyg‘ur xatida cho‘ziqlikni ifodalash uchun ba‘zan harflarni qo‘shaloq yozish hollari kuzatiladi. Masalan, ST da: *yiiil* – yel, shamol (VI.9.15), *küü* – dovruq, ovoza (V.7.11), *süü* –lashkar, cherig (V.3.18), *süülä* – qo‘shin tort- (V.71.12), *yüüz* – 100 (V.51.24), *yuul* – buloq, chashma (VI.26.26), *oot* - o‘t, olov (V.56.25), *yooğ* – yuqori, cho‘qqi (V.13.18). Muhimi, bir so‘z bir matnning o‘zida oddiy shaklda ham, qo‘shaloq belgi bilan ham yozilishi mumkin: *yiiil* (VI.9.15)//*yil* (V.45.10), *yüüz* (V.51.24)//*yüz*

(V.15.19). “Hibatu-l-haqoyiq”ning uyg‘ur yozuvli A nusahasida (Arat 1992 bo‘yicha): *uul* – asos (81.3), *yool* – yo‘l (94.4).

Arab yozuvli turkiy matnlarda [a] ning cho‘ziqligini ifodalash uchun qo‘shaloq “alif” harfidan foydalanilgan. Masalan, “Devonu lug‘atit turk”da: *اچ* *aač* – och, *اش* *aaš* – osh, ovqat, *ال* *aal* – hiyla, *اف* *aaw* – ov.

Matnlarda lab unlilarining cho‘ziqligini ifodalashda qo‘shaloq “vav”dan foydalanilgan: *ööl* – ho‘l.

Ma’lumki, arab yozuvli turkiy matnlarda unlilar “aliv”, “vav”, “ya” harflari yoki harakatlar bilan ifoda etilgan. Unlilarning “aliv”, “vav”, “ya” harflari bilan yozilishini ba’zi olimlar cho‘ziqlikning ifodasi deb biladilar. Bu fikrga qo‘shilish qiyin. Mazkur imlo xususiyati faqat cho‘ziqlik bilan bog‘liq emas. Bunga turkiy yozuv an’anasining davomi sifatida yondashilgani ma’qul. Sababi shundaki, uyg‘ur xatida unlilar, cho‘ziq-qisqaligidan qat’i nazar, yozuvda mantazam tarzda ifoda etilavergan. Turklar arab xatini o‘zlashtirganlarida imlodagi ana shu prinsipni saqlab qoldilar. Shunga binoan, arab xati asosidagi turkiy yozuvda unlilar uchun “aliv”, “vav”, “ya” harflaridan foydalaniladigan bo‘ldi.

Ta’kidlash kerakki, yozma yodgorliklar tilida “birlamchi” cho‘ziq unlilar fonema darajasida amal qilgani dargumon. Harg‘alay, ular oddiy unlilarning fonetik varianti sifatida qo‘llangan ko‘rinadi.

UNDOSHLAR TIZIMI

Urxun va yenisey bitiglarining yozuv, fonetik-fonologik xususiyatlari bitiglar tilida quyidagi undosh fonemalar amal qilganidan dalolat beradi: [b], [p], [d], [t], [q], [k], [ğ], [g], [z], [s], [č], [š], [y], [l], [m], [n], [ñ], [ŋ], [r].

Qadimgi turk davridayoq sharqiy turk lahjalarida (qadimgi uyg‘ur va moniy yozuvli yodgorliklar tilida) [w] va [x] fonemalari amal qila boshlagan.

Mahmud Koshg‘ariy [v] fonemasini ikkita tovush deb izohlagan edi: [w] hamda [v]. U [w] ni “[b] bilan [f] maxrajlar orasidagi” tovush deb ta’riflagan (MK.I.68). XI–XIV asrlarning arab yozuvli matnlarida ularning ikkovi ayri-ayri harflar bilan ifoda etilgan.

Tub turkiy so‘zlarda [w] tovushi [v] dan ko‘ra ustunlik qiladi. Masalan, QB da: *küwänč*, *aw*, *suw*, *ew*.

Mahmud Koshg‘ariyning yozishicha, [v] bilan [w] dialektal xususiyatni ham farqlagan: [v] bilan so‘zlash o‘g‘uz va ularga yaqin turuvchilarga, [w] bilan so‘zlash esa boshqa turklarga xos. E’tiborni tortadigan yeri, devonda bir so‘zning ikki xil varianti aralash qo‘llanilgan: *tawar* (MK.I.137) // *tavar* (MK.I.237). Bir so‘zning ikki xil talaffuz etilishi mumkinligini muallifning o‘zi ham ta’kidlaydi: *uvut* // *uwut* (uyat), *yalavač* // *yalawač* (payg‘ambar), *yava* // *yawa* (tursus mevasi) (MK.I.111).

Ko‘k turk alifbosida [w~v] fonemasi uchun maxsus harf yo‘q. Muhimi shundaki, ko‘k turk bitiglarini bilan deyarli oldinma-кетин yaratilgan uyg‘ur yozuvli qadimgi turfon matnlarida bu tovush uchun alohida belgi bor. Arab yozuvli matnlarda [w~v] bilan kelgan so‘zlar ko‘k turk bitiglarida **B**, **b** harflari bilan yozilgan. Bu hodisa ko‘k turk alifbosidagi **B**, **b** harflari, o‘rni bilan, [w] tovushini ham ifoda etgan degan xulosaga olib keladi. Misollarga e’tibor bering: *tabğaç* (*tawğaç*) – tabg‘ach, *tabisğan* (*tawisğan*) – tovushqon, *sab* (*saw*) – so‘z, xabar, *sub* (*suw*) – suv.

XI–XIV asrlarning turkiy yodgorliklarida tishora [δ] tovushi ham uchraydi (bu tovush arab alifbosida ځ harfi bilan ifoda etilgan). Masalan, XI–XIV asrlarning arab yozuvli matnlarida quyidagi so‘zlar ځ harfi bilan yozilgan: *eđgü*, *ađiğ*, *quđi*, *qadğü*. Ko‘k turk va qadimgi uyg‘ur alifbolarida tishora [δ] tovushi uchun alohida belgi yo‘q. Arab yozuvli matnlardagi [δ] li so‘zlar ko‘k turk bitiglarida **D**, **d** harflari bilan yozilgan. Ushbu so‘zlardagi **D**, **d** harflari [d] bilan bir qatorda tishora [δ]

tovushini ham ifodalagan chiqar: *edgü* (*eðgü*), *adiğ* (*adiğ*), *qudi* (*qudi*), *qadğu* (*qadğu*).

Ko‘k turk xatida [x] tovushi uchun maxsus harf yo‘q, uning o‘rnida yolg‘iz **q** keladi: *qatun*, *qağan*, *qan*. Bu so‘zlardagi [q] arab yozuvli matnlarda [x] ga o‘zgaradi: *xatun*, *xaqan*, *xan*. Biroq, bu hodisani tamoman tovush o‘zgarishiga yo‘ymaslik kerak. Sababi, “Qutadg‘u bilig” asarining tilida qadimgi [q] li varianti ustivor. Masalan: *qali* (agar), *qaliq* (osmon), *yaqši* va b. Keyinchalik bu so‘zlardagi [q] tovushi [x] ga o‘zgargan: *xali*, *xaliq*, *yaxši* singari.

Urxun bitiglarida hoziridan farqli holda [ñ] tovushi ham qo‘llangan (yozuvda # harfi yoki ikki harf birikmasi – JN bilan ifoda etilgan). Bu tovush quyidagi so‘zlarda keladi: *Toñuquq*, *añiğ*, *qoñ*, *çiğañ*. Ko‘k turk bitiglarida [ñ] bilan kelgan so‘zlar uyg‘ur yozuvli qadimgi turfon matnlarida yoki arab yozuvli yodgorliklarda [y] bilan keladi: *ayiğ* – yovuz, tuban, bemani, *qoy*, *çiğay* – “qashshoq, yo‘qsil”.

Qadimgi [ñ] ni Mahmud Koshg‘ariy arab xatida <n> harfi bilan keltirgan. Uning yozishiga qaraganda, [y] li so‘zlarni [n] ga aylantirish dialektal xususiyatdir. So‘z o‘rtasi va oxirida kelgan [y] ni arg‘ular [n] ga almashtirganlar: *qoy* – *qon* “qo‘y”, *çiğay* – *çiğan* “kambag‘al”, *qayu* – *qanu* “qaysi” (MK.I.67). Bu misollarning bari ko‘k turk bitiglaridagi [ñ] sonor [n] ga variant sifatida ([n~ñ]) qo‘llanganidan dalolat beradi.

[n] // [y] mosligi hozirgi o‘zbek tilida ham uchrab turadi: *qanda~qayda*. Yoki qadimgi [n] hozir qo‘llaydigan *qani*, *qanča* singari so‘zlarimizda ham saqlanib qolgan.

Uyg‘ur yozuvli qadimgi turfon bitiglarida o‘zlashgan so‘zlarda sirg‘aluvchi [ž] tovushi ham qo‘llanilgan: *ažun*. Arab yozuvli matnlarda bu tovush ژ harfi bilan ifoda etilgan: *اژون* *ažun* – dunyo.

Eski turkiy til davridan boshlab arab, fors tilidan o‘zlashgan so‘zlarda [f], [h] fonemalari ham qo‘llana boshladi.

Arab alifbosi asosidagi turkiy imloda arab va fors tillaridan o‘zlashgan so‘zlarga nisbatan yozuv prinsipi amal qilgan. Bunday so‘zlar arabcha matnlarda qanday yozilsa, turkiy matnlarda ham shunday yozilavergan. Lekin ulardagi arab tiligagina xos bo‘lgan tovushlar turkiy tovushlar singari talaffuz etilgan.

“Kitob-i tarjumon-i turkiy”da o‘zlashgan so‘zlarga xos bo‘lgan bunday tovushlar xususida ham ma’lumot beriladi. Unda yozilishicha, “turk qipchoq tilida” quyidagi sakkiz harf (ya’ni tovush) yo‘q. Bular: sa: (ث), ha: (ح), xa: (خ), da:t (ض), za: (ظ), ‘ayn (ع), fa: (ف), ha (ه). Ushbu harflar turk tiliga boshqa tillardan o‘zlashgan so‘zlarda uchraydi (KTT.1).

TURKIY SINGARMONIZM

So‘nggi yillarda tilshunosligimizda o‘zbek tili tarixida, xususan, Alisher Navoiy asarlari tilida singarmonizm qonuni buzilgan edi, o‘zbek tili tarixi uchun ushbu hodisa ahamiyatli emas, degan fikrlar chiqib qoldi. Butkul qo‘shilib bo‘lmaydigan fikr. Turkiy tillar tarixida, xususan, eski o‘zbek tilida singarmonizm temir qonun sifatida amal qilgan. Eski o‘zbek tilining fonetik qurilishi, morfo-fonologik tizimi ana shu qonunga bo‘ysungan edi. Navoiy asarlarining tili singarmonizmli tildir. Bugina emas, butun o‘zbek mumtoz adabiyoti asarlarining tili ayni qonunga asoslanadi.

To‘g‘ri, “singarmonizm” atamasi g‘arb tilshunosligi ta’sirida kirib o‘zlashgan. Tarixan bu atama uchramagani bilan, turkiy tillarda bu hodisa burundan bor. O‘tmishda yaratilgan grammatika va lug‘atlarda ushbu hodisaga ishora etuvchi qaydlarga duch kelamiz. O‘sha zamon tilshunoslari muayyan harf, so‘z yo qo‘shimchani talaffuzini sharhlaganda, ularning fonetik-fonologik xususiyatini ta’kidlab o‘tadilar. Ularning bu ma’lumotlari hozirgi tushunchamizdagi “singarmonizm”ning o‘zidir. O‘tmish tilshunosligida qanday atalgani yoki qay holda

ta'riflanganidan qat'i nazar, turkiy tillar tabiatida bu qonun bor, bor bo'lganda ham o'ta ahamiyatli edi. Hozir ham boshqa turkiy tillarda singarmonizm qonuni davom etmoqda. Muhimi, so'zning fonetik-fonologik tabiati shu qonunga moslashadi.

Singarmonizm deb so'zdagi tovushlarning hamda qo'shimchalarning talaffuziga ko'ra o'zaro uyg'unlashuvi, moslashuviga aytiladi. Singarmonizm unlilarda ham, undoshlar tizimida ham amal qiladi.

Unlilar uyg'unligi ikki xil:

1) *Tanglay uyg'unligi*: so'zdagi tovushlarning bir-biriga va qo'shimchalarning o'zakka qatorda va "yo'g'on-ingichkalikda" moslashuvi. So'zning birinchi bo'g'inida old qator unlilar kelsa, keyingi bo'g'inlarda ham old qator unlilar qatnashadi. Yoki, teskarisi, birinchi bo'g'inda orqa qator unlisi qatnashsa, keyingi bo'g'inlar unlisi ham orqa qator unlilari bo'ladi. Shundan kelib chiqib, so'zlar "yo'g'on" yoki "ingichka" talaffuz etiluvchilarga bo'linadi.

Mazkur qonunga ko'ra o'zak-negizga qo'shiladigan affikslar ham fonetik variantlardan iborat bo'ladi. Masalan, ot yasovchi *-ğ, -g* affiksi: *qapîğ* – eshik, *bilig* – bilim; jo'nalish kelishigi affiksi *-qa, -kä*: *qağanqa* – xoqonga, *äbkä* – uyga; yoki *-ğaru, -gärü* affiksi: *oğuzğaru* – o'g'uzga, *ilgärü* – oldinga (Sharqqa).

2) *Lab uyg'unligi*: birinchi bo'g'indagi unliga keyingi bo'g'indagi unlining yoki o'zakning oxirgi bo'g'inidagi unliga qo'shimchadagi unlining lablanish jihatdan moslashuvi: *älimiz* – davlatimiz, *sümüz* – lashkarimiz, *atim* – otim, *bodunum* – xalqim.

Bu qonunga ko'ra ham bir qator affikslarning lablangan unlili va lablanmagan unlili variantlari bo'lgan. Jumladan: qaratqich affikslari *-niñ, -niñ; -iñ, -iñ* larning *-nuñ, -nüñ; -uñ, -üñ* variantlari, sifat yasovchi *-liğ, -lig* ning *-luğ, -lüg* variantlari ham bor va b.

Shu bilan bog‘liq yana bir masala. Singarmonizm deganda so‘zdagi tovushlarning hamda qo‘shimchalarning talaffuziga ko‘ra o‘zaro uyg‘unlashuvi, moslashuvi tushuniladi. Odatda, ushbu qonun asosida unlilar uyg‘unligi, so‘zning birinchi bo‘g‘inidagi unlisiga keyingi bo‘g‘inlardagi unlilarning moslashuvi nazarda tutiladi. Bu fikr to‘g‘ri, biroq, ta’kidlash kerakki, uyg‘unlik unlilar doirasidagina yuz berib qolmaydi. Masalan, *qol* so‘zida [o] unlisi til orqa tovush, unga yondosh bo‘lgan [q] undoshi ham “yo‘g‘on”. Ularga uyg‘un holda [l] ning ham “yo‘g‘on” varianti qo‘llaniladi. Yoki *köl* so‘zida [ö] old qator unlisi, [k] esa “ingichka” tovush. Shularga mos holda [l'] ning ham “ingichka” varianti qo‘llaniladi. Shuningdek, *tor* so‘zida [o] til orqa unlisi. Shunga muvofiq, [t] va [r] undoshlarining “yo‘g‘on” varianti ishlatiladi. “Yuqori o‘rin, uying to‘ri” ma’nosidagi *tör* so‘zida esa buning aksi: [ö] old qator unli bo‘lgani bois, [t'] va [r'] undoshlari ham “ingichka” talaffuz etiladi. Boshqa so‘zlarda ham shunday.

Demak, *singarmonizm* deganda so‘z bo‘g‘inlari tizimida tovushlarning (faqat unlilarning emas) uyg‘unlashuvi va so‘z bo‘g‘inlarining fonetik-fonologik jihatdan o‘zaro moslashuvini tushunmoq kerak. Singarmonizm so‘zning butun bir fonologik qurshovida amal qiladi: boshlab o‘zakning fonologik qurumi shakllanadi, so‘ngra negiz va keyingi morfemalarga yoyiladi. Shu shaklda so‘zning uyg‘un bir morfo-fonologik tizimi yuzaga keladi.

Turkiy tillar tarixida undoshlardagi *jaranglilik va jarangsizlik uyg‘unligi* ham ahamiyatga molik. Mazkur qonunga ko‘ra o‘zak-negiz jarangsiz undosh bilan tugasa, qo‘shimchaning birinchi tovushi ham shunga moslashadi, ya’ni jarangsiz undoshli bo‘ladi: *otqa* – olovga, *tiläkkä* – tilakka. O‘zak-negiz unli tovush, jarangli undosh yoki sonor bilan tugagan bo‘lsa, unda affiksning jarangli undosh bilan boshlanuvchi varianti qo‘shiladi: *yulğuč* – ombir, *barduq* – borgan.

Ko‘k turk yodgorliklari tilida o‘zak-negiz unli, jarangli undosh yoki sonor bilan tugagan hollarda ham qo‘shimchaning faqat jarangsiz undoshli varianti qo‘shiluvchi mumkin. Jumladan, urxun bitiglarida jo‘nalish kelishigining, asosan, *-qa*, *-kã* variantigina qo‘llangan. O‘zak-negizning oxirgi tovushi qanday bo‘lishidan qat’i nazar, ayni shakli qo‘llangan: *tag‘qa* – toqqa, *Tãmür qapig‘qa* – Temir qopiqqa, *yãrkã* – yerga, *ögüzkä* – daryoga va b. Bu xususiyat keyingi davrlarda ham qisman dovom etdi. Jumladan, “Qutadg‘u bilig”da, “Devonu lug‘atit turk”dagi turkiy matnlarda ham bu shakl ustun. Shuning bilan bir qatorda, uning *-gã*, *-gã* varianti ham uchraydi. Ko‘rinadiki, turkiy tillar tarixida jaranglilik va jarangsizlik uyg‘unligi keyinchalik muqum bir hodisaga aylangan.

Jaranglilik va jarangsizlik uyg‘unligi qonuniga muvofiq holda affikslar ikki xil variantda amal qilgan: biri – jarangi undosh bilan boshlanuvchi va ikkinchisi – jarangsiz undoshlar bilan boshlanuvchi variantlar. Masalan, sifatdosh qo‘shimchalari: *-duq*, *-dük* / *-tuq*, *-tük*; *-daçi*, *-dãçi* / *-taçi*, *-tãçi*, ravishdosh qo‘shimchasi *-gãli*, *-gãli* / *-qãli*, *-kãli* va b.

Shu va shuning singari misollar tilimiz tarixida, bizgacha yetib kelgan yozma yodgorliklar tilida singarmonizm qonuni amal qilganligini isbotlab turibdi.

TOVUSH O‘ZGARISHLARI

So‘z ichida unilarning tushishi. So‘zning qo‘shimcha olishi natijasida oradagi unli tushirilishi mumkin: o‘g‘lan – o‘g‘illar <o‘g‘ul so‘zidan; *sig‘ta* – *yig‘la* – <*sig‘it* – *yig‘i*; *tëgra* – *tëgra*, atrof < *tëgir* – o‘g‘irmoq; *ilt~elt* – olib bor- <*ilit~elit*-.

So‘zning boshida:

b//m, b>m hodisasi. Hozirgi o‘zbek tilida [m] bilan keladigan so‘zlar urxun bitiglarida [b] bilan kelgan: *ben*, *biñ*, *buñ*. Qadimgi turkiy tilda [b] lashish ustun edi, deb sanamaslik kerak. Uning bilan barobar, boshqa bir shevalarda [m] lashish

ham amal qilgan. Ko‘k turk bitiglaridagi [b] uyg‘ur yozuvli budda, moniy yodgorliklarida [m] ga o‘zgaradi.

Misollar keltiramiz:

Ton.10 da: ben, E.28.7 da: men. Hozirgi turk.: ben, o‘zb.: men.

E.48.6 da: bänkü – yodgorlik, mangutosh. Lekin E.39.5 da: mänkü qaya – yodgorlik, mangu qoya. QB.109 da: mänü. Hozirgi o‘zb.: mänü.

E.46.4 da: buñ. Hozirgi o‘zb.: muñ.

So‘z ichida:

d>δ>y//g hodisasi. Qadimgi turkiy tilga [d] lashish xos; [y] yoki [g] lashish nisbatan kam uchraydi. Hozirgi o‘zbek tilida [y] yoki [g] bilan kelgan so‘zlar qadimgi yodgorliklarda [d] bilan aytilgan. XI–XIV asrlarda qadimgi [d] bilan yonma-yon [δ] ham qo‘llanilgan. “Chig‘atoy turkiysi” davridan boshlab [y] yoki [g] ga aylandi.

QB.368 da: ađaq, Taf. da: ađaq (40)~ayaq (44); KTT.28 da: ayaq. Hozirgi o‘zb.: ayaq.

Ka.4 da: idi, Taf. da: iđi (122)~iyi (121)~eyä (70), hozirgi turk.: iye, o‘zb.: egä.

K.28 da: yadağ, KTT.37 da: yayağ. Hozirgi o‘zb.: yayaw.

AH.426 da: qadğu. Hozirgi o‘zb.: qayğu.

OD.36.6 da: uyqu; QB.16 da: uđi – uxla, uđuğ – uyg‘oq; Taf.324 da: uđi~uyu; RQ.139a da: uyuqla – uxla. Hozirgi o‘zb.: uyqu, uxla, uyğaq.

QB.65 da: quđruq. Hozirgi o‘zb.: quyruq.

E.17.3, ST.V.18.18 da: adir, QB.323 da: adir. Hozirgi o‘zb.: ayir.

E.17.2 da: qadın. Hozirgi o‘zb.: qayin: qaynata (<qayin ata), qaynağa (<qayin ağa).

X.37 da: qodir~qudi, QB.71 da: qodir~qudi, Taf.211 da: qodir~qodu~qozir. Hozirgi o‘zb.: quyir.

QB.148 da: beđug, Taf.113 da: buyug. Hozirgi o‘zb.: buyuk.

KTT.17 da: eyār, KN.72 da: egār. Hozirgi o‘zb.: egār.

İB.18 da: tügünük. Hozirgi o‘zb.: tüynük. Qiyoslang, İB.18 da: közünük – deraza.

QB.339 da: eđgü, KTT.35 da: eygi; Taf. da: eđgü (70)~eygü (72). Hozirgi turk.: iyi, o‘zb.: ezgü. Biroq o‘zbek tilida ayrim iboralarda iyi shakli ham qo‘llaniladi: İyilikniñ keçi yoq.

Taf.40 da: ađğır. Hozirgi o‘zb.: ayğır.

KN.76 da: biyiz. Hozirgi o‘zb.: bigiz~biyiz.

Ton.4 da: bod, RQ.140b da: boy; hozirgi turk.: boy. O‘zbek tilida qayınboy so‘zining tarkibida saqlangan, “qayin avlod, qayin urug‘i” degani.

QB.365 da: bođ, Taf.106 da: boy.. Hozirgi o‘zb.: boy – bo‘y, qomat.

QB.442 da: bođ – rang, KN.71 da: boy – rang, boyaq – bo‘yoq. Solishtiring, hozirgi o‘zb.: boya, boyaq.

Boy ning “bo‘ydoq, turmush qurmagan” ma’nosi ham bor. Masalan: KN.71 da: boy~boydaq. Solishtiring, hozirgi o‘zb.: boy qiz; boz yigit~boydaq yigit.

QB.70 da: yīđ – hid.

AH.167–168 da: ked-, kedim. Hozirgi o‘zb.: kiy-, kiyim.

AH.255 da: tod-. Taf.306 da: toy-. Hozirgi o‘zb.: toy-.

OD.2.2 da: ud, KN.72 da: uy, qirg‘.: uy. Hozirgi o‘zb. uyčī (uyčī tümāni) so‘zining tarkibidagi uy qadimgi ud ning o‘zgargan shaklidir; uyčī – “qoramol boquvchi” degani. Qiyoslang: xatīrčī – “xachir yetishtiruvchi”.

Taf. da: īđ~īy (128)~īz (129) – yubor-.

Shunga qaramay, o‘zbek tilida ayrim so‘zlarning qadimgi d li shakli ham saqlanib qolgan. MK da: quduğ (III.134) ~ quđuğ (I.356); RQ.141b da: quduğ. Hozirgi turk.: quyu, o‘zb.: quduq (lekin quđī emas – quyī); İB.42 da: idiš-ayaq, RQ.142b da: idiš, MK.I.112 da: ayaq. Hozirgi o‘zb.: idiš-ayaq.

ğ>w hodisasi.

MK.I.388 da: qağun, KTT. 9 da: qawun. Hozirgi o‘zb.: qawun.

MK.II.85 da: qağurdi, MK.I.85 da: qağurmač, KN.71 da: qawurmač – ovqatning oti, KTT.21 da: qawurma. Hozirgi o‘zb.: qawurma, qawurdaq.

MK.I.449 da: qulabuz, KTT.34 da: qulağuz, QB.124, RQ.146b da: qulawuz – yo‘lboshchi, rahnamo. Hozirgi turk.: qīlawuz

K.2 da: yaği, hozirgi o‘zb.: yaw.

QB.326 da: yawuz. Hozirgi o‘zb.: yawuz.

Ka.7, QB.2694 da: yağuz, KTT.35, RQ.141b da: yawuq – yaqin.

OD.27.8 da: soğuz; KTT.38 da: sawuq. Hozirgi o‘zb.: sawuq.

OD.41.5 da: tağuz. Hozirgi o‘zb.: tawuq.

KN.72 da: sağliq. Hozirgi o‘zb.: sawliq (qoy).

OD.19.4 da: suğ. Hozirgi o‘zb.: suw. Biroq fe‘l shaklida: suğar-. Bu qadimgi qoldiq shakli bo‘lishi ham mumkin. Qiyoslang: Taf.276 da: suwar-; Lekin MK.II.218 da: suwğar-. Uning -a qo‘shimchasi bilan yasalgan suwaldi varianti ham bor: tariğ suwaldi – ekin sug‘arildi (MK.II.142).

b//w>y hodisasi. QB.145, ST.V.20.16, AH.417 da: owut. Hozirgi o‘zb.: uyat.

w>y hodisasi. QB.203 da: tewä. Hozirgi o‘zb.: tüyä, uyg‘ur.: tögä.

QB.334 da: sewinč. Hozirgi o‘zb.: sewinč. Biroq: süyün, süyünči.

b//ğ>w hodisasi. QB.139 da: suw. Hozirgi o‘zb.: suw.

ñ//n//y>y hodisasi. Quyidagi misollarni qiyoslang: K.12 da: qoñ, OD.41.3, KTT.19 da: qoyun, Ton.53 da: qoy, QB.439 da: qoy, Taf.211 da: qoy~qoyun. Hozirgi turk.: qoyun, o‘zb.: qoy.

Yoki Ka.9, İB.30 da: čığaň, ST.VIII.4.8, QB.307 da: čığay – “qashshoq, yo‘qsil”.

Ka.5 da: aňiğ; ST.V.38.13 da: ayiğ – yovuz, tuban, bema'ni.

ŋ>y hodisasi. AH.89 da: sönäk, Taf.275 da: sönük. Hozirgi o'zb.: süyäk~sönäk.

q>x, q//x hodisasi. KTT.15 da: qatir, KN.72 da: qatir~xaçir. Hozirgi o'zb.: xaçir.

QB da: yaqši (2642) ~ yaxši (425). Hozirgi o'zb.: yaxši.

KN.70 da: axšam. Hozirgi o'zb.: aqšam.

q//ğ, q>ğ, ğ>q hodisasi. ST.V.71.4 da: ğarın. Hozirgi o'zb.: qarın; ST.V.71.3 da: ğunçuy – malika.

ST.V.1.16 da: xan; ST.VI.17.10 da: xatun – xotun, malika.

KN.73 da: saqaq~saqağ – yanoq.

ž>č hodisasi. QB.70 da: ažun, Taf.66 da: ažun~ačun – denyo, olam.

št>/č, št//č, š>/č, š//č, t>č, t//č hodisasi. KN.76 da: uštmax~učmaq~učmax – jannat.

Hozirgi uyg'ur.: čiši quda, čiš, čuš-. Chog'ishtiring, o'zb.: xatın quda, tiš, tuš-.

So'z boshida tovush orttirilish yoki tushish hodisalari.

Unlidan avval [h] yoki [x] ning hosil bo'lishi.

İB.37, MK.I.91 da: öküz. Hozirgi o'zb.: hökiz.

MK.I.83 da: öl. Hozirgi o'zb.: höl.

MK.I.68 da: hana, hata (xo'tan va kanjaklar tilida).

Taf.36 da: awuč. Hozirgi o'zb.: xawuč.

y//0, y>0<y hodisasi. AH.213 da: yilan. Hozirgi o'zb.: ilan.

AH.216: yıraq. Hozirgi o'zb.: yıraq~ıraq.

İB.19 da: ut-. Hozirgi o'zb.: yut-, yutuq.

KN.74 da: igit. Hozirgi o'zb.: yigit.

So'z ichida undoshlarning tushishi:

ğ, g ning tushishi. Qadimgi turk.: qulğaq, MK.I.364 da: qulqaq~qulxaq~qulaq, KN.73 da: qulağ. Hozirgi o'zb.: qulaq. Qadimgi turk.: kergäk, hozirgi o'zb.: keräk; ST.V.49.7 da: ešgäk, hozirgi o'zb.: ešäk.

So‘z oxirida undoshlarning tushish hodisasi. “Kitob-i tarjumon-i turkiy”da: qapu – eshik, tamu – jahannam, qutlu – baxtli, issi – issiq, köprü – ko‘prik, tiri – tirik, ölü – o‘lik, süçü – shirin. Ko‘k turk bitiglarida bu so‘zlar qapığ, tamuğ, isig, tirig, ölüg, süçig shakllarida qo‘llangan.

Taf.326 da: uluğ~ulu . Hozirgi o‘zb.: uluğ.

Taf.199 da: qapuğ~qapu. Hozirgi turk.: qapı – eshik.

Tovushlarning o‘rin almashinuv (metateza) hodisasi.

QB.114 da: yağmur (yağ – “yog‘moq” so‘zidan),
RQ.144b da: yamğur. Hozirgi o‘zb.: yamğır.

AH.45 da: ögret (ög – “aql” so‘zidan). Hozirgi turk.: öğret
(talaffuzi: öyret), o‘zb.: örgät.

KN.71: yafrağ~yarpaq. Hozirgi o‘zb.: yarpaq.

Hozirgi o‘zbekchadagi quyidagi so‘zlar ham tovushlarning o‘rin almashinuv hodisasi tufayli hosil bo‘lgan: ğam çek-. Bu o‘rinda çek- fe‘li keç- ning o‘zgargan shaklidir. Yoki yana: paypoq (<pay-qop). Qiyoslang: qolqop.

S o ‘ r o q v a t o p s h i r i q l a r :

Qadimgi turkiy tilning unlilar tizimidagi o‘zgachaliklar nimalardan iborat?

Lutfan Alisher Navoiyning turkiy til unlilar tizimi bo‘yicha bergan ma’lumotlarini ochiqlab bering.

Undoshlar tizimidagi o‘zgachaliklar nimalardan iborat?

Lutfan bitiglar tilida tovushlar uyg‘unligi (singarmonizm) temir qoida sifatida amal qilganligini o‘rnaklar ko‘magida tushuntiring.

Til tarixida amal qilgan tovush o‘zgarishlarini o‘rnaklar ko‘magida ochiqlab bering.

TO‘RTINCHI BO‘LIM. QADIMGI TURKIY TILNING MORFOLOGIK XUSUSIYATLARI

SO‘Z YASALISHI

T a y a n c h t u s h u n c h a l a r : *morfema, tarixiy morfema; so‘z tarkibi, o‘zak, negiz, qo‘shimcha; so‘z yasovchi qo‘shimchalar bilan so‘z yasash, analitik usul bilan so‘z yasalishi.*

E‘tibor qaratilayotgan masalalar:

Morfemika. Morfema taxlilida tarixiylik va hozirgi holat.

So‘zning tarkibi. O‘zak va negiz.

So‘z yasalishi.

Morfema to‘g‘risida tushuncha

Morfema ma’no anglatuvchi eng kichik, bo‘linmas elementdir. Morfemalar til bilimining *morfemika* bo‘limida o‘rganiladi.

Morfema tahlilida tarixiylik va hozirgi holat masalasini ajrata olish kerak. Tilning tarixiy taraqqiyoti jarayonida so‘zning morfem tarkibi o‘zgarib turadi. Jumladan, hozirgi o‘zbek tilida *išlä, başla* so‘zlarini *iš-lä, baş-la* ko‘rinishida morfemalarga ajratamiz. Bunga, ikkala yasama so‘z o‘zaklarining leksik ma’no anglatishi, ularning mustaqil holda qo‘llana olishi, *-lä, -la* qo‘shimchasining fe‘l yasovchi ekanligi asos qilib olinadi. Biroq, *imlä* so‘zi hozirgi o‘zbek tili nuqtai nazaridan morfemalarga bo‘linmaydi; *-lä* ni fe‘l yasovchi deb qaraganimizda ham, o‘zak yolg‘iz ko‘rinishida leksik ma’no ifodalamaydi (*im qaqqdi* deyilganda ham yasama so‘z holida qo‘llanadi). Tarixan, aksincha, *imlä* dagi *im* – “parol, belgi” ma’nosini bildirgan, shuning uchun uni o‘sha davr o‘lchovlariga tayanib ikkiga ajratish mumkin. Yoki *alda*-so‘zini ham hozirgi o‘lchovlar asosida morfemalarga bo‘la olmaymiz. Tarixan uni ikki morfemaga ajratish mumkin: *al-da*.

Bulardan: *-da* – fe’l yasovchi, *al* esa “hiyla, nayrang” ma’nosini bildiradi. Bunda til tarixida o‘zaklarning mustaqil qo‘llanila olgani, qo‘shimchalarning esa yasovchi sifatida harakat qila olgani asos qilib olinadi. Masalan, *al* so‘zi o‘tmishda mustaqil holda ham qo‘llanilgan: *Awċi neċä al bilsä, ađiġ anċa yol bilir.* – Ovchi qanchalik hiyla bilsa, ayig‘ ham qochib qutilish yo‘llarini shu qadar biladi (MK.I.94).

Endi *ula-* so‘zida bu qolipdagi yasaliş yo‘q. Uning o‘zagi – *ul*. Qidimgi turkiyda *ul* – “asos, tag-tug”; *ula-* – “asosini biriktir-, bog‘la-” degani.

Hozirgi o‘zbek tilidagi *qutil*, *qutqar* so‘zlarini morfemaga bo‘lish mumkin emas. Lekin tarixan ular morfemalarga bo‘linadi: *qut-i-l*, *qut-qar*. Keyingi so‘zdagi *-qar* fe’l yasovchi qo‘shimcha, masalan, *başqar* ham shu qolipda yasalgan. Qadimgi turkiyda *qut* bir qancha ma’nolarda qo‘llangan. Shulardan biri “qut, baxt” ma’nosi. Masalan, Yusuf Xos Hojib dostonining oti “Qutadġu bilig” shundan olingan, “Qutga, baxtu saodatga yetkazuvchi bilim” degani. *Qut* so‘zi “erk, ozodlik” ma’nosida ham qo‘llangan. Masalan, qadimgi turk eposi “O‘g‘uzxoqon” dostonida shunday jumla bor: *Men seņä bašimni qutumni berä-men* (OD.22.6). Buni ruschaga “Я отдаю тебе свою голову, свою душу” deb o‘g‘irganlar (DTS.471). Aslida, bu jumladagi *qut* ni “jon” (“душа, жызненная сила, дух”) deb emas, “erk, ozodlik” deb anglamoq kerak. Matndagi *bašimni qutumni* – juft holatda “erkimni” degan ma’noni beradi. Bu o‘rinda xonga bosh egish, taslim bo‘lish to‘g‘risida so‘z bormoqda. Shunga ko‘ra, matnni “Men senga erkimni beraman” deb o‘g‘irgan ma’qul. Ana shunda “senga erkimni beraman; senga bo‘yunsinaman” degan ma’no kelib chiqadi. Hozirgi o‘zbek tilidagi *qutil*, *qutqar* ham o‘sha so‘zdan: *qutil* – “ozod bo‘l-”, *qutqar* – “ozod qil-” degani.

Qadimgi turklarning shunday maqoli bo‘lgan: *Er quti belin, suw quti terin* (Arat 1991,274). Buni ruschaga “Достоинство

мужа – в страхе, ценность воды – в глубине” deb tarjima qilganlar (DTS.94). Uyg‘urcha tarjimasida bu maqolni “Erning quti (baxti) qo‘rqmaslikda, suvning quti cho‘ngqurlikda” deb o‘g‘irganlar. Ushbu qadimgi turk maqolida *qut* – “quvvat, kuch-qudrat” ma’nosidadir. Shunga ko‘ra maqol “Erning (yigitning) jasurligi qutqu chog‘ida (to‘s-to‘palonda) bilinadi, suvning qudrati tubida (bilinadi)” degan ma’noni beradi.

So‘zning morfem tarkibi matn yaratilgan davr me’yorlariga tayanib belgilanadi. Tarixiy taraqqiyot, til me’yorlarining harakatlanishi oqibatida ba’zan o‘zak, ba’zan esa qo‘shimchalar qo‘llanmay qo‘yishi mumkin. Ba’zida ikkalovi unutilib, bir komponentga birikib ketadi. Natijada ularni ma’noli qismlarga bo‘lishning iloji qolmaydi. So‘zning bunday holatini tevarak-borliqdagi ayrim kristallarga mengzash o‘rinli. Tabiatdagi ayrim qattiq moddalar qachonlardir suyuq yoki yumshoq holatda bo‘lgan, hozir ular zaranglashib, bo‘linmas holga kelib qolgan.

Tilda me’yoriy, odatiy holatlar bilan bir qatorda, tarixiy holatni ko‘rsatuvchi, lekin hozir harakat qilmaydigan relik (qoldiq) hodisalar ham uchrab turadi. Bu hodisa so‘zning morfem tarkibiga ham aloqali. Xuddi shunday relik holatlar hozirda “kristall” holiga kelib qolgan so‘zning o‘zagi, unutilgan qo‘shimchasi yoki har ikki komponenti bo‘livi mumkin.

Til tarixidagi bu hodisa lug‘at tarkibidagi katta bir qatlamning etimologiyasi, tarixiy ko‘rinishi, morfem qurilishini aniqlashga to‘sqinlik qiladi. Biz ularning qanday yasalgani, morfema deya chamalayotgan uzvning ma’nosini, hozirgi turishida qay bir tovush o‘zgarishiga uchraganini bilavermaymiz. Tekshiruvlar ulardan ayrimlarining ildizlarini ochishga imkon beradi, xolos.

Masalan, hozirgi *qazaq* so‘zini olaylik. Olimlar uning kelib chiqishini turlicha izohlaydilar. Bizningcha, bu so‘z *qazg‘aq* dan kelib chiqqan. Bu so‘zda “bo‘linish, ajralish” ma’nosi bor.

Keyinchalik tovush tushish hodisasi yuz berib, hozirgi ko‘rinishiga kelib qolgan (boshdagi *qazg‘aq* ning ham tub ma‘nosi shunday). Qiyoslang: KTT.34 da: *qazaq* – uysiz-joysiz. Yana qiyoslang, KTT.22da: *qazg‘an* – Kitobda qayd etilishicha, buni *qazan* shaklida ham talaffuz qilganlar.

Yozma yodgorliklar grammatik jihatdan tahlil qilinganda so‘zlarni morfemalarga ajratishda zamonaviy me‘yorlarga asoslanib (ya‘ni hozirgi o‘zbek tili normalariga tayanib) emas, balki bitiglar yaratilgan davr tilining grammatik normalariga tayangan holda ish ko‘riladi.

Morfema tahlilida yasama so‘zning qay ma‘nodan hosil bo‘layotganligini bilish ham muhim. Masalan, hozirgi *küylä*-so‘zi ikki morfemaga ajratiladi (*küy-lä*). Biroq ushbu yasama so‘z “ohang” ma‘nosidagi *küy* dan yasalayotgani yo‘q. Buning isbotini yozma manbalar misolida ko‘rib chiqaylik.

Alisher Navoiy “Muhokamatu-l-lug‘atayn”da hozirgi “ohang, kuy” ma‘nosidagi *küy* ni *kök* shaklida keltirgan. Navoiy asarlari bo‘yicha tuzilgan “Abushqa” lug‘atida *kök* dan yasalgan *köklä*- // *köktä*- fe‘liga keng izoh beriladi. Kitobda muallif *köklä*- fe‘lining ma‘nosi to‘g‘risida shunday yozadi: ***Köklä*** – kāflar kāf-i ‘arabīdur. Amr edüp sāz čal ma‘nāsīnadur... (DDT.369).

Kitobda muallif ushbu fe‘lning *köktä* variantini ham bergan. Ayni so‘zga o‘rnak sifatida “G‘aroyibu-s-sig‘ar”dan bir bayt hamda Navoiyning “Muhokamatu-l-lug‘atayn”da *kök* ning ma‘nolari to‘g‘risida yozganlarini keltiradi (o‘sha kitob, 369–370).

Lug‘atda *kök* so‘zi ham *bu daxī sāz čalmaq ma‘nāsīnadur* deb izohlanib, unga misollar berilgan (o‘sha kitob,369).

Mavlono Lutfiy qalamga solgan quyidagi tuyuqda ham ayni ma‘no mujassam:

Tüz, begim, bu damda suhbat kökini,
Tut ayağ, kes dard-u ğamniñ kökini.
İlğindin gar kelsä başqa tut ayaq,

Közgä ilmän dunyānīñ yer-kökini.

Birinchi misradagi *kök* – “avj” ma’nosida (*suhbat köki* – “suhbatning yoqimlisi, dil tortuvchi suhbat”), ikkinchi misradagi *kök* – ildiz, so‘nggi satrdagi *kök* esa “osmon”dir.

Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit turk” asarida Navoiy qayd etgan “ohang” anglamidagi *kök* so‘zi *kög* (yoki *küg*) shaklida, “osmon” ma’nosidagi so‘z esa *kök* shaklida qo‘llangan. Bunday xulosa qilishimizning sababi quyidagicha: Mahmud Koshg‘ariy “she’rning vazni, o‘lchovi” ma’nosidagi *kög* ni izohlar ekan, uning “yumshoq kof (ya’ni jarangli [g]) bilan” talaffuz etilganini ta’kidlaydi (MK.III.144). “Osmon, ko‘k” ma’nosidagi so‘zni esa “qattiq kof (ya’ni jarangsiz [k]) bilan” talaffuz qilingan (*kök*) deya qayd etadi (MK.III.146).

Muhimi shundaki, Mahmud Koshg‘ariy o‘z devonida *kög*(~*küg*) so‘zini ikki ma’noda qo‘llaydi: 1) she’r, she’r turi, she’riy o‘lchov, nazm; 2) kuy, ohang. Asarda ushbu so‘zning har ikkala ma’nosiga misollar berilgan: ***kög*** – she’rning vazni, o‘lchovi: *bu yir ne kög üzä-ol* – bu she’r qay vaznda; ***kög*** – kuy, maqom, ashulada maxsus qoidaga muvofiq ovozni baland-past qilish: *er kögländi* – odam ovozini baland-past qilib, ma’lum maqomda ashula aytdi (MK.III.144).

Mahmud Koshg‘ariy *köglä-* fe’lini izohlar ekan, uning “kuylamoq, ashula aytmoq” ma’nosida ekanligini ta’kidlaydi: *er köglädi* – kishi kuyladi, ashula aytdi (MK.III.315). Ushbu misoldagi *köglä-* fe’li “qo‘shiq, ashula” ma’nosidagi *kög* dan yasalgan.

Qadimgi turk she’riyatida *kög-küg* atamasi “she’r, qo‘shiq” ma’nosida keng qo‘llangan. Masalan, turk moniy adabiyotining namoyandasi Aprinchur tigin she’rlarining oxiriga *Tügädi Aprin-chor tigin kügi* (Tugadi Aprinchur tigin she’ri) deb yozib qo‘yilgan (qarang: Arat 1991,14). Qadimgi turkiy manbalarda ba’zan bu atama *küg tağšut* shaklida qo‘llanib, “she’riyat” ma’nosini bildirgan.

Misollardan anglashiladiki, Navoiy “ohang” ma’nosini nazarda tutgan *kök* (yozma manbalarda: *kög~küg~kök*) polisemantik soʻz boʻlib, “sheʻr, qoʻshiq, sheʻr oʻlchovi, nazm; kuy, ohang” maʼnolarini ifoda etgan ekan.

Til taraqqiyotining keyingi davrlarida mazkur soʻz *küy* ga aylangan. Hozirgi oʻzbek tilidagi “ohang” maʼnosini bildiruvchi *küy* qadimgi *küg*(~*kög*) ning oʻzgargan shaklidir (-*k*//*-g*>*-y*; *-ö*>*-ü*). Tilimizda uning “sheʻr, qoʻshiq” maʼnosi hozir ham relik shaklida uchraydi. Hozirgi *küylä-* feʼlining oʻzagi tarixan “ohang, kuy” maʼnosiga emas, balki “sheʻr, qoʻshiq maʼnosiga bogʻlanadi. Chunki, *küylä-* soʻzida “kuy chalmoq emas, “qoʻshiq aytmoq” maʼnosi mujassam: *sanʼ atkār kuyladı=sanʼ atkār qoʻshiq aytdi*. Bu soʻz “Devonu lugʻatit turk”da qoʻllangan *köglä-* (*er köglädi*) feʼlining fonetik jihatdan oʻzgargan shaklidir: *köglä~ küglä*> *küylä*.

Tilimizda *sigir küylädi, it (urğacı it) küyükdi* birikmalari ham bor. Ushbu birikmalar tarkibidagi *küylä-*, *küyük-* esa yuqoridagi maʼnolarga bogʻlanmaydi. Bular hayvonlarning juftlashuv vaqtini bildiruvchi *kög*(~*küg*) dan yasalgan. Ushbu soʻz Mahmud Koshgʻariyning devonida uchraydi: *kög* – bu echki va boshqa hayvonlarning qishda bir-biriga oshadigan (juftlashadigan) vaqti: *qoy kögi boldi* – qoʻylarning qoʻshiladigan, uyur oladigan vaqti boʻldi (MK.III.145). Bu soʻzdan esa hayvonlarga nisbatan qoʻllanuvchi *küylä-*, *küyük-* feʼllari yasalgan: *kög*(~*küg*)> *küy*-*lä*; *küy*+*ük*.

Endi hozirgi *qoʻshiq* [tarixiy shakli *qoʻshuq*] soʻzining yasalishi borasida. Uning etimologiyasi haqida har xil fikrlar bildirilgan. Koʻpchilik bu soʻzning oʻzagini “biriktirmoq” maʼnosidagi *qoʻsh-* feʼliga bogʻlaydi. Bu oʻzakni *qoʻsh* (yer haydovchi hoʻkiz) soʻziga bogʻlovchilar ham bor. Taʼkidlamoq kerak, *qoʻshuq* soʻzining oʻzagi qayd etilgan maʼnolarning birortasiga bogʻlanmaydi. Yasalishi shunday: oʻzagi *qoʻsh-* boʻlib, *-q* (*-uq*) – ot yasovchi qoʻshimcha; u otdan emas, feʼldan ot yasaydi. Shunday ekan, bu soʻz oʻzagining “er haydovchi hoʻkiz”ga bogʻlanuvi oʻrinli

emas. Soʻzning *qoʻsh-* oʻzagi “biriktirmoq” maʼnosida ham emas, u “sheʼr toʻqimoq” maʼnosidadir. Bu maʼno qadimgi turkiy tilda amal qilgan. “Sheʼr toʻqimoq” maʼnosidagi *qoʻsh-* soʻzini, jumladan, “Devonu lugʻatit turk”da uchratamiz: *ol yir qoʻshdi* – u sheʼr yozdi (MK.II.22).

Demak, manbalarda qayd etilgan misollardan hozirgi *qoʻshiq* atamasi tarixan *qoʻsh-* feʼlining “qoʻshmoq, biriktirmoq” anglamidan emas, “(sheʼr, ashula) toʻqimoq” maʼnosidan yasalganligi anglashiladi.

Soʻzning tarkibi

Soʻzlar tuzilishiga koʻra *tub* va *yasama* boʻladi. *Tub* soʻzlar asli muayyan maʼnoni bildiruvchi morfem birlikdir. Ot, sifat, son, feʼl singari mustaqil soʻz turkumlari ham, shuningdek, yordamchi soʻz turkumlari ham *tub* soʻzlar boʻluvi mumkin. Masalan, otlar: *ī* – “oʻsimlik, buta”, *ot* – “dori-darmon”, *ig* – “kasallik”, *qaz* – “gʻoz”, *qoʻñ* – “qoʻy”, *söz* – “soʻz”; feʼllar: *ba-* “bogʻla-”, *te-* “de-”, *ay-* “ayt”, *uq-* “uq”, *al-* “ol-”, *ked-* “kiy-”, *ber-* “ber-”, *ürk-* “hurk” va b. *Yasama* soʻzlar esa oʻzakka yasovchi qoʻshimcha qoʻshish yoki mustaqil soʻzlarning grammatik birikishi bilan yuzaga keladi.

Soʻz tarkibi deyilganda, oʻzak, negiz hamda soʻzning sintaktik munosabatini taʼminlovchi turli qoʻshimchalarning birligi, soʻzning morfologik tizimi (strukturasi) tushuniladi. Soʻz tarkibini tahlil qilishda, avvalo, leksik hamda grammatik maʼno anglatuvchi komponentlarni ajratib olish lozim. Soʻz tarkibi leksik hamda grammatik maʼno anglatuvchi komponentlar birligidan iborat boʻladi.

Soʻzning leksik maʼno bildiruvchi komponentlariga oʻzak hamda negiz kiradi. *Oʻzak* – soʻzning eng kichik leksik maʼnoli boʻlagi. *Negiz* esa soʻzning maʼnosini beruvchi, eng katta leksik maʼnoga ega boʻlgan boʻlagidir. Masalan: *tin-* feʼliga ot yasovchi *-č* qoʻshimchasini qoʻshib, *tinč* oti yasalgan. *tinč*

soʻzining oʻzagi (eng kichik leksik maʼnoli boʻlagi) *tin-*, negiz esa ot yasovchi *-č* qoʻshimchasini qoʻshish natijasida hosil boʻlgan *tinč* soʻzidir. Endi bu soʻzga *-i* qoʻshimchasini qoʻshib, *tinči* feʼlini yasaymiz. Bunday holda negiz ham oʻzgaradi: yangi yasalgan soʻz negiz boʻladi. Lekin oʻzak oʻsha-oʻsha turaveradi. Shuning uchun bir oʻzakdan yasalgan soʻzlarni oʻzakdosh soʻzlar deb ataymiz. Keltirilgan *tinč*, *tinči* soʻzlari oʻzakdosh (bir oʻzakdan yasalgan) soʻzlardir. Demak, *tinči* soʻzining tarkibi shunday: *tin+č+i = tin->tinč>tinči-*. Yana bir misol: *qatiği* (qattiq qilib, mahkam qilib) soʻzining tarkibi shunday: “qot-” anglamidagi *qat-* feʼliga sifat yasovchi *-iğ* qoʻshimchasini qoʻshib *qatiğ* soʻzi, unga esa *-ti* ravish yasovchisini qoʻshib *qatiği* soʻzi yasalgan. Bu soʻzni oʻzak-negizga ajratish tartibi ham yuqoridagi soʻz kabidir: *qat->qatiğ>qatiği*.

Soʻzning grammatik maʼno bildiruvchi komponentlariga qoʻshimchalar kiradi. Muhimi shundaki, soʻz tarkibiga yasovchi qoʻshimchalargina emas, yasovchi boʻlmagan qoʻshimchalar (soʻz oʻzgartuvchi, shakl yasovchi) ham kirib ketadi. Chunki ularning bari soʻzni shakllantirishga, uning leksik-semantik, morfologik, sintaktik-stilistik oʻrnini taʼminlashga xizmat qiladi.

Til tarixida ham qoʻshimchalar uch xil koʻrinishda uchraydi: soʻz yasovchi, soʻz oʻzgartuvchi va shakl yasovchi.

Soʻzlarning morfologik usulda yasalishi

Soʻzlarning morfologik usulda yasalishi oʻzak yoki yasama soʻzga yangi bir soʻz yasovchi qoʻshimcha qoʻshish bilan boshqa bir soʻz hosil qilinishidir.

Turkiy tillar tarixida, yozma yodgorliklar tilida soʻzlar qatʼiy qonunlar asosida yasalgan. Yasama soʻz maʼno jihatdan oʻziga bogʻliq boʻlgan oʻzakdan, oʻsha soʻzning har qaysi emas, aynan tutash maʼnoli semasidan urchiydi. Agar yasama

soʻzning morfem tarkibi chuqur tahlil qilinsa, oʻsha ildizga yetib boriladi. Masalan, hozirgi oʻzbek tilida “oʻtni yulish jarayoni”ni anglatuvchi *otaq* soʻzi “oʻtni yul-” maʼnosidagi *ota-* feʼlidan, u esa “oʻsimlik” anglamidagi *ot* soʻzidan yasalgan. Yodgorliklarda *otači* degan atama uchraydi, “tabib, davolovchi” degani. Bu soʻzning oʻzagi “oʻt, oʻsimlik” emas, balki “dori, em” maʼnosidagi *ot* dir, undan *ota-*, yaʼni “davola” feʼli, unga *-či* qoʻshimchasini qoʻshib *otači* oti yasalgan. Demak, *otači* soʻzining ildizi “davolamoq” maʼnosidagi *ota-*, uning negizida “dori” maʼnosidagi *ot* ga bogʻlanadi. Yodgorliklar tilida, boshqa bir *ota-* feʼli ham uchraydi, masalan: *otuy ota-* deydi, bu “oʻtin qala-, oʻtin yoq-” degani. Endi bu feʼl “oʻt, olov” anglamidagi *ot* dan. Hozirgi oʻzbek tilida *otaw* degan soʻzim bor, bitiglardagi koʻrinishi – *otağ*. Hozirgi maʼnosiga qaraganda, bu soʻzning oʻzagi, harqalay, “olov” maʼnosidagi *ot* dir. Undan “oʻt qala-“ maʼnosidagi *ota-*, unga joy oti yasovchi *-ğ* qoʻshimchasini qoʻshib, *otağ* soʻzi yasalgan, bu “oʻt yoqib qishni oʻtkazadigan joy” maʼnosini beradi. Chogʻishtiring: qışlaq (<qış-la-q)- “qishni oʻtkazadigan, qishlaydigan joy”; yaylağ (<yay-la-ğ) -“yozni oʻtkazadigan yer, yaylov”.

Hozirgi ayrim oʻzbek shevalarida “dazmol”ni *ütük* deydi. Bu soʻz oʻzagingning “olov” maʼnosidagi *ot* ga bogʻliqligi yoʻq. Chunki, Mahmud Koshgʻariy uni *ütük* shaklida keltirgan (Agar bu soʻz *ot* dan yasalganida uni singarmonizm qoidasiga koʻra *otuy* shaklida keltirgan boʻlur edi). Ahamiyatlisi, Koshgʻariy devonida *ütidi* feʼli ham keltirilgan (MK.III.268), bu “dazmolladi” degani. Demak, *ütük* oʻsha feʼldan ekanligi ayon. Qiyoslang, Alisher Navoiyning “Muhokamatu-l-lugʻatayn” asarida taʼkidlanishicha, “üt- kallani otqa tutup tükün aritur maʼnādatur”.

Ayrim olimlar *ellig* soʻzini *ellig* [yaʼni “eli bor”] dan kelib chiqqan deb tushuntiradilar. Bu fikrga qoʻshilmayman. Chunki *-g*, *-ğ* qoʻshimchasi feʼldan *ot* yasaydi. Masalan, “kuzatuvchi,

ayg‘oqchi” anglamidagi *körüg* so‘zi *kör-* fe’lidan yasalgan. Shunday ekan, *elig* so‘zining negizi “el, yurt” anglamidagi *el* emas. Endi uning mag‘zini chaqib ko‘raylik. Tilimizda *elit-* fe’li bor, “yetakla-, olib bor-” ma’nosida. Ushbu so‘zdagi *-t* ko‘rsatkichi orttirma nisbat qo‘shimchasidir. Demak, fe’l *eli-* bo‘lib chiqadi, u “qo‘l, barmoq” ma’nosidagi *el* otidan, so‘ng unga *-g* qo‘shimchasini qo‘shib, *elig* so‘zi yasalgan: *el+i+g>elig*. *Elig* so‘zining ma’nosi “etaklovchi, boshlovchi” degani.

Yana quyidagi misollarga e’tibor bering: rangni bildiruvchi *yaşil* – “yosh, yangi” ma’nosidagi *yaş* so‘zidan yasalgan (*yaş-il*). E’tiborga sazovorki, “Qutadg‘u bilig”da osmonning sifati *yaşil* so‘zi bilan berilgan: *yaşil kök*. Ko‘k turk bitiglarida uni *kök täñri* deydi: *kök* – rangni bildiradi, *täñri* esa “osmon” degani. “Qutadg‘u bilig”da osmonga nisbatan qo‘llanilgan *yaşil* sifati, o‘t, maysa rangini emas, balki “tiniq, beg‘ubor” ma’nosini beradi: *yaşil kök* – “tiniq, musaffo osmon”.

Umr vaqti anglamidagi *yaş* ham ayni so‘zdan urchigan; umrning muayyan vaqti: *bir yaş* – insonning bir yillik umri. *Yaş, yaş yigit, yaş bala* deyilganda “hali ko‘p yashamagan, o‘smir” tushuniladi (chog‘ishtiring, qadimgi turkiy tilda: *yaşliğ* – yoshi katta, keksa; *yaşliğ er* – keksa kishi. Hozirgi turk tilida: *yaşli* (*yaş-li*) – “keksa, uzoq yashagan kishi”). *Yaşa* (*yaş-a*) fe’li ham ayni o‘zakdan. Endi *yaşin, yaşna* (<*yaşin-a*) so‘zlari boshqa bir o‘zakdan yasalgan (chog‘ishtiring: *çaqin, çaqna*; bu ham yuqoridagi qolipda bo‘lib, o‘zagi *çaq-*; *çaqmaq çaqdi*; yoki: *gügürt çaq-, ot çaq-*). Harqalay, *yaşin* so‘zining o‘zagida “yorug‘, nur” ma’nosi borligi ayon. Qadimgi turkiyda: *yaşu-yorug‘lik* sochmoq. Chog‘ishtiring, QB da: *Yaşiq* – Quyosh. *Yaruq* ham o‘sha qolipda yasalgan, *yaru-* “yorug‘lik sochmoq” so‘zidan.

Affiksasiya usuli bilan so‘z yasalişida so‘zning ichki va tashqi tomoniga e’tibor qaratiladi. So‘zning ichki tomoni ma’no, semantika bilan bog‘liq. Tashqi belgisi uning tovush

tomonidar. Qadimgi turkiy tilda yasama soʻz ana shu ikki jihat birligidan yuzaga kelgan. Demak, oʻzak bilan yasalgan negiz oʻrtasida ham maʼno, ham fonetik jihatdan bogʻliqlik boʻlmogʻi kerak.

Yodgorliklar tilida soʻz yasovchi affikslarning vazifasi muqum. Har bir affiks, oʻziga tegishli doirada harakat qiladi, muayyan maʼnoni anglatuvchi soʻzlar guruhini yasaydi, chegaradan chiqmaydi. Sinonimiya qurshoviga tushgan taqdirda ham, eshi yoʻl bersagina, uning vazifasini bajaradi.

Yana har affiksning fonetik variantlari ham boʻladi. Variantlarning bari “bir affiks”, har qaysisi “oʻsha affiksning koʻrinishi” deb qaraladi. Ular oʻzakka singarmonizm qonuni asosida birikadi; biri boshqasining oʻrnida kela olmaydi. Soʻzning morfem qurilishini tekshirganda bu qonuniyatlarni unutmaslik kerak.

Qoʻshma soʻzlarning yasalishi

Turkiy tillar tarixida soʻz yasashning analitik usuli ham amal qilgan. Bunday usul bilan yasalgan soʻzlar yodgorliklar tilida keng qoʻllaniladi.

Koʻk turk bitiglarida: beḡütaš, bitigtaš - bitigtosh, sübaši - lashkarboshi. AH da: qarabaš – choʻri, xizmatkor.

Koʻk turk bitiglarida qutb otlari ham shunday usulda yasalgan: kün toḡsuq – kun chiqar (Sharq), kün ortusi – Janub, kün batsiq – kun botar (Gʻarb), tün ortusi – Shimol.

Qadimgi turkiy tilda qoʻshma soʻz holida yasalgan yer otlari (toponimlar), daryo va koʻl otlari (gidronimlar) ham tez-tez uchrab turadi: Temir qapıḡ, Qaraqum, Qara köl, Yinčü ögüz, Yašıl ögüz.

Qoʻshma soʻz holida yasalgan toponimlar koʻproq joy otini bildiruvchi soʻzlardan tuzilgan boʻladi.

Qadimgi turkiy tilda “shahar” maʼnosida *baliq, uluš, kän~ken, kent~kend, ordu* soʻzlari qoʻllangan. Bu soʻzlarni

ba'zi shahar otlarining tarkibida ham uchramiz. Masalan: Bešbaliq, Quzuluš, Quzordu. Yoki: Ötükän, Tärkän, Äbäkän, Čingän otlari tarkibidagi *kän-ken-gän* ham, chamasi, “shahar” ma’nosini anglatadi.

Quzuluš, *Quzordu* ham qo’shma so‘z holidagi taponimlardir. Chunonchi, Mahmud Koshg‘ariy *uluš* so‘ziga izoh bera turib, yozadi: bu so‘z chigillar shevasida “qishloq”ni anglatadi. Balasag‘un va ularning yuqori yonidagi arg‘ular tilida “shahar” demakdir. Shuning uchun Balasag‘un shahrini *Quzuluš* deytilar (MK.I.94). Olimning boshqa bir o‘rinda qayd etishicha, bu shaharning *Quzordu* degan oti ham bo‘lgan (MK.I.145).

Quzordu “Qutadg‘u bilig”ning uyg‘ur yozuvli hirot qo‘lyozmasida ham uchraydi: Munungī turuğlağ Quzordu eli (Uning turar yeri Quzo‘rdu elidir) (Радилов 1890,7). Bu jumlada asar muallifi Yusuf Xos Hojibning tug‘ilgan yeri – Quzo‘rdu (ya’ni Balasag‘un) nazarda tutilmoqda.

Quzuluš, *Quzordu* otlari tarkibidagi *quz*, aftidan, “kunga ters”, “kun botar” ma’nolarini bildiradi. Chog‘ishtiring: Mahmud Koshg‘ariy lug‘atida: quz tağ – tog‘ning quyosh tushmaydigan joyi (MK.III.196); hozirgi o‘zbek tilida: kungäy – kun tushadigan joy; quzğay – kunga taskari joy. Yoki turkchada: Güney – Janub, Kuzey – Shimol. Shundan kelib chiqib, Quzuluš, Quzordu – “kun botardagi shahar” degan ma’noni bildiradi,

Endi *Bešbaliq* to‘g‘risida. Mahmud Koshg‘ariyning yozishicha, bu uyg‘ur viloyatidagi besh shahardan biridir (MK.I.136).

Bu otning etimologiyasi to‘g‘risida Koshg‘ariy yozadi: *Baliq* – johiliya davridagi turklar va uyg‘urlar tilida “shahar”. Uyg‘urlarning eng katta shaharlariga *Bešbaliq* deyilishi shundandir. *Bešbaliq* – “besh shahar” demakdir. Uyg‘urlar boshqa bir shaharlariga *Yangibaliq* – “yangi shahar” deytilar (MK.I.360).

Kent va ulush otlarining yasalişhida, baʼzan, Markaziy Osiyo xalqlari tillarida yagona prinsiplar amal qilganligini kuzatamiz. Masalan: Beşbaliq – kelib chiqishi turkiy ot, Panjkent – forsiy.

Qoʻshma soʻz shaklidagi kishi otlari ham bor. Masalan, Qutlubars, Qulbars, Aybars, Qaraqush, Alaquş, Aydoğdi, Kündoğdi, Kündoğmiş, Quştemür, Esändemür, Temürxan, Temürtaş.

Soʻzlarni juftlash orqali yangi soʻz yasash

Soʻzlarni juftlash yoʻli bilan yangi maʼno hosil qilish, asosan, badiiy matnlarga xos.

Koʻk turk bitiglarida *ot* va *sub* soʻzlari juft holda qoʻllanib, “dushman, yov” maʼnosini anglatadi: Biriki bodunuğ ot sub qilmadim. – Birikkan xalqni (bir-biriga) oʻt-suv [yaʼni yov] qilmadim (K.27).

Bitiglarda *yer* va *sub* soʻzlari juft holda qoʻllanib, “tuproq, oʻlka, yurt, vatan” maʼnosini anglatgan: Kögmän yer-sub idiziz qalmazun tiyin. – Koʻgman yer-suvi egasiz qolmasin deya (K.20). Täñri Umay İduq yer-sub basa berti erinç. – Tangri Umay bilan yer-suv(imiz yovni) bosib berdiku (Ton.38).

Alqış soʻzi “olqish, maqtov, madh” degan maʼnoni anglatadi. U *alqış ötüğ* shaklida ham qoʻllaniladi, bunda “ibodat, duo” degan maʼnoni bildiradi.

Yoki: *äw* soʻzi “uy” degani, matnlarda *äw* barq shaklida ham qoʻllaniladi, bu shakli “uy-joy, turar joy; roʻzgʻor” maʼnolarini beradi. Shuning singari: anığ yawlaq – yomon, boʻlmagʻur, aş içkü – ovqat, iş tuş – teng-tush, oʻrtoqlar, ogʻaynilar.

Adaş soʻzi “oʻrtoq” degani, matnlarda *adaş qudaş* shaklida ham qoʻllaniladi, bu “doʻstlar, yoru birodorlar” maʼnosini beradi.

Yoki *ät* – “go‘sh, tana”, *öz* – “o‘zlik”, *ätöz* esa “vujud, jism, tana” ma’nosini beradi.

QB, 6 da: *tüş-teñ*. So‘z tarkibidagi *tüş* ham “teng” ma’nosidadir, *tüş-teñ* – “tengdosh, tenqur” degani. Yoki, yana solishtiring, hozirgi o‘zb.: *tenqur*. Qadimgi turkiy tilda: *qur* – “esh, teng” degani. Chog‘ishtiring, X.36 da: *qur bolti* – *esh bo‘ldi*.

Hozirgi o‘zbekchada *uwali-juwali* so‘zimiz bor. Bu so‘z qadimgi turkiy tildagi *uya* so‘ziga bog‘lanadi. Qadimgi turkiy tilda *uya* ikki ma’noda qo‘llanilgan: 1) birodar, yaqin kishilar, tug‘ishganlarni anglatgan (E.15.3; MK.I.113). Bu so‘z Adib Ahmad Yugnakiyning “Hibatu-l-haqoyiq” asarida ham uchraydi: Ata bir, ana bir, uylar, bu halq. – Ota bir, ona bir, barcha xalq qardosh, birodordir (AH.291). Asar ko‘chirilgan davr tilida *uya* so‘zining “birodor, do‘st” ma’nosi unutilgan ko‘rinadi. Shuning uchun bo‘lsa kerak asarning S nusxasida *uyalar* so‘zining ostiga *birādarān* deb yozib qo‘yilgan. 2) “yashash joyi, uya” ma’nosini anglatadi. Masalan, İB da: *uya* – in, uya.

Uya so‘zining “yashash joyi, uya” ma’nosi hozirgi o‘zbek tilida ham bor: Quş uyasida körgänini qiladi. Turk tilida bu so‘z *yuva* shaklida qo‘llanmoqda: Yuvayi yapan dişi quştur (Uyani qurgan moda qushdir). Hozirgi o‘zbek tilidagi *uwali-juwali* tuzilishiga ko‘ra juft so‘zdir: *uwa~yuwa~juwa* – bir so‘zning turli fonetik variantlari bo‘lib, u “avlod, tug‘ishganlar” ma’nosini beradi. *Uwali-juwali* so‘zi tarkibidagi birinchi *-li* qadimgi turkiy tilda amal qilgan *teng* bog‘lovchining qoldiq shaklidir. Keyingisi esa hozir sifat yasovchi sifatida tushuniladi. Ushbu so‘z ayni shaklda “serfarzand, avlodli” ma’nosida.

Yozma yodgorliklarda so‘zlarni takrorlash yo‘li bilan ham yangi ma’no hosil qilinadi. Masalan, *adruq* – “ayri” degani, matnlarda *adruq adruq* shaklida ham qo‘llaniladi, bu “turli, har xil” ma’nosini beradi.

So‘roq va topshiriqlar:

Lutfan o‘z bilgingizcha o‘rnaklar ko‘magida so‘zlarni morfemaga ajratish yollarini tushuntiring.

Hozirgi o‘zbek tilidagi *yaylaw*, *yulduz*, *quyaş*, *zorğa* so‘zlarini tarixan qanday morfemalarga ajratish mumkin?

Til tarixida so‘z yasalişining qanday yollari amal qilgan?

SO‘Z TURKUMLARI

T a y a n c h t u s h u n c h a l a r : *so‘zlarning turkumlanish prinsiplari, mustaqil so‘z turkumlari, yordamchi so‘z turkumlari.*

Otlarda ko‘plik, egalik, kelishik.

Fe‘lning vazifadosh shakllari: sifatdosh, ravishdosh, masdar alomati; fe‘lning buyruq-istak shakli, shart ko‘rsatkichi, bo‘lishli-bo‘lishsizlik, fe‘l nisbatlari, shaxs-son ko‘rsatkichlari, fe‘l zamonlari.

E‘tibor qaratilayotgan masalalar:

So‘z turkumlari.

Til tarixida mustaqil so‘z turkumlari va ularning o‘zgachaliklari.

Yordamchi so‘z turkumlari va ularning o‘zgachaliklari.

OT

Otlarning yasalişhi

Morfologik usulda otlar ikki xil asosdan – ot(ismlar)ga va fe‘llarga yasovchi qo‘shimchalar qo‘shish yo‘li bilan yasaladi.

1. Otdan (ismlardan) ot yasovchi qo‘shimchalar. Bular:

-*čĭ*, -*čĭ* affiksi. Ushbu qo‘shimcha kasb-kor, yumush egasi ma‘nosini anglatuvchi ot yasaydi. Ko‘k turk bitiglarida: *yoğčĭ* – azachi, *siğitčĭ* – yig‘ichi, *ayğučĭ* – maslahatchi, *yerčĭ* – yerni (hududni) yaxshi biladigan kishi; Huast. da: *nomčĭ* – diniy ta‘lim beruvchi, *pir*, *ustoz*; *ötägčĭ* – qarzdor, ba‘zan *ötägčĭ birimčĭ* shaklida ham qo‘llaniladi; *tänričĭ* – xudojo‘y, dindor; MK da: *otačĭ* – tabib, *tariğčĭ* – dehqon, *emčĭ* – shifokor, *etükčĭ*

– etikdo‘z; AT da: *suwčĭ* – dengizchi, *kemäčĭ* – kema boshlig‘i, kapitan; KTT. da: *temürčĭ* – temirchi, *baqirčĭ* – misgar, *bitigčĭ* – kotib, *etmäkčĭ* – nonvoy, *etčĭ* – qassob.

Alisher Navoiyning yozishicha, mansabning yo hunarning va yo peshaning izhori uchun ba‘zi so‘zlar so‘ngida *-čĭ, -čĭ* qo‘shimchasini orttirurlar. Mansabda andoq-ki: *qorčĭ, sučĭ, hizānāčĭ, keräk yaraqčĭ, čögānčĭ, nizāčĭ, šükürčĭ, yurtčĭ, šilānčĭ, axtačĭ*; hunar va peshada andoq-ki: *quščĭ, barsčĭ, qoruqučĭ, tamğaçĭ, jibāčĭ, yorgaçĭ, xalvačĭ, kemäčĭ, qoyčĭ*. Qush hunarida ham bu istiloh bordir. Andoq-ki: *qazčĭ, quščĭ, turnāčĭ, kiyikčĭ, tawušqančĭ* (ML.178).

-daš~daš, -däs~däs affiksi. QB da: *qadaš* – qarindosh, *qoldaš* – qo‘ldosh, *könüldäš* – ko‘ngildosh; MK da: *qarındaš* – qarindosh, *yerdäš* – yerdosh, bir yerlik, *emükdäš* – emikdosh, bir onani emgan.

-liq, -lik, -liğ, -lig / -luq, -lük, -lug, -lüg affiksi. QB da: *qariliq* – qarilik, *uluğluq* – ulug‘lik, *saqliq* – xushyorlik, *yaruruqluq* – yorug‘lik, *yigitlik* – yigitlik, *esänlik* – esonlik, *čečäklik* – gulzor; MK da: *tawarliq* – xazina, *ačliq* – ochlik, *qağunluq* – qovun poliz, *tariğliq* – ombor, *eliglik* – qo‘lqop, *közlik* – ko‘zoynak; AH da: *čĭğayliq* – qashshoqlik, *suqluq* – suqlik, *toqluq* – to‘qlik.

-duruq, -dürük / -turuq, -türük affiksi. KTT da: *kömüldürük* – otning ko‘krak yopqichi. Hozirgi o‘zb.: *boyunturuq*.

-duq, -dük affiksi. MK da: *burunduq* – tuya anjomi, boshbog‘.

-daq, -däk affiksi. MK da: *bağirdaq* – siynalik (qiyoslang: KTT da: *bağirdaq* – beshik bog‘i).

-čuq, -čük affiksi. KTT.24 da: *yančuq* (*yan* – “yon” so‘zidan) – to‘rva; MK da: *örčük* – o‘rama soch.

-qay, -ğay, -käy, -gäy affiksi. Hozirgi uyg‘ur.: *täskäy* (*täris-käy*), *küngäy*; o‘zb.: *terskäy, küngäy; quzğay*.

-duz, -düz / -tuz, -tüz affiksi. QB da: *yulduz* (qiyoslang, taqlidiy so‘z: *yalt-yult*), *kündüz*.

2. Fe'ldan ot yasovchi qo'shimchalar. Bular quyidagilardir:

-q, -k / -ğ, -g affiksi. Ko'k turk bitiglarida: *otlaq* – o'tloq, *töşäk* – to'shak; *qapığ* – eshik, darvoza (QB da: *qapuğ*), *körüg* – kuzatuvchi, josus; QB da: *kečik* – kechuv joyi, *tiläk* – tilak, *yöläk* – yordamchi, *bezäk* – bezak, *tapuğ* – xizmat, *bilig* – bilim, *aytiğ* – savol; MK da: *qışlağ* – qishloq, *yaylağ* – yaylov, *suwlağ* – suv toshgan yer, *tariğlağ* – ekinzor, *quşlağ* – qushlar makoni, *tutuğ* – garov, *qonuq* – mehmon; AH da: *qiliq* – odat; *ölüg* – o'lik, *tirig* – tirik. Taf. da: *sınağ* – sinov, *soruğ~soruq* – so'roq, *bičaq* – pichoq.

Navoiyning yozishicha, mazkur qo'shimchani mahal va makonga qo'shib, bir fasl yo bir amrga mansub qilurlar. Andoq-ki: *qışlaq, yaylaq, awlaq, quşlaq* (ML.178).

Yoki yana solishtiring, hozirgi o'zb.: *qışlaq, yaylaw* (<*yayla-ğ/q*; *yay* – “ko'klam”, *yaylağ* – “ko'klamni o'tkazadigan yer” ma'nosida). Bu so'zlarning qadimgi matnlarda qo'llanilishiga e'tibor bering: *Talim qara quşman, yaşil qaya yaylağim, qizil qaya qışlağim-ol.* – Yirtqich burgutman, yashil qoya yozni o'tkazar yerim, qizil qoya qishlar yerimdir (İB.51).

-m affiksi. QB da: *alim* – olim, *berim* – berim; MK da: *aqim* – oqim, *sağim* – sog'im, *tizim* – tizim, *bog'*, *bičim* – bichim, *ölüm* – o'lim. Hozirgi uyg'ur.: *qatlam, aldam* – aldov, *bağlam, uqum* – tushuncha, *kiyim, ösüm* – o'sish.

-maq, -mäk affiksi. MK da: *čaqmaq* – chaqmoq, *qismaq* – petlya.

-qin, -ğin / -qun, -ğun, -kin, -gin / -kün, -gün affiksi. MK da: *tutğun* – tutqin, *qačğin* – qochqin. Hozirgi o'zb.: *basqin, taşqin, yangin, učqun, yalqin, köčkin, sürgün, epkin.*

-qan, -kän / -ğan, -gän affiksi. Hozirgi uyg'ur.: *tuqqan* – tug'ishgan, *qapqan, čeqilğan* – chaqmoq.

-qič, -ğič, -kič, -gič / -quč, -guč, -küč, -güč affiksi. Buyum, narsa, qurol, yarog' otini yasaydi. Ko'k turk bitiglarida: *ačquč* – ochqich, kalit; MK da: *bičğuč* – qaychi. Hozirgi o'zb.: *qirğič,*

o'cirg'ič (<o'čurğuč>); uyg'ur.: basquč, qirğuč, körsätküč, yälpigüč.

-qaq, -ğaq, -käk, -gäk affiksi. QB da: *yatğaq* – qorovul, *turğaq* – soqchi; MK da: *orğaq* – o'roq, *turğaq* – sir oluvchi qo'shin, *tirsgäk* – tirsak.

-ma, -mä affiksi. MK da: *tügmä* – tugma, *süzmä* – suzma, *kesmä* – soch kesmasi. Hozirgi o'zb.: *surma, qatlama, süzmä*.

-qu, -ğu / -kü, -gü affiksi. MK da: *bičğu* – pichoq, *süpürgü* – supurgi, *külgü* – kulgu; QB da: *yegü* – yegulik, *kedgü* – kiyim. Taf. da: *bičqu* – qilich.

Shu o'rinda *közü* so'zining yasalishiga e'tibor qilaylik. Bu so'zda *-gü* qo'shimchasi ot(*köz*)dan ot yasagan. Aslida u fe'l o'zagidan ot yasovchi qo'shimchadir. Aftidan, bu o'rinda o'zak *köz* (ot) emas, *kör-* (fe'l) bo'lgan bo'lvi kerak: *kör->köz->köz-gü>közü*. Qiyoslang, İB. da: *közünü* – ko'zgu, oynak.

-n affiksi. MK da: *aqin* – sel, *yigin* – yig'in, *ekin* – ekin, *egin* – yelka, kift, *boğun* – bo'g'un; QB da: *tügün* – tugun. Hozirgi uyg'ur.: *eqin* – sel, *jigin*; o'zb.: *yigin, otun, quyun, tügün, kelin*.

Ushbu affiks joy, makon otini ham yasaydi: *qorğan* (*qor-ğa* – “qo'ri, himoya qil” so'zidan) – qo'rg'on. Yoki, solishtiring: *Qazan* (<*Qaz-ğa-n*) (*qaz-ğa* – “g'alaba qozon” so'zidan) – shahar nomi, Qozon. Lekin “idish” anglamidagi *qazan* so'zining o'zagi *qaz-* fe'lga bog'lanadi. Qiyoslang: hozirgi o'zb.: *qazimaq, qaziq* ham shu asosdan.

-č affiksi. QB da: *qilinč* – qilmish, fe'l-atvor, *saqinč* – eslash, *sewinč* – sevinch; MK da: *ötünč* – qarz, *urunč* – pora, *ökünč* – o'kinch; AH da: *sökünč* – so'kinch; Huast. da: *yükünč* – yukunch (*yükün-* “yukunmak, sig'inmoq, topinmoq” fe'lidan).

-š affiksi. MK da: *uruš* – urush, *toquš* – jang, kurash, *čiqiš* – foyda, *kečiš* – kechuv; QB da: *alqış* – olqish (*alqa* – “maqta” so'zidan), *qarğış* – qarğ'ish (*qarğa-* so'zidan), *söküş* – so'kish; AH da: *ülüš* – hissa.

-*man*, -*män* affiksi. MK da: *sığman* – uzumni siqadigan vaqt, *sökmän* – alp, qahramon. Hozirgi turk.: *öğretmen* – o‘qituvchi; o‘zb.: *bilärmän*, *taparman-tutarman*.

-*ğa*, -*gä* affiksi. MK da: *bilgä* – donishmand, olim, hakim, *ögä* – aqlli odam, bilimdon.

-*wul*, -*wül* affiksi. Navoiyning yozishicha, ushbu qo‘shimcha ko‘magida bir muabbir va bir maxsus sifatga tayin qilurlar-ki, sultonlarning xoh bazm asbobi uchun, xoh bazm jihoti uchun mo‘tabardir. Andoq-ki: *hiräwül*, *qarawul*, *čandawul*, *yaňawul*, *sözäwül*, *tapawul*, *kitpäwül*, *yasawul*, *bökäwül*, *šığawul*, *daqawul* (ML.178). KN da: *harawul*, *čandawul*. Qiyoslang, hozirgi o‘zb.: *qarawul*. Yoki xalq ertaklarining *böri bäkäwül ekän*, *tülki yasawul ekän* boshlamasini eslang.

-*sıq*, -*sik* / -*sığ*, -*sig* / -*suq*, -*sük* / -*suğ*, -*süg* affiksi. Ko‘k turk bitiglarida: *kün toğsuq* – kun chiqar (Sharq), *kün batsıq* – kun botar (G‘arb). Qiyoslang, MK da: *kün toğsuğ*, *kün batsığ*.

-*t* affiksi. MK da: *ögüt* – nasihat, pand.

-*qa*, -*kä* affiksi. Bu affiks hashorat otlarida uchraydi. KTT. da: *sarinčqa*, kitobda qayd etilishiga ko‘ra, turkmanchada *čekirgä* ham deyilgan (qiyoslang, hozirgi o‘zb.: *čigirtkä*), *qumursqa*, *qasirtqa* – kana.

-*wáč*, -*wäč* / -*ğáč*, -*gáč* affiksi. MK da: *sanduwač* – bulbul (solishtiring, o‘zb. shevalarida *sannaqčï* – oqin, xalq qo‘shiqchisi). Hozirgi o‘zb.: *qaldırğáč*.

Ko‘plik

Turkiy tillar tarixida ko‘plikning grammatik ko‘rsatkichlari, asosan, quyidagilar:

1. Ko‘plikning -*lär*, -*lar* qo‘shimchasi. MK da: *bilgälär* – donolar, *alplar* – pahlavonlar, *qapuğlar* – eshiklar. Yoki Huast. da: *yaruq tänrilär* – yorug‘ tangrilar, *ariğ dintarlar* – pokiza rohiklar.

Hozirgi o‘zbek adabiy tilining uslubiy talablariga ko‘ra otlardan oldin ularning son ko‘rsatkichi keltirilsa, otga *-lar* qo‘shimchasi qo‘shilmaydi. Qadimgi turkiy tilda esa bunday o‘rinlarda ham otlarga ko‘plik affiksi qo‘shilishi mumkin. Masalan, “Oltun tusli yorug‘” asarida: *iki i‘çiläri* – ikki akasi, *üç tiginlär* – uch shahzoda, *iki tigitlär* – ikki shahzoda, *yeti enükläri* – (barsning) yetti bolasi.

2. Yozma yodgorliklar tilida ko‘plik *-n* qo‘shimchasi bilan ham yasalgan. Masalan, QB da: *türkän* – turklar, *erän* – erlar, mardlar. MK da: *oğlan iğlaşdı* – bolalar yig‘lashdi, *erän alpı oqıştılar* – mardlar bir-birlarini chorladilar. Yodgorliklarda oğlan va erän so‘zlari birlik shaklida ham qo‘llanilgan: *oğlan suw tökdi* – o‘g‘lon suv to‘kdi (MK.II.27).

3. Qadimgi turkiy tilda rudiment holida ko‘plikning *-t* qo‘shimchasi ham uchraydi (Малов 1951,50–51). Bunday ko‘plik *-n* ning *-t* ga o‘zgarishi bilan hosil qilingan. Masalan, “Oltun tusli yorug‘” asarida: *tigin* – shahzoda, *tigit* – shahzodalar. Lekin asarda uning ko‘pligi *tiginlär~tigitlär* shakllarida ham qo‘llanilaveradi.

Bunday usul bilan yasalgan ko‘plikka yana bir misol: *tarqan* – tarxon (unvon), *tarqat* – tarxonlar.

4. Turkiy tillar tarixida ko‘plik *-z* affiksi bilan ham yasalgan. Bunga quyidagi so‘zlarni misol keltirish mumkin: *mejiz* – yuz, *köküz* – ko‘krak, *omuz* – yelka, *möñüz* – shox, *ağiz* – og‘iz (uning ikki chakakdan iborat ekanligi nazarda tutilgan).

Bunga *köz* so‘zini ham misol keltirish mumkin. Solishtiring: *kör* – fe‘l (*-r* – fe‘l yasovchi), *köz* (*-z* – ko‘plik qo‘shimchasi).

Asli bu so‘zlarga *-z* qo‘shilishi orqali “ikkilik, juftlik” nazarda tutilmoqda. Biroq, turkiy tilda “ikkilik” yo‘q. Biror narsaning bittasi birlikda, ikkinchisi qo‘shilsa, ko‘plikka aylanadi. “Ikkilik” – ko‘plik degani. Shunga ko‘ra *-z* affiksi, ikkilik, juftlik yasovchi emas, ko‘plik yasovchidir.

Biz va *siz* olmoshlaridagi *z* ham ko‘plik qo‘shimchasidir. S.Y. Malovning yozishicha, bu olmoshlar quyidagi usulda hosil bo‘lgan: *bi+si=biz* (men+sen=biz); *si+si=siz* (sen+sen=siz) (Малов 1951,51–52).

-z qo‘shimchasi fe’llarga qo‘shilib, ularning shaxs va sonini bildiradi. Masalan, tinglovchi birligi *bardiñ*, ko‘pligi esa *bardiñiz* bo‘ladi. Yoki, ko‘k turk bitiglarida tinglovchi birligi *bardiğ* shaklida qo‘llanilgan: *Qağaniñin sabin almatin yer sayu bardiğ*. – Xoqoningning so‘zini olmayin har yerga tarqab ketding (Ka.9). Buning ko‘pligi hozirgi ayrim turkiy tillarda (xususan, tatar tilida) – *bardiğiz*. Hozirgi o‘zb.: *bariñiñ keräk*, ko‘pligi – *bariñiñiz keräk*. Yoki: *keliñ* – *keliñlär* – *keliñiz*. *Keliñiz* so‘zidagi *-iñ* – hurmatni bildiradi, *-iz* esa ko‘plikni ifodalaydi.

Hozirgi o‘zbek tilida *siz* aslida tinglovchi ko‘pligidir. Biroq yoshi, martabasi ulug‘, hurmati bor kishilarga ham *siz* deb murojaat qilinadi. Tilimizda “sizlab gapir”, “senlab gapir” degan iboralar ham bor. Birinchisi hurmatni, keyingisi esa yaqinlikni, yosh va darajasi quyi kishilarga bo‘lgan murojaatni, kerak bo‘lganda salbiy ohangda hurmatsizlikni, hatto mensimay so‘zlashni ham bildiradi. Demak, hurmatning grammatik ko‘rsatkichlaridan biri so‘zning ko‘plik shaklidir. Tinglovchi va o‘zga ko‘pligini (*siz*, *ular*), otlardagi tinglovchilar va o‘zgalar egaligini (*sizniñ*, *ularniñ*), fe’llardagi tinglovchilar va o‘zga kishilarning harakat va holatini (ya’ni shaxs-sonni) bildiruvchi qo‘shimchalar, o‘rni bilan, hurmatni ham bildiradi. Masalan, *dadamlar*, *ayimlar* deganda ko‘plikni emas, ularga bo‘lgan hurmatni ifodaymiz. Nutq jarayonida hurmat shu qadar kuchliki, hatto hurmatga sazovor kishining ish-harakati va holatiga, unga tegishli narsalarga ham hurmatni bildiruvchi qo‘shimcha qo‘shib so‘zlanadi. Masalan: *Dada*, *avqatiñizni yeb aliñ* gapini olaylik. *Avqat* so‘zi otaga tegishli, shuning uchun unga hurmatni bildiruvchi *-iz* qo‘shimchasini qo‘shib *avqatiñiz* deyiladi. Keyingi *yeb al-* fe’li ham otaga

qarashli, shuning uchun u ham hurmat shaklida (*yeb aliñ*). Endi *Dadamlar işdän kelgänläridä avqatlariniñ işitib berdim* gapidagi hurmatga e'tibor beraylik. *Dadamlar* so'zidagi *-lar* otaga bo'lgan hurmatni bildiradi; *kelgänläridä* so'zi ham otaning harakati, shuning uchun ham u hurmat shaklida; *avqat* ham otaga tegishli, shundan kelib chiqib, unga ham *-lar* qo'shiladi. Endi *işitib berdim* so'zi menga tegishli; shu yerda gapdagi hurmat darajasi bir pog'ona pastga tushadi: unga *-lar* qo'shimchasi qo'shilmaydi.

Ko'plik shakli hurmatni ifoda etganligini Mahmud Koshg'ariy ham ta'kidlagan edi. Uning yozishicha, turklar sen so'zini kichiklarga, xizmatchilarga hamda so'zlovchidan daraja, martaba, yoshda quyi bo'lgan kishilarga nisbatan qo'llaganlar. O'zlaridan yuqori hurmatli kishilarni *siz* deganlar. O'g'uzlar esa, aksincha, kattalarga *sen*, kichiklarga *siz* deb qo'llaydilar. Ko'plikda ham shuni ishlatganlar (MK.I.326).

5. Qadimgi turkiy yodgorliklar tilida ko'plik *-ağut* qo'shimchasi bilan ham hosil qilingan degan qarashlar bor. Biroq bu qo'shimcha bilan yasalgan so'zlar ko'plikni bildirmaydi. Masalan, ST da: *alpağut* – pahlavon, *bayağut* – boyon.

Egalik

Otlarda bir so'zlovchining egalik belgisi *-m* affiksidadir: *başim*, *közüm*, *elim*. So'zlovchi ko'p kishi bo'lganda *-miz*, *-müz* qo'shimchasi qo'llaniladi: *başimiz*, *közimiz*, *elimiz*, *biligimiz*, *saqinčimiz*.

So'zning oxirgi bo'g'ini lablangan unlili bo'lganda ushbu qo'shimcha ba'zan *-muz*, *-müz* shaklida ham qo'shiluvi mumkin. Masalan, Huast. da: *muñumuz*, *köñülümüz*.

So'zlovchi o'zi to'g'risida so'z yuritganda, odatda, *özüm* deb ishlatadi va bunga qo'shimcha qilib ta'kidni kuchaytirish uchun ba'zan *bän* olmoshini ham qo'shib qo'llashi mumkin:

Kältürtim-ök türk bodunuğ Ötükän yärkä bän özüm bilgä Toñuquq. – Keltirdim ham turk xalqini O‘tukan yerga men o‘zim bilga To‘nyuquq (Ton.17).

Tinglovchi birligining egaligi -*η* qo‘shimchasi bilan hosil qilinadi: *bašij, közün, elij.*

Tinglovchi ko‘pligining egalik belgisi -*ηiz, -ηiz / -ηuz, -ηüz* dir: *bašijiz, közüniz, elijiz.*

O‘zga birligining egalik belgisi -*i (-si), -i (-si)* qo‘shimchasidir: *baši, közi, eli.*

Muhimi shundaki, “O‘g‘uzxoqon” dostonida egalikning o‘zga birligi lab unlisi bilan tugagan bo‘g‘inlarga -*u (-su), -ü (-sü)* shaklida ham qo‘shilib kelgan: *anağusu* – qiyofasi, *közü* – ko‘zi, *köküzü* – ko‘ksi, *üçägüsü* – uchalasi. Bunday fonetik xususiyat hozirgi turk tilida ham saqlangan.

O‘zgalar ko‘pligining egaligi qarashlilik ko‘pligiga birlikning egalik belgisini qo‘shib hosil qilinadi. Misoli: *sözläri.*

Klassik adabiyotda -*ηiz, -ηiz / -ηuz, -ηüz* qo‘shimchasi yolg‘iz ko‘plikni emas, o‘rni bilan, hurmatni ham bildiradi. Masalan, mahbubaga hurmat ayni qo‘shimcha bilan ifoda etiladi. Sak. da: *qadrinijiz, közlärinijiz, ğamzanijiz, boyunuz, zulfunuz.* Quyidagi baytga e’tibor bering:

Ğamzanijiz qan tökkäli qasd etsä har dam, ul zamän

La’lijizdin köp bolur Sakkäki:ğä jän minnatı (Sak.715).

“Kitob-i tarjumon-i turkiy”da ta’kidlanishicha, “qipchoq tili”da egalik *bu senij* (bu seniki), *bu munij* (bu buniki), *bu anlaruj* (bu ularniki), *bu bizüm* (bu bizniki), *bu sizij* (bu sizniki), *bu anij* (bu uniki), *bu menüm* (bu meniki) shaklida ifoda etilgan. Bu so‘zlardagi -*η / -m* qo‘shimchasi narsaning asl egasini (kimga qarashli ekanligini, kimga oid ekanligini) bildiradi (KTT.73).

Egalikning bu shakli hozirgi turk tilida ham qo‘llanilmoqda: *bu senindir, bu onlarindir, bu sizindir, bu bizimdir, bu benimdir.* Yoki, solishtiring, hozirgi o‘zb.:

menimčä (-im “men”ga emas, “mening fikrim”ga taalluqli, “fikir”ning “men”ga qarashli ekanligini bildiradi): *men(iy fikr)imčä*>*menimčä*. Yoki, yana bir misolni qiyoslang: *meniňča*. -niň qo‘shimchasi “men”ga tegishli, -čä esa “mening fikrim”ga tegishli. Bu o‘rinda egalik qo‘shimchasi -im qisqargan (<*meniň(fikrim)čä*>).

Turk tilshunosligida *benim evim, benim kitabim, ev benim, kitab benim* birikmalaridagi -im affiksi tamlama eki (qaratqich qo‘shimchasi) deb emas, balki *iyelik eki* (egalik qo‘shimchasi) deb ishlatiladi. Turk tilshunosligidagi talqinlarga ko‘ra *benim evim, benim kitabim* birikma holda kelsagina, isim tamlaması dir. -im affiksi funksional jihatdan tamlayan eki bo‘lib keladi. *ev benim, kitab benim* shaklida gapga aylanadi. -im ning olmoshga birikuv usuli ham tarixan *menimčä* so‘zidagi kabi kechgan.

E’tiborga sazovorlisi shundaki, yenisey bitiglarida *siz* olmoshiga ham uning kimga qarashlilikini bildiruvchi -im qo‘shimchasi qo‘shiladi: *sizim* “siz mening yaqinlarim” degan ma’no anglashiladi”: *Quyda qunčuyuma, sizim oğlumqa bökmädim*. – Uyda malikalarimga, siz (mening yaqinlar)im, o‘g‘limga to‘ymadim (E.14.2).

Hozirgi o‘zbek tilida tegishlilik, qarashlilik -niki qo‘shimchasi bilan hosil qilinadi: *meniki, seniki, uniki, bizniki, sizniki*. -m esa ba’zan she’riyatda, badiiy-ko‘tarinki uslubda qo‘llaniladi, xolos.

-niki tarkibidagi -ki tegishlilikni, mansublikni bildiruvchi (hozirgi grammatik asarlarda sifat yasovchi deya talqin etilmoqda) affiksdir. Qadimgi shakli: -qi, -gi, -ki, -gi. Qiyoslang, qadimgi turkiy tilda: *üzäki* – yuqorigi, *yayqi* – bahorgi. Hozirgi o‘zbek tilida: *qiški, yazgi, kečki, ertäki, aldingi, keyingi*. Bu misollarda: *qiški* – “qishga tegishli, qishga qarashli”, *yazgi* – “yozga tegishli, yozga mansub” degan ma’nolarni anglatadi va b. -niki tarkibidagi -ni esa qadimgi – *nii, -niň / -nuň, -nii* qo‘shimchasining qoldig‘idir. Bu

qo‘shimcha bilan yasalgan so‘zlarga *-qi*, *-gi*, *-ki*, *-gi* qo‘shilishi bilan u ham o‘zgarishga uchragan: *meniki* (<*meni*-*ki*).

Hozirgi o‘zbek tilida *bu*, *shu* ko‘rsatish olmoshlarining egalik qo‘shimchalarini olishi natijasida so‘z tarkibida fonetik o‘zgarish sodir bo‘lgan: *bunim*, *buni*, *bunisi*; *shunim*, *shuni*, *shunisi* so‘zlari tarkibidagi *-n*- tarixan ko‘rsatish olmoshlari (*bul*, *shul*)dagi *-l* bo‘lib, tilning rivojlanishi, grammatik qoidalarning qat’iylashuvi sababli *-n* ga aylangan va har uchala shaxs egalik affikslarini qo‘shishda yana tiklangan.

Kelishik

Kelishik otli so‘z birikmalarida bosh so‘z bilan ergash so‘zning, egasi ot bo‘lib kelgan gapda esa ega(ot)ning kesim bilan moslashuvi, kelishuvidir. Kelishikda so‘roq otga beriladi. Masalan, *kimni?*, *kimga?*, *kimdan?* singari. Bu so‘roqlarga berilgan javob kelishik qo‘shimchalarini oladi.

Kelishik kategoriyasi turkiy tillarning bosh qonuniyatlaridan biridir. Tilning tarixiy taraqqiyoti davomida tilimizning ichki qonuniyatlari, o‘zgarishi oqibatida uning soni ba’zan o‘zgarib ham turgan. Hozirgi tilshunoslikda ularning soni nechta ko‘rsatilayotganidan qat’i nazar, kelishik kategoriyasi turkiy tillarda burundan bor, bundan keyin ham saqlanib qoladi.

Kelishik qo‘shimchasi o‘zbek tilida ot, otlashgan so‘zlar, barcha ism guruhiga qo‘shila oladi. Ot, sifat, son, olmoshni ism guruhi deganimiz bilan har birining o‘ziga yarasha grammatik belgisi bor. Hech qachon bir turkumga tegishli kategoriya ikkinchisiga o‘tib qo‘ya qolmaydi. Son, sifat, olmosh asl holatida otga xos qo‘shimchalarni ololmaydi. Gapda avval ot o‘rnini egallaydi, ot to‘nini kiygandan keyingina, uning vazifasini bajarish huquqini oladi va o‘z qurshovida boshqa so‘zlarga ot singari ta’sir eta boshlaydi.

Qadimgi turkiy tilda kelishiklar soni yettita. Ularning turlari va qo‘shimchalari quyidagichadir:

1. Bosh kelishik: maxsus qo‘shimchasi yo‘q; otning bosh ko‘rinishi nazarda tutiladi.

2. Qaratqich kelishigi: *-niñ, -niñ / -nuñ, -nüñ; -iñ, -iñ / -uñ, -üñ*.

3. Jo‘nalish kelishigi: *-qa, -kä / -ğa, -gä; -a, -ä; -ğaru, -gärü / -qaru, -kärü; -ğar, -gär / -qar, -kär; -ru, -rü; -ra, -rä*.

4. Tushum kelishigi: *-ğ, -g (-iğ, -ig / -uğ, -üg); -n; -ni, -ni; -i, -i*.

5. O‘rin-payt kelishigi: *-da, -dä / -ta, -tä*.

6. Chiqish kelishigi: *-dan, -dän / -tan, -tän / -din, -din / -tin, -tin / -dun, -dün; -da, -dä / -ta, -tä*.

7. Vosita kelishigi: *-n (-in, -in / -un, -ün)*.

Qaratqichning asl ma‘nosi “qaratuvchi” degani. U egalik, maxsuslik, bir narsaning ikkinchi narsaga yo kimsaga tegishli ekanini bildiradi.

Qadimgi turkiy tilda qaratqich belgisi *-niñ, -niñ / -nuñ, -nüñ bilan birga -iñ, -iñ / -uñ, -üñ* dir.

Qaratqich ba‘zan belgisiz ifodalanishi ham mumkin. Masalan: *Körüg sabī antağ*. – Kuzatuvchining so‘zi shunday (Ton.9).

Jo‘nalish kelishigi ish-harakat yoki holatning kimsa yo narsa tomon yo‘nalishini bildiradi. Uning asl ma‘nosi “yo‘nalish” degani.

Eskida jo‘nalish kelishigining qo‘shimchasi ham bir necha xil bo‘lgan. Qadimgi turkiy tilda jo‘nalishning *-qa, -kä* varianti ustun edi. Urxun yodgorliklarida jo‘nalishning *-ğa, -gä* varianti o‘rnida ham *-qa, -kä* qo‘llanilgan: *tağqa* – toqqa, *qapiğqa* – qopig‘qa, *yerkä* – yerga, *ögüzkä* – daryoga. Jo‘nalishning *-ğa, -gä* varianti yenisey yodgorliklaridagina qo‘llanilgan: *qunčuyimğa* – bekachimga, *edgügä* – ezguga.

Yodgorliklar tilida jo‘nalishning *-ğaru, -qaru, -gärü, -kärü* qo‘shimchasi keng qo‘llanilgan: *oğuzğaru* – o‘g‘uzga, o‘g‘uz

tomon, *yoq(q)aru* – yuqoriga, *ilgärü* – ilgariga, *ebgärü* – uyga. Masalan, To‘nyuquq bitigida: *Öndän qağanğaru sü yorilim, tämis.* – Sharqdan xoqonga lashkar yo‘llaylik, debdi (Ton.29). *Tabğaçğaru Qonî sähünüg idmis, Qitañğaru Toñra Sämig idmis.* – Tabğ‘achga Qo‘ni sangunni yuboribdi, Qitanga To‘ngra Semni yuboribdi (Ton.9).

Jo‘nalishning *-a (-ya), -ä (-yä)* affiksi: *qağanima* – xoqonimga, *bodunuma* – xalqimga, *qanīña* – xoningga, *inimä* – inimga, *biriyä* – o‘ngga, *yiraya* – so‘lga. *Qağanima ötünüp sü ältidim.* – Xoqonimga o‘tinib, lashkar eltdim (Ton.18).

-ru, -rū affiksi bilan ifodalangan jo‘nalishning misoli: *añaru* – unga qarab. *-ra, -rä: tašra* – sirtga, tashqariga, *ičrä* – ichga, ichkariga.

Eng eski yodgorliklar tiliga xos bo‘lgan *-ğaru, -qaru, -gärü, -kärü* belgisining qoldiqlarini hozirgi o‘zbek tilida ham uchratamiz. Hozirgi *tašqari, yuqari, içkäri, teskäri* so‘zlaridagi *-qari, -käri* qadimgi jo‘nalish qo‘shimchasining qoldiqlaridir (<*taš-qaru, yuq-qaru, içkäri, ters-käri*). Lekin u hozirgi tilimizda o‘z vazifasini yo‘qotib, o‘zi birikkan so‘zga qo‘shilib ketgan. Bu so‘zlar ayni holatida jo‘nalish ma‘nosini anglatadi. Ular tarkibidagi qaratqichning qadimgi ko‘rsatkichi o‘z vazifasini yo‘qotganligi sabab so‘zlashuvda ularga jo‘nalishning hozirgi ko‘rsatkichini qo‘shib ham, qo‘shmay ham qo‘llash mumkin: *tašqari cıqdı – tašqarigä cıqdı, içkäri kirdi – içkärigä kirdi, teskäri ögirildi – teskärigä ögirildi* singari.

Tushum kelishi ish-harakat va holatning otga (kimsa yo narsaga) tushganligini, harakat va holatning tushumini bildiradi. Masalan, *Kimni ko‘rding?* degan so‘roqqa *Ulug‘bekni* deb javob qaytarilganda *ko‘rmak* fe‘lining *Ulug‘bekka* kelib tushganligi anglashiladi.

Qadimgi turkiy tilda tushum kelishigining *-n; -nī, -ni; -i, -i* affikslari bilan bir qatorda *-ğ, -g (-iğ, -ig / -uğ, -üg)* affiksi ham keng qo‘llanilgan: *bodunuğ* – xalqni, *süg* – lashkarni, *tašığ* –

toshni, *isig* – ishni. Masalan, To‘nyuquq bitigida: *Türk Bilgä qağan türk sir bodunuğ, oğuz bodunuğ igidü olurur.* – Turk Bilga xoqon turk sir xalqini, o‘g‘uz xalqini boshqarib turibdi (Ton.62). *Altun yişig aša kältimiz, Ärtis ögüzüg kăcä kältimiz.* – Altun yishni oshib keldik, Ertish daryosini kechib keldik (Ton.37).

Bitiglardan misollar keltiramiz: *Elligig elsirätimiz, qağanliğığ qağansiratdimiz, tizligig sökürtimiz, basliğığ yüküntürtimiz.* – Davlatlini davlatsizlantirdik, xoqonlini xoqonidan judo qildik, tizzasi borni cho‘ktirdik, boshi borni yukuntirdik (K.18). *Türgäs bodunuğ uda basdimiz.* – Turgas xalqini qo‘qqisdan bosdik (K.37). *Çiğañ bodunuğ bay qiltim, az bodunuğ öküş qiltim.* – Qashshoq xalqni boy qildim, oz xalqni ko‘paytirdim (Ka.10). *Otuğ udğuç birlä öcürmä.* – O‘tni alanga bilan o‘chirilmaydi (MK.I.187).

-n qo‘shimchasining misoli: *Yabğusin, šadin anta ölürti.* – Yabg‘usini, shadini o‘sha yerda o‘ldirildi (Ton.41–42).

O‘rin-payt kelishigi ish-harakat va holatning yuz bergan o‘rnini bildiradi. Uning qo‘shimchasi *-da, -dä / -ta, -tä* dir: *qağanta* – xoqonda, *tagda* – tog‘da, *eldä* – elda.

Maqolda shunday kelgan: *Ağilda oğlaq tuğsa, ariqda öti ünär.* – Og‘ilda buzoq tug‘ilsa, ariqda o‘ti unadi (MK.I.96).

Chiqish kelishigini ifodalash uchun *-dan, -dän, -dän, -din, -tan, -tän, -tin, -tin, -dun, -dün* bilan bir qatorda *-da, -da / -ta, -tä* ham qo‘llanilgan.

Ko‘k turk bitiglarida: *Türgäs qağanta körüg kälti.* – Turgash xoqondan (sir bilish uchun jo‘natilgan) ko‘ruvchi keldi (Ton.29).

Qadimgi turkiy tilda hozirgidan farqli holda yettinchi – vosita kelishigi ham qo‘llanilgan. Uning asl ma‘nosi ish-harakat va holatning biror narsa, biror vosita ko‘magida yuzaga chiqqanligini bildiradi. Bu kelishik belgisi *-n* bo‘lib, o‘zak-negizning fonetik-fonologik tabiatiga bog‘liq ravishda *-in, -in / -un, -ün* shakllariga ega bo‘ladi. Matnlardan misollar: *Süçig*

sabīn, yīmšaq aġin arip, iraq bodunuġ anča yaġutir ermis. – Shirin so‘zi bilan, nafis ipakligi bilan avrab, yiroq xalqni shunday yaqinlashtirar ekan (Ka.5); *Tabġaç bodunqa beglik uri oġlīn qul bolti, silik qiz oġlīn kūn bolti.* – Tabġ‘ach xalqiga bek bo‘ladigan o‘g‘il bolasi bilan qul bo‘ldi, suluv qiz bolasi bilan cho‘ri bo‘ldi (K.7); *Todunčsuz uwutsuz suq yäk üçün saqinčīn sözīn qilinčīn y(ä)mä közin körüp qulqaqin äsidip tilin sözlöp äl(i)gin sunup adaqin yorip ürkä üzüksüz ämgätir-biz.* – To‘ymas, uyatsiz, suq iblis uchun xayol qilib, so‘z bilan, ish bilan, yana ko‘z bilan ko‘rib, quloq bilan eshitib, til bilan so‘zlab, qo‘l bilan sunub, oyoqda yurib, (besh tangri yorug‘ini) uzluksiz azoblaymiz (Huast.144–147); *Quš qanatīn, er atīn.* – Qush qanoti bilan, er oti bilan (kuchli) (MK.I.70); *Aš tatiġi tuz, yuġrīn yemäs.* – Oshning toti tuz bilan, lekin laganda quruq tuzning o‘zini yeyilmaydi (MK.III.38).

Qadimgi yozma yodgorliklar tiliga xos bo‘lgan vosita kelishigining qoldiqlari hozirgi o‘zbek tilida ham uchrab turadi. Jumladan, *qīšīn-yazīn, ertän* so‘zlari tarkibidagi *-n, -in* vosita ma‘nosini anglatadi. Ularni ko‘makchilar bilan almashtirib qo‘llash mumkin: *qīši bilän, yazi bilän, qīš boyi, yaz boyi; ertä bilän.* Yoki *ačīn-toqīn, yüpün* so‘zlari tarkibida ham vosita kelishigining ko‘rsatkichi saqlangan.

XIV–XV asrlarga kelib, turkiy tilda kelishiklar soni bittaga qisqardi. Qadimgi yodgorliklar tilida ko‘p qo‘llanilgan vosita kelishigi bu davrda uchramaydi. Uning vazifasini o‘rin-payt kelishigi va *birlä~bilä~ilä, boyi* singari ko‘makchilar bajara boshladi.

Shuningdek, eski o‘zbek tilida boshqa kelishiklar tizimida ham o‘zgarish sodir bo‘ldi. Masalan, tushum kelishigining qadimgi *-ġ, -g (-iġ, -ig / -uġ, -üġ)* affiksi iste‘moldan chiqdi. Qaratqichning qadimgi *-ġaru, -qaru, -gärü, -kärü; -ġar, -qar, -gär, -kär; -ru, -rü; -ra, -rä* ko‘rsatkichlari ham keyingi davrlarda uchramaydi.

Urxun-enisey bitiglarini, “Qutadg‘u bilig” asari, “Devonu lug‘atit turk”da chiqish kelishigi ba‘zan *-da, -da / -ta, -tä* affiksi bilan ham ifoda etilgan. Eski o‘zbek tilida chiqish kelishigi bu shaklda uchramaydi.

Shu o‘rinda Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” va hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi kelishik shakllarini salishtirib ko‘raylik:

Kelishiklar	“Qutadg‘u bilig”da	Hozirgi o‘zbek adabiy tilida
1. Bosh k.	-	-
2. Qaratqich k.	<i>-niŋ, -niŋ, -nuŋ, -nüŋ; -iŋ, -iŋ, -uŋ, -üŋ</i>	<i>-niŋ, -niŋ</i>
3. Jo‘nalish k.	<i>-qa, -ğä, -kä, -gä; -a, -ä; -gärü; -gär; -ru, -rü; -ra, -rä</i>	<i>-gä (-qa, -kä)</i>
4. Tushum k.	<i>-ğ, -g (-iğ, -ig, -uğ, -üg); -n; -ni, -ni; -i, -i</i>	<i>-ni, -ni</i>
5. O‘rin-payt k.	<i>-da, -dä / -ta, -tä</i>	<i>-da, -dä (talaffuzda: -ta, -tä)</i>
6. Chiqish k.	<i>-dan, -dän / -dän, -din / -tan, -tän / -tän, -tin / -dun, -dün; -da, -da / -ta, -tä</i>	<i>-dan, -dän (talaffuzda: -tan, -tän)</i>
7. Vosita k.	<i>-n (-in, -in / -un, -ün)</i>	

Otlarda jins

Turkiy tillarda rod kategoriyasi yo‘q, lekin jins bor. Jins inson va boshqa jonzodlarga xos. Jinsning grammatik ko‘rsatkichi (qo‘shimchasi) yo‘q. So‘zning ma‘nosiga qarab kishi yo jonzodning jinsini ajratish mumkin. Insonlarda “erkak va xotin (ayol)”, hayvonlarda “erkagi – urg‘ochisi (tishisi)”, qushlarda “nari va modasi”, parrandalarda “xo‘rozi va makiyoni” deyiladi. Tilimizda yana har birining o‘z oti bor. Sudraluvchilar, hasharotlar va suv hayvonlarining harakati, qiliqlariga qarab, ularning jinsini aniqlash mumkin bo‘lsa-da,

ularga ot qo'yilmagan: "erkagi yo urg'ochisi" deb qo'ya qolamiz.

Qadimgi turkiy tilda *ijän* – tuyaning urg'ochisi. Mahmud Koshg'ariy bunga misol qilib shunday maqol keltirgan: *İjän ijräsä, botu bozlar*. – Ingan (ya'ni urg'ochi tuya) ingrasa, bo'tu (ya'ni erkak tuya) bo'zlaydi (MK.I.142). Urg'ochi tuyaning boshqa bir oti – *tetir* (MK.I.342). Erkak tuyani esa *buğra* deyilgan. Mahmud Koshg'ariyning yozishicha, *Buğraxan* ismi ham shundan olingan (MK.I.397).

Kul tigin bitigida *urı oğul, qız oğul* so'zlari ishlatilgan. Ushbu misollardagi *urı* – "o'g'il" degani, *oğul* esa "farzand" ma'nosida. "O'g'uzxoqon" dostonida *erkäk oğul* deydi, bu so'z "o'g'il bola; o'g'lon" degan ma'noni beradi. Hozirgi o'zbekchadagi *oğil bala, qız bala* ham ayni ma'nodadir (*bala* – "farzand" degani). Yoki yana qiyoslang, hozirgi o'zb.: *erkäk kişi, xatın kişi*. Bu o'rinda *kişi* – "inson, odam" ma'nosini anglatadi.

İB da: *erkäk yont* – erkak ot, *erkäk buzağu* – erkak buzoq, *tetir buğra* – erkak tuya. ODDa: *erkäk böri* – erkak bo'ri.

RQ da: *er oğlan* – o'g'il bola, *qız oğlan* – qiz bola, *tişi tewä* yoki *ijän* – urg'ochi tuya, *erkäk bota* – er bo'ta.

İB dan bir o'rnak keltiramiz: *Aq bisı qulunlamış, örün ingäni butulamış, qunçuy urılanmış*. – Oq biyasi qulun tug'ibdi [qulunlabdi], oq ingani bo'ta tug'ibdi [bo'talabdi], malika o'g'il tug'ibdi. MK da: *inäk buzağuladı* – sigir buzoq tug'di.

SIFAT

Yozma yodgorliklar tilida morfologik usulda sifatlar otlar va fe'llardan yasalgan.

1) Otdan sifat yasovchi qo'shimchalar:

-liq, -liğ, -lik, -lig / -luq, -luğ, -lük, -lüg affiksi. Huast. da: *adaqliğ* – oyoqli, *ayığ qilinçliğ* – gunohkor, *ağuluğ* – og'uli, zaharlangan, zaharli, *äksüklüg* – gunohkor, aybdor, nuqsonli, *butluğ* – butli, oyoqli, *küclüg* – kuchli; QB da: *yarağliğ* –

yaroqli, *owutluğ* – andishali, *uquşluğ* – zakovatli, *biliglig* – bilimli, *erklig* – erkli, erkin, *türlüg* – turli, har xil, *ünlüg* – mashhur, taniqli.

“Kitob-i tarjumon-i turkiy”da qayd etilishiga ko‘ra, bu qo‘shimcha “qipechoq tili”da *-lu*, *-lü* shaklida qo‘llangan: *atlu* – otlı, *eşäklü* – eshakli, *mallu* – molli, *tewälü* – tuyali, *saqallu* – soqolli (KTT.72).

-siz, *-siz* / *-suz*, *-süz* affiksi. QB da: *yaraqsiz* – yaroqsiz, *tubsuz* – tubsiz; KTT da: *atsiz* – otsiz, *tewäsiz* – tuyasiz, *eşäksiz* – eshaksiz, *susiz* – suvsiz, *malsiz* – molsiz, *saqalsiz* – soqolsiz, *etmäksiz* – nonsiz.

-qi, *-ki* affiksi. Otlarga qo‘shilib, tegishlilik, qarashlilik ma‘nosidagi sifat yasaydi. MK da: *ozaqi bilgälär* – burungi donishmandlar, *qutqi er* – xushmuomala kishi, *ewdäki taqağu* – uydagi tovuq; AH da: *ozaqi masal* – qadimgi maqol. Qiyoslang, hozirgi o‘zb.: *qışki*, *yazgi*, *ertäki*, *keçki*.

Hozirgi o‘zbek tilida ushbu qo‘shimcha fe’llarga qo‘shilib belgi, xususiyatni bildiruvchi sifatlar hosil qiladi: *oynaqi*, *vaysaqi*.

-çil, *-çil* affiksi. MK da: *yamğurçil yer* – yomg‘irchil yer, *tüpçil yer* – sershamol yer, *igçil* (*ig* – “kasal” so‘zidan) – kasalmand.

-saq, *-säk* affiksi. QB da: *bağirsaq* (*bağir* – “bag‘ir, yurak” so‘zidan) – mehribon, *uluğsaq* – ulug‘vor.

-siğ, *-sig* affiksi. QB da: *qulsig* – qulsifat, *begsig* – beksifat, *ersig* – javonmard.

2) Fe’ldan sifat yasovchi qo‘shimchalar:

-qir, *-ğir* / *-qur*, *-ğur*, *-kir*, *-gir* / *-kür*, *-gür* affiksi: *uyğur* (*uy* – “bir, ittifoq” so‘zidan. Qiyoslang: *süt uyidi* ~ *süt uwidi*). Hozirgi o‘zb.: *tapqir*, *çapqir*, *uçqur*, *çonqir* (<*çonqur*), *keskir*, *otkir* (<*otkür*), *sezgir*.

-qin, *-ğin* / *-qun*, *-ğun*, *-kin*, *-gin* / *-kün*, *-gün* affiksi. Hozirgi o‘zb.: *turğun*, *uyğun* (*uy* – “bir, yagona” so‘zidan), *joşqin*, *xārgin*.

-ğ / -q, -g / -k affiksi. IB da: *yuruq* – yorug‘, ravshan; QB da: *quruğ* – qurug‘, bo‘sh, *uduğ* – uyg‘oq; AH da: *acığ* – achchiq, *yumşaq* – yumshaq, *süçüg* – shirin.

-qaq, -kāk / -ğaq, -gāk affiksi. Hozirgi o‘zb.: *yapişqaq*, *tirişqaq*, *tayğaq*, *uyuşqaq*.

-nč affiksi. To‘nyuquq bitigida: *bulğanč* – bulg‘angan, parokanda (xalq), *tarqanč* – tarqoq (xalq).

-ri, -ri affiksi. Ko‘k turk bitiglarida: *egri*. Hozirgi o‘zb.: *toğri* (*toğ* – “tik” so‘zidan), *ayri*, *egri*, *bügrü* (<*bükri*).

-qaş, -kāş affiksi. Hozirgi o‘zb.: *ayqaş* (*ay* – “bo‘lak” so‘zidan. Chog‘ishtiring: *ayri*, *ajra* so‘zlari ham shu o‘zakdan), *uyqaş* (*uy* – “bir, umum” so‘zidan), *čalkāş*. Chog‘ishtiring, *ayaqdan čaldı*, *ayağini čaliştirib otirdi* birikmalaridagi *čal* ham ayni o‘zakdan.

-l affiksi. MK da: *tükäl* – tugal, *qizil* – qizil, *yaşil* – yashil.

-čig, -čig affiksi. *Quş balası qusinčig, it balası oxşančig*. – Qush bolasi yirganchiq, it bolasi o‘xshanchiq (MK.III.250).

-din, -din affiksi. Hozirgi o‘zb.: *aydin*.

-un, -ün affiksi. QB da: *tolun* – to‘lin (oy), *tüzün* – to‘g‘ri, chin.

Sifatlarda daraja ham bor. Qadimgi turk yozma adabiy tilida qiyosiy daraja *-raq*, *-rāk* affiksini qo‘shish yo‘li bilan hosil qilinadi. Masalan, QB da: *örürāk* (yuqoriroq), *yuruqraq* (yorug‘roq).

Orttirma darajani bildiruvchi “juda” ma’nosida *edi~edi* so‘zi qo‘llaniladi. Masalan, “Qutadg‘u bilig”da: *Eđi kečki sözol masalda kelir*. – Bu ta’birda keladigan juda eski so‘zdir (QB.107). *Eđi yaqşı aymış aziğliğ kür er*. – Juda yaxshi aytibdi oziqli, jasur kishi (QB.279).

Yodgorliklarda belgining ortiqligi yoki kamligini bildiruvchi vositalar ham bor. Belgining ortiqligi so‘zning birinchi bo‘g‘iniga [p] tovushini qo‘shib, uni takrorlash yo‘li bilan hosil qilingan. Masalan, “O‘g‘uzxoqon” dostonida: *apaq*, *qıp-qizil*, *qap-qara*.

SON

Sonlar kimsa yoki narsalarning sanogʻini, sirasini, chamasini, toʻdasini bildiradi.

Eski turkiy tilda “sanoq”ni *saqiš* deyilgan. Bitiglarda *san saqiš* atamasi ham uchraydi, bu “son sanogʻi, hisob” maʼnosini bildiradi. Bu soʻz ayrim joy otlari tarkibida hozir ham uchrab qoladi. Masalan, Toshkentning Eski shaharida *Saqičman* degan mahalla bor. Ushbu toponim shunday yasalgan: *saqiš* (sanoq) soʻzidagi [š] tovushi [č] ga aylangan; *-man* – kishi oti yasovchi qoʻshimchadir. Chogʻishtiring, hozirgi oʻzb.: *taparman-tutarman*. Yoki turkchada: *öğretmen* – “oʻqituvchi”. Demak, *saqičman* (<*saqišman*) soʻzi “sanoqchi, hisobchi” degan maʼnoni bildiradi. Oʻtmishda bu soʻz lavozimlardan birini anglatar edi. Chamasi, xon saroyida yoki davlat idoralarida hisob-kitob ishlari bilan shugʻullanuvchi kishi shu mahallada yashagan, mahallaning oti ham shundan kelib chiqqan boʻlishi kerak.

Turkiy tillar tarixida sanoqning kelib chiqishi kishining oʻzidan boshlangan. Toʻgʻrirogʻi, kishi oʻz barmoqlarini sanash orqali sonlarga ot qoʻygan. Eʼtibor qaratadigan boʻlsak, oʻngacha boʻlgan sonlarning kelib chiqishi, ularning tub, lugʻaviy anglami kishi barmoqlarining oti, oʻrni yoki holati bilan bogʻlanadi. Masalan, *bir* soni bosh barmoq (xalq tilida *bašmaldaq*)qa bogʻlanadi. *Ikki* undan keyingi (bosh barmoqdan keyingi ilk barmoq); *üč* – qoʻlning eng uchida joylashgani uchun shunday atalgan va b. Oʻngacha boʻlgan sonlarning atalishini etimologik jihatdan oʻrganib chiqilsa, bu fikr oʻz tasdigʻini topadi. Bu hodisa turkiy tillarda son turkumining kelib chiqishi, eng muhimi, turkiy tillarning tarixiy ildizlari kishilik jamiyatining ilkin chogʻlariga, tilning yuzaga kelish paytlariga ildiz otganidan belgi beradi. Demak, son turkumiga kiruvchi soʻzlarimiz bizga jamiyatining ilkin, kishi sanashni oʻrgana boshlagan chogʻlaridan qolgan meros ekan. Qadimgi

turkiy til davrida esa son turkumi takomillashib, tugal bir tizimga aylangan edi.

Qadimgi turklarda “*nol*” yo‘q, chunki “*nol*” – yo‘q son. Sanoq “*bir*”dan boshlanadi. Kishi tug‘ilgan chog‘da bir yosh sanalgan, ona qornidagi davri qo‘shib hisoblangan. Bir yil o‘tgach, ikki yoshga to‘lgan va shu sanoqda yoshiga yosh qo‘shila borgan.

Sanoqda *bir* – so‘zlovchi demak, ya’ni “*men*”dir (mening o‘zim, men turgan yer yoki men tutgan narsa). “*Men*” qadimgi turkiy tilda *bi* bo‘ladi. Bu so‘z *birü~berü* ko‘makchisining tarkibida ham saqlangan. *-rü* – jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasi, *berü* – “*men tomon*” degani, hozirgi o‘zbekchada beri deyiladi. Masalan: *beri kel, köpdän beri. Bir* ning tarkibidagi *bi* – so‘zlovchi(“*men*”)dir. Demak, sanoq so‘zlovchining o‘zidan boshlanadi.

Hozirgi o‘zbek tilida sonlarda yasalish yo‘q. Qadimgi turkiy tilda esa sonlarda yasalish bor. Ularning morfem tarkibini tiklash ham mumkin. Masalan: *iki* ning asli *ilki* dir (*il-ki>ilki>iki*). Hozirgi o‘zb.: *ikki*). Qadimgi turkiyda *il* – “*old*” degani. “*Poygak*” ham *il* bo‘ladi, antonimi *tör* dir. *Ïl* ning “*qutb, tomon*” ma’nosi ham bor: *il* deganda “*Sharq*” tushuniladi, chunki Sharq qadimgi turklarning o‘y-tushunchasida old tomonda. *-ki* – tegishlilikni bildiruvchi qo‘shimcha, *ilki* – “*oldindagi, dastlabki, avvalgi*” degan ma’noni beradi. Lekin mantiqqa ko‘ra “*so‘zlovchi(bir)*dan keyingi”dir. Shuning uchun tartibda ikkinchi bo‘lib turadi.

Boshqa bir qator sonlarda ham yasalish bor. “*Yigirma*” soni *iki* dan hosil bo‘lgan: *iki-r-mi>yiki-r-mi>yigirmi. Ellik* soni *el* (barmoq) so‘zidan yasalgan: *ellik* – “*beshta o‘nlik*” degani. Yoki: *altü-miř>altmiř, yeti-miř>yetmiř*. Demak, *-miř, -miř* qo‘shimchasi birlikni o‘nlikka aylantirmoqda. Sonlarning yasalishiga yana misol keltiramiz: *sekiz on>säksän* (“*sakkizta o‘n*”), *toquz on>toqsan* (“*to‘qqizta o‘n*” degani).

Toquz soni *toq* soʻzidan yasalgan. *Toq* soʻzi “qoniqish hosil qilish; toʻlishish; sokinlik” maʼnolarini anglatadi. Chogʻishtiring, hozirgi *toxta* (<*toq-ta*), *köñli toq*, *qarni toq*, *toqli* soʻzlari ham ayni oʻzakdan. *Toquz* soni birliklarning yakunlovchisi (yaʼni, oxirgi birlik) boʻlgani uchun shunday atalgan, “toʻxtagan, yakunlangan” maʼnosini beradi, -(u)z yasovchi qoʻshimcha. Yoki *yüz* sonining kelib chiqishi *yüz* (“sirt, yuza”) ga bogʻlanadi. Oʻnliklarning yakunida, sirtida turgani uchun shunday atalgan. “Kishining yuzi” anglamidagi *yüz* ham shu maʼnoda.

Demak, *säkiz* (<*säk-iz*), *toquz* (<*toq-uz*), *otuz* (<*ot-uz*) sonlari -z qoʻshimchasi bilan yasalgan; *altmiş* (<*alti-miş*), *yetmiş* (<*yeti-miş*) sonlari esa -*miş*, -*miş* qoʻshimchasi bilan yasalgan.

Qadimgi turkiy tilda sonlar toʻrt darajalidir. Ularning oldinma-ketinligi va aytilishi shunday:

Birlıklar: *bir* – 1, *iki-äki* – 2, *üç* – 3, *tört* – 4, *biş-bäş-beş* – 5, *alti* – 6, *yiti-yäti-yeti* – 7, *säkiz-sekiz* – 8, *toquz* – 9. *Toquz* – birliklarning yakunlovchisidir.

Oʻnliklar: *on* – 10, *yigirmi* – 20, *otuz* – 30, *qırq* – 40, *ilig-älig-elig-elli* – 50, *altmiş* – 60, *yitmiş-yätmiş-yetmiş* – 70, *sekiz on-säksän* – 80, *toquz on-toqsan* – 90.

Yuzliklar: *yüz* – 100, *iki yüz* – 200, *üç yüz* – 300 va boshqalar.

Minglar: *biñ-miñ* yoki *biñ-miñ* – 1000, *iki biñ* – 2000, *üç biñ* – 3000 va boshqalar.

Qadimgi turkiy yodgorliklarda *tümän* soʻzi 10 000 ni bildirgan. Bundan yirik sonlarga uning koʻpaytmasi qoʻshib aytilgan: *beş tümän* – 50 000, *säkiz tümän* – 80 000, *on tümän* – 100 000 va b. Bitiglardan oʻrnaklar keltiramiz: *Tabğaç oñ tutuq bes tümän sü kelti*. – Tabgʻach oʻng tutuqning besh tuman qoʻshini keldi (X.25). *Yaris yazida on tümän sü terilti*. – Yaris dashtida oʻn tuman [yuz ming] lashkar terildi (Ton.36). *Čača sänjün säkiz tümän sü birlä sünüşdüm*. – Chacha

Sangunning sakkiz tuman qo‘shini bilan urushdim (X.26).
QB.287 da: *miñ tümän* – 10.000000.

Qadimgi turkiy tilda ikki xonali sonlar quyidagi tartibda aytilgan:

1. Avval birlik aytilib, keyin shu son qo‘shilgan o‘nlik emas, balki undan yuqori o‘nlik aytilgan: *yeti yigirmi* – buning bilan “(o‘ndan oshib) yigirma tomon yettita son qo‘shildi (=o‘n yetti)” degan ma’no anglashiladi. Yana misollar: *tört yigirmi* – o‘n to‘rt, *bis yigirmi* – o‘n besh, *sekiz yigirmi* – o‘n sakkiz, *altı otuz* – yigirma olti, *iki qırq* – o‘ttiz ikki, *iki elig* – qirq ikki, *üç yetmiş* – oltmish uch, *yeti yetmiş* – oltmish yetti, *säkiz yetmiş* – oltmish sakkiz, *toquz säkiz on* – yetmish to‘qqiz. Ko‘k turk bitiglaridan misollar: *Eki otuz yaşima Tabğaç tapa sülädim.* – Yigirma ikki yoshimda Tabg‘ach tomon qo‘shin tortdim (X.25–26). *Män toquz yigirmi yıl şad olutrum, toquz yigirmi yıl qağan olurtum, el tutdum.* – Men o‘n to‘qqiz yil shad bo‘lib turdim, o‘n to‘qqiz yil xoqon bo‘lib turdim, davlatni tutdim (Xa.9). *Eltäris qağan bilgäsin üçün, alpın üçün Tabğaçqa yeti yigirmi sünüşdi.* – Eltarish xoqon allomasi bilan bo‘lgani uchun, (49) alpi bilan bo‘lgani uchun Tabg‘achga o‘n yetti bor jang qildi (Ton.48–49).

2. Hozirgiga yaqin bir tartib bo‘lib, faqat o‘nlikdan so‘ng *artuqi* so‘zi qo‘shilgan: *otuz artuqi tört* – o‘ttiz to‘rt. Zamonlar o‘tib o‘nlikka qo‘shilayotgan *artuqi* so‘zi qisqarib, hozirgi ko‘rinishga aylangan: *otuz tört.*

Matnlardan misollar keltiramiz: *Qırq artuqi yeti yoli sülämis.* – Qirq yetti yo‘la lashkar tortgan (K.15).

Ikki xonalilarga yana bir misol: *bir tümän artuqi yeti biñ* – 17000.

Ko‘p xonali sonlarning o‘qilish tartibi shunday: 85 – *biş toquz on / säkiz on biş*; 45360 – *tört tümän, biş miñ, üç yüz, altmış.*

Bitiglarda “yarim” ma’nosini *siñar* so‘zi bildiradi: *Siñar süsi ebig barqıǵ yulǵalı bardı, siñar süsi sünüşgäli kelti.* –

Qo‘shining yarmi uy-joyini bo‘shatgani bordi, yarim qo‘shini jang qilgani keldi (X.32).

Sira (tartib) sonlar narsalarning sirasini, kishilardan har birining sirada tutgan o‘rnini belgilash uchun aytiladi. Sonlarning sira (tartib) ko‘rsatkichi boshlab *-nč* shaklida edi. “Birinci” sira ko‘rsatkichi qadimgi turkiy tilda birinč shaklida, ba‘zan bir shaklida ham qo‘llanilgan. Bularning o‘rnida *ilki, baštinqi* so‘zlari ham ishlatilgan. “Ikkinchi” sira ko‘rsatkichi *ikinti~ikindi* yoki *ikinč* deyilgan. Qolgan sonlarga birday qo‘shilaveradi: *üčünč, törtünč, bišinč, altinč, yitinč, säkizinč, toquzunč, onunč*. Ikki xonali sonlarda tartib o‘zgaradi: *bir yigirminč, iki yigirminč, üç yigirminč, tört yigirminč* singari.

XI–XII yuzyilliklardan *-nč* ko‘rsatkichining *-nči, -nči* shakli ham qo‘llanila boshladi: *üčünči, törtünči, bišinči, altinči, yitinči, säkizinči, toquzunči, onunči* singari.

OLMOSH

Olmoshlar biror so‘z o‘rnida almashib qo‘llanadi yoki biror narsa yo kimsani ko‘rsatish, belgilash, so‘rash uchun xizmat qiladi. Gaplarda, ayniqsa yozma nutqda, bir so‘zni ikki bor qaytarishdan qutilish, matn uslubini silliqlash istagida ishlatiladi. Olmosh so‘zining lug‘aviy ma‘nosi “almashgan” degani.

Kishilik olmoshlari kishilarning oti o‘rnida almashib qo‘llanadi. Kishi so‘zlovchi (*men, biz*), tinglovchi (*sen, siz*) yoki o‘zga kishi (*u, ular*) bo‘ladi. So‘zlovchi birligini bildiruvchi olmosh (kishilik olmoshi) ko‘k turk bitiglarida *bän~ben*, uyg‘ur, moniy yozuvli yodgorliklarda *män~men* yoki *min* dir. So‘zlovchi ko‘pligini bildiruvchi olmosh – *biz*.

Bir tinglovchini bildiruvchi olmosh – *sän~sen, sin*, ko‘p tinglovchini bildiruvchi olmosh esa – *siz* yoki *sizlär*.

O‘zga kishini bildiruvchi – *ol*, o‘zga kimsalarni bildirganda esa *olar~ular~anlar* shaklida qo‘llaniladi.

Oʻzga kishi birligini anglatadigan kishilik olmoshi *ol~ul* kelishik qoʻshimchalari bilan turlanganda *an-* shaklini oladi: *aña, anī, anīñ, anda* kabi. Hozirgi oʻzbek tilida *u* olmoshi joʻnalish, makon, chiqish kelishiklari bilan turlanganda orada *n-* undoshi hosil boʻladi: *ungä, unda, undan*. Bular eski oʻzbek tilida *aña, andin* shaklida qoʻllangan. Biroq oʻzak va qoʻshimcha orasidagi *-n-* “orttirma” emas. U kishilik olmoshining eski turkiy tildagi *-niñ* qoʻshimchasi bilan qoʻllangan koʻrinishining qoldigʻidir: *u-n-da* (<*a-niñ-da*), *u-n-dan* (<*a-niñ-din//a-niñ-dan*).

Baʼzan *biz* olmoshiga *-lär* qoʻshimchasi qoʻshib ham qoʻllanilgan. Masalan: *Bizlär sendin bir moʻjiza tilär-biz. Ägär sen ol moʻjizani bizgä körgüzsän, biz señä inanip, çin köñül birlä señä imän keltürgäy-biz* (RQ.141b).

Kishilik olmoshlarining turlanishi quyidagicha:

Birligi:

bän~ben; bāni~beni; bāniñ~beniñ; bāñä~beñä~baña
 män~men~min; māni~meni~mini; māniñ~meniñ~miniñ;
 māñä~meñä~maña; mändä~mendä~mindä~mintä, mindidä,
 mintäda; menidin~minidin
 sän~sen; sāni~seni~sini; sāniñ~seniñ~siniñ;
 sāñä~señä~saña; sändä~sendä~sindä, sintädä, sinidä, sintidä;
 sänidin~senidin~sinitin

ol; anī; anīñ; aña, añar; anta~anda, antada; antin, anindin

Koʻpligi:

biz; bizni; bizniñ, biziñ; bizkä~bizgä, biziñä;
 bizintä~bizindä, biznidä, biznidin

siz, sizlär; sizni, sizlärni; siziñ, sizniñ, sizlärniñ; siziñä,
 sizä, sizlärniñä, sizlärkä; sizintä, siznidä, sizlärädä, sizdä; siznidin
 olar; olarni; olarniñ; olarqa; olarda; olardin

Qadimgi turkiy tilda oʻzlik olmoshlari ikkita: *öz* va *kentü~kendü*. *Öz* aslida “jon” degani. U “kishi, shaxs, odam” maʼnosini ham bildiradi. Masalan, “Qutadgʻu bilig”da:

Muñar meñzätü keldi emdi bu söz,

Ešitkil muni sen, aya eđgü öz. –
Bunga mos keladi endi bu so‘z,
Sen buni eshitgil, ey ezgu kishi (QB.2678).

“Irq bitigi”da: *Özüñ uzun bolzun* – umring uzun bo‘lsin (İB.47).

Yilan kendü egrisin bilmäs, tewäy boynin egri ter. – Ilon o‘z egriligini bilmaydi-da, tuyaning bo‘ynini egri deydi (MK.I.147).

Yozma yodgorliklarda *käntü* va *öz* olmoshlari juft holda qo‘llanilib kelishi mumkin, bunda “o‘z o‘zim” degan ma‘noni beradi. Masalan: *Käntü özümüzni küntä ayda öñibiz tidimiz ärsär.* – O‘z o‘zimizni Kundan, Oydan yuqori qo‘ygan bo‘lsak (Huast.8–9); *Ayiğ qilinçqa irinçükä käntü özümüzni ämgätirbiz.* – Yovuz ishlarga, gunohga o‘z-o‘zimizni urib, azoblanamiz (Huast.139-140).

Ko‘rsatish olmoshlari: *bu, ol, ošbu~ušbu, šul, ošu, ošul.*

Bu ko‘rsatish olmoshi kelishik qo‘shimchalari bilan turlanganda qo‘shimcha tarkibidagi sonorning ta‘sirida *mu*-shaklini oladi. Masalan, OD da: *muni, mundin~mundun.*

Bu ko‘rsatish olmoshining turlanishi quyidagicha:

Birligi: *bu; buni~muni; bunuñ~munuñ; muña, buñar~muñar; bunda~munda~munta; muntada, muntuda; mundin*

Ko‘pligi: *bular; bularni; bularniñ; bularqa; bularda; bulardin*

Ol ko‘rsatish olmoshi turlanganda esa *an*-shaklini oladi. Yana OD dan: *anuñ, andin~andan.*

Kishilar to‘g‘risida so‘ralganda *kim?, kimlär?,* kishilardan boshqa kerak jonli, kerak jonsiz bo‘lsin, *nimä?, nimälär?* deb so‘raladi. Zamon, yer, son, hol va boshqalar so‘ralganda so‘roq almashadi.

So‘roq olmoshlari: kishilar uchun *kim?,* narsa-buyum, voqea-hodisalar uchun *näçä?, nä?, nekü?, nelüg?, nekülüg?, neçük?, neçükin?, nädä?, qalti?* (qanday, qay tarzda?), *qayu?*

(qaysi?), *qani?* *qanta?* *qantan?* *qanča?* *qačan?* olmoshlari qoʻllaniladi. Bularning ichida *näčä?*, *nä?*, *nekü?*, *nelüg?*, *nekülüg?*, *nečük?*, *nečükin?*, *nädä?* olmoshlarining oʻzagi bir – hammasi *nä~ne?* dan yasalgan. Shuningdek, *qayu?*, *qani?*, *qanta?*, *qantan?*, *qanča?*, *qačan?* olmoshlarining ham oʻzagi bir – *qayu~qanu?* ga bogʻlanadi. *Qačan?* olmoshi *qay+čag+in* dan yasalgan.

Jamlash-belgilash olmoshlari: *qamuğ~qamağ* (hamma), *qamaği* (hammasi), *bari* (bari).

Yodgorliklar tilida boʻlishsizlik olmoshi *näñ* (hech, hech bir).

RAVISH

Ravishlar ish-harakatning belgisini, belgining belgisini anglatadi. Ular ish-harakat va holatning qay holda, qay ravishda bajarilayotganligini bildiradi. Yozma yodgorliklar tilida ham ravishlar holat, oʻrin-payt, maqsad, miqdor-daraja maʼnolarini bildiradi.

Morfologik usulda ravishlar quyidagi qoʻshimchalar bilan yasalgan:

-la, *-lä* affiksi. MK da: *tünlä keldim* – tunda keldim; *Bir tilkü terisin ikilä soymas.* – Bir tulki terisini ikki bor shilinmaydi.

-ča, *-čä* affiksi. Koʻk turk bitiglarida: *Äkinti kün kälti, örtčä qizip kälti.* – Ikkinchi kun keldi, yongʻinday qizib keldi (Ton.40). QB da: *tiläkčä* – tilagancha, *keräkčä* – keragicha, *kezikčä* – navbat bilan.

-di, *-di / -ti*, *-ti* affiksi: *tükäti* – tugallik bilan, butkul, *ädgüti* – yaxshilab, *ariti* – pokizalik bilan. Koʻk turk bitiglarida: *Yelmä, qarğu edgüti urğil.* – Yelma, qorovulni yaxshilab qoʻy (Ton.34). *Sabimîn tükäti ešidgil.* – Soʻzimni tugal eshitgil (Ka.1). ... *bu sabimîn edgüti ešid, qatiğdi tiñla* – ... bu soʻzimni yaxshilab eshit, diqqat bilan tingla (Ka.1). Yoki İB da: *Qatiğti ba, edgüti ba.* – Qattiq bogʻla, yaxshilab bogʻla.

-layu, -läyü affiksi. She’rda shunday kelgan:

İwrīq baši qazlayu,
Sağraq tolu közläyü,
Saqinč qodī kezläyü,
Tün-kün bilä sewinälim.

(Ivriqning boshi g’ozday, tubi ko‘z (kosasi)day to‘lgan. Qayg‘uni uning ostiga ko‘maylik-da, kecha-kunduz sevinaylik) (MK.I.126).

Öpkäm kelip oğradim,
Arslanlayu kökrädim,
Alplar bašin toğradim,
Emdi meni kim tutar.

((Yovga qarshi) g‘azabim kelib xezlandim, arslon kabi na’ra tortdim, botirlarning boshini uzib tashladim, endi menga kim yetadi) (MK.I.146).

-täg~teg affiksi. MK da: *čegürkä~teg sü* – chigirtkadek lashkar.

Hozirgi o‘zbek tilida ushbu affiks *-dek~däy~day* shakllarida qo‘llanilmoqda: *kökdek~kökdäy, qoy-dek~qoyday*.

Mazkur qo‘shimcha tarixan *teg-* fe’lidan hosil bo‘lgan. Chog‘ishtiring, QB.151 da: *tiläkkä tegir* – tilakka yetadi. Hozirgi o‘zb.: *ağzi ašgä tegdi degändä* – “og‘zi oshga yetdi deganda” ma’nosini beradi. QB.287 da: *mundağ* – bunday. U qo‘shimcha emas, mustaqil so‘z bo‘lgani uchun qattiq o‘zakli so‘zlarga ham *-täg~teg* shaklida qo‘shiladi.

-siğ, -sig affiksi. MK da: *qulsığ er* – qul singari kishi, *Bu qari ol oğlansığ* – Bu qariya o‘sha o‘g‘lon singari.

Ot guruhidagi so‘zlar kelishik qo‘shimchasini olganda ravishga aylanishi mumkin. Masalan: *İlgärü Šantun yazıqa tägi sülädim, taluyqa kičig tägmädim. Birgärü Toquz ärsänkä tägi sülädim, Tüpütkä kičig [täğ]mädim.* – Sharqqa – Shantung dashtiga qadar lashkar tortdim, dengizga bir oz yetmadim. Janubga – To‘g‘uz arsanga qadar lashkar tortdim, Tuputga bir oz yetmadim (Ka.3).

Yoki yana bir misol: *Anta ötrü oğuz qopun kälti*. – Shundan soʻng oʻgʻuz butunlay (taslim boʻlib) keldi (Ton.16).

Yodgorliklarda *-raq*, *-rāk* qoʻshimchasi ravishlardagi qiyosiy darajani taʼminlagan. Ortirma daraja *ked~ked*, *eñ* singari soʻzlar yordamida ifoda etilgan: *Tiliğ ked ködäzgil, ködäzildi baş*. – Tilingni juda saqlagil, boshing ham saqlanadi (QB.173); *Bularda eñ üstün Sekantir yurir*. – Bulardan eng yuqorida Sakantir yuradi (QB.127).

Bitiglarda ravishlar juft holda ham qoʻllaniluvchi mumkin. Masalan, *ädgüti* “yaxshi, durust” degani, matnda u *ädgüti ariti* shaklida qoʻllanilib, “ixlos bilan, ehtirom bilan” maʼnosini beradi. Misoli: *Bir ayqı č(a)xsap(a)t(i)ğ ädgüti ariti tutu umad(i)m(i)z ärsär*. – Bir oylik din qoʻrsatmalarini ezgulik bilan, ixlos bilan tuta olmagan boʻlsak (Huast.132–133).

FE'L

Bir ishni, bir zamoni ishlovchining soʻzlovchiga nisbatini bildirgan soʻz *fe'l* deyiladi. Fe'l kishi yo narsaning ishini, holini bildiradi. Fe'lda uch butoq boʻladi: ish, ishlovchi, zamon. Buni hozirgi oʻzbek tilidagi misollar bilan shunday tushuntirish mumkin: *yaz-di-m*, *oqi-di-m*, *kel-di-η*. Bularning birinchi boʻlagi ishni, uchinchi boʻlaklari ishlovchining soʻzlovchiga nisbatini, ikkinchi boʻlak esa ishning qay zamonda bajarilganligini anglatadi.

Matnda ham, nutqda ham gap soʻzlovchi tomonidan tuziladi. Faqat ish va holatning bajaruvchisi aniq yoki mavhum boʻluvi mumkin.

Ish va holatni bajaruvchi kishi aniq boʻlganda soʻzlovchi birligida “men”, koʻpligida “biz” tushuniladi. Tinglovchi birligida “sen”, koʻplikda “siz” koʻzda tutiladi. Bajaruvchi oʻzga kishi boʻlganida “u”, koʻpchilik boʻlganda “ular” koʻzda tutiladi. Fe'llar har qachon ham oʻz bajaruvchisiga boʻysunadi: koʻrinishini oʻshanga qarab oʻzgartiradi. Tek fe'lning masdar shakligina (*oqimaq*, *yazmaq*) bu qoidaga boʻysunmaydi.

Shunga ko‘ra kishining ish va holati uch ko‘rinishda bildiriladi: so‘zlovchi, tinglovchi va o‘zganing ish va holati. Ko‘plikda esa so‘zlovchilar, tinglovchilar va o‘zgalarning ishi to‘g‘risida so‘z yuritiladi. Fe’lning shakli ham shunga qarab o‘zgarib boradi: so‘zlovchi bo‘lib o‘tgan ishi yo holati to‘g‘risida so‘zlaganda fe’l *-dim, -dim*, tinglovchi to‘g‘risida so‘zlanganda *-diŋ, -diŋ*, o‘zga to‘g‘risida so‘zlanganida *-di, -di* qo‘shimchasini oladi (*keldim, keldiŋ, keldi*). *-dik, -diŋiz, -diŋiz, -dilar, -dilär* qo‘shimchalari esa ko‘pchilikning ishi va holati to‘g‘risida so‘z borganda qo‘llaniladi (*keldik, bardŋiz, bardilar*). Yoki kelasi zamonda bo‘ladigan ish va holat to‘g‘risida so‘zlanganda so‘zlovchi birligi *-a/-y+män*, ko‘pligi *-a/-y+miz* (*kelämän, kelämiz*); tinglovchi birligi *-a/-y+sän*, ko‘pligi *-a/-y+siz* (*keläsän, keläsiz*); o‘zga birligi *-a/-y+dī/di*, ko‘pligi *-a/-y+dī/di* yoki *-a/-y+dīlar/dilär* qo‘shimchalarini oladi (*kelädi, kelädi(lär)*) va hokazo. Til tarixida ham qoida xuddi shunday. Faqat qo‘shimchalari farq qilishi mumkin.

Fe’llarning yasalishi

Mahmud Koshg‘ariyning yozishicha, qadimgi turkiy tilda “tug‘di” ma’nosida *yenidi* so‘zi qo‘llanilgan. Olimning ta’kidlashicha, bu so‘z faqat insonlarga (xotinlarga) nisbatan ishlatilgan. Masalan: *urağut yenidi* deyiladi, bu “xotin bola tug‘di, yukidan bo‘shandi”, degani. Hayvonlar ustida so‘z ketganda, tug‘ilgan narsaning oti olinib, unga *-ladi, -lädi* qo‘shimchasi qo‘shiladi va bola tuqqanlik ma’nosi ifoda etiladi. Chunonchi, sigir (ya’ni *iŋäk*) tug‘sa, *iŋäk buzağuladi* deyiladi. Bu “sigir buzoq tug‘di” demakdir. Qush bolasiga nisbatan *bala* deyiladi. Shundan “qush tug‘di” deyilmoqchi bo‘lsa, yuqoridagi qoidaga muvofiq, *quš balaladi* deyiladi. Faqat biya haqida bunday deyilmaydi. Chunki biyaning bolasi – *qulun*. Agar biya tug‘sa, *qisraq qulnadi* (<*qulunladi*) deyiladi, bu “biya bola tug‘di”, demakdir. Yana *arslan*

enüklädi deyiladi, bu “arslon bola tug‘di”, demakdir (MK.III.100–102).

Endi til tarixida amal qilgan fe‘l yasovchi qo‘shimchalarni ko‘rib chiqamiz. Til tarixida fe‘llar quyidagi qo‘shimchalar bilan yasalgan:

-a, -ä / -i, -i / -u, -ü affiksi.

Ushbu affiksning -a, -ä variantiga o‘rnaklar. Ko‘k turk bitiglarida: *yaša* – yasha-, *ötä* – nasihat qil-; MK da: *yašin yašnadi* – yashin yashnadi, *er qışlağda yazadi* – kishi qishloqda yozni o‘tkazdi, *er aš ašadi* – kishi osh yedi; QB da: *ota* – davola-, *tona* – to‘n kiy-, kiyim kiy-.

-i, -i variantiga o‘rnaklar. MK da: *öklidi näñ* – narsa ko‘paydi, *ton ölidi* – to‘n ho‘l bo‘ldi.

-u, -ü variantiga o‘rnaklar. MK da: *tawar qizudi* – mol qimmatlashdi, *ew tarudi* – uy toraydi, *yer kenüdi* – yer (maydon) kengaydi; QB da: *bayu* – boyi-.

-la, -lä affiksi. Ko‘k turk bitiglarida: *qiliçla* – qilichla-, qilichdan o‘tkaz-, *atla* – ot sol-, *sülä* – lashkar tort-, İB da: *aq bisi qulunlamış* – oq biyasi qulun tug‘ibdi, qulunlabdi; *örün ingäni butulamış* – oq ingani bo‘ta tug‘ibdi, bo‘talabdi; QB da: *yilla* – yasha-, *emlä* – davola-, *kezlä* – saqla-.

-da, -dä / -ta, -tä affiksi. MK da: *ol meni ündädi* – u meni undadi, *ol aniñ adaqin bağdadı* – u uning oyog‘ini chaldi, *ol yağini sandadı* – u yov izidan bordi.

Qiyoslang, hozirgi o‘zb.: *alda* (*al* – qadimgi turkiy tilda “makr, hiyla” degani), *ündä*.

-iq, -ik affiksi. Kul tigin bitigida: *tašiq* – sirtga, tashga chiq-, *içikdi* – ichga kirdi, (qal‘aga) kirdi. Uyg‘ur yozuvli qadimgi yodgorliklarda: *tağiq* – toqqa chiq-, *yoliq* – yo‘liq-. QB da: *atıq* – nom chiqar-, *birik* – birik-.

-ad, -ađ, -at, -äd, -äđ, -ät affiksi. Ko‘k turk bitiglarida: *qulad* – qul qil-, *yoqad* – yo‘qot-, *bašad* – bosh bo‘l-, *künäd* – joriyaga aylantir-. Uyg‘ur yozuvli qadimgi yodgorliklarda: *ulğad* – ulg‘aytir-, *yigäd* – yaxshilat-, *edäd* – mol-mulkli qil-.

Yoki QB da: *munad* – mungli qil-, *qutad* – baxtlantir-, baxtga yetkaz-. *Qutadğu bilig* ~ *Qutadğu bilig* ham shundan. Bu nom “Qutlantirguchi, baxtga yetkazuvchi bilim” degan ma’noni beradi. Hozirgi o‘zbek tilida bu qo‘shimcha *yoqat-* so‘zining tarkibidagina saqlanib qolgan (*yoq-at*).

-*qar*, -*ğar*, -*kär*, -*gär* affiksi. MK da: *ol meni atğardi* – u meni otga mindirdi, *ol at otğardi* – u otni o‘tlatdi, *ol at suwğardi* – u otini sug‘ardi, *ödläk küzğardi* – kuz bo‘ldi. Hozirgi o‘zb.: *başqar*, *qutqar* (*qut* – “erk, ozod” so‘zidan), *suğar* (<*suwğar*).

-*r* affiksi. MK da: *qizardi* – qizardi, *qarardi* – qoraydi, *ot yaşardi* – o‘t yashil bo‘ldi, *yashardi*, *sargardi* – sarg‘aydi, *örüñardi* – oqardi. AH da: *eskir* – eskir.

-*sira*, -*sirä* affiksi. Bu qo‘shimcha “istash, zor bo‘lish” ma’nosidagi fe‘llar yasaydi: *qağansira* – xoqoniga zor qilmoq, *elsirä* – eliga zor qilmoq. Ko‘k turk bitiglarida: *Elligig elsirätdimiz*, *qağanlığig qağansiratdimiz*. – Eli borni (elidan ayirib) eliga zor qildik, xoqonlini (xoqonidan judo qilib) xoqonga zor qildirdik (K.18). “*Türük bodun ölüräyin, uruğsiratayin*” *tir ermis*. – “Turk xalqini o‘ldirayin, urug‘ini qoldirmayin (urug‘iga zor qilayin)” der ekan (K.10). Uyg‘ur yozuvli qadimgi matnlarda: *tinsira* – tinchini yo‘qotmoq, *tatiğsira* – ta‘mini unutmok, *kücsirä* – kuchini yo‘qotmoq, *ögsirä* – aqldan ozmoq. Hozirgi o‘zbek tilida ham bu affiks ayni ma’nodagi fe‘llar yasaydi: *xatinsiradi* – xotin istadi, *ersirädi* – erni istab qoldi, *qansiradi* – qon istadi.

-*sa*, -*sä* affiksi. MK da: *ölsädi* – o‘lmoq istadi, *ölümsädi* – o‘limni istadi. Uyg‘ur yozuvli matnlarda: *bariğsa* – borishni istamoq, *körügsä* – ko‘rishni istamoq, *tapiğsa* – xizmat qilishni istamoq, *suwsa* – suvsa-.

-*sı*, -*si* affiksi. MK da: *suwsıdi* – suv ochdi, *yağsıdi* – yog‘li bo‘ldi, *açığsıdi* – achidi, *quruğsıdi* – quriy boshladi.

-*sın*, -*sin* affiksi. MK da: *ewni ewsındi* – uyni uy sanadi, *oğul ersındi* – o‘g‘il o‘zini erkakday tutdi.

-*ran*, -*rän* affiksi. QB da: *ögrän* (*ög* – “aql” so‘zidan).
Hozirgi o‘zb.: *örgän*.

Sifatdosh

Yozma yodgorliklar tilida sifatdoshlar quyidagi ko‘rinishda uchraydi:

-*dači*, -*däči* / -*tači*, -*täči* affiksli sifatdosh. *Boldači buzağu öküz ara belgüliüg*. – Bo‘ladigan buzoq ho‘kizlar orasida belgi beradi (MK.I.480).

-*quči*, -*küci* / -*ğuči*, -*güči* affiksli sifatdosh. MK da: *barğuči* – yuruvchi, boruvchi, *turğuči* – turuvchi, yashovchi, *tağqa ağquči* – toqqa chiquvchi, *ewgä kirgüči* – uyga kiruvchi, *bitig bititgüči* – xat yozdirguchi.

-*asi*, -*äsi* affiksli sifatdosh. MK da: *Bu turası yer tegül* – bu turadigan yer emas, *bu bizgä keläsi boldı* – u bizga keladigan bo‘ldi. Taf. da: *yeyäsi* – yeyiladigan, yemish. Hozirgi o‘zb.: *keläsi*, *öläsi*.

-*qu*, -*kü* / -*ğu*, -*gü* affiksli sifatdosh. MK da: *bu ya qurğu oğur ermäs* – bu yoy quradigan vaqt emas, *ol bizgä kelgü boldı* – u bizga keladigan bo‘ldi. Hozirgi o‘zbek tilida ba‘zan tovush o‘zgarishi ham yuz bergan: *aqawa* (<*aqağu*) *suw*.

-*ğsaq*, -*gsäk* affiksli sifatdosh. MK da: *ol er ewgä bariğsaq-ol* – u kishi uyga boradigan, *ol berü kiligsäk erdi* – u bu yerga keladigan edi.

-*ğli*, -*gli* affiksli sifatdosh. AH da: *oqiğli kiši* – o‘qigan kishi. Hozirgi o‘zb.: *yatiğli kiši*, *sewikli~süyüikli*.

-*ma*, -*mä* affiksli sifatdosh. MK da: *örmä sač* – o‘rma soch, *tikmä nänj* – tikilgan narsa, *köçürma oçaq* – ko‘chirma o‘choq.

-*r* / -*ar*, -*är* / -*ür*, -*ir* / -*ur*, -*ür* affiksli sifatdosh. MK da: *Qaynar ögüz keçigsiz bolmas*. – Oqar suv kechiksiz bo‘lmas. Buning inkori -*maz*, -*máz* / -*mas*, -*mäs* qo‘shimchasi bilan hosil qilingan. QB da: *qarımaz* – qarimaydigan, *körünmäs* – ko‘rinmas.

-miš, -miš / -mīs, -mis / -muš, -müš / -mus, -müs affiksli sifatdosh. MK da: *qazmiš ariq* – qazilgan ariq, *barmiš kiši* – borgan kishi.

-duq, -dük / -tuq, -tük affiksli sifatdosh. MK da: *meniñ barduqim barmaduqim* – mening borgan-bormaganim, *seniñ kördükiñ körmädükiñ bir* – sening ko‘rgan-ko‘rmaganing bir.

-ndi, -ndi affiksli sifatdosh. MK da: *sarqindi suw* – sarqitlangan suv, *qazindi tupraq* – qazindi tuproq, *kedindi ton* – kiyilgan kiyim, *süzüнди suw* – suzilgan (tozalangan) suv. Hozirgi o‘zb.: *kelgindi kiši, yuğundi suw*.

-qan, -ğan, -kän, -gän affiksli sifatdosh. QB da: *adirğan* – ayirgan, farqlagan, *törütkün* – yaratgan, *keçürgän* – kechirgan, *sözlägän* – so‘zlagan; AH da: *körgän* – ko‘rgan, *ešitkän* – eshitkan.

She’rda shunday kelgan:

Erdi ašin taturğan,
Yawlaq yağig qaçurğan,
Oğraq süsin qaytarğan,
Bastı ölüm axtaru.

(Bir kishining o‘limiga achinib aytadi: U qo‘noqlarga osh beradigan (saxiy), yovuz dushmani qochiradigan, O‘g‘roq askarini qaytaridigan (bahodir) edi. Afsus, o‘lim uni yanchdi) (MK.I.471).

-ğma, -gmä affiksli sifatdosh. Ko‘k turk bitiglarida: *keligmä* – keladigan.

Ravishdosh

Tilimiz tarixida fe’lning ravishdosh shakli quyidagi ko‘rinishda uchraydi:

-a, -ä affiksli ravishdosh: *aça* – ochib, *basa* – bosib, *ağa* – ko‘tarilib, *adira* – ayirib, *sança* – sancha, *biçä* – bichib, *kesä* – kesib, *kezä* – kezib. Ko‘k turk bitiglarida: *Altun yišig aša kältimiz, Ärtis ögüzüg kächä kältimiz*. – Altun yishni oshib

keldik, Ertish daryosini kechib keldik (Ton.37). MK da: *Etil suwi aqa turur*. – Etil suvi oqib turar.

-u (-yu), -ü (-yü) affiksli ravishdosh. Matnlardan misollar: *Käyik yäyü, tabisğan yäyü olurur ärtimiz*. – Kiyik yeb, tovushqon yeb kun kechirar edik (Ton.8). *Kişi sözläşü, yilqi yizlaşu*. – Kishi so‘zlashib, yilqi hidlashib (bir-birini biladi) (MK.III.114). *Ötrü ol awičğa iğlayu xanqa inčä tip ötündi*. – So‘ng u qariya yig‘lab xonga shunday deya o‘tindi (AT.283).

-p / -b affiksli ravishdosh. *başlap* – boshlab, *berip* – berib, *qodup* – qo‘yib, *ešitip* – eshitib, *tep* – deb. Matnlardan o‘rnaklar: *Tewäy münüp qoy ara yašmas*. – Tuya mingan qo‘ylar orasiga yashirina olmaydi (MK.III.68); *Qaç qata taluyqa kirip, bišär yüz erin barip, asan tükäl kelmiş erti*. – Necha bor dengizga kirib, besh yuzcha er bilan borib, sog‘omon qaytgan edi (AT.283).

-pan, -pän / -ban, -bän affiksli ravishdosh. İB da: *olurupan* – o‘tirib, *yatipan* – yotib.

-madip, -mäđip affiksli ravishdosh. MK da: *eđkärmädip oq atar* – o‘ylamayin o‘q otar.

Se’rda shunday kelgan:

İglädi meniñ ađaq,

Körmäzip oğrı tuzaq.

İglädim andin uzaq,

Emlägil emdi tuzaq.

(Yashirin tuzoqni ko‘rmay, mening oyog‘im ilindi. Uzoq vaqt qiynaldim. Ey sevgilim, endi o‘zing davola) (MK.I.361).

Tawğaç xannij turqusi telim, teñlämäzip bičmas. – Tavğ‘ach xonning ipakligi mo‘l, lekin o‘lchamay kesilmaydi (MK.I.402).

-qali, -käli / -ğali, -gäli affiksli ravishdosh. MK da: *tutuşqali* – tutish uchun, *urğali* – urgani, urish uchun; QB da: *alğali* – olish uchun, *tutqali* – tutish uchun, *tergäli* – terish uchun.

-qinča, -kinčä / -ğinča, -ginčä / -qunča, -künčä / -ğunča, -günčä affiksli ravishdosh. MK da: *Öküz adaqı bolğınča buzağı başı bolsa yig.* – Ho‘kizning oyog‘i bo‘lgandan ko‘ra, buzoqning boshi bo‘lgan yaxshi; QB da: *todmağınča* – to‘ymaguncha, *basmağınča* – bosmagunga qadar, *yetmāğınčä* – yetmay turib.

-yın, -yin affiksli ravishdosh. *Taşra yoriyur tiyin kü ešidip, balıqdağı taşıqmış, tağdağı inmiş.* – Tashqarida yuribdi, degan xabarni eshitib, shahardagi tashga chiqibdi, tog‘dagi inibdi (K.11–12).

-matı, -madi, -mäti, -mädi / -matın, -madın, -mätin, -mädin affiksli ravishdosh. *Bunča işig küçüg bertügärü saqınmati “türk bodun ölüräyin, uruğsıratayın”, – ter ermiş.* – Shuncha mehnatini, kuchini sarf etganiga ham andisha qilmay: “Turk xalqini o‘ldirayin, urug‘ini qoldirmayin”, – der ekan (K.10); *İgidmiş qağaniñin sabın almatın yir sayu bardığ.* – Tarbiyat qilgan xoqoningning so‘zini olmayin har yerga ketding (Ka.9).

Masdar alomati

“Attuhfatu-z-zakiyatu fillug‘atit turkiya”da yozilishicha (AZFT.117–118), turkiy masdar ikki xildir: biri - fe‘l masdari, ikkinchisi – sifat yoki otga qo‘shilib xoslangan masdarlar.

Fe‘l masdarlaridan biri *-maq, -māk* qo‘shimchasini qo‘shish bilan yasalgan turidir. Bu qo‘shimcha shaxs ko‘rsatkichini olmagan fe‘llarga qo‘shilib keladi: *almaq, turmaq, ketmāk, kelmāk.*

RQ da: *barmaq, olturmaq, arıtmaq, qopmaq, satğın almaq, tökmāk, küydürmāk, yemāk.*

Fe‘lning boshqa bir masdari shaxs ko‘rsatkichini olmagan so‘zlarga *-š (-iš, -iš / -uš, -üš)* qo‘shimchasini qo‘shib hosil qilingan: *uruš* kabi.

Otlardagi masdar yasovchilardan biri *-liq, -lik, -luq, -lük* dir.

Sonlarning *birlık, ikilik, üçlük, törtlük* shakli ham ot masdariga misoldir.

Bu qo‘shimcha fe‘l masdarga qo‘shilib ot masdarini hosil qilishi ham mumkin: *almaqlıq, bermäkklik*.

Otlardagi masdarning boshqa belgilari ham bor. Masalan, muddat uzoqligini bildiradi: *aylıq, yilliq, künlük*.

Masdar shakli shaxs-son qo‘shimchalari bilan ham qo‘llanadi: *almaqim, almaqimız, almaqin, almaqinız, almaqi, almaqlari*. Bularning bo‘lishsiz ko‘rinishlari: *almamaqim, almamaqimız, almamaqi*.

Fe‘lning buyruq shakli

Buyruq fe‘lning bosh shaklida bo‘ladi yoki unga maxsus qo‘shimchalar qo‘shish yo‘li bilan hosil qilinadi. Buyruq tinglovchiga yoki g‘oyibga bo‘ladi. G‘oyib buyrug‘i o‘zak-negiz oxiriga *-sın, -sin / -sun, -sün* qo‘shimchasini qo‘shib yasalgan. Bu qo‘shimcha *-zun, -zün* shaklida ham qo‘llanilgan: *Kögmän yer-sub idisiz qalmazun tiyin*. – Ko‘gman yurti egasiz qolmasin deya (K.20).

Sak. da: *saqlasun, ögränsün*.

She’rda shunday kelgan:

Endik kişi titilsün,

El törü yitilsün,

Toqli, böri yetilsün,

Qađgu yemä sawılsun.

((Qilichimiz bilan qayg‘uni ochaylikki), axmoqlar yo‘lga tushsinlar, el ishi tuzalsin, qo‘zi bilan bo‘ri birga yursin, bizdan qayg‘u-g‘am yo‘qolsin) (MK.I.131).

Tinglovchi buyruq birligi fe‘lning bosh shaklining o‘zidir: *kel-, ket-, al-, tut-, başla-, sözlä-*. Ko‘pligi fe‘lning bosh shakliga *-inız, -inız* qo‘shimchasi qo‘shib hosil qilingan: *keliñiz, ketiñiz, sözläñiz, barinız*. Bir guruhga buyruq qilishda oxirgi *-z (-iz, -iz)* tushiriladi: *keliñ, ketiñ, sözläñ, barinğ*.

Baʼzan yodgorliklar tilida tinglovchi koʻpligini ifodalash uchun *-ij*, *-iij* hamda *-inlär*, *-iñlar* qoʻshimchalari aralash qoʻllanilgan. Masalan, “Irq bitigi”da: *Anča biliñlär: edgü-ol* (İB.1) // *Anča biliñ: edgü-ol* (İB.2) – Buni biling, ezgudir. Yoki AT.283 da: *Kim taluyqa barayin tisär kiriñlär, oğlum tiginkä eš boluñlar*. – Kim dengizga boraman desa, (saroyga – qoshimga) kiringlar, oʻgʻlim shahzodaga esh boʻlinglar; *Amti siz qatağlaniñ, birlä barin, yerçi boluñ*. – Endi siz bardam boʻling, birga boring, yoʻl koʻrsatuvchi boʻling.

Oʻzga buyruq birligi *kelsin*, *ketsin*, koʻpligi *kelsinlär*, *ketsinlär* tarzida qoʻllangan. Masalan: *Tiginig asan tükäl kelürzünlär*. – Teginni eson-omon keltirsinlar (AT.283).

Muhimi shundaki, “Qutadgʻu bilig”da oʻzga buyrugʻining birligi *-su*, *-sü* / *-sun*, *-sün* hamda *-sunı*, *-süni* shakllarida yasalgan: *Yağa tursu yağmur, yazılsu çeçäk*. – Yomgʻir yogʻaversin, chechaklar ochilsin (QB.114); *Qutadsu atı, bersü eki jihan*. – Oti qutli boʻlsin, (xudo unga) ikki jahonni bersin (QB.85); *Tuta bersü täñri bu taxt birlä baxt*. – Tangri unga taxt bilan baxtni beraversin (QB.89); *Azun qalmasunı siziñsiz quruğ*. – Dunyo sizsiz qurugʻ qolmasin (sizdan ajramasin) (QB.105).

“Hibatu-l-haqoyiq”da oʻzga buyrugʻining birligi *-su*, *-sü* / *-sun*, *-sün* shakllari bilan hosil qilingan: *atı qalsu* – nomi qolsin, *yad qılsu* – yod qilsin, *asığ alsu* – foyda olsin, *tükäl bilsü* – tugal bilsin. Yoki: *sewinsün* – sevensin, *kelmäsun* – kelmasin, *külmäsün* – kulmasin.

Buyruqning boʻlishlisi ham, boʻlishsizi ham *-ğin*, *-qin*, *-gin*, *-kin* qoʻshimchasi bilan taʼkidlanadi: *yatqin*, *turmağin*, *kelgin*, *ketkin*. Bu qoʻshimcha tinglovchi buyrugʻiga qoʻllanadi. Oʻzga buyrugʻiga qoʻllanmaydi.

Soʻzlovchining buyruq-istagi feʼl negizga *-ayim*, *-äyim*; *-alim*, *-älim*; *-aliq*, *-äylik* qoʻshimchalarini qoʻshib yasaladi. Koʻk turk bitiglarida: *terilälim* – terilaylik, *sü yorilim* – lashkar tortaylik.

Soʻzlovchining buyruq-istagi *-ayin*, *-äyin* qoʻshimchasi bilan ham hosil qilingan. AH da: *qilayin* – qilay, *ayayin* – aytay, *bezäyin* – bezay; Sak. da: *oynayin*, *tökäyin*.

Soʻzlovchi istagiga Husayn Boyqaro baytlaridan bir misol:

Közlärim kör et, qazā, bir šakl-i mavzun körmäyin,

Özni bir Laylävaši išqida Majnun körmäyin (Maj.138).

Buyruq (amr) va tinglovchiga xitob feʼl oʻzagiga *-qil*, *-ğil*, *-kil*, *-gil* qoʻshimchasini qoʻshish bilan ham hosil qilingan. KTT.48–49 da: *čiqqil* – tashqari chiq, *ačqil* – och, *yapqil* – yop, *atqil* – ot, *čiqarğil* – chiqar, *soyğil* – soʻy, *tökkil* – toʻk, *ekkil* – ekin ek, *töšägil* – toʻsha, *sewgil* – sev, *elägil* – ela, *körgil* – koʻr, boq, *keygil* – kiy, kiyin. Bularning boʻlishsiz shakli esa *-mağil*, *-mägil* qoʻshimchasi bilan hosil qilingan: *ačmağil*, *töšämägil* singari.

Boʻlishsizlik

Boʻlishsizlik belgisi tinglovchi buyrugʻining birlik shaklidan keyin qoʻshiladigan *-ma*, *-mä* dir. Bu faqat kelasi zamonga bogʻliq: *alma*, *alman*.

Oʻzga buyrugʻida boʻlishsizlik shakliga *-sun*, *-sün* / *-sün*, *-sin* qoʻshimchasi orttiriladi: *almasin*, *almasinlar*. Soʻzlovchining buyruq-istagi *almalim*, *almayim*, *almayiq* shaklida ifoda etilgan.

Boʻlishsizlik belgisining *-maz*, *-mäz* shakli ham bor. U shaxs-son qoʻshimchalari bilan qoʻllanadi. Soʻzlovchi birligi *kelmäzmän*, koʻpligi *kelmäzbiz*, tinglovchi birligi *kelmäzsän*, koʻpligi *kelmäzsiz*, oʻzga birligi *kelmäz*, koʻpligi *kelmäzläz* deyiladi. Bu affiksning *-mas*, *-mäz* varianti ham bor: *kelmäsmän*.

Oʻtgan zamon boʻlishsizligi: *kelmädim*, *kelmädik*, *kelmädiñ*, *kelmädiñiz*, *kelmädilär*.

Kelasi zamon boʻlishsizligi: *kelmägäymän*, *kelmägäybiz*, *kelmägäysän*, *kelmägäysiz*, *kelmägäylär*.

Bo‘lishsiz shart fe’lida so‘zlovchi *kelmäsäm, kelmäsäk* degan, tinglovchiga *kelmäsänj, kelmäsäniz*, o‘zgaga nisbatan *kelmäsä, kelmäsälär* deyilgan.

Bo‘lishsizlikning yana bir belgisi *-siz, -siz* affiksidir: *Aziqsiz kettim, Aqçasiz keldim* degandagi kabi.

Takrorlanib qo‘llanuchi *na ..., na ...* inkor bog‘lovchisi ham bo‘lishsizlik ma’nosini bildiradi: *Üydä na kiži bar, na epçi bar.*

Bo‘lishsizlik ba’zi hollarda *yoq* so‘zi bilan ham ifodalanadi.

Fe’llarda shaxs-son ko‘rsatkichi

Fe’llarda so‘zlovchi birligining shaxs-son ko‘rsatkichi - *män~--men* qo‘shimchasidir. Masalan, OD da: *dost tutar-men* – do‘st tutar-men, *duşman tutar-men* – yov tutar-men. AT.283 da: *Bir-kiä amraq oğlumun siziñä tutuzur-män.* – Birgina suyukli o‘g‘limni sizga tutqazayapman. So‘zlovchi ko‘plik uchun kelasi zamon fe’llarida *-biz, -büz*, o‘tgan zamon fe’llarida *-q, -k* qo‘shimchasi ishlatiladi.

O‘zga shaxs birligi *-i, -i* qo‘shimchasi bilan hosil qilinadi. Ko‘plik uchun esa birlik shakliga *-lar, -lär* qo‘shimchasi qo‘shiladi.

So‘zlovchi fe’llardagi shaxs-sonni quyidagicha ifodalaydi:

Birlikda: *ayur-men, kelür-men.*

Ko‘plikda: *ayur-büz, otunur-büz.*

Tinglovchi uchun birlikda: *aldij, keldij.* Ko‘plikda: *aldijiz, keldijiz.*

O‘zga birligi uchun: *aldj, keldj.* Ko‘plik uchun: *aldilar, keldilar.*

Agar shaxs ta’kidlab ko‘rsatilmog‘chi bo‘lsa, undan oldin kishilik olmoshi orttiriladi. So‘zlovchi birlikda *men aldij, men keldij*, ko‘plikda *biz aldij, biz keldij.* Tinglovchi birlikda *sen aldij, sen keldij*, ko‘plikda *siz aldijiz, siz keldijiz.*

Ol sub qudi bardimiz, sanağali tüşürtümüz, atığ iqa bayur ertimiz... kün yemä, tün yemä yelü bardimiz. Qırqızığ uqa

basdimiz. – Ul suvning quyisiga bordik. (Lashkarni) sanagani tushirdik. Ot(lar)ni butaga boylar edik. ... Kunu tun yelib bordik. Qirqizni qo‘qqisdan bosdik (Ton.27).

“Xuastuanift” asarida so‘zlovchi ko‘pligining shaxs-son ko‘rsatkichi ikki xil shaklda: unli bilan tugagan fe‘l shakllariga *-miz, -miz*, undosh bilan tugagan fe‘llarga esa *-biz* shaklida qo‘shilgan: *ökünür-biz, ötünür-biz, sözläyür-biz, işläyür-biz, yazuqluğ-biz*.

Yana bir muhim belgisi, asarda fe‘lning o‘tgan zamon, shaxs-son qo‘shimchalari ham o‘zak-negizga moslashadi: so‘zning oxirgi bo‘g‘ini lablanmagan unlili bo‘lsa, zamon, shaxs-son qo‘shimchalari *-timiz, -timiz / -dimiz, -dimiz* shaklida qo‘shiladi: *sözlädimiz, biltimiz, ürkitdimiz, ačitdimiz, ağırtidimiz*. Agar so‘zning oxirgi bo‘g‘ini lablangan unlili bo‘lsa, *-tumuz, -tümüz / -dumuz, -dümüz* shaklida qo‘shiladi: *yüküntümüz, ölürdümüz, öz ötäğci boltumuz*.

-siz affiksi tinglovchi birligida ba‘zan hurmat ma‘nosini ham bildiradi: *Ötrü ol awičğa iğlayu xanqa inčä tip ötünti: Täñrim, ne muñ taq bolti-kim, antağ täñri-teg, erdäni-teg ögükünüzni ölüm yiriñä idur-siz?* – So‘ng o‘sha qariya yig‘lab, xonga shunday deya iltijo qildi: “Tangrim, qanday musibatkim, shunday tangridek, javohirdek suyukligingizni [ya‘ni o‘g‘lingizni] o‘lim yeriga yuboryapsiz?” (AT.283).

Shart ko‘rsatkichi

Qadimgi turkiy tilda shart ko‘rsatkichi *-sar, -sär* shaklida bo‘lgan. So‘zlovchi birligi va ko‘pligi, tinglovchi birligi va ko‘pligining shart ko‘rsatkichi ham o‘zga ko‘rsatkichi (*-sar, -sär*) kabi ifoda etilavergan, lekin ma‘noda farq bor. Shartning kimga yoki nimaga tegishlilikini egadan anglash mumkin. Masalan, ko‘k turk bitiglarida: *İraq ersär, yablaq ağı birür, yağuuq ersär, edgü ağı birür*. – Yiroq bo‘lsa, yomon ipaklik berur, yaqin bo‘lsa, yaxshi ipaklik berur (Ka.7); *Ötükän yiš*

olursar, bāngü el tuta olurtači-sän. – O‘tukan yishda turilsa, elni mangu tutib turajaksan (Ka.8). *Üzä täñri basmasar, asra yer tilinmäsär, türük bodun, elin, törün kim artati?* – Yuqoridan osmon bosmasa, pastda yer yorilmasa, turk xalqi, davlatingni, hukumatingni kim buzdi? (K.22); *Eltäriş qağan qazğanmasar, udu ben özüm qazğanmasar, el yemä, bodun yemä yoq ertäçi erti.* – Eltarish xoqon zafar qozonmasa, unga ergashib mening o‘zim zafar qozonmasam, el ham, xalq ham yo‘q bo‘lajak erdi (Ton.54–55); *Bilgä Toñuquq qazğanmasar, ben yoq ertim ersär...* – Bilga To‘nyuquq zafar qozonmaganda edi, men bo‘lmasam edi (Ton.59); *Amti men bu erdäni birlä barsar, men qamağ tñliğlarqa artuq asiğ tusu qilu umağaymen.* – Endi men bu javohir bilan borsam, men hamma jonzodlarga ortiq foyda keltira olmayman (AT.284)

Qadimgi *-sar, -sär* keyinchalik *-sa, -sä* shaklini oldi.

“Qutadg‘u bilig”da ham so‘zlovchi birligi va ko‘pligi, tinglovchi birligi va ko‘pligi uchun shart ko‘rsatkichi *-sa, -sä* shaklida qo‘llanaveradi:

Uđir erdiñ ersä, tur, aç emdi köz,

Ešitmädiñ ersä, eşit mendä söz –

Uxlayotgan bo‘lsang, tur, endi ko‘zingni och,

Eshitmagan bo‘lsang, so‘zimni eshit (QB.80).

Keltirilgan misolda shartning tinglovchiga qarashlilik *udir erdiñ, eşitmädiñ* so‘zlari orqali ifoda etilgan.

Qali edgü bulmaq tiläsä özün. – Agar ezgulik topmoq tilasang (QB.224).

Apañ ekki azun qulur ersä sen. – Agar ikki dunyoni istar esang (QB.223).

Özüm ‘uzrın aysam yemä iymänü. – Agar iymanib o‘z uzrimni aytsam (QB.188).

Qali bulsañ, işlat, uçup kökkä teñ. – Agar ularga yetishsang, ishlat, uchib ko‘kka ko‘taril (QB.212).

“Hibatu-l-haqoyiq”da ham tinglovchi sharti *-sa, -sä* bilan ifoda etilgan: *Aqi erni öggil ögär ersä sen. – Sahiy erni maqtagil maqtar ersang sen (AH.227).*

Shart uchala zamon uchun ham qo‘llanadi. Misollarni “Attuhfatu-z-zakiyatu fillug‘atit turkiya”dan keltiramiz:

O‘tgan zamon uchun: *biy turdäsa, turarman* – bek turgan bo‘lsa turarman.

Hozirgi zamon uchun: *biy turarsa, turarman* – bek turgan zamon turarman.

Kelasi zamon uchun: *biy turğaysa, turarman* – bek turadigan bo‘lsa turaman (AZFT.130).

Shart *erdi, edi* to‘liqsiz fe’li bilan ham hosil qilinadi. Bunday harakat-holatning natijasi mavhum bo‘ladi. Masalan: *Biy turdi esä, turarman* – Agar bek turgan bo‘lsa turarman. Hozirgi zamon ham shu xilda: *biy turar esä*. Kelasi zamoni: *biy turğay esä*.

Buyruqqa ham shart belgisi qo‘shilib keladi. Biroq bunday holatda buyruq emas, balki kelasi zamon ma’nosi anglashiladi: *tursañ turğayman* – Agar sen tursang, men turaman.

Shartning bo‘lishsizi *turmasa, almasa, kelmäsä* shaklida bo‘ladi.

Shart shaklidagi fe’llar shaxs-son qo‘shimchalari bilan ham qo‘llanadi. Masalan, o‘zga uchun: *tursa, tursalar*. So‘zlovchi uchun: *tursam, tursaq*. Tinglovchi uchun: *tursañ, tursañiz*.

O‘zga bo‘lishsiz birligi: *turmasa, kelmäsä*. So‘zlovchi bo‘lishsiz birligi: *turmasam, kelmäsäm*. Bo‘lishsiz ko‘pligi: *turmasaq, kelmäsäk*. Tinglovchi birligi: *turmasañ, kelmäsañ*. Tinglovchi ko‘pligi: *turmasañiz*.

“Attuhfatu-z-zakiyatu fillug‘atit turkiya” muallifining yozishicha, tatar lahjasida o‘zga birlikda *turmaydur*, o‘zga ko‘plikda *turmaydurlar*, so‘zlovchi uchun *turmaydurman, turmaydurbiz*, tinglovchi uchun *turmaydursan, turmaydursiz* deyilgan (AZFT.130).

Turkiy yodgorliklar tilida shart ma'nosi *-sa, -sā* qo'shimchasi bilan birga maxsus usullar vositasida ham ifoda etilgan. "Attuhfatu-z-zakiyatu fillug'atit turkiya"da uning bir necha usuli keltiriladi. Biri *-ğaş, -gäs / -qaş, -käs* qo'shimchasidir. Turkcha *biy alğaş, ċiqqaş, kelgäs* deyiladikim, "bek olganda, chiqqanda, kelganda" demakdir. Bu o'rinda turkman tilida *biy turdijaq* tarzida qo'llanadikim, "bek turganda" demakdir (AZFT.132).

Fe'l nisbatlari

Yozma yodgorliklar tilida fe'lning birgalik nisbati *-ş* qo'shimchasi bilan yasaladi.

Fe'lning orttirma nisbati quyidagi qo'shimchalar bilan yasalgan:

-t affiksi. MK da: *ol anī sixtattī* – u uni yig'latdi, *ol anī tilätti* – u uni tilantirdi.

-r, -ur, -ür affiksi. MK da: *ol anī ewdin köçürdi* – u uni uydan ko'chirdi.

-tur, -tür / -dur, -dür / -tir, -tir / -dir, -dir affiksi. MK da: *ol qapuğ açturdī* – u eshikni ochtirdi, *ol suw töktürdi* – u suvni to'ktirdi. RQ da: *semrittür* – semirtiradi, *aruqlatur* – ozdiradi, oriqlatadi.

-qur, -kür / -gur, -gür affiksi. MK da: *ol meni tođgurdī* – u meni to'yirdi.

-z, -uz, -üz affiksi. MK da: *urağut oğliña süt emüzdi* – xotin bolasiga sut emizdi, *ol suw tamuzdi* – u suv tomizdi.

-duz, -düz affiksi. MK da: *ol tawar alduzdi* – u mol oldirdi, *ol meñä iş bildüzdi* – u menga ish o'rgatdi.

Misollar: *Dağı Havva dayim egiz oğlan toğurur erdi: biri er oğlan, biri qız oğlan* (RQ.137b); *Çin padşahiniñ qızı sordī-kim: Ol qaysī tewā erdi-kim, atasiz, anasiz tuğdi* (RQ.141a).

O'tgan zamon fe'li

Yozma yodgorliklar tilida o'tgan zamon *-di, -di / -ti, -ti; -duq, -dük / -tuq, -tük; -miş, -miş / -miş, -miş* qo'shimchalari bilan hosil qilingan. Bulardan *-di, -di / -ti, -ti* qo'shimchasi turkiy tillarning tarixiy taraqqiyoti davomida keng amal qilib kelmoqda. U aniq o'tgan zamonnı anglatadi: *keldim, keldik, keldiñ, keldiñiz, keldi, keldilär; ketti, oquttı, jattı*.

O'tgan zamon fe'lining o'zga birligi *-di, -di / -ti, -ti*, bo'lishsiz shakli *-madi, -madi* qo'shimchasi bilan hosil qilinadi. Misoli: *Türk bodun ölti, alqinti, yoq bolti, türk sir bodun yärintä bod qalmadi*. – Turk xalqi o'ldi, tugadi, yo'q bo'ldi, turk sir xalqi yerida (hech bir) urug' qolmadi. (Ton.3–4).

O'zga ko'pligi o'zga birlik shakliga *-lar, -lär* qo'shimchasini qo'shib hosil qilinadi.

O'tgan zamon fe'lining so'zlovchi birligi *-dim, -dim / -tim, -tim*, bo'lishsiz shakli *-madim, -madim* qo'shimchasini qo'shish bilan hosil qilingan.

O'tgan zamon fe'lining tinglovchi birligi *-diñ, -diñ, -tiñ, -tiñ*, bo'lishsiz shakli *-madiñ, -madiñ* qo'shimchasi bilan yasaladi: *čizdiñ – yozding, čizmadiñ – yozmading*. Tinglovchi ko'pligi *-diñiz, -diñiz, -tiñiz, -tiñiz*, bo'lishsiz shakli *-madiñiz, -madiñiz* qo'shimchasi bilan yasaladi: *čizdiñiz – yozdingiz, čizmadiñiz – yozmadingiz*.

Mahmud Koshg'ariyning yozishiga qaraganda, *-duq, -dük / -tuq, -tük* qo'shimchasi o'g'uz va qipchoqlarning tillariga xos (MK.II.52–65). Muhim xususiyati shundaki, bu qo'shimcha bilan qo'llangan fe'l shaxs-sonda tuslanmaydi, qanday bo'lsa, shunday ko'rinishda turaveradi. Shaxs-sonni gapdagi olmoshlar anglatadi: *men ya qurduq – men yoy yasadim, biz ya qurduq – biz yoy yasadik, ol keldük – u keldi, olar ewgä kirdük – ular uyga kirdilar* (MK.II.64–65).

“Kitob-i tarjumon-i turkiy”da ta’kidlanishicha, soʻzlovchilar tomonidan birgalikda bajarilgan ish-harakat (soʻzlovchining boshqalar bilan birgalikdagi ish-harakati) *-diğ*, boʻlishsiz shakli esa *-madiğ* qoʻshimchasi bilan hosil qilinadi: *čizdiğ* – yozdik, *čizmadiğ* – yozmadik (KTT.66). Hozirgi oʻzbek adabiy tilida bu qoʻshimchani yolgʻiz *-dik* varianti amal qilmoqda: *bardik*, *yazdik*, *aytdik* (ogʻzaki nutqda: *ayttik*), *keldik*, *ketdik* (nutqda: *kettik*) va b.

Qadimgi grammatik asarlarda sifatdoshning *-miş*, *-miş / -mīs*, *-mis*, ravishdoshning *-ip*, *-ip / -īb*, *-ib* qoʻshimchasi ham oʻtgan zamon belgisi sifatida talqin etilgan (AZFT.120–121). Birinchisining birlikdagi misoli: *kelmiş*, *ketmiş*, *yatmış*; koʻplikda: *kelmişlär*, *ketmişlär*, *jatmışlar*. Grammatik asarlarda ta’kidlanuvicha, bu feʼl koʻz bilan koʻrganda emas, faqat eshitganlik haqidagi xabarni anglatadi. Ular shaxs-son qoʻshimchalari bilan ham qoʻllanadi: *kelmişmän*, *kelmişsän*, *kelmişsiz*, *qalmışbiz*.

Ikkinchi belgi bilan qoʻllanganda: *keliptür*. Soʻzlovchi uchun: *keliptürmän*, *keliptürmiz*. Tinglovchi uchun: *keliptürsän*, *keliptürsiz*, *keliptür*, *keliptürlär*.

Hozirgi zamon feʼli

Bunday feʼl shakli hozirgi zamon uchun yoki ham hozirgi, ham kelasi zamon uchun mushtarak boʻladi. Undosh bilan tugagan feʼllarda [a], [ä], unli bilan tugagan feʼllarda [y] undoshi orttiriladi: *kelädirmän*, *kelädirbiz*, *kelädirsän*, *kelädirsiz*, *kelädür*, *kelädürlär*; *sözläydürsiz*, *başläydür*lar.

Ham hozirgi, ham kelasi zamonga ehtimoli boʻlgan feʼllar misoli: *kelirmän*, *kelirbiz*, *kelirsän*, *kelirsiz*, *kelir*, *kelirlär*.

“Kitob-i tarjumon-i turkiy”da ta’kidlanishicha, “qipchoq tili”da hozirgi zamon feʼlining tinglovchi birligi oʻzakka *-arsen*, *-är-sen* boʻlishsiz shakli esa *-maz-sen*, *-mäs-sen* qoʻshimchasini qoʻshish bilan hosil qilinadi: *čizar-sen* –

yozarsan, yozyapsan, *čizmaz-sen* – yozmassan, yozmayapsan. Tinglovchi ko‘pligi hosil qilinmoqchi bo‘lganda tinglovchi birligidagi *-sen* qo‘shimchasi *-siz* bilan almashtiriladi.

O‘zga birligi fe’l o‘zagiga *-ar*, *-är* bo‘lishsiz shakli esa *-maz*, *-müz* qo‘shimchasini qo‘shish bilan hosil qilinadi. Tinglovchi ko‘pligi birligidagi bo‘lishli va bo‘lishsiz shakliga *-lar*, *-lär* qo‘shimchasini qo‘shib hosil qilinadi.

So‘zlovchi birligi *-ar-men*, *-är-men* bo‘lishsiz shakli *-maz-men*, *-müz-men* qo‘shimchasi bilan hosil qilingan: *čizar-men* – yozarman, *yozyapman*, *čizmaz-men* – yozmasman, yozmayapman. So‘zlovchi ko‘pligida so‘zlovchi birligidagi *-men* qo‘shimchasi *-biz* bilan almashtiriladi (KTT.69).

Kelasi zamon fe’li

Kelasi zamon fe’li *-ğay*, *-qay*, *-gäy*, *-käy* affiksi bilan hosil qilinadi. Bo‘lishsiz shakli *-mä*, *-ma* qo‘shimchasini qo‘shish bilan hosil qilinadi.

Amti eçim taluyqa barip erdäni kelürsär, taqı ağırlıǵ bolğay, men taqı uçuz bolğay-men, tep saqinti. – “Agar akam dengizga borib javohir keltirsa, u yana ham qadr topadi, men esa yana qadrsiz bo‘laman”, – deb o‘yladi (AT.284).

Bo‘dun tili yawlaq, seni sözlägäy,

Kişi qılqı kirtüç, etiñni yegäy. –

Xalqning tili yomon, seni so‘zlaydi,

Kishilarning fe’l-atvori hasadgo‘y, etingni yeydi (QB.164).

Yodgorliklarda kelasi zamonning *-ğay*, *-qay*, *-gäy*, *-käy* affiksi *-ğa*, *-qa*, *-gä*, *-kä* shaklida ham qo‘llaniladi: *Biligsiz ne bilgä bilig qiymati.* – Bilimsiz bilimning qadrini qaerdan ham bilardi (QB.462).

“Kitob-i tarjumon-i turkiy”da ta’kidlanishicha, “qipchoq tili”da kelasi zamonning tinglovchi birligi fe’l o‘zagiga *-ğas-en*, bo‘lishsiz shakli *-maya-sen* qo‘shimchasini qo‘shish yo‘li bilan hosil qilingan: *čizğa-sen* – yozajaksan, *čizmaya-sen* –

yozmayajaksan. Tinglovchi ko‘pligida bo‘lishli va bo‘lishsiz holatidagi *-sen* o‘rnida *-siz* qo‘llaniladi.

Kelasi zamonning o‘zga birligi fe’l o‘zagiga *-ğay*, *-gäy* bo‘lishsiz shakli *-mağay*, *-mägäy* qo‘shimchasini qo‘shish yo‘li bilan hosil qilinadi: *čizğay* – yozajak, *čizmaya* (*čizmağay?*) – yozmayajak. O‘zga ko‘pligi o‘zga bo‘lishli va bo‘lishsiz birlik shakliga *-lar*, *-lär* qo‘shimchasini qo‘shib hosil qilinadi.

So‘zlovchi ko‘pligi fe’l o‘zagiga *-ğa-biz*, bo‘lishsiz shakli esa *-maya-biz* qo‘shimchasini qo‘shish bilan hosil qilinadi: *čizğa-biz* – yozajakmiz, *čizmaya-biz* – yozmayajakmiz. So‘zlovchi birligida bo‘lishli va bo‘lishsiz ko‘plik holatidagi *-biz* o‘rnida *-men* qo‘llaniladi (KTT.67–68).

“Attuhfatu-z-zakiyatu fillug‘atit turkiya”da yozilishicha, sifatdoshning *-asī*, *-äsi* qo‘shimchasi ham kelasi zamon fe’lining belgisidir: *keläsīmän*, *keläsisän*, *keläsisiz*, *keläsi*, *keläsilär*. Turkmanlar bu fe’l uchun *keläjäkmän*, *keläjäkbiz* shaklini, ba‘zan *keläsärmän*, *keläsärbiz* ni ham qo‘llaganlar (AZFT.121).

Eski o‘zbek tili davrida kelasi zamon *-qu*, *-kü* / *-ğu*, *-gü* affiksiga shaxs-son, ba‘zan *turur~durur* > *-dur*, *-dür* / *-tur*, *-tür* ni qo‘shish bilan ham hosil qilingan. Masalan, Sak. da: *salğum*, *tapquñ*, *körgüsi*, *sorğüsü-dur*.

***Turur / durur* fe’li**

Turkiy tillarda, xususan, o‘zbek tilida gapning kesimi ko‘pincha fe’ldan tuziladi. O‘rni bilan, boshqa so‘z turkumlari (ot, sifat, son va b.) ham kesim bo‘lib keluvi mumkin. Biroq, ismlar guruhiga mansub so‘zlar kesim bo‘lib kelganda, muhim bir hodisani inobatga olmoq kerak. Masalan, hozirgi o‘zb. *Bu uy čirayli* hamda *Meniñ niyatim šu* gaplarining tuzilishiga e’tibor beraylik. Keltirilgan ikkala gapning kesimi fe’l emas. Ammo ushbu kesimlar sifat va olmoshdangina iborat emas. Ularda biz kesim deb sanayotgan sifat va olmoshdan keyin

ta'kidni bildiruvchi mantiqiy *-dir* turibdi: *Bu uy čirayli(dir); Meniň niyatim šu(dir)*. Buning singari misollarni yana keltirishimiz mumkin: ularning hammasida ham kesim o'rnida mantiqiy *-dir* tasavvur etiladi va bundayin "ot-kesimli" gaplarning mantiqiy kesimi yana fe'lga qaytadi.

Hozir biz qo'llayotgan *-dir* qadimgi turkiy tildagi *turur* ning qisqargan shaklidir (*turur / durur > tur / dur > dir*).

Qadimgi yodgorliklar tilida gapning kesimi, asosan, fe'l bo'lib keladi: *Türk bodun ölti, alqinti, yoq bolti*. – Turk xalqi o'ldi, tugadi, yo'q bo'ldi (Ton.3).

Yozma yodgorliklar tilida *-ol* ham kesimlik belgisi bo'lib, fikr tugalligi, aniqligini bildirib keladi. Misollar:

Türk bodun yämä bulğanč-ol, tämis. Oğuzi yämä tarqanč-ol, tämis. – Turk xalqi ham sarosimadadir, – debdi. – O'g'uzi ham targ'oqdir", – debdi (Ton.22).

Kišidin kişikä qumaru söz-ol,

Qumaru sözi tutsa asği yüz-ol. –

Kishidan kishiga (qolar) yodgorlik so'zdir,

Yodgorlik so'ziga amal qilsang, foydasi yuzdir (QB.187).

Öziň mänü ermäz, atin mänü-ol. – O'zing mangu emas, oting mangudir (QB.226).

Biroq gapda fe'ldan boshqa so'z turkumlari ham kesim bo'lib kelishi mumkin. Biroq, har qanday holatda ham, u mantiqan fe'l-kesimni talab qiladi. Qadimgi turkiy tilda buni *turur* fe'li ta'minlaydi. Quyidagi misolga e'tibor qarataylik: *Qul yağı, it böri*. – Qul – dushman, it – bo'ri (MK.I.324). Qo'shma gap shaklidagi ushbu maqoldagi birinchi gapning kesimi – *yağı*, ikkinchisniki – *böri*. Ikkala gapning kesimi shu turishida mantiqan *turur* fe'lini talab qiladi. Demak, ushbu maqolning qisqarishga uchramagan, tiklangan shakli *Qul yağı (turur), it böri (turur)* bo'ladi.

Til tarixida fe'lning shaxs-son ko'rsatkichi ham gap kesimini shakllantira oladi. Masalan: *Qutluğ čigši-ben*. – (Men) Qutlug' chigshiman (E.19.1); *Bilgä Toñuquq-ben*. – (Men)

Bilga To‘nyuquqman (Ton.1); *Antağ küçlög-män*. – Shunday kuchliman (IB.20).

E’tibor berilsa, keltirilgan misollarda shaxs-son qo‘shimchalari to‘g‘ridan-to‘g‘ri ot yoki sifatga bog‘lanayotgani yo‘q. Ular mantiqan kesimlikni ta‘minlanayotgan turur fe‘liga bog‘lanmoqda. Shuni inobatga olganda keltirilgan gaplarning tiklangan holati: Qutluğ čigši (turur)-ben; Bilgä Toñuquq (turur)-ben; Antağ küçlög (turur)-män shakllarini oladi.

Boshqa bir misol: Alp čerigdä, bilgä tirigdä (MK.I.369). Ushbu gapping kesimlari mantiqan tugallikni bildiruvchi “bilinadi”, “sinaladi” fe‘llarini talab etadi. Ana shu fe‘l-kesimning qisqarishi natijasida to‘ldiruvchi kesim vazifasini o‘tamoqda. Shuning uchun bu gapni “Alp jangda, dono majlisda sinaladi” deya anglamoq kerak.

Yana bir o‘rnak: Qoldačıqa miñ yağaq, barča bilä ayruq tayaq. – Tilanchiga mingta yong‘oq, barchasiga qo‘shimcha suyanadigan tayoq (ham ber) (MK.I.394). Ushbu gap mantiqan “bergil” fe‘lini talab qiladi. Shuning uchun tiklangan ko‘rinishini quyidagicha o‘qish mumkin: Qoldačıqa miñ yağaq (bergil), barča bilä ayruq tayaq (ma bergil).

Turkiy tillarda (til tarixida ham, hozir ham) kesim, asosan, fe‘l bilan ifodalanadi. Uslubiy talablar, tejamkorlik qonunidan kelib chiqqan holda boshqa so‘z turkumlari ham kesim bo‘lib kela olishi mumkin. Biroq, har qanday holatda ham biz kesim deya sanayotgan so‘zimiz mantiqan fe‘lni talab qilaveradi. Til tarixida kesimlikni *turur* fe‘li ta‘minlagan bo‘lsa, hozirgi o‘zbek tilida esa uning vazifasini *-dir* bajaradi.

***e-* to‘liqsiz fe‘li**

Hozirgi o‘zbek tilida *e-* to‘liqsiz fe‘l bo‘lib, u *edi*, *ekän*, *emiš*, *emäs*, *esä* singari shakllarda amal qiladi. Bulardan *emäs* bo‘lishsiz fe‘llar yasaydi, *esä* bog‘lovchidir.

To‘liqsiz fe’ning *edi*, *ekän*, *emiš* shakllari alohida qo‘llanilmaydi, lekin fe’llar bilan qo‘llanilganda harakat-holatning davomiyligini bildiradi. Otlar (ism guruhidagi so‘zlar) bilan qo‘llanilganda esa uni kesimga aylantiradi va b.

Hozirgi e- to‘liqsiz fe’li qadimgi turkiy tilda *är-~er-*, uning zamon, mayl shakllari esa *ärdi~erdi*, *ärkän~erkän*, *ärmiš~ärmis* / *ermiš~ermis*, *ärmäz~ärmäs* / *ermäz~ermäs*, *ärsä~ersä* shakllarida qo‘llanilgan.

Ma’lumki, *är-~er-* avval mustaqil bo‘lib, keyinchalik to‘liqsiz fe’lga aylangan. U yozma yodgorliklar tilida ikki xil ko‘rinishda uchraydi:

1) Hozirgi o‘zbek tilida bo‘lgani singari to‘liqsiz fe’l bo‘lib keladi: *Türk bodun Tabğaçqa körür ärti*. – Turk xalqi Tabğ‘achga qaram edi (Ton.1); *Äki ülügi atliğ ärti, bir ülügi yadağ ärti*. – Ikki qismi otlig‘ edi, bir qismi yayov edi (Ton.4).

2) Mustaqil fe’l bo‘lib, “mavjudlik” ma’nosini bildiradi. Misollarga e’tibor bering: *Nän nän sabim ärsär, bängü tašqa urtum*. – Har qanday so‘zim bo‘lsa, mangu toshga yozdim (Ka.11); *Anča qazğanmis, itmis älimiz, törümüz ärti*. – Shunday qozonilgan, tiklangan elimiz, hukumatimiz (bor) edi (K.12); *Ol antağ osuğluğ çoğluğ yalınliğ küçlüg küsünlüg elig xannüj uluği xatuninta toğmiš körgäli sewiglig, körklüg menizlig üç oğlanı erti*. – O‘sha tadbirli-cho‘g‘li, shon-shavkatli elig xonning katta xotinidan tug‘ilgan ko‘rkli-suyukli, istarasi issiq uch o‘g‘loni bo‘lar edi (AYar.270); *Et-öz ersär, beksiz menüsüz titir*. – Et-o‘z mavjud bo‘lsa, beqaroru, o‘tkinchi turur (AYar.272).

Yodgorliklarda *er-* fe’li *erdilär erdi*, *erdi ersä* shakllarida ham uchraydi. Masalan, “O‘g‘uzxoqon” dostonida: *Ošul oğulnuñ öñlügi çiraği kök erdi, ağızi ataš qizil erdi, közlari al, saçlari, qašlari qara erdilär erdi*. – O‘sha o‘g‘ilning yuz-chiroyi ko‘rkli edi, lablari otash misol qizil edi, ko‘zlari xumor, sochlari, qoshlari qora edi (OD.1.5–7).

“Qutadg‘u bilig”da: *Uđir erdiņ ersä, tur ač emdi köz.* – Uxlayotgan ersang, tur, endi ko‘zingni och (QB.80).

Hozirgi *kimsä* so‘zi tarixan kishilikni bildiruvchi *kim* hamda “mavjudlik (существо)” ma’nosidagi *ersä* so‘zlarining birikuvidan yasalgan: *kimsä* < *kim* + *ersä*. Yoki hozirgi *närsä* so‘zi “buyum, narsa” ma’nosidagi *näņ* hamda *ersä* so‘zlarining birikuvidan hosil bo‘lgan: *närsä* < *näņ* + *ersä*. Yana qiyoslang: o‘zbek tili tarixida qo‘llangan *nämärsä* (< *nämä* + *ersä*) so‘zi “narsa, buyum” ma’nosini bildiradi.

YORDAMCHI SO‘ZLAR

Bog‘lovchilar

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida uyushiq bo‘laklar hamda juft so‘zlarda ishlatiladigan *va* yoki *-u* bog‘lovchilarining o‘rnida qadimgi turkiy tilda ...*li* ...*li* bog‘lovchisi qo‘llanilgan. Misol: *Saqintim, turuq buqali sämiz buqali arqda bilsär, sämiz buqa, turuq buqa täyin bilmäz ärmis.* – (So‘ng) o‘ylab qoldim: “(Birov) turug‘ buqa bilan semiz buqani tezagidan bilsa, (birov bu) semiz buqa, (bu) turug‘ buqa deya bilmas emish [ya’ni semiz buqa bilan turug‘ buqani ajratolmas ekan]” (Ton.5–6); *Bu sawiğ ilig begli xatunli eşidip...* – Bu xabarni elig bek va xotini eshitib ... (AYar.281); *Adiğli toņuzli art üzä soqušmiš ermiš.* – Ayiq va to‘ng‘iz tepalik ustida to‘qnashibdi (İB.6); *T(ä)ņrili yäkli nädä ötrü süņüşmiš y(a)ruqli q(a)rali q(a)lti qatilmış yirig t(ä)ņrig kim y(a)ratmiš tipän bilt(i)m(i)z.* – Tangri va iblis nima sabab urushdilar, yorug‘lik bilan zulmat qanday qilib qorishdilar, yerni, osmonni kim yaratganini bildik (Huast.73–75).

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida biriktiruvchi bog‘lovchilardan ham bog‘lovchisi-da qo‘llanilgan: *Fida qildi barin, näņi ham özin.* – Barini – narsasini hamda o‘zini fido qildi (QB.55); *Ulargiņ taņuqi kelir ham barir.* – Ularning sov-g‘asi keluvchi ham ketuvchidir [ya’ni o‘tkinchidir] (QB.109).

XI asrdan turkiy tillarga *-u* hamda *va* bog‘lovchilari ham o‘zlasha boshladi. *-u* – forscha, *va* esa arab tilidan o‘zlashgan. Keyinchalik ushbu bog‘lovchilar qadimgi turkiy *-li*, *-li ... -li*, *-li bog‘lovchisini* siqib chiqardi. Shunga qaramay, qadimgi *-li*, *-li ... -li*, *-li* ayrim o‘zbek shevalarida hozir ham saqlanib qolgan.

Arab yozuvli matnlarda *-u* hamda *va* bog‘lovchilari farqlanmaydi, ikkalovi ham “vav” bilan beriladi. Lekin uyg‘ur xatida ular bir-biridan farqli holda yozilgan. Biroq ushbu bog‘lovchilarning qo‘llanilishida qat’iy qoida bor. Matnda *-u* bog‘lovchisi juft so‘zlarni, uyushiq bo‘laklarni bir-biriga bog‘laydi, kishi yo narsa otlari sanalganda ishlatiladi. *va* bog‘lovchisi esa gap tugagandan so‘ng, ikkinchi gap boshlanganda ishlatiladi, qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplarni o‘zaro bog‘laydi, *-u* bog‘lovchisi qo‘llangan juft so‘zlarni hamda sinonim so‘zlarning bir guruhini ikkinchisiga bog‘lash uchun ishlatiladi (Abdurahmonov, Rustamov 1984,143–144).

-u bog‘lovchisi undosh bilan tugagan so‘zlarga *-u*, unli bilan tugagan so‘zlarga esa *-vu* shaklida qo‘shiladi. Hozirgi o‘zbek adabiyotshunosligida Navoiy asarlarini “Farhād va Širin”, “Layli va Majnun” deb atayapmiz. Aslida esa ularni “Farhād-u Širin”, “Layli-vu Majnun” shaklida aytganimiz to‘g‘ri bo‘ladi.

Shuningdek, matnda ta’kid yuklamasi *-u* ni ham farqlay olish kerak. Chunki arab yozuvli matnlarda *u* ham “vav” bilan yoziladi. Undosh bilan tugagan so‘zlarga *-u*, unli bilan tugagan so‘zlarga esa *-yu* shaklida qo‘shiladi.

Buni Alisher Navoiyning “Nasoyimu-l-muhabbat”da Adib Ahmad haqida yozgan quyidagi satrlarida yaqqol kuzatsa bo‘ladi: “... *Derlär-ki, közläri bütäw ermiş-u aslā zāhir ermäs ermiş. Basir bolup özgä basirlär-deg andaq emäs ermiş-ki, köz bolğay-u, körmäs bolğay, ammā bağāyat zi:rak-u zaki: va zāhid-u muttaqi: kiši ermiş. Haq subhānahu va ta'ālā agarçi*

zāhir közin yapuq yaratqandur, ammā köjli közin bağāyat yaruq qilğandur... anij tili türk alfāzi bilā mavā'iz-u nasāyihqa go:yā ermiş, balki aksar Türk ulusida hikmat-u nuktalari šāye'dur va nazm tari:qī bilā aytur ermiş” (NM.390–391). Ushbu matnda *köz bolğay-u, körmās bolğay* jumlasidagi -u bog‘lovchi emas, yuklamadir. Qolganlari bog‘lovchi bo‘lib kelgan.

Husayn Boyqaro qalamiga mansub quyidagi baytga ham e‘tibor bering:

Husn ilā sen kāmīl-u, Širin-u Layli šuhratī,

İşq ara men zār olup, Farhād-u Majnun tuhmatī (Maj.139).

Misolda *kāmīl-u* dagi -u – yuklama, juft so‘zlar orasidagi -u esa bog‘lovchidir.

Yana bir misol. Alisher Navoiy o‘zining “Muhokamatu-l-lug‘atayn” asarida turkiy tilda nozik ma‘nolari bilan ajralib turuvchi yuzta fe‘lni ketma-ket keltirgan. Qo‘lyozmada bu fe‘llar bir-biriga “vav” harflari bilan ulab ketilgan. Asarni nashrga tayyorlagan mutaxassislar, odatda, fe‘llarning o‘rtasidagi “vav”ni doimiy holda va sifatida keltiradilar: quvarmaq va quruqšamaq va üšärmäk va jiyjaymaq ... singari. Aslida ikki so‘z orasidagi “vav”ni -u, juftliklar orasidagilarni esa va deb berilgani to‘g‘ridir: quvarmaq-u quruqšamaq va üšärmäk-u jiyjaymaq ... singari. Shunday qilinganda grammatik jihatdan to‘g‘ri yo‘l tutilgan bo‘ladi, ritm (ohang) ham ta‘minlanadi.

Ya bog‘lovchisi inkorni bildiradi. U takrorlanib ham ishlatiluvchi mumkin:

Yurimaz ya yatmaz, uđimaz uđuğ,

Ya meñzäg ya yañzağ kötürmáz bođuğ. –

U yurmaydi yo yotmaydi, uxlamaydi, (u) uyg‘oq,

Yo mengzaydigan, yo o‘xshaydigan sifati yo‘qdir (QB.16).

“Yoki” bog‘lovchisining o‘rnida *azu* bog‘lovchisi qo‘llanilgan. Ushbu bog‘lovchi ora-chora takror holda ham ishlatiladi: *Azu muñ üçün azu buši birgäli qizğanip yiti türlüğ*

buši ariğ nomqa tükäti birü umadimiz ärsär. – Yoki qayg‘u-musibatga atab ehson bergani qizg‘anib yetti xil ehson, chin aqoidga butkul bera olmagan bo‘lsak (Huast.107–108); *Aniñ oxšaği yoq azu meñzägi.* – Uning o‘xshaydigani yoki mengzaydigani yo‘q (QB.15); *Esiz-mu señä yeg azu edgü-mu / Söküş-mu qilur-sen azu ögdi-mu.* – Senga esizlik yaxshimi yoki ezgulikmi? So‘kilishni istaysanmi yoki maqtovnimi? (QB.240).

Hozirgi forschadan o‘zlashgan “goho” bog‘lovchisining o‘rnida eskida *ara* bog‘lovchisi qo‘llanilgan. U takrorlanib kelishi ham mumkin: *Ara ögdilür til, ara miñ söküš.* – Til goho maqtaladi, gohida ming so‘kish eshitadi (QB.174).

Hozirgi o‘zbek tilida *-ki* bog‘lovchisi ergash gapni bosh gapga bog‘lashga xizmat qiladi. O‘zbek tilshunosligida *-ki* bog‘lovchisi fors tilidan o‘zlashgan, sodda gaplari *-ki* bog‘lovchisi bilan birikkan qo‘shma gaplarni forsiy qolipda yuzaga kelgan, deb qarovchilar ham bor. Ta’kidlash kerakki, turkiy tillardagi *-ki* bog‘lovchisi tarixan *-kim* ning qisqargan shaklidir (*-kim>-ki*). Qadimgi turkiy yodgorliklar tilida *kim* ikki xil vazifada keladi:

1) Kishilik olmoshidir. Masalan: *Kim taluyqa barayin tesär, kiriñlär, oğlum tiginkä eš boluñlar. Ne kergäkin barča bergäy-biz. Kim yerçi suwçi, kemäçi bar ersär, yemä kelzün.* – Kim dengizga boraman desa, qoshimga kiringlar, o‘g‘lim shahzodaga esh bo‘linglar. Nima kerak bo‘lsa, barini bergaymiz. Kim yo‘l boshlovchi, dengizchi, kema boshqaruvchisi bo‘lsa, u ham kelsin (AT.283).

2) Bog‘lovchi bo‘lib keladi, qo‘shma gaplarda ergash gapni bosh gapga bog‘lash uchun xizmat qiladi. Quyidagi misollarga e’tibor bering: *Luu xanlarinta Ćintamani erdäni bar-kim, ülüglüg qutluğ kiši ol erdäni bulsar, qamağ tünliğlarqa asiğ tusu qilur.* – Ajdar xonlarida Chintamani javohiri bor-kim, nasib etgan baxti bor kishi o‘sha javohirni topsa, hamma jonzodlarga foyda keltiradi (AT.283); *Men bu muntuda yiğräk Ćintamani erdäni alğali barayin-kim, qayu tünliğlarqa tüzü*

tükāti asiğ tusu qilu usar-men. – Men bu yerda qolib yaxshiroq Chintamani javohirini olish uchun borayin-kim, qay jonzodlarga tugal foyda keltira olaman (AT.284).

Hozirgi forschadan o‘zlashgan “agar”, “garchi” bog‘lovchilari o‘rnida eskida *qali~xali*, *apañ~abañ* bog‘lovchilari qo‘llanilgan. Masalan, “Qutadg‘u bilig”da: *Qali mundağ ersä yoriq otru ur.* – Garchi shunday ekan, o‘rtacha yo‘riq tut (QB.172); *Apañ iki ažun qulur ersä sen.* – Agar ikki dunyo farog‘atini tilar bo‘lsang (QB.223).

“Chig‘atoy turkiysi”da bular bilan bir qatorda *lekin~valek* ~vale~lek, *čun~ču*, *čun-kim*, *hamānan-ki~hamānan-kim*, *tā*, *andaq-ki~andaq-kim*, *äylä-ki~äylä-kim*, *hamu-l nav’-ki~hamu-l nav’-kim*, *agar~gar*, *agarči~garči*, *nečä-ki~nečä-kim*, *anda-ki~anda-kim* bog‘lovchilari ham amal qilgan.

Ko‘makchilar

Ko‘makchilar vosita, maqsad, sabab, vaqt, makon va shu kabi munosabatlarni bildirish uchun qo‘llaniladigan so‘zlardir.

Yodgorliklar tilida *birlä~bilä*, *üčün*, *üzä~üzrä*, *ičrä*, *ičindä*, *ara*, *ötrü*, *tapa~taba*, *uđu~uzu*, *basa*, *soñ*, *qat*, *ašnu*, *burun*, *keđin~keđin~keyin*, *baru*, *tegin~degin*, *kibi* ko‘makchilari qo‘llanilgan.

üzä ko‘makchisi: *Toquz oğuz bodun üzä qağan olurti, tir.* – To‘g‘uz o‘g‘uz xalqi ustidan (bir) xoqon taxtga o‘tirdi, – der (Ton.9).

tegin ko‘makchisi: *Qirq yilqa tegin bay čiğay tüzlänür* – Qirq yilgacha boy bilan kambag‘al tenglashadi (MK.I.333).

“So‘ng” ma‘nosida *soñ*, *basa*, *ötrü* so‘zlari, hozirgi “keyin” so‘zining o‘rnida *keđin*, *kenä* so‘zlari qo‘llanilgan.

Eski o‘zbek tili davridan boshlab bular bilan bir qatorda *ğayr-i*, *magar*, *nečük-kim*, *bajuz* ko‘makchilari ham amal qilgan.

Ilmiy adabiyot va qo‘llanmalarda *teg~deg / tek~dek* ni “qo‘shimcha” deyilar. Aslida, bu qo‘shimcha emas, o‘xshatish ko‘makchisidir. Shuning uchun u so‘zlarga birikkanda o‘zak-negiz bilan uyg‘unlashmaydi, o‘z ko‘rinishini saqlab qoladi. Masalan: *qoñ~teg*. Shunga qaramay, ba’zi hollarda bog‘lanayotgan so‘z tabiatiga moslashuvi ham mumkin: *andağ~andaq, mundağ~mundaq*.

Yuklamalar

Yuklamalar so‘z va gapga qo‘shimcha ma’no yuklaydi. Ular so‘roq, taajjub, kuchaytiruv va ta’kid, ayiruv, inkor ma’nolarini bildiradi.

Qadimgi turkiy tilda yuklamalar ikki xil ko‘rinishda uchraydi: qo‘shimcha shakliga kelib qolgan yuklamalar va so‘z-yuklamalar.

Yämä yuklamasi ta’kidni bildiradi: *Ältäris qağan qazğanmasar, udu bän özüm qazğanmasar, äl yämä, bodun yämä yoq ärtäçi ärti, qazğantuqin üçün, uduğuzum, qazğantuqum üçün äl yämä äl bolti, bodun yämä bodun bolti*. – Eltarish xoqon zafar qozonmaganida, uning bilan mening o‘zim zafar qozonmaganimda, yurt ham, xalq ham yo‘q bo‘lar edi. (Xoqon) zafar qozongani uchun, mening xushyorligim, zafar qozonganim uchun, el ham el bo‘ldi, xalq ham xalq bo‘ldi (Ton.54–56).

Yodgorliklar tilida *-mu, -mü / -mi, -mi* so‘roq yuklamasi, ta’kidni bildiruvchi *-la, -lä; -ču, -çü; -oq, -ök; -mat, -mät; uş* yuklamalari amal qilgan.

-mu, -mü so‘roq yuklamasining misoli: *Qağan-mu qisayin tädim*. – Xoqonni-mi qistayin dedim (Ton.5). *Ayur: körmädiñ-mu bu xaqañ yüzin*. – Aytur: Ko‘rmadingmi bu xoqon yuzini? (QB.79).

She’rda shunday kelgan:

Alp Er Toña öldimü,

Esiz aʼzun qaldimu,
Özläk öçin aldimu,
Emdi yüräk yırtılır.

(Alp Er Toʻnga (Afrasiyob) oʻldimi, Esiz dunyo qoldimi,
Dunyo undan oʻchini oldimi, Endi yuraklar yaralanmoqda)
(MK.I.77).

-oq, -ök yuklamasining misoli:

Taqi ma hekü ersä arzu tiläk,
Bayat-oq bolu bersü arqa yöläk. –

Tagʻin qanday tilak va orzularing boʻlsa, xudoning oʻzigina
madadkor boʻlaversin (QB.118).

uʃ yuklamasining misoli: *E bilgä, özüüm uʃ tapuğçi seňä.* –
Ey dono, oʻzim sening xizmatindadirman (QB.200).

-mat, -mät yuklamasining misoli: *Seni sen-mät öggil,
kesildi sözüüm.* – Seni sening oʻzinggina hamd qil, soʻzimni
kesdim (QB.32).

“Chigʻatoy turkiysi”da bular bilan bir qatorda *ayā, xud,
ham, ā* yuklamalari ham amal qilgan. Ayrimlariga misol
keltiramiz.

-la, -lä yuklamasi. Husayn Boyqaro sheʼridan:

Ey köñül gardun baliyat taşini yağdurdī-la,
Har taraf sabrīm üyi divārini sindurdī-la (Maj.142).

Ushbu yuklama ayrim oʻzbek shevalarida hozir ham
ishlatiladi. Masalan, andijon shevasida: *Bu xabarni bariḫ-la
aytdim.*

S oʻ r o q v a t o p s h i r i q l a r :

Lutfan soʻzlarni turkumlarga ajratish prinsiplarini tushuntiring.

Yodgorliklar tilida ot turkumining hozirgi turkiy tillardan
farqlanuvchi muhim belgilarini izohlang.

Son va uning muhim belgilarini oʻrnaklar koʻmagida ochiq-
lab bering.

Lutfan olmoshlarning tarixiga qisqacha taʼrif bering.

Feʼl va uning kategoriyalariga taʼrif bering.

Ot, sifat, ravish va fe'llarning yasalishiga jiddiy e'tibor qarating. So'z yasovchi qo'shimchalarning vazifasi, qanday ma'noli so'zlar yasayotganini aniqlab, umumiy xulosalar bering.

Hozirgi o'zbek tilidan farq qiluvchi yordamchi so'zlarga e'tibor bering va ularning vazifasini tushuntirib bering.

BESHINCHI BO‘LIM. LEKSIKOLOGIYA VA ATAMASHUNOSLIK MASALALARI

T a y a n c h t u s h u n c h a l a r: *leksikologiya, leksikografiya, leksema, so‘z, atama, termin; etimologiya; o‘z qatlam, o‘zlashgan qatlam; buddizm atamalari, moniylik bilan bog‘liq atamalar, islom tushunchasi bilan bog‘liq atamalar; astronomiyaga tegishli atamalar; “tomon” tushunchasini bildiruvchi atamalar, “vaqt” tushunchasini bildiruvchi atamalar, qarindosh-urug‘chilik atamalari.*

E’ t i b o r q a r a t i l a y o t g a n m a s a l a l a r:

Qadimgi turkiy tilda qo‘llanilgan diniy atamalar tizimi.

Buddizm atamalari.

Xitoychadan o‘zlashgan so‘zlar.

Islom bilan bog‘liq atamalar.

Astronomiya bilimiga tegishli atamalar.

Burungi tasavvur-qarashlar bilan bog‘liq kelib chiqqan atamalar.

QADIMGI TURKIY TILDA QO‘LLANILGAN BUDDIZM ATAMALARI

Sharq xalqlarining ijtimoiy-siyosiy hayoti, madaniyati tarixida, adabiy aloqalar va tillarning o‘zaro ta’sirida buddizmning o‘rni katta bo‘lgan. U o‘tmishda uluslar birligi, ularning madaniy yuksalishi, diniy-falsafiy fikrlar umumiyiligini ta’minlab, Sharq sivilizatsiyasiga unumli ta’sir ko‘rsatgan dinlardan biri edi.

Ilk O‘rta asrlarda O‘rta va Markaziy Osiyoda buddizmning yoyilishi sharq xalqlarining madaniy va adabiy aloqalari, sharq tillarining o‘zaro ta’sirini ta’minlab berdi. Ushbu ijtimoiy-tarixiy, madaniy jarayon, xususan, turkiy xalqlarning qadimgi hind, tohar, sug‘d, xitoy madaniyatlari bilan yaqindan tanishuviga, adabiy aloqalarning rivojlanuviga imkon tug‘dirdi. Qadimgi turk teologiyasi va ilmida buddashunoslik, sanskritshunoslik, toharshunoslik, sug‘dshunoslik,

xitoyshunoslik kabi yoʻnalishlar yuzaga keldi. Turk oʻqimishlilari orasidan dovrugʻi ketgan buddashunoslar, sanskrit, tohar, sugʻd tillarining bilimdonlari, sharqshunos olimlar yetishib chiqdi.

Buddizm tufayli turk olamiga qadimgi hind falsafasi va madaniyati taʼsir eta boshladi. Oʻzining eski anʼanalari va yangi qarashlar qurshovida turkiy madaniyat yangi bosqichga koʻtarildi.

Turkiy muhitga buddizmning tarqalishi, boshlab, tarjimachilik sohasida katta burilish yasadi. Koʻplab budda yodgorliklari qadimgi turkiy tilga tarjima qilina boshladi. Odatda, ushbu asarlar sanskrit, tohar, sugʻd va xitoy tillaridan oʻgirilar edi.

Ilk oʻrta asr turk-budda diniy olamida butun fikr buddizm falsafasi, taʼlimoti va qonun-qoidalarini oʻrganishga qaratildi. Oʻz navbatida, bu jarayon hind-qadimgi turk madaniy, adabiy va til aloqalarining rivojlanishiga keng yoʻl ochib berdi.

Qadimgi turk-budda muhitida yozuv madaniyati yangi bosqichga koʻtarildi. Koʻk turk xoqonliqlari davrida turklar koʻk turk xatidan foydalangan boʻlsalar, buddizm muhitida oromiy alifbosi negizida yaratilgan qadimgi turkiy-uygʻur xati hamda buddizm taʼsirida kirib kelgan brahma yozuvlaridan foydalandilar.

Diniy-falsafiy qarashlar, madaniyat, badiiy adabiyotda kechgan jarayonlar qadimgi turkiy til lugʻat tarkibining yangi atamalar bilan boyishiga imkon berdi. Sanskrit tilidan diniy va falsafiy tushunchalarni anglatuvchi soʻzlar, buddizm sanʼati, madaniyati, maʼorif, adabiyotshunoslik va fanning ayrim sohalariga oid atamalar turkiy tilga oʻzlasha boshladi. Qadimgi turkiy tilda budda taʼlimotiga oid butun boshli atamalar tizimi shakllandi, yozma adabiy tilda buddaviy asarlarga xos boʻlgan xos bir uslub – “sutra uslubi” yuzaga keldi. Lugʻat tarkibidagi soʻzlarning ayrimlari budda tushuncha va tasavvurlarini ham ifodalay boshladi.

Turkiy yozma manbalarda “Hindiston” *änätäk* deyilgan. Shuningdek, bu atama *änätäk*, *änätäkčä*, *änätäk tili* shaklida qo‘llanilib, “sanskrit tili”ni anglatadi. Buddha asarlarida sanskritchaga nisbatan *aryabašča* so‘zi ham qo‘llanilgan. Bu so‘z unga berilgan sifat bo‘lib, “muborak sanskritcha” anglamidadir.

Buddizm davri yozma adabiy tili to‘g‘risida so‘z borganda, lug‘at tarkibida yuzaga kelgan atamalar tizimini eslamaslikning iloji yo‘q. Bu davrlarda sanskrit, tohar, sug‘d, xitoy tillaridan diniy, falsafiy atamalar, buddizm san‘ati, madaniyati, ma‘orif, adabiyot va fanning boshqa sohalariga tegishli atamalar turkiy tilga o‘zlasha boshladi. Tilshunoslikda, shular bilan barobar, asl turkcha so‘zlarning ayrimlari budda diniy-falsafiy tushunchalarini ham ifoda eta boshladi.

Tilshunoslikda chet tillardan so‘z o‘zlashtirish yoki turkiy tilning ichki imkoniyatlari, lug‘at boyligining imkoniyatlaridan foydalangan holda yangi atamalar yasash yohud turkiy so‘zlarni yangi ma‘noda qo‘llash usuli ilmiy asosda ishlab chiqilgan edi. Qadimgi turkiy tilga budda atamalarini o‘zlashtirish va yangilarini yasash prinsiplari quyidagicha.

Muayyan atama asl tilda qanday bo‘lsa, o‘shanday ko‘rinishida, tarjima qilinmay o‘zlashtirilgan, matnlarda ham ana shunday qo‘llanilgan. Masalan, *nirvan* (<*skr. nirvana*) so‘zi budda ta‘limotida eng yuksak, qutsal yer. Buning singari atamalar budda asarlarida ko‘plab topiladi.

Buddizm qadimgi turklarning hind adabiyoti bilan yaqindan tanishuviga ham imkon berdi. Adabiy aloqalar etkisida turk adabiyotida yangi janrlar yuzaga keldi. Tabiiyki bu yangi janrlarni ifodalash uchun sanskritcha atamalardan ham foydalanilgan. Jumladan, turk adabiyotida *šlok* (<*skr. šlok*), *padak* (<*skr. padaka*), *käränt* (<*skr. grantha*) singari yangi she‘r turlari shakllandi.

Buddizm davrida qadimgi turk nasrida budda qonunlari, aqoid, ta‘limotlari aks etgan asarlar shuhrat topdi. Bunday

asarlar *nom* yoki *nom bitig* deb yuritilgan (*nom* < sug‘dcha. *nwm*; *nom bitig* – “aqoid kitobi” ma’nosini bildiradi). Budda diniy adabiyotida sutralar (yodgorliklardagi shakli *sudur*~*sutur*), shastalar (manbalarda *šastir*~*šastar* shaklida qo‘llaniladi) keng yoyildi. *Sudur* (< *skr. sutra*) – sutra, Buddaning nasihatlaridan iborat; *šastar* (< *skr. šastra*) – buddizmning muqaddas kitobi, sutraning tafsiri, traktatdir. Buni *šastar bitig* ham deyilgan.

Turk adabiyotida ulug‘ rohiblarning hayot yo‘lini, muqaddas yerlarga uyushtirgan ziyoratlarini aks ettiruvchi memuarlar yaratildi. Yirik epik asar(kavi nom bitig)lar paydo bo‘ldi. *Kavi* (< *skr. kavya*) – “epos, epik asar” degan ma’noni beradi. Budda afsona-rivoyatlari keng tarqaldi. Bular *purani* (< *skr. purana*) atalgan.

Buddizm dinidagi turklar hindlarning kitob shaklidan ham foydalanganlar. Fanda uni potxi kitob deb yuritiladi. Potxi kitobning varaqlari *patar* deyilgan. Bu so‘z sanskritcha *patra* dan bo‘lib, ular palma yaproqlari va varaqni shunday ataganlar. Turkiy tilda u ikkinchi ma’nosida qo‘llangan.

Har qaysi varaqning bosh qismiga asar bo‘limi va ushbu bo‘limning tartib ko‘rsatkichi yozib chiqilgan. Masalan: *Yükünč altı patar* (Yukunch bo‘limi, oltinchi varaq), *Yükünč yeti patar* (Yukunch bo‘limi, yettinchi varaq), *Baštinqi ülüs on patar* (Avvalgi bo‘lim, o‘ninchi varaq), *Baštinqi ülüs tört yigirmi patar* (Avvalgi bo‘lim, o‘n to‘rtinchi varaq) va b. Bir bo‘lim tugagach, keyingi bo‘limdan boshlab tartib ko‘rsatkichi ham yangilangan. Ushbu ko‘rsatkichlar, o‘z navbatida, poygir (poginatsiya) vazifasini o‘tagan va kitob varaqlarini tartibli saqlash imkonini bergan.

Qadimgi turkiy tilga chet tillardan o‘zlashgan so‘zlarga turkiy qo‘shimchalar qo‘shish yo‘li bilan ham yangi atamalar hosil qilingan. Masalan, *nomči* – budda qonunlarining bilimdani, qonunlarni yo‘ruvchi (ma’nosini aytib beruvchi), ulamo. Qonunlar haqida dars beruvchi ustozni *nomči*

ačari~nomči baxši ham deyilgan. Bu yerdagi *ačari* (<*skr. ačarya*) “o‘qituvchi, ustoz” ma’nosida.

Budda matnlarida ba’zi iboralar, dinning asosini belgilovchi tushunchalar (formulalar) ham turkiyga o‘g‘irilmay, asl holida, o‘sha tilda qanday bo‘lsa, shundayligicha qo‘llanilgan. Masalan, budda asarlari, an’anaga ko‘ra, *Namo but. Namō darm. Namō saṅ* jumalari bilan boshlangan (buning *Namo Buddaya. Namō darmaya. Namō saṅgaya* shakli ham bor). Buning sanskritchasi *Namo budha. Namō dharma. Namō samgha* dir. Ma’nosi: “Buddaga ta’zim. Budda aqidalariga (qonunlariga) ta’zim. Budda jamoasiga ta’zim” demakdir. Bu uchlikning bir formulada kelishining sababi buddizm ta’limotida Budda, buddizm qonunlari, ta’limoti va jamoa qutlug‘dir. Eski turklar bu uchlikni *üč erdini* yoki *erdinilär* deganlar.

Erdini (=skr. *ratha*) – “javohir” ma’nosini beradi. Qadimgi turkiy tilda *erdini* – “javohir”. Buddizmning qutlug‘ tushunchasi (=Ratna) shu so‘z bilan atalgan: *nom erdini* – “no‘m javohiri” (=Dharmaratna); *Burqan erdini* – “Burxon (Budda) javohiri”; *üč erdini* – budda tushunchasidagi “uch javohir” (=Triratna).

Budda matnlarida sug‘dcha, xitoycha atamalar ham ko‘p uchraydi. Buning sabablaridan biri budda asarlarining o‘sha tillardan tarjima qilinganligi bo‘lsa, ikkinchisi qadimgi turklar bilan o‘sha xalqlar orasida kechgan yaqin munosabatlar, adabiy aloqalar va Sharq tillarining o‘zaro ta’siridir. Masalan, *Azrua* (<*sug‘dcha ‘zrv’*) – brahma dinining yaratuvchisi, *Zervana* (=skr. *Brahma*). Yoki: *Xormuzta* (<*sug‘dcha ‘xwrmzt’*) – iloh, tangrining oti, *Xo‘rmuzd* (=Indra). Aslida bu so‘z moniy diniy qarashlari asosida shakllangan. Keyinchalik turk-buddistlar uni o‘zlashtirib, o‘z tushunchalaridagi “iloh” ma’nosida qo‘llay boshlaganlar.

Matn tuzish an’anasi bilan bog‘liq yana bir jihat. Sharq, xususan, turk matnchiligi, matn tuzish an’anasiga ko‘ra asar

qay tildan tarjima etilayotgan bo'lsa, kitobning otini o'ziday qoldirish yoki yaratilgan asarlarga sharq tillarining birida (tabiiyki, adabiy etkisi va mavqei yuqori bo'lgan tilda) ot qo'yish rusum bo'lgan. Masalan, moniychilar tavbanomasining turkiy versiyasi "Niḡošaklarning suyin yazuqin öküngü Xuastuanift" (ya'ni, "Tinglovchilarning gunohlaridan tavba qiluvchi Xuastuanift") deb atalgan. Turk-budda asarlarida o'zgacha bir xususiyatni kuzatamiz: ayrim asarlarning oti aslida qanday bo'lsa o'shanday, ba'zilariga esa turkcha ot qo'yilgan. Masalan, "Mahayanasutra" – turkiy tilda "Uluḡ kölüñü sutur" yoki "Maytreya samiti nataka"ning turkcha versiyasi "Maytri simit nom bitig" deb atalgan. "Suvarnaprabhasa sutra" qadimgi turkiy tilga "Altun önlüḡ yaruq yaltrıqlıḡ qopta kötrülmiş nom eligi" (ya'ni, "Oltin tusli yorug'lik taratuvchi hamma narsadan buyuk bo'lgan tojdor no'm") deb o'girilgan. Yoki, turkcha "Nirvan bitig" (=skr. Nirvana sutra) – mahayana mazhabida yaratilgan sutralardan birining otidir.

Qadimgi turk-budda, turk-moniy adabiyotlari, matnchiligi negizida shakllangan ushbu an'analar turkiy xalqlar adabiyotida uzoq davr saqlanib qolgan. Buning ta'sirini o'zbek mumtoz adabiyotida ham uchratamiz. Masalan, Alisher Navoiyning asarlari turkiy tilda ekanligiga qaramay, arabcha atalgan: "Me'zānu-l-avzān"; "Muhākamatu-l-luḡātayn" va shuning singari.

Yozma manbalarda budda diniy-falsafiy tushunchalarining asl turkiy shaklda qo'llanilgani ham e'tiborga loyiq. Budda muhitida turkiy tilning lug'at tarkibida burundan qo'llanib kelayotgan turkiy so'zlar yangi ma'noda ishlatilgan. Yozuvchilar atamani diniy qarashlarning mohiyatidan kelib chiqib tanlaganlar. Bunga bir misol. Turklarda buddizmning maxayana yo'li amal qilgan. Qadimgi turkiy tilda bu mazhab *mahayana*, *tayşin* (bularning biri sanskritcha, ikkinchisi xitoychadan o'zlashgan) yoki *uluḡ kölüñü* deb atalgan.

Xinayana mazhabi esa *kičig kölünjü* atalgan. *Kölünjü* – qadimgi turkiy tilda “yo‘l, mazhab” degani; *uluğ kölünjü* – “dinning keng tariqati” (большая колесница), *kičig kölünjü* – “kichik tariqat” (малая колесница) ma’nosini anglatadi.

Qadimgi turk, qolaversa, ushbu o‘lkalarda yashovchi xalqlarda amal qilgan buddizmning o‘ziga yarasha jihatlaridan yana biri shundaki, boshlab buddizm xudosiz din bo‘lgan. Biroq turklarning bunga qadar amal qilgan inonchlarida butun olamni va tirik mavjudotni yaratgan tangri (*yaratmiş tängri*) tushunchasi bor. Qadimgi turk buddizmining muhim belgisi, unda turklarning bundan burungi diniy-falsafiy tushunchalariga tayangan holda, xudo (*tängri*) yaratildi. Turk-buddistlar tushunchasida *tängri tängrisi* – “oliy tangri, Budda”. Buddani ulug‘lab, *tükäl bilgä tängri tängrisi burqan* “tugal dono, tangrilar tangrisi, Burxon” ham deganlar. *Tängri tängrisi* (=skr. *Devātideva*) hamda *tükäl bilgä* “tangrilarning tangrisi, tugal dono” – Buddaning sifatidir: *Tängri tängrisi Burqan* – Tangri tangrisi Burxon (Budda).

Beş yol – besh yo‘l. Bu atama “do‘zah, jin-alvasti, hayvon, inson va xudo”ni bildiradi.

Beş çaxşapit~beş çaqşapat (*çaqşapat* <skr. *siksapada*) – besh aqida: “gunohsiz bo‘lish; vujud pokligi; bo‘g‘iz pokligi; yomonlik qilmaslik; shod yo‘qsil bo‘lish” demakdir.

Altı yol – olti yo‘l, yashashning olti shakli. Budda aqidasiga ko‘ra, jonzodlar tiriklig chog‘ida qilgan yaxshi va yomon amallariga qarab olti bor tug‘ilish va o‘lish imkoniga ega bo‘ladilar. Bu nom ana shu tushunchani anglatadi.

Tört toğum – to‘rt tug‘ilish: 1) tuxumdan tug‘ulish, 2) qorindan tug‘ulish, 3) namlikdan tug‘ulish, 4) mavhumlikdan, yo‘q narsadan tug‘ulishni anglatadi.

On karmapt (*karmapt* <skr. *karmapatha*). Bu atama budda yo‘lidagi o‘n ezgulik: 1) jonivorlarni o‘ldirmaslik, 2) o‘g‘rilik qilmaslik, 3) zino qilmaslik, 4) o‘zgalarga ayb chaplamaslik, 5) ichkilik ichmaslik, 6) yolg‘on so‘zlamaslik, 7) masxaradan xoli

bo‘lish, 8) hasad qilmaslik, 9) achchiqlanmaslik, 10) xato va yomon xayollarga bormaslikni bildiradi.

On türliüg paramit (paramit <skr. pramita) ham o‘n nojo‘ya harakatdan o‘zni tiyishga ishoradir. Bular: 1) jonivorlarni o‘ldirmaslik, 2) o‘g‘rilik qilmaslik, 3) zino qilmaslik, 4) o‘zgalarni masxara qilmaslik, 5) ichkilik ichmaslik, 6) zebu ziynatga berilmaslik, 7) qo‘shiq tinglarni va raqs tushmaslik, 8) yumshoq to‘shakda yotmaslik, 9) man qilingan taomlarni yemaslik, 10) mol-dunyoga berilmaslik.

Üç etöz – Buddaning uch xil obrazini, uch xil qiyofada namoyon bo‘lishini anglatadi.

Üç ödki – uch zamon: bu atama buddizmdagi “uch zamonga tegishli” (o‘tgan, hozirgi va kelasi zamon) tushunchasini beradi (=Triskāla).

Diniy-falsafiy atamalarni matnda qo‘llash bir qancha prinsiplarga tayanadi. Diniy matnlarda o‘zlashmalarning soni ancha. Ular matn talabi bilan sanskrit va asar tarjima qilinayotgan boshqa tillardan o‘zlashgan. Muhimi, turkiy tilda burundan qo‘llab kelinayotgan o‘z so‘zlarni atama vazifasida qo‘llash an‘anasi o‘sha chog‘lardan qolgan.

Buddizm terminologiyasidagi sug‘dchadan o‘zlashgan *nom* so‘zi “qonun, ta’limot” degan ma’noni beradi (sanskritcha matnlardagi Dharma ga to‘g‘ri keladi). Bundan boshqa so‘zlar ham yasalgan: *nom eligi* – “no‘m hukumdori” (=Dharma-rāja); *nom tilgāni* – “no‘m g‘ildiragi” degani (=Dharmaçakra); *nom buši* – “no‘m sadaqasi” (=Dharma dhana);

Xormuzta täñri (=Indra). Uni “tangrilar xoni” deb atashgan: *Täñri qanı Xormuzta täñri* – Tangrilar xoni Xo‘rmuzd tangri.

Buddizm falsafasida *täñri yeri* tushunchasi bor – “tangri yeri, qutlug‘ yer” degani (=Devaloka).

Buddizmdagi “besh uzv” (=Pança-Mandala) tushunchasini *beš tilgän* deyilgan.

Yoki “ko‘k, asos” (=Svabhava) tushunchasini turkiy sutrada *töz yiltiz* deydi va b.

Turk-budda muhitida ishlab chiqilgan atama qabul qilish va yasash prinsiplari turkiy tillar lug‘at tarkibining boyishiga katta hissa qo‘shdi va keyingi davr atamashunosligining yo‘nalishlarini belgilab berdi.

QADIMGI TURKIY TILGA XITOYCHADAN O‘ZLASHGAN SO‘ZLAR

Xitoy va Markaziy Osiyo xalqlari tarixida ilk o‘rta asrlar o‘zaro ixtiloflar, urush va bosqinlar bilangina ma‘lum emas. Bu kezlar Xitoy va Markaziy Osiyo xalqlari o‘rtasida madaniy, adabiy aloqalarning rivojlanishi, ijtimoiy, savdo munosabatlarining o‘rnatiluviga keng yo‘l ochildi. Ushbu aloqalar ikki mamlakatning ijtimoiy-madaniy taraqqiyoti, uluslar birdamligini ta‘minlab berdi.

Xitoy bilan Markaziy Osiyo ellari, xususan, turk davlatlari o‘rtasida kechgan ijtimoiy-siyosiy, madaniy, adabiy aloqalarni o‘rganishda qadimgi turkiy bitiglarining o‘rni kattadir. Ko‘k turk yozuvli urxun bitiglari, uyg‘ur yozuvidagi qadimgi turk manbalarida ushbu madaniy jarayon to‘g‘risida keng ma‘lumot berilgan.

Quyida turkiy yozma manbalar asosida ushbu aloqalarning ikki qirrasiga – turk epigrafik matnchiligida xitoy tiliga e‘tibor masalasi hamda qadimgi turkiy tilning lug‘at tarkibidagi xitoychadan o‘zlashgan qatlam xususida so‘z yuritmoqchimiz.

Qadimgi turkiy yozma yodgorliklarda Xitoy eli, yurtini *Tabğaç*(~*Tawğaç*), *Tabğaç eli* atalgan, xitoy xoqoni – *tabğaç qağan*, xitoy xalqi esa – *tabğaç bodun*, xitoy tilini *tabğaç tili* deyilgan.

Birinchi va ikkinchi ko‘k turk xoqonliqlari, keyinchalik uning o‘rnida yuzaga kelgan uyg‘ur xoqonlig‘i va davlatlarida xalqaro mavqega ko‘tarilgan sug‘d, xitoy tillariga e‘tibor katta edi. Ayniqsa, monumental matnlarni bitishda, turkiy til bilan

barobar, sug‘d, ora-chora, xitoy tilidan ham foydalanilgan. Buning yorqin misolini 732 yili sarkarda Kul tigin xotirasiga tiklangan yodgorlikda kuzatishimiz mumkin. Yodgorlikning to‘rtala yuzida yozuvi bor: Sharqqa qaragan yuzi, ikki yoni, toshning qirralariga ko‘k turk harflari bilan turkiy matn bitilgan; G‘arbga qaragan yuzidagi matn esa xitoycha (MTA.26–29). Yodgorlikdagi turkiy matnni ko‘k turk adabiyotining yirik namoyandasi, yozuvchi va tarixnavis Yo‘llug‘ tigin bitgan. Xitoycha matnning muallifi esa xitoy generali Changdir. Ushbu matnni u xitoy imperatorining ko‘rsatmasiga ko‘ra yozgan. Turkiy bitigda uning oti *Çağ sāñün* deya qayd etiladi. Otiga qo‘shilayotgan *sāñün* so‘zi uning harbiy unvoni bo‘lib, “general” ma‘nosini beradi.

Oradan ko‘p vaqt o‘tmay, 735 yili Bilga xoqon xotirasiga tiklangan yodgorlikda ham xitoy tili e‘tibordan chetda qolgani yo‘q. Ushbu qabrtoshning Sharqqa qaragan yuzi va ikki yonidagi matn turkiy tilda. G‘arbga qaragan yuzida esa xitoycha matnning o‘rni bor. Biroq, tosh parchalanib ketgani uchun xitoycha yozuvi hozir saqlangan emas (MTA.94–95).

Markaziy Osiyo yerlarida, xususan, qadimgi turk davlatlarida uch tilli yodgorliklar ham yaratilgan. Shulardan biri 3- Qorabalg‘asun bitigi oti bilan mashhur. To‘quz o‘g‘uz (uyg‘ur) xoqoni Alp Bilga xotirasiga atab 820–821 yillarda o‘rnatilgan ushbu yodgorlikning matni uch tilda: turkiy, sug‘dcha va xitoychada (MTA.222–226). Bu esa turk muhitida (harqalay, zodagonlar ichida va rasmiy doiralarda) monumental matnlarni biryo‘la nufuzli tillarning bir nechtasida bitish an‘anasi uyg‘ur xoqonlig‘i davrida ham saqlanganidan belgi beradi.

Shu o‘rinda ilk o‘rta asrlarda Markaziy Osiyoda kechgan til vaziyati bilan bog‘liq muhim bir hodisani ta‘kidlash kerak. Ma‘lumki, tarixiy yodgorliklarning biryo‘la bir necha tilda yozilishiga ayni ellardagi til vaziyati ham sabab bo‘lgan. Qadimda O‘rta va Markaziy Osiyoning turli yerlarida, turklar

bilan aralash yashagan sug‘d, tohar, qadimgi xorazm muhitida turk-sug‘d, turk-tohar, turk-qadimgi xorazm ikki tilliligi amal qilganligi yozma manbalardan ayon. Biroq, turk-xitoy yoki, keyinchalik, turk-arab bilingvizmi amal qilgan, deya olmaymiz. Bizningcha, turkcha matnlarda xitoychaning aralash ishlatilishi, ko‘proq, siyosiy vaziyat, davlat siyosati, qolaversa, Xitoy davlatining ta’siri va xitoy tilining xalqaro maydonda tutgan o‘rni bilan belgilangan.

Yana bir jihati, butun Markaziy Osiyoni kesib o‘tgan Buyuk ipak yo‘lida turkiy hamda sug‘d tillari xalqaro til sifatida amal qilgan. Ammo xitoy tili ushbu savdo yo‘lida, o‘zaro munosabatlarda xalqaro mavqega erishgan deya olmaymiz.

Xitoy va Markaziy Osiyo munosabatlari tarixida buddizm davri ajralib turadi. Ilk O‘rta asrlarda O‘rta va Markaziy Osiyoda buddizmning yoyilishi sharq xalqlarining madaniy va adabiy aloqalari, sharq tillarining o‘zaro ta’sirini ta’minlab berdi. Ushbu ijtimoiy-tarixiy, madaniy jarayon, xususan, turkiy xalqlarning qadimgi xitoy madaniyati bilan yaqindan tanishuviga, adabiy aloqalarning yuksaluviga, turkiy dunyoda xitoyshunoslikning fan sifatida yuzaga kelib, taraqqiy etishiga imkon tug‘dirdi.

Turkiy muhitga buddizmning tarqalishi, boshlab, tarjimachilik sohasida katta burilish yasadi. Turkiy xalqlar buddizm diniga sig‘ingan chog‘larda xitoy tilidan qadimgi turkiy tilga ko‘plab diniy-falsafiy, tarixiy, badiiy asarlar, tabobatga tegishli kitoblar tarjima qilingan. Vaziyat taqazosi bilan turklarning o‘qimishli kishilari ichidan xitoy tilining bilimdonlari, sharqshunos olimlar yetishib chiqdi. Shulardan biri X asrda yashab ijod etgan xitoyshunos olim Singqu Seli (~Shingqu Sheli) tudungdir.

Diniy-falsafiy qarashlar, madaniyat, badiiy adabiyotda kechgan jarayonlar qadimgi turkiy til lug‘at tarkibining yangi atamalar bilan boyishiga yo‘l ochdi. Xitoy tilidan diniy va

falsafiy tushunchalarni anglatuvchi soʻzlar, buddizm sanʼati, madaniyati, adabiyotshunoslik, kitobat ishi va fanning ayrim yoʻnalishlariga tegishli atamalar turkiy tilga oʻzlasha boshladi.

Tabiiyki, oʻzlashgan soʻzlar turkiy tilning qolipiga, talaffuz oʻlchovlariga solingan. Masalan, xitoycha Kunfutszi(Konfusiy)ni turklar *Qunvutsi* shaklida qoʻllagan. Yoki “mehmonlar uchun tayyorlangan joy, mehmonxona” maʼnosidagi *xon-lu-si* soʻzi turkiy matnda *qunlusī* shaklida ishlatilgan.

Turkiy yozma manbalarda *baqši~baxši* soʻzi uchraydi. Eʼtirof etilishicha, bu soʻz xitoychadan oʻzlashgan boʻlib, uygʻur yozuvli budda, moniy yodgorliklarida “ustoz, murabbiy, muallim” maʼnolarida qoʻllangan. Baʼzan u kishi otini ham bildiradi. Uning *otači* *baqši* shakli ham bor. Bu soʻz “tabib, shifokor” anglamida. Zamonasining xat-savodli, bilimli kishilariga nisbatan qoʻllangan bu soʻz keyinchalik turkiy tilda va uygʻur xatida bituvchi kotiblarning nomida saqlanib qoldi. XIV–XV yuzyilliklarda Chigʻatoy elida ushbu atama “uygʻur xatida bituvchi kotib, xattot”ni bildirgan. Hozirgi oʻzbek tilida *baxši* soʻzi “dostonchi, xalq ijrochisi, baxshi”ni bildiradi. Ayrim oʻzbek ogʻizlarida uning “afsunchi, folbin” maʼnosi ham bor. Xitoy tilida hozir ham *boši* soʻzi qoʻllaniladi. U fan doktori ilmiy darajasiga ega boʻlganlarni anglatadi.

Xitoy tilidan oʻgirilgan asarlarda xitoycha oʻzlashmalarning ham koʻp uchrashi tabiiy. Tarjimonlar ushbu oʻzlashmalarni boshqa turkiy soʻzlarga sinonim sifatida qoʻllaganlar. Shuningdek, matn uslubini saqlash, xitoy madaniyati, etnografiyasi, qarashlariga tegishli tushunchalarni oʻziday berish istagida ham ushbu atamalarni ishlatganlar. Masalan, xitoychadan oʻzlashgan *vapši* soʻzi “ustoz, oʻqituvchi”ni bildiradi (xitoychasi *faši*). Yoki ayni maʼnoda *tayši* (xitoycha *daši*) soʻzi ham qoʻllanilgan. Qizigʻi shundaki, bu soʻzlar moniy matnlarida yoki tohar tilidan oʻgirilgan budda yodgorliklarida uchramaydi.

Xitoychadan tarjima qilingan asarlarda *titsi* soʻzi “oʻquvchi”ni bildiradi (xitoychasi *ditszi*).

Qadimgi turkiy tilga xitoychadan kitobat ishi, matnshunoslikka oid atamalar ham oʻzlashgan. Masalan, budda asarlarining muqaddimasi, kirish qismi *süü* deyilgan (bu xitoycha *syuy* ning turkchalashgan koʻrinishidir).

Xat, farmon bitilgan oʻrama qogʻozni *kuin* deganlar (uning xitoychasi *tszan*).

Xitoychadan oʻgirilgan asarlarda *linxua* soʻzini-da uchratamiz (xitoychasi *lyanxua*), u “nilufar” degani. Xitoycha *xua* – “gul” degani, tarjimonlar uni turkiy *čečäk* soʻziga sinonim sifatida qoʻllaganlar.

Yoki turkcha matnlarda *luu* soʻzi uchrab turadi (xitoychasi *lun*), u “ajdar” degani, bu soʻz koʻpincha yil otida keladi: *luu yil* – ajdar yili.

Bitiglarda uchraydigan “dur, marvarid” anglamidagi *yinčü~inčü* soʻzi ham xitoychadan oʻzlashgan. Sirdaryoni turklar *Yinčü ögüz* deganlar. *Ögüz* – qadimgi turkiy tilda “daryo” degani.

Xitoycha oʻzlashmalarning muayyan qismini buddizmga tegishli atamalar tizimi tashkil qiladi. Qadimgi turkiy tilda *Burqan~Burxan* soʻzi qoʻllanilgan. U xitoycha *bvyr* (“Budda”)dan yasalgan boʻlib, turk-budda muhitida “budda taʼlimotining asoschisi, Budda; budda dini; but” maʼnolarini anglatgan. Bu atama Oʻrta va Markaziy Osiyodagi buddizm davridan qolgan ayrim joy otlarida hozir ham uchrab turadi. Masalan, Qozogʻistonning Taldiqoʻrgʻon viloyatida *Burxanbulaq* degan joy bor. U yerdagi ulkan sharsharaga shunday ot berilgan. Bu nom tarkibidagi *Burxan* – “Budda”ni bildiradi; *Burxanbulaq* – “Buddaning qutlugʻ suvi, sharsharasi” degani. Hozir ham oʻsha sharshara oqib turibdi.

Buddizmning xinayana mazhabi xitoychadan tarjima qilingan asarlarda *siušin* deyilgan (bu xitoycha *syaošen* soʻzining turkcha talaffuzga moslashgan shaklidir). Bu

atamaning turkiy varianti ham bor, turklar uni *kičig kölünü* deganlar. Yoki maxayana mazhabi *tayšij* atalgan (xitoycha *dayšen*), uning qadimgi turkcha varianti – *uluğ kölünü*. Turkiy *kölünü* soʻzi budda diniy terminologiyasida “yoʻl, mazhab” maʼnosini bildiradi.

Xitoychadan oʻzlashgan *toyin* soʻzi “rohib” degan maʼnoni anglatadi (uning xitoychasi *daojen*).

Turklar oʻz xoqonlarining xotinini, malikani *qatun~xatun* deganlar. Lekin xitoy imperatorining xotini, malikasi toʻgʻrisida soʻz ketganda *tay qyu* atamasi qoʻllaniladi (uning xitoychasi *tayxou*).

Shu oʻrinda muhim bir faktga eʼtibor qaratsak. Maʼlumki, qadimgi xitoy falsafasida imperatorlar “Osmon oʻgʻli” (*thien-tsi*), osmon bilan yer oʻrtasida yaralgan zotlar deya qaralgan. Xitoycha “Osmon oʻgʻli” maʼnosidagi *thien-tsi* soʻzini koʻk turklar *tänsi~tinsi* deb qoʻllagan. Taʼkidlash kerakki, turklar bu unvon bilan oʻz xoqonlarini emas, xitoy imperatorlarini ataganlar.

Toʻnyuquq bitigida *tinsi oğli* degan soʻz birikmasi uchraydi. Bitigda uning bilan bogʻliq qiziq bir misol bor. Tarixchi Toʻnyuquq turk qoʻshinining zafarli yurishlari haqida hikoya qilar ekan, “Tinsi oʻgʻli yotadigan Bangligak togʻ” (*Tinsi oğli yatiğma Bänligäk tağ // Tinsi oğli yatiğma tağ*) ni tilga oladi (bitigning 44- hamda 47- qatorlari). Bu oʻrinda *tinsi* – “Osmon oʻgʻli” (yaʼni, yurt egasi, imperator); *tinsi oğli* esa “yurt egasining oʻgʻli, shahzoda” dir (Sertkaya 1995,212). Bizningcha, tarixchi Toʻnyuquq tilga olgan *tinsi oğli* ning kelib chiqishi turklardan emas. Chunki turklar oʻz shahzodalarini *qağan oğli* yoki *tigin* deganlar.

Eʼtiborlisi shundaki, tarixchi Toʻnyuquq turk qoʻshinlari bu yerga Sirdaryo (*Yinčü ögüz*)ni kechib borganlarini qayd etadi. Basharti, uning maʼlumotlariga tayanilsa, bitigda tilga olingan “Tinsi oʻgʻli yotadigan Bangligak togʻ” Sugʻd oʻlkasida ekanligi ayon boʻladi. Darvoqe, bitigda bayon etilayotgan bu

voqea-hodisalar Ikkinchi ko'k turk xoqonlig'i davrida yuz bergan. Aftidan, bundan burunroq, xitoy bosqini chog'ida tavg'ach imperatorining o'g'li bu yerlarga kelgan va shu yerda halok bo'lgan. Uning jasadi shu toqqa qo'yilgan bo'lishi mumkin yoki yerli xalq orasida uning bilan bog'liq biror rivoyat tarqalgan chiqar. Shularga asoslanib, To'nyuquq ham joy nomini shunday atagan. Bunga o'xshash hodisalar O'rta va Markaziy Osiyo xalqlari tarixida uchrab turadi. Masalan, arab istelosi chog'ida islom olamida dong'i ketgan ayrim kishilarning jasadi bizning tuprog'imizga qo'yilgan yoki muqaddas qadamjolar avliyolar, ayrim sahobalarning nomi bilan bog'lanadi. Jumladan, yurtimizda hazrat Ali va uning o'g'illarining nomi bilan bog'lanuvchi qadamjolar bor. Vaholanki, ular bu tuproqqa kelmagan ham.

Shunday qilib, ilk o'rta asrlarda madaniy, falsafiy va diniy qarashlar, adabiy aloqalar etkisida qadimgi turkiy tilga xitoycha so'zlarning butun bir qatlami o'zlashgan edi. Xuddi shuning singari, o'sha kezlarda xitoy tiliga ham turkiy tildan ko'plab atamalar o'tgani ma'lum. Ushbu qatlam leksikografiya tarixi, turli oilalarga kiruvchi turkiy va xitoy tillarining o'zaro munosabatlarini o'rganishda katta ahamiyatga ega.

ISLOM BILAN BOG'LIQ ATAMALAR

Turkiy tildagi islomga tegishli diniy atamalar tizimini ulug' adib Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida qo'llanilgan so'zlar misolida ko'rib chiqamiz.

Asarda *Allāh* so'zi faqat bir o'rinda – arabiy basmalada kelgan. Matn davomida muallif uning o'rnida *idi* (yoki *iđi*), *bayat*, *tāñri*, *rabb* so'zlarini qo'llaydi va bularning bari islom tushunchasidagi Ollohni anglatadi.

Bayat so'zi *erklig bayat* (erkli, qodir xudo), *etigli bayat* (yashnatuvchi xudo), *uğan bir bayat* (qodir va vohid xudo); *erklig uğan meñü muñsuz bayat* (erkli, qodir, mangu, mungsiz xudo) shakllarida, *tāñri* so'zi *uğan tāñri* (qodir tangri), *tāñri*

'azza vā jall(a) (eng aziz va ulug' tangri), *iđi so'zi esa törütқан iđi* (yaratgan ega), *igidgän iđi* (parvarishlagan ega), *kečürgän iđi* (rahmdil, kechiruvchi ega), *muhsuz iđi* (mungsiz ega), *bağirsaq iđi* (mehrison ega) shakllarida qo'llanilgan.

Qadimgi turkiy tilda Ollohning sifatlari *at* deyilgan. "Qutadg'u bilig"da Ollohning sifatlari shunday ataladi: *uğan* (qodir), *bir* (vohid), *zuljalal*, *'azza vā jall(a)* (eng aziz va ulug'), *qadir kamal* (qodir kamol), *uluğluğ iđisi* (ulug'lik sohibi), *yer kök iđisi* (Yer va ko'kning egasi), *erklig* (erkli, qodir), *yaratqan* (yaratgan), *törütқан* (yaratgan), *igidgän* (parvarishlagan), *karim*, *kečürgän* (rahmdil, kechiruvchi), *bağirsaq* (mehrison), *etigli* (yashnatuvchi), *mähü muhsuz* (mangu mungsiz), *muhsuz* (mungsiz), *mähü tutči tirig* (mangu, doim tirig), *čergüci* (olampanoh), *biliglig* (bilimli), *köşüş* (aziz), *ğafir* (g'ofir), *yaratıgli* (yaratuvchi), *yarağsizni yiratiqli* (yaroqsizni yiratuvchi).

Muallifning ta'kidlashicha, Ollohning mingta oti bor. Tavg'ach Bug'raxon ta'rifiga bag'ishlangan baytlarning birida shunday yozilgan:

Bayat berdi davlat, ey türkän qutı,

Aniñ şukrī qılğu oqıp miñ atı. –

Ey turklarning baxti, xudo senga davlat berdi; (buning haqiga Ollohning) mingta otini yod etib, uning shukrini qilmoq kerak (QB.106).

Asarda *iđi* qahramonlar tilidan *bağirsaq iđim* (mehrison egam), *bağirsaq inanğu iđim* (mehrison, inonadigan egam), *qatigliq yerindä siğingü iđim* (og'irlik paytlarida sig'inadigan egam) deya ta'rif etilgan (QB.3013). Ollohning birligi *senindä ađin yoq siğingü iđim* (sendan o'zga sig'inadigan egam yo'q) singari ta'riflar bilan berilgan (QB.5017).

iđi so'zi "ega, sohib" ma'nosida insonni ham bildirgan:

Biliglig bilig berdi tilqa bişig,

Aya til iđisi, ködäzgil başig. –

Bilimli (ya'ni xudo) tilga pishiq bilim bergan. Ey til egasi (ya'ni inson) boshingni asragin (QB.165).

Xudoning yorlig'i *bayat yarliġi* / *iġi yarliqi*, xudoning rahmati *bayat rahmati* / *bayat fazli* / *iġi fazli* deyilgan. Xudoning fazliga erishmaklik esa *bulmiš* fe'li bilan ifoda etilgan: *Bayat fazli barča özün bulmiš-a*. – O'zing xudoning bari ehsonlariga muyassar bo'libsan (QB.4993). Allohning inoyat aylashi *'inayat qil-* fe'lida o'z ifodasini topgan:

Bayat kimkā qīlsa 'inayat ūlūg,

Tilākkā tegip, boldi atliġ, külūg. –

Xudo kimga yetarlicha inoyat qilsa, tilagiga yetib, nomdor, mashhur bo'ldi.

Asarda "payg'ambar" ma'nosida *yalawač*, *sawči*, *oqitči* so'zlari qo'llangan. *Yalawač* asli "elchi" degani. O'rni bilan, u "tangrining elchisi, payg'ambar" ni ham bildiradi. *Sawči* – *saw* ("xabar, so'z") dan yasalgan, *sawči* – "xabarchi, tangrining xabarchisi" degan ma'noni anglatadi. Hozir qo'llayotgan *sawči* so'zimizda ham "xabarchi" ma'nosi bor, biroq u "quda-andalar orasida xabar yetkazuvchi" ma'nosidadir.

"Hibatu-l-haqoyiq"da "payg'ambar" – *rasul*, uning sifatlari esa *habib*, *xalq talusi* (xalqning sarasi), *kiši qutluġi* (kishilarning qutlug'i) deya ta'riflangan.

Sahobalarning turkiy oti *tört eš* dir.

Ollohning bandasi *qul* atalgan: *Kimiñ ati qul bolsa qilġu tapuġ*. – Kimning oti banda bo'lsa, toat-ibodat qilishi kerak (QB.3615). Xudoning bandalari *bayat qullari* deyilgan.

Asarda musulman va kafir tushunchalari bir-biriga zid qo'yiladi. *Musulman* / *mo'min* atamalarida Ollohning sobit e'tiqodli bandalari, kafir deyilganda esa buddistlar nazarda tutiladi:

Ewin, barqin örtä, siġil burxanin,

Aniñ ornı masjid, jama'at qilin. –

Uy-joyini yondir, butlarini sindir, uning o'rniga masjid, jamoatga yo'l ber (QB.5372).

Ma'lumki, islom tushunchasida *kafir* soʻzi Olohga shirk keltiruvchilarni anglatadi. Qayd etilgan baytda bu soʻz bilan buddistlarga ishora etilmoqda.

Musulmonlikda boʻlish *musulmanliq*, musulmon jamoasi *jama'at* deyilgan. Islom yoʻsunlari *šari'at* atalgan.

Qur'on ilmi *'ilm-u Qur'an* deb atalgan.

Yusuf Xos Hojib soʻzning ahamiyati toʻgʻrisida fikr yuritar ekan “Soʻz boʻz yerga moviy koʻkdan indi” (*Yašil kökdin indi yağiz yerkä söz*) degan jumlanı ishlatadi (QB.207). Buning bilan u koʻkdan ingan (nozıl boʻlgan) muqaddas kitoblarga ishora qiladi.

Asarda “yorugʻ dunyo” *dünya*, “oxirat” esa *'uqba*, *bar* atalgan:

Bayat berdi qulqa iki köz qulaq,

Biri dünya baqsa, biri 'uqba baq.

Elig berdi eki sunup tutğuqa,

Biri dünyakā tut, biri 'uqbaqa.

Ayaq berdi eki yurıtğu üçün,

Biri baru mañsa, biri bar üçün. –

Xudo bandasiga ikki koʻz, quloq berdi: biri bilan dunyoga boqsang, biri bilan oxiratga boq.

Uzatib ushlash uchun ikki qoʻl berdi: birini dunyoga tut, birini oxiratga.

Yurish uchun ikki oyoq berdi: biri bunda odimlasa, biri bor (u dunyo) uchun (QB.3598–3600).

Dunyo va oxirat tushunchasi *törütmiş eki* (yaratgan ikki narsasi) birikmasida ham oʻz belgisi ega: *Törütmiş eki bir tanuqı anuq*. – Yaratgan ikki narsasida (yaʼni dunyo va oxiratda) vohidning belgisi aniqdir (QB.14).

“Qiyomat kuni” *uluğ kün / köni kün / qiyamat* atalgan.

Asarda “jannat” tushunchasi *uçmaq*, “doʻzah” esa *tamuğ* atalgan:

Eki ew yarattı bu halqqa qamuğ,

Biri atı uçmaq, biriniñ tamuğ. –

Bu jami xalqqa xudo ikki uy yaratdi: birining oti jannat, biriniki do‘zah (QB.3597).

“Qutadg‘u bilig”da islom farzlariga bag‘ishlangan atamalar ham mavjud.

Islomning besh farzi (*farz-i ‘ayn*) “Qutadg‘u bilig”da shunday atalgan: *iyman / inanč, namaz, roza, haj*.

“Ibodot” ma’nosini asarda *ta’at* hamda *tapuğ* so‘zlari ifoda etadi [qiyoslang, Mahmud Koshg‘ariy devonida: *tapuğ* – toat-ibodat qilish. *Tejri tapuği* – xudoga toat qilish (MK.I.354)].

“Qutadg‘u bilig”da *ta’at* va *tapuğ* so‘zlari ba’zan juft holda kelib “toat-ibodat” ma’nosini anglatgan:

Nekü-teg qilur-men bu ta’at tapuğ. –

Bu toat-ibodatni qanaqasiga qilaman (QB.4584);

Seniñdä bar erkän yigitlik küči

Yawa qılma, ta’at, tapuğ qıl tuči. –

Senda yigitlik kuchi bor ekan, uni behuda ketkazma, doim toat-ibodat qil (QB.356).

“Ibodot qilmoq” ma’nosi *ta’at qil-*, *tapuğ qil-*, *tapin-*, *siğin-* fe’llari bilan ifoda etilgan. “Xudoga toat qilmoq” tushunchasi *bayatqa tapin / bayatqa tapuğ qil* deyilgan. “Sengagina sig‘indim” degani *sejār-oq siğindim* bo‘lgan [qiyoslang, Mahmud Koshg‘ariy devonida: *tapindim* – bo‘ysundim; *Men tejrigä tapindim* – Men xudoga bo‘ysundim (MK.II.161). Yoki: *siğindi* – tangriga sig‘indi; *Men tejrigä siğindim* – Men xudoga sig‘indim (MK.II.177)].

Mahmud Koshg‘ariyning yozishicha, qipchoqlar “namoz”ni *yükünč* deganlar. Bunga u quyidagi gapni ham misol keltiradi: *tejrigä yükünč yükündi* – xudo uchun nomoz o‘qidi (MK.III.385)

“Xudodan tilamoq” tushunchasi *bayatdin qul-* birikmasida o‘z ifodasini topgan.

“Xudoga shukur qilmoq” tushunchasi *bayatqa / rabbqa šukur qildi* deyilgan: *Šukur qildi rabbqa, atadi atin*. – Rabbga shukur qildi, otini tilga oldi (QB.5327).

Asarda nomoz bilan bog‘liq atamalar ham bor. Chunonchi, “tahorat” ma’nosida *yundi* so‘zi qo‘llangan: *Turup yundi, qildi bu yatgu namaz.* – Turib, tahorat oldi, xufton nomozini o‘qidi (QB.3246).

Farz namozi *fariza namaz*, jum’a namozi – *adina namaz*, bomdod namozi *tañ namaz*, xufton namozi *yatgu namaz* deyilgan. “Namoz o‘qidi” ma’nosida *namaz qildi, namaz otadi, namaz yetürdi* birikmalari qo‘llanilgan. Niyat bilan namoz o‘qish *edgü fal yorup namaz qildi* (yaxshi niyatlar bilan nomoz o‘qidi), *namaz qildi, virdin oqidi ariğ* (namoz o‘qidi, kundalik hamdni takrorladi) singari iboralar bilan ta’riflangan. *Namaz, roza birlä yuriğli kişi* birikmasida namozxon, ro‘za tutuvchi solih ko‘zda tutilgan.

“Duo qildi” ma’nosida *du’a qildi* ishlatilgan. Duo bilan fотиha o‘qish *rabbqa du’a qildi / rabbqa sana qildi* deyilgan: *Du’a qildi rabbqa, kötürdi elig.* – Rabbga duo qildi, fотihaga qo‘l ko‘tardi (QB.3012); *Sana qildi rabbqa, kötürdi elig.* – Rabbga sano aytdi, fотihaga qo‘l ko‘tardi (QB.3077).

YETTI YULDUZ VA O‘N IKKI BURJ ATAMALARI

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida astronomik atamalar tizimi yaxshi berilgan. Asarning bir bo‘limi (“Yeti kavātib, on iki buruj” yoki “Yeti yulduz on iki ökāk buruj ayur”) koinotning tuzilishiga bag‘ishlangan.

Yusuf Xos Hojib koinotning tuzilishi to‘g‘risida bahs etar ekan, ko‘kdagi jismlarni birma-bir sanab o‘tadi. Muhimi, kitobni o‘qib, butun bir astronomik atamalar tizimiga to‘qnashamiz. Bejiz emas, shu tizimning o‘zi-yoq o‘sha kezda astronomik bilimlar yuqori bosqichda ekanligidan belgi berib turadi. Har bir atama koinot jismlarining ko‘rinishi, holati va harakatidan kelib chiqqan holda yasalgan. Bu hodisani o‘sha kezlardagi soha taraqqiyoti, qadimgi turkiy tilda atama yasash va tanlash prinsiplarining puxta ishlab chiqilgani hamda til an’anasining uzoq asrli takomiliga bog‘laganimiz ma’qul.

Astronomik atamalarning ma'nosini uqib, ularni farqlay bilish matn mag'zini chaqishga yo'l ochadi. Avval "Yer yuzi" va "falak" tushunchalari qanday atalgani to'g'risida. Muallif "falak"ni *kök, ewrân*, ora-chora *falak* deb ataydi. "Yer kurrasi; olam" esa *Yer, aẓun, dunya* yoki *tezginč* atalgan. "Koinot"ni *yer-kök* deydi. Matnda *yer-kök iḍisi* degan birikmani ham uchratamiz, bu sifat "yeru ko'kning (koinotning) egasi, Tangri"ni bildiradi.

Dostonda falakka *yašil* ("moviy"), yerga esa *yağiz* ("qo'ng'ir rang") sifati berilgan: *yašil kök, yağiz yer*.

Endi ko'kdagi yulduzlarga ko'chamiz. Asarda "yulduz" *yulduz* yoki *kavkab*, "yulduzlar turkumi, burj" esa *ew, ökäk, buruj* deyilgan. Yulduzlar ilmi bilan shug'ullanuvchi olimni *yulduzči* deb ataydi. Yusuf Xos Hojib yulduzchilarga "Yetti qat falakning sirlarini yerda yotgan xaschalik bilib ol" (*Yeti qat falakni yatur yamča tut*) degan talabni qo'yadi (QB.4277). Buning bilan inson yetti falakning sirinigina bilishi mumkin, degan fikrga tayangan chog'i (Masalan, to'qqizinchi falak – Arsh a'lo (*eḍiz 'arš*) sirlarini yechishga qodir emas).

Yulduz va burjlarning otlari turkcha. Yetti yulduz quyidagicha atalgan: Zuhal (Saturn) yulduzini – *Sekāntir*, Mushtariy (Yupiter) yulduzini *Oṇay* yoki *Qaraquš*, Mirrix (Mars)ni *Körüd* yoki *Baqirsoquna*, Quyoshni *Yašiq* yoki *Kün*, Zuhra (Venera) yulduzini *Sewit*, Utoridni *Arzu*, Oyni *Ay* yoki *Yalčiq* deydi. Uning zamondoshi Mahmud Koshg'ariy o'zining "Devonu lug'atit turk" kitobida "Mirrix"ni *Baqirsoqum* deb bergan va uning ko'rinishi haqida "qizillikda misga o'xshatiladi" deb yozadi (MK.I.342). Mushtariy yulduzini *Qaraquš* deb ataydi va "Bu tong vaqtida chiqadi. Ba'zan buni *Qaraquš yulduz* deb ham ataydilar" deya qayd etadi (MK.III.240).

"Qutadg'u bilig"da yulduzlarning holati va o'rni ham yaxshi berilgan. Ularning ba'zilari yuqori, ba'zisi quyi. Yulduzlar ushbu ketma-ketlikda yetti falakka joylashadi.

Bulardan eng ustda, ya'ni sakkizinchi falakda Sekantir (Zuhal) yuradi. U bir burjda ikki yilu sakkiz oy qoladi. Ikkinchisi – O'ngay (Mushtariy), u bir burjda o'n ikki oy qoladi. Uchinchisi – Ko'rud (Mirrix), u qay tomon qarasa, yashnab turgan narsa quriydi. To'rtinchisi – Yashiq (Quyosh), dunyoni yoritadi. Beshinchisi – Sevit (Zuhra). Undan keyin Arzu (Utorid) keladi. Bulardan eng oldin Yalchiq (Oy) yuradi. U Yashiq bilan qarshi kelsa, to'lishadi. Oy joy va yo'li birinchi falakda.

“Qutadg'u bilig”da Yetti qaroqchi yulduz – *Yetikän*, Hulkar esa *Ürkär* atalgan.

O'n ikki burj bulardan boshqadir. Ular turg'un yulduzlar bo'lib, joyi sakkizinchi falakda. Alisher Navoiy “Saddi Iskandariy” dostonida Ollohga hamd o'qir ekan, “Sakkizinchi gumbazga turg'un yulduzlarni joylading” deb yozgan edi (SI.13).

Yusuf Xos Hojib Hamalni *Qozī*, Savrni *Ud*, Javzoni *Erāndiz*, Saratonni *Qučiq* yoki *Saratan*, Asadni *Arslan*, Sunbulani *Buğdaybašī*, Mezonni *Ülgü*, Aqrabni *Čadan*, Qavsni *Ya*, Jadiyni *Oğlaq*, Dalvni *Könäk*, Hutni *Baliq* deb atagan.

Burjlarning ayrimlari ikki xonali (juft), ayrimlari bir xonali (toq).

Yusuf Xos Hojib burjlarning joylashish o'rni va ketma-ketligini quyidagicha tasvirlaydi: Qo'zi – ko'klam burji, so'ng Ud keladi. Erandiz yulduzi Quchiq bilan yaqindir. Arslon bilan Bug'doyboshi qo'shnidir. Ulgu esa Chadani va Yoy bilan eshdir. So'ng O'g'laq, Ko'nak va Baliq burjlari keladi, bular tug'sa, osmon yorishadi.

Bularning uchi ko'klamgi burj, uchi yozgi, uchi kuzgi, uchi qishki burjdir. Yusuf Xos Hojib olamning yaralishiga asos bo'lgan to'rt unurni ana shu burjlarga bog'laydi. Uning ta'kidlashicha, burjlarning uchtasi o't, uchtasi suv, uchtasi yel, uchtasi esa tuproq bo'ldi. Olam (*ažun*) va el shulardan yaraldi. Ularning biri boshqasiga yovdir. Bu o'rinda: “o't – suv”, “el – tuproq” qarama-qarshiligi nazarda tutiladi. Shundan olamning

yaralishidagi ziddiyat qonuni yuzaga chiqadi. Shiorning badiiy talqiniga ko‘ra, Tangri yovga yovni yo‘lladi (davosini qildi) va o‘rtadagi adovatni kesdi. Buning oqibatida qorishmaydigan yovlar o‘zaro yaqinlashdi, ko‘rishmaydigan yovlar orasidan o‘ch ko‘tarildi.

Faylasuf to‘rt unsur birligini yer va ko‘kdagi jismlarda ko‘radi. Dostonga kiritilgan maktublarning biridagi hamdda shunday deyilgan:

Yašil kök törütti, kötürdi eđiz,

Kün, Ay birlä yulduz bezädi beđiz.

Quđisi yağız yer yašil suw bilä,

Örüsi süzüg yel üzä ot bilä.

(Mazmuni: Yashil ko‘kni yaratdi, yuqori ko‘tardi,

Kun, Oy, yulduzlar bilan suratini bezadi.

Quyisi kulrang yer bilan yashil suvdan iborat.

Yuqorisi suzuvchi yel bilan o‘tdan iborat.) (QB.3659–3660).

Yusuf Xos Hojibning ta’kidlashicha, evran [ya’ni, falak] doim evriladi [muttasil aylanadi], tezginch [ya’ni, Yer kurrasasi] tezginadi [charx urib turadi]. Muallif Allohga hamd o‘qir ekan, yozadi:

Yarattı, kör, ewrän tuči ewrülür,

Aniñ birlä tezginč yemä tezginür.

(Falakni yaratdi, ko‘rgin, doim aylanadi,

Uning bilan charx ham charx uradi.) (QB.122).

Yoki boshqa bir o‘rinda Tangrini alqab, “Doim aylanuvchi bu falakni yaratdi” (*Törütti bu ewrän tuči ewrülür*) deydi shoir (QB.3155).

Buning bilan falakning aylanishi, Yer kurrasining tinimsiz harakatda ekaniga ishora etiladi. Koinot atamalari ham o‘z harakati va holatiga nisbat berib yasalgan: *ewrän* hamda *ewrül-* (aylan-) so‘zlari o‘zakdosh, *tezginč* so‘zi esa *tezgin-* (charx ur-) fe’lidan yasalgan.

Shu o‘rinda muhim bir masalaga e‘tibor qaratsak. Yusuf Xos Hojib Oyni ta‘riflar ekan, uning tinimsiz harakatda ekanini alohida ta‘kidlaydi. Oyni ta‘rifi asar qahramonlari Kuntug‘di elig bilan vazir Oyto‘ldi suhbatida yaxshi ochib berilgan. Oyto‘ldi deydi:

Bu Ay ornī boldī ewi munqalīp,
Orunsuz bolur munqalīp nāñ qīlīp.
Bu Ay burjī Saratan, bu ew ewrūlūr,
Ewi ewrūlūr ham ōzi čewrūlūr.
Qayu ewkā kirsā, bu Ay terk čīqar,
Čīqarī ūčūn terk batarīn yīqar.
(Bu Oyni o‘rni o‘zgaruvchan uydur,
U o‘zgaruvchan harakat qilib, o‘rinsiz bo‘lib qoldi.
Oyni burji Saratondir, bu uy doim aylanadi.
Uyi aylanadi, shuning uchun o‘zi ham charx uradi.
Qaysi uyga [burjga] kirmasin, bu Oy tez qaytib chiqadi,
Chiqish uyi bo‘lgani uchun, botgan uyini tez tark etadi.)

(QB.728–730).

Oyto‘ldi, o‘z otining ma‘nosini izohlar ekan, sifatini Oyga mengzaydi:

Bu Ay tuğsa, ašnu eđi az tuğar,
Kūningā beđüyūr, yuqaru ağar.
Tolun bolsa, tolsa ažunda yarar,
Ažun xalqī andīn yaruqluq bulur.
Tügāl bolsa, kōr, Ay bu ağsa eđiz,
Yana erlū törčir, ketār kōrk meñiz.
Yaruqluqī eksūr, yana yoq bolur,
Tuğar kečā ađīn yana-oq tolur.
(Mazmuni: Oy tug‘ilganda, boshlab juda kichik tug‘iladi,
So‘ng kundan-kun ulg‘ayadi, yuqori ko‘tariladi.
To‘lin bo‘lsa, to‘lsa, olamni yoritadi,
Olam xalqi undan yorug‘liq topadi.
Oy tugal to‘lishib, eng baland ko‘tarilsa, ko‘rgin,
Yana yemirilib, kamaya boradi, yuz chiroyi ketadi.)

Yorug‘lig‘i kamayadi, yana yo‘q bo‘ladi.

Qayta tug‘ilgach, keyin yana to‘lishadi.) (QB.716–719).

Yusuf Xos Hojibning ta‘rificha, Oy harakatda bo‘lgani uchun yorug‘lig‘i o‘zgarib turadi. “Kun bilan yuzma-yuz kelganda to‘lishadi” (*Yašiq birlä otru baqışsa, tolir*) deya ta‘kidlaydi shoir (QB.133).

Alisher Navoiy “Saddi Iskandariy”da Ollohga ham o‘qir ekan, Oyning harakatini shunday ta‘riflagan edi:

Yana birni sâz äylädiñ turfa dayr,

Aniñ sâkinin äylädiñ tez sayr.

Baridîn itigräk xirâmî aniñ,

Vale tegmäyin yergä gâmî aniñ.

Manâzilğa bät-bät qilip intiqâl,

Atin gah etip Badru gahi Hilâl.

(Yana bir falakdan ajoyib butxona yaratib, uning yashovchisini sargardon qilding. Uning yurishi barcha sayyoralardan shu qadar tezki, uning oyog‘i yerga ham tegmaydi. Manzilini tez-tez o‘zgartirib turadi, otini ham goh Badr [to‘lin], goh Hilol [yangi chiqqan Oy] deb o‘zgartirib turadi) (SI.15).

Yana “Qutadg‘u bilig”ga qaytamiz. E‘tiborlisi, asarda ayrim yulduzlar to‘g‘risida so‘z ketganda ular *yurir* (yuradi) deb ta‘riflanadi. Buning bilan ularning harakati bildiriladi.

Endi muallifning koinotdagi boshqa bir jism – Kun va uning holati bilan bog‘liq fikrlariga e‘tibor qaratamiz. Asar qahramoni Kuntug‘di, o‘z ismining ma‘nosini izohlar ekan, sifatini Kunga o‘xshatadi. Shu o‘rinda Kunni ta‘riflab, deydi:

Bu Kün burji Arslan, bu burj tebrämäs,

Ewi tebrämäsä üçün artamas (QB.819).

(Mazmuni: Bu Kun burji Arslon [ya‘ni Asad]dir, bu burj tebranmaydi,

Uyi [ya‘ni burji] tebranmaydi, shuning uchun o‘zi buzilib kamaymaydi.)

Yusuf Xos Hojibning ta'rifiga ko'ra, Kun qo'zg'almasdir. Kun burji barqaror, turg'undir. "*Kün burjî sabit turur* (Kun burji sobit turur)" deb ta'kidlaydi olim boshqa bir yerda (QB.818). Shuning uchun doim birday yorug'liq sochib turadi.

Boshqa bir yog'i, muallifning ushbu fikrlari asosida katta bir masala turibdi. Bu jumboqni shunday tushuntirish mumkin: Falak va Yer doimiy harakatda. Kun markazda turadi, u turg'undir. Yer esa uning tevaragida aylanadi. Bu fikrlar ulug' olimning dunyo va uning tuzilishi to'g'risidagi falsafiy qarashlarining asosini tashkil etadi.

Ma'lumki, N. Kopernikning olamning aylanishi to'g'risidagi qarashlari yuzaga chiqqunga qadar, butun G'arb astronomiya ilmi geotsentrik nazariya ta'sirida yashar edi. U "Er emas, Quyosh markazda turadi, Yer esa uning tevaragida aylanadi", deganida boshda afkor ammasi uni qo'llab-quvvatlamadi. Keyinchalik, ilmiy haqiqat tan olindi va uning qarashlari fanning ulug' kashfiyotlari qatoridan o'rin oldi. Hozirgi zamon astronomiya ilmida bu kashfiyot uning nomi bilan bog'lanmoqda. Vaholanki, bu fikrni N. Kopernikdan ancha burun ulug' mutafakkir Yusuf Xos Hojib aytib turibdi.

ESKI TURK QARASHLARIDA "TOMON" TUSHUNCHASI VA UNING BILAN BOG'LIQ ATAMALAR

Ko'k turklarning tasavvur-qarashidagi "tomon" tushunchasi ikki xil – tik (vertikal) va yuza (garizontal) yo'nalishlarida amal qilgan. Ularning tasavvurida "tomon" olti yog'dan iborat. "Olti tomon" qadimgi turkiy tilda altı yaraşur deyilgan. Buning asl ma'nosi "olti muvozanat" dir.

Tik yo'nalish qarama-qarshi ikki tomon va ular oralig'ini tashkil etadi. Bular üzä (yuqori, ya'ni osmon), asra yoki alt (past, ya'ni yer yuzi) hamda ularning orasi(ara)dan iborat. Qadimgi turklarning olam, yorug' dunyo, kishilik tirikligi to'g'risidagi o'y-qarashlari ham ayni chiziqda turadi. Ana shu uch qatli (uch yarusli) olam tushunchasi eski bitig'larda, san'at

va arxitektura yodgorliklarida o‘z izini qoldirgan. Muhimi, yozma yodgorliklarda “tomon” tushunchasi bilan bog‘liq butun bir atamalar tizimi mavjud.

Endi misollarga murojaat qilamiz. Ikkinchi ko‘k turk xoqonlig‘i zamonidan qolgan Kul tigin va Bilga xoqon bitiglarida bunga tegishli yaqqol bir misol bor. Bitiglarda xoqon tilidan turklar kechmishi hikoya qilinadi. Uning hikoyasi quyidagi jumlar bilan boshlangan: *Üzä kök täñri, asra yağiz yer qilintuqda* ikin ara kisi oğli qilinmīs. Kisi oğlinta üzä yečüm-apam Bumīn qağan, İstāmi qağan olurmiš (K.1).

Birinchi jumla payt ergash gapli qo‘shma gap bo‘lib, *Üzä kök täñri, asra yağiz yer qilintuqda* – ergash gap, *İkin ara kisi oğli qilinmīs* esa bosh gapdir. Ergash gapdagi uyushiq bo‘laklar (*üzä kök täñri, asra yağiz yer*) mazmun jihatdan o‘zaro qarama-qarshi tomon tushunchalarini ifodalaydi. Zid ma’nomalar *üzä* (“yuqorida”) va *asra* (“pastda”) ravishlari yordamida yuzaga chiqadi. *Täñri* – qadimgi turkiy tilda ikki ma’nodan qo‘llanilgan: birinchisi – “ko‘k, osmon”; ikkinchisi – “xudo, tangri”. Keyingisi, harqalay, “osmon” ma’nosidan o‘sib chiqqanligi aniq. Ushbu jumlada u ilkin – “osmon” ma’nosida. Oldidagi *kök* uning sifatlovchi-aniqlovchisidir: *kök täñri* – “ko‘k osmon”. Jumladagi *yağiz* – yerning sifatlovchi-aniqlovchisi: *yağiz yer* – qo‘ng‘ir yer. Payt munosabatini bildiruvchi *qilintuqda* so‘zi “yaralganda” degan ma’noni beradi.

Endi ana shu tartibda bosh gap ma’nosini ochiqalaymiz. Undagi *kisi* – “kishi, inson”. Islom tushunchasida kishilikning yaralishi Odam-otadan boshlanadi, qadimgi turk falsafasida kishilik o‘tmishi Kishi-otadan boshlangan. Kishi – bizning hozirgi tushunchamizdagi Odam-otaga to‘g‘ri keladi. Oğul so‘zi “bola, farzand”ni bildiradi. Chog‘ishtiring: *uri oğul* – “o‘g‘il bola”; *qiz oğul* – “qiz bola”. Matnda kelgan *kisi oğli* – “kishi o‘g‘li, inson farzandi” anglamidadir.

Qadimgi turk tasavvurlaridagi Kishi-otani Apa ham deyilgan. “Qutadg‘u bilig”da *apa oğlani, yalınğuş oğlani*

degan atamalar qo‘llanilgan, u “inson bolasi, odam bolasi” degan ma’nodadir.

Ikkinchi gapdagi *eçüm-apam* juft so‘zi – “ota-bobom”, ya’ni “ajdodim” degan ma’noni beradi. Ushbu juft so‘z tarkibidagi *apa* ham ilkin ma’nosini tashiydi.

Matndagi *Bumîn* hamda *İstâmi* – Birinchi ko‘k turk xoqonlig‘ining quruvchilaridir; *qağan olurmiş* – gapning kesimini bo‘lib, bu birikma “xoqon bo‘lib taxtga o‘tirgan” degan anglamga ega.

Yuqoridagi izohlarga tayangan holda matn ma’nosini hozirgi tilimizga quyidagicha o‘girishimiz mumkin: “Yuqorida ko‘k osmon, pastda qo‘ng‘ir yer yaralganda, ikkisining orasida inson bolasi yaralgan. Kishi o‘g‘illari uza ota-bobom Bumîn va Istami xoqon bo‘lib (taxtda) o‘tirganlar”.

Bu ta’birda qadimgi turklarning o‘sha uch qatli olam to‘g‘risidagi tasavvurini anglash qiyin emas: yuqorida – osmon, pastda – Yer, ikkisining o‘rtasida inson va uning hayoti.

Shu o‘rinda muhim bir faktga e’tibor qaratsak. Ma’lumki, qadimgi xitoy falsafasida imperatorlarga “Osmon o‘g‘li” (thien-tsi), osmon bilan yer o‘rtasida yaralgan zotlar deya qaralgan. Ba’zi olimlar qadimgi turklarning falsafiy qarashlari to‘g‘risida fikr yuritar ekan, “tangri”ni anglashda qadimgi turklar xitoy falsafasiga ergashadilar, deb biladilar. Biroq, Kul tigin va Bilga xoqon bitiglaridan olingan yuqoridagi matn bu qarashni tamom inkor etadi. Unga ko‘ra, yuqorida osmon, pastda yer yaralganda ikkisining o‘rtasida kishi o‘g‘illari yaralgan. Kishi o‘g‘illari orasidan tangrining inoyati bilan Bumîn va Istami xoqon bo‘lib taxtga chiqqanlar. Ular “Osmon o‘g‘li” emas, balki tangrining inoyati bilan taxtga o‘tirgan xoqonlardir.

Buning dalili uchun Bilga xoqon bitigidan boshqa bir misolni ham keltirishimiz mumkin. Chunonchi, bitigda Bilga xoqonning el-ulusga murojaati berilgan. Murojaat *Tähri-täg*

tānri yaratmīš türük Bilgä qağan sabīm (Ko‘kdek ulug‘ tangri yaratgan turk [ya‘ni jasur] Bilga xoqon so‘zim) unvoni bilan boshlanadi (Xa.13). Ushbu unvonda Bilga xoqon o‘ziga “tangridan bo‘lgan” deb emas, “tangri yaratgan” sifatini qo‘llamoqda.

Yuza yo‘nalishi bo‘yicha “tomon” tushunchasi “qutb”ni anglatadi. Bu Yer yuzining to‘rt tarafi bilan bog‘liq. Eski turklar “to‘rt qutb”ni *tört buluñ* yoki *tört sari* deb ataganlar. *Tört buluñ, tört sari* tushunchalari “kenglik, zamin bepoyonligi”ni ham bildirgan. Jumladan, badiiy adabiyotda el qahramonlarining cheksiz yerlarga hukumronlik qilganligi, ularning kuch-qudrati ayni tushunchalar bilan ta‘rif etilgan. Masalan, Kul tigin bitigida Bumin va Istami xoqonning el erki yo‘lidagi kurashlari shunday ta‘riflanadi: *Tört buluñ qop yaği ermis, sü sülöpän tört buluñdaqi bodunuğ qop almīs, qop baz qilmīs* (To‘rt taraf butunlay dushman ekan. Qo‘shin tortib, to‘rt yoqdagi xalqni butunlay olganlar, butunlay bo‘ysundirganlar) (K.2). Yoki Bilga xoqon bitigida xoqon o‘z qahramonliklarini shunday yodga oladi: *Tānri yarliqaduq üçün özüm olurtuquma tört buluñdaqi bodunuğ etdim* (Tangri yorliqagani uchun o‘zim (xoqon bo‘lib) turganimda to‘rt tarafdagi xalqni tartibga soldim) (Xb.9). “O‘g‘uzxoqon” dostonida Yerniñ tört buluñinun qağanī degan jumla ham uchraydi. Bu jumla “Erning to‘rt tomonining xoqoni, Yer yuzining xoqoni, zamin hukumdori” degan ma‘noni anglatadi. Asarda O‘g‘uzxoqon ana shunday sifatlar bilan ulug‘langan.

Qadimgi turklar tasavvurida tevarak-atrof, olam qutblari tushunchasi kishining kunchiqarga qarab turgan holati bilan bog‘liq yuzaga kelgan. Eski turklar ko‘k-tangriga kunchiqarga yuz tutgan holatda ibodat qilganlar. Ayni holatda tevarak, qarama-qarshi tomonlarni anglatuvchi to‘rt jihat yuzaga kelgan: “old” – “orqa”, “o‘ng” – “so‘l”. Qadimgi turkiy tilda “old” tushunchasi – *il* yoki *öñ*, “orqa” – *quri*, “o‘ng” – *bir* yoki *oñ*, “so‘l” esa *yir* yoki *çoñ* deyilgan.

Yer yuzining to‘rt qutbi (*tört buluň*) ham shu so‘zlarga jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasini qo‘shish bilan atalgan. Bu so‘z qutbning o‘sha tomoniga bo‘lgan yo‘nalishni anglatadi: *İlgärü* – oldinga (~Sharqqa), *Birgärü* – O‘ngga (~Janubga), *Qurıǵaru* yoki *Kirü* – orqaga (~G‘arbga), *Yırǵaru* – so‘lga (~Shimolga). Masalan, Kul tigin yodgorligida Bilga xoqon tilidan xoqonliq tarixi hikoya qilinarkan, qutb nomlari ham tilga olinadi: *İlgärü Šantun yazıqa tegi sülädim, taluyqa kičig tegmädim. Birgärü Toquz ärsänkä tegi sülädim, Tüpütkä kičig tegmädim. Qurıǵaru Yinčü ögüz kečä Temir qapıǵqa tegi sülädim. Yırǵaru Yer Bayırqu yeringä tegi sülädim.* – Sharqqa – Shantung dashtiga qadar qo‘shin tortdim, dengizga bir oz yetmadim. Janubga – To‘qiz arsanga qadar qo‘shin tortdim, Tuputga bir oz yetmadim. G‘arbga – Yinchu o‘guz(Sirdaryo)ni kechib, Temir qopiqqa qadar qo‘shin tortdim. Shimolga – Yer Bayirqu yerigacha qo‘shin tortdim (Ka.3–4).

Janub *oň janaq* (~*oň yaq*) [ya’ni, o‘ng tomon], Shimol *čoň janaq* (~*čoň jaq*) [ya’ni, so‘l tomon] deb ham yuritilgan.

Eski turklar qutbni quyoshning ko‘rinuvi (chiqishi va botishi, kecha-kunduz almashinuvi) bilan ham bog‘liq holda tasavvur etganlar. Jumladan, quyoshning chiqishi bilan bog‘liq ravishda yuzaga kelgan *Küntoǵsıq* (Kunchiqar) tushunchasi – Sharqni, Quyoshning botish yeri bilan aloqador *Künbatsıq* (Kunbotar) esa G‘arbnı bildirgan. Hozirgi o‘zbek tilida buning o‘rnida “kunchiqar” va “kunbotar” so‘zlari qo‘llanadi.

Kün ortusı – tub ma’nosida “choshgoh, tush, peshin”ni, qutbga nisbatan Janubni, *Tün ortusı* – tub ma’nosida “qoq tun, yarim tun”ni, qutbga nisbatan Shimolni bildiradi. “Janub”ni *Kündünki* ham deyilgan: *Kündünki buluň* – Janub tomon.

“O‘g‘uzxoqon” dostonida qarama-qarshi qutblarnı anglatuvchi *Kün toǵuşı* va *Kün batuşı* atamalari qo‘llangan. Ushbu atamalardagi *toǵuşı* va *batuşı* Quyoshning Sharqdan chiqishi va G‘arbga botish holatini ifoda etmoqda. Shunga ko‘ra, *Kün toǵuşı* – “Sharq”, *Kün batuşı* – “G‘arb”ni bildiradi.

Bu ikki atama qarama-qarshi ikki qutbni bildiruvchi *Küntoğsiq* va *Künbatsiq* qa tengdir.

“Qutadg‘u bilig”da kunning chiqishi bilan bog‘liq holda Sharqni *Tuğar*, G‘arbni esa kun botishi bilan bog‘liq ravishda *Batar* deyilgan.

Manbalarda vaqtni bildiruvchi *tañ*, *tün* so‘zlari ham qutblarni ifoda etgan: *Tañ sari* – Sharqqa, *Tün yanaq* – Shimol tomon, *Tün sari* – Shimolga.

Ayrim koinot jismlarining harakat va holati qadim tasavvurlarda inson hayotini belgilovchi deb tushunilgan va ularga hurmat bilan qaralgan. Bunga “Qutadg‘u bilig”da asar qahramonlarining oti *Aytoldi* va *Küntuğdi* atalganini ham dalil keltirish mumkin: *Aytoldi* – “to‘lgan oy”, *Küntuğdi* – “quyosh chiqdi” degan ma’noda.

Quzuluš, *Quzordu* toponimlari tarkibidagi *quz* “kunga ters”, “kun botar” ma’nolarini bildiradi. *Quzuluš*, *Quzordu* – “kun botardagi shahar” degani. Hozirgi *quzğay*, *küngäy* degan so‘zlarimizning tub anglami ham “tomon” tushunchasi bilan bog‘liqdir.

Mahmud Koshg‘ariy o‘zining “Devonu lug‘atit turk” asarida Yer yuzi xaritasini keltirgan va unda ham qutblar qayd etilgan. Biroq, ushbu xarita arab tilida bo‘lgani uchun qutblarning nomi ham arabchada. Chunonchi, ushbu xaritada doiraning to‘rt yog‘iga qutb nomlari yozib qo‘yilibdi: uning yuqori tomoni – Sharq (aš-Šarq), quyi tomoni – G‘arb (al-Ğarb), o‘ng tomoni – Janub (al-Janub), chap tomoni – Shimol (aš-Šimāl).

Muhimi, ushbu xaritaning tuzilishida olam qutblari, tomonlar haqidagi qadimiy tushunchalar o‘z ifodasini topgan. Chunonchi, Mahmud Koshg‘ariy Yer yuzi xaritasini keltirar ekan, yuqori tomonda hozirgi xaritalardagi singari Shimolni emas, Sharqni ko‘rsatgan.

Qadimgi turklarda ranglar ham tomonni ifodalashga xizmat qilgan. Masalan, oq rang – G‘arbni, ko‘k rang – Sharqni, qora

rang – Shimolni, qizil rang – Janubni bildiradi. “Oq xunlar” deganda g‘arbiy o‘lkalardagi qanqa va kushonlar nazarda tutiladi. “Ko‘k turklar” deyilganda sharqiy turklar tushunilishi ham, ehtimol, shundandir.

Oltin O‘rda davlati ikkiga bo‘lingan edi: Oq o‘rda – g‘arbiy o‘lkalar, Ko‘k o‘rda – sharqiy davlat, uni Abulxayrxon qurgan.

Amir Temurning Shahrizabzda qurdirgan qarorgohi Oqsaroy, Samarqanddagi qarorgohi esa Ko‘ksaroy deb atalgan edi. Ularning birinchisi g‘arbda, ikkinchisi esa sharqda joylashgani uchun shunday atalgan.

Demak, bitiglarda qo‘llangan “tomon” tushunchasi bilan bog‘liq atamalar tizimi qadimgi turklarning olam va uning tuzilishi to‘g‘risidagi qarashlari, ularning borliqqa munosabatini, falsafiy qarashlarini o‘rganishda eng ishonchli va kerakli manba bo‘lib xizmat qiladi.

“VAQT” TUSHUNCHASI BILAN BOG‘LIQ ATAMALAR

Qadimgi turkiy tilda “zamon, davr, vaqt” ma’nosida *öd*, “vaqt, fursat, chog‘” ma’nosida *tuš* so‘zi ishlatilgan.

Qadimgi turklar o‘tgan zomonni *oza~uza*, *ertä* degan. O‘sha zamonga oidlik *ozaqi~uzaqi*, *ertäki* deyilgan. Masalan: bu bir so‘z ozaqi urulmish masal. – Bu bir so‘z burungi aytilgan maqol (AH.164). Hazirgi *uzaq* so‘zimizda ham shu ma’no saqlanib qolgan. Yoki: *ozayil* – “uzoq yil, o‘tgandan avvalgi yil” degani.

Kelasi zamon *kedinki* deyilgan. Buning o‘zagi *ket* ga bog‘lanadi: *ket~ked~ked>ketin~kedin~kedin>ketin~kedin~kedin*.

Ko‘k turklarda Yerning aylanishi, vaqt o‘tishi, tabiat o‘zgarishi bilan bog‘liq holda yil, oy kunlar farqlangan.

“Vaqt” tushunchasi mantiqiy va lingvistik jihatdan voqea-hodisaning kechgan zamoni hamda vaqt o‘lchovlarini bildiradi. Voqea-hodisaning kechgan zamoni, odatda, fe’llarda aks etadi. Fe’llarning zamon kategoriyasida harakat vaqti, uning

soʻzlanayotgan paytga nisbatan uch zamonda (oʻtgan, hozirgi va kelasi zamonda) ekanligi anglashilib turadi. Feʼllar masdar shaklidagina zamoni bildirmaydi.

Gapdagi feʼldan voqea-hodisaning zamoni anglashilib turadi. Harakat zamonsiz boʻlmaydi. Biroq, soʻzlovchi nutqidan harakat zamonining aniq bir muddati anglashilmasligi mumkin. Bunday hollarda nutqda payt ravishlaridan foydalaniladi. Payt ravishlari voqea-hodisaning kechgan zamoniga aniqlik kiritadi. Masalan, *keldi* deyilganda bironing oʻtgan zamonda kelganligi tushuniladi. Agar *kecha keldi* deyilsa, harakatning kechgan zamoni aniqlashadi: bugun vayo oʻtgan kuni emas, aynan kecha kelgani anglashiladi.

Vaqt aniqligini feʼlning turli shakllari bilan ham ifoda etish mumkin. Masalan, *kelgän edi* deyilganda oʻsha kimsaning “bir zamonlar kelganligini” tushunamiz. Tilshunoslikda, bunday feʼl shaklini “uzoq oʻtgan zamon” deyiladi. Uchta zamonning ichki boʻlinishlari shuning singari yoʻllar bilan hosil qilinadi.

“Vaqt oʻlchovlari” deyilganda aniq vaqt birligini, davriylikni tushunamiz. Vaqt oʻlchovi ana shu davriylikning atamasidir. Tilda ushbu vazifani otlar bajaradi.

Vaqt oʻlchovining aniqligini ifodalashda sonlardan foydalaniladi. Masalan, “oy” deganda “oʻttiz kunlik muddat”ni tushunamiz. Agar “bir oy” yoki “ikki oy” deyilsa, vaqtning aniq bir muddati anglashiladi. Vaqtning aniqligini ifodalashda istalgan dona sondan foydalanish mumkin. Biroq bu masalada kasr sonlarning vazifasi cheklangan. Masalan, “yarim” sonini olaylik, uni asr, yil, oy, kun, soatga, hatto daqiqaga nisbatan ham qoʻllashimiz mumkin. “Yarim” deganda, odatda, oʻsha vaqt birligining teng yarmi tushuniladi. Endi “chorak”ni hamma vaqt birligiga nisbatan qoʻllay olmaymiz. Masalan, “chorak asr” deymiz. “Yilning choragi” deyilganda “yilning toʻrtidan biri – uch oyi”, qadimgi turk tasavvurlarida “fasl” tushuniladi. Shuningdek, “chorak soat” deyishimiz mumkin, biroq “chorak oy”, “chorak kun” tushunchasi yoʻq.

Baʼzan koʻrsatish olmoshlari, sifatdoshlar ham vaqt aniqligini ifodalashga xizmat qilishi mumkin. Masalan, “oʻsha yil”, “oʻtgan oy”, “kelasi yil” deganimizda aniq bir muddat anglashiladi. Bu hodisalarning bari qadimgi turkiy tilga ham xos.

Vaqt oʻlchovlarining darajalari bor. Qadimgi turklarda eng katta vaqt oʻlchovi “asr”dir. Undan quyi daraja – “yil”. Bulardan keyin “fasl”, “oy”, “kun” va shu tartibda maydalashib boradi.

Qadimgi turklarda “asr” va “oʻn asr” tushunchalari. Turkiy yozma manbalarda “asr”ni *yüz yıl* deydi. Yozma manbalarda *mîñ yıl (~bîñ yıl)* atamasi ham tez-tez uchrab turadi, bu “oʻn asr”ni bildiradi. *Yıl* soʻzining oldiga qoʻshilayotgan *mîñ* soni boshlab uning aniqligini, tayin bir oʻlchovini ifoda etgan. Qadimgi turkiy tilda *mîñ yıl (~bîñ yıl)* vaqt oʻlchovining eng katta birligi boʻlgani bois, badiiy matnlarda “uzoq yillar, asrlar, nihoyatda uzoq vaqt” tushunchasini ham bergan. Masalan, bitiglarda *bîñ yîllîq, tûmân kûnlük* degan birikma uchrab turadi. Ushbu birikma “koʻp asrli, nihoyatda eski” degan maʼnoni bildiradi. Misol uchun, uygʻur xoqonligʻining asoschisi Moʻyun-choʻrga atab tiklangan yodgorlikda uning tilidan shunday bitilgan: *Bîñ yîllîq, tûmân kûnlük bitigimin belgûmin anta yasi taşqa yaratüdim.* – Ming yillik, tuman kunlik bitigimni-tuzugimni oʻsha yerda yassi toshga yozdirdim (MĈ.21)

Hozirgi oʻzbek tilida ham, ayniqsa, soʻzlashuvda “ming yil”, “yuz yil” deyilganda “juda uzoq vaqt” anglashilishi mumkin.

Qadimgi turklarda yil hisobi. Qadimgi turklarda bir yil oʻn ikki oydan iborat.

Qadimgi turklarda yangi yil *yaz* (yaʼni koʻklam)ning birinchi kunidan boshlangan. Eski hisobda koʻklamning birinchi kuni navruzga emas, hozirgi martning birinchi oʻn kunliklariga, yaʼni yangi Oy chiqqan kunlarga toʻgʻri keladi.

Eski sana bo‘yicha shu kundan eski oy tugab, yangisi boshlanadi. Yilning boshi ham shu kunlarga to‘g‘ri keladi. Bu kunni qadimgi turklar *yil baši* degan. Bu so‘z hozirgi “yangi yil”dir.

Eskida yillar muchal hisobi bilan yuritilgan. Ular o‘n ikki hayvon nomini o‘n ikki yilga ot qo‘yganlar. Muchal tizimi o‘n ikki oy va o‘n ikki burjga asoslanib belgilangan edi. Tug‘ilish, janglar va boshqa tarixiy voqealarni ana shu hisob asosida yuritganlar.

Mahmud Koshg‘ariy o‘zining “Devonu lug‘atit turk” asarida o‘n ikki muchal otini tartib bilan keltirgan (MK.I.331–332). Ko‘k turk bitiglarida, turfondan topilgan uyg‘ur yozuvli matnlarda yoki keyingi davrlarda yaratilgan turkiy yodgorliklarda qo‘llangan ayrim yil otlari Mahmud Koshg‘ariy qo‘llagan otlardan farq qiladi. Ular fonetik jihatdan o‘zgargan, uning boshqa bir sinonimi bilan atalgan yoki o‘zga tillardan o‘zlashgan bo‘ladi. Turkiy yozma yodgorliklarda qo‘llangan yil otlari quyidagicha:

MK da: *Sičğan yili* – sichqon yili. Ko‘k turk bitiglarida: *Küskü* – sichqon.

MK da: *Ud yili* – sigir yili.

MK da: *Bars yili* – bars yili.

MK da: *Tawišğan yili* – quyon yili. Berlin fondidagi U 5314 raqamli hujjatda: *Tawšan yil*.

MK da: *Nek yili* – timsoh yili. Ko‘k turk bitiglarida: *Loo~luu* – ajdar yili.

MK da: *Yilan yili* – ilon yili.

MK da: *Yund yili* – ot yili. Ko‘k turk bitiglarida: *Yont~yund* – ot.

MK da: *Qoy yili* – qo‘y yili. Kul tigin bitigida: *qoñ yil* (K.III). Berlin fondidagi U 5254 raqamli hujjatda: *Qoyn yil*.

MK da: *Bič’in yili* – maymun yili.

MK da: *Taqağu yili* – tovuq yili. Berlin fondidagi U 5238 raqamli hujjatda: *Taqiğu yil*.

MK da: *It yili* – it yili.

MK da: *Toʻuz yili* – toʻngʻiz yili. Koʻk turk bitiglarida: *Lağzin, toʻuz* – toʻngʻiz.

Turkiy tillarda *yaş* soʻzi ham vaqt bilan bogʻliq. *yaş* – kishi umrining bir yillik boʻlagidir. Shuning uchun qadimgi turkiy tilda “yasha” feʻlining oʻrnida *yilla-* soʻzi ham ishlatilgan.

Hozirgi oʻzbekchadagi “yosh”ni anglatuvchi *yaşar* asli *yaşayur* dan; u “shuncha yil yashaganlik”ni bildiradi. Kul tigin bitigida sarkarda Kul tiginning faoliyati xotirlanar ekan, Bilga xoqon tilidan *otuz yaşayur erti* yoki *bir qırq yaşayur erti* deb qayd etilgan (K.42). Bu “oʻttiz yashar edi”, “oʻttiz bir yashar edi” degan maʼnoni beradi.

Hozirgi oʻzbek tilida *qırq yaşar, ellik yaşar* deb ishlatamiz, bu oʻsha *yaşayur* ning oʻzgargan koʻrinishidir. Yoki buning oʻrnida *çiqdi, kirdi* soʻzlari ham qoʻllanila oladi: *qırqqa çiqdi – qırqqa kirdi; ellikkä çiqdi – ellikkä kirdi*.

Bitiglarda *yaş* soʻzi oʻrin-payt kelishigi qoʻshimchasi bilan qoʻllanilib, vaqt aniqligini ifodalaydi. Masalan: *yeti yigirmi yaşima* – oʻn yetti yoshimda (X.24); *otuz artuqı bir yasima* – oʻttiz bir yoshimda (X.29). Qiyoslang, hozirgi oʻzbek tilida: *yaşı qırqda, yaşı ellikdä*.

Qadimgi turklarda fasl. Bir yil toʻrt faslga ajraladi. Bular: *yaz* – koʻklam, *yay* – yoz, *küz* – kuz, *qış* – qish. Bulardan *yaz* soʻzi hozir isteʼmoldan chiqqan, oʻrnida “koʻklam”, “bahor” soʻzlarini ishlatamiz. “Yoz”ni bildiruvchi *yay* soʻzida tovush oʻzgarishi yuz berib, *yaz* ga aylangan. Shunga qaramay, ularning qoldiqlari ayrim soʻzlarimizda uchrab turadi. Masalan, bolalar qoʻshigʻida kechgan *Läyläk keldi, yaz boldi* jumlasidagi *yaz* soʻzi “koʻklam, bahor”ni bildiradi. Yoki hozirgi *yaylaw* soʻzining oʻzagi *yay* (yoz) bilan bogʻliq: *yay+la+ğ/w* – “yaylov, yozni oʻtkazadigan, yozlaydigan joy”. Qiyoslang: *qışla+q* – “qishloq, qishni oʻtkazadigan, qishlaydigan joy”. Hozir biz qoʻllayotgan *yaylaw, qışlaq* soʻzlari tarixan qishda qishloqlarga koʻchib kelib, yozda esa yaylovga chiqib kun

kechiruvchi chorvachilar hayoti bilan bogʻliq holda yuzaga kelgan.

Qadimgi turk taqvimiga koʻra yil *yaz* (yaʼni koʻklam) bilan boshlanib, mavsum *qiş* bilan tugaydi.

Shunisi borki, turklar tasavvurida yilning toʻrtala fasli bir-biriga teng emas. Fasl – tabiatning bir yildagi mavsumiy oʻzgarishidir. Havoning oʻzgarishiga qarab, fasllar surilib ham turadi. Bundan tashqari, Yer yuzining turli nuqtasida fasllar almashinuvi har xil. Masalan, Oltoy oʻlkalarida yozga qaraganda qish uzoq davom etadi. Boshqa turk oʻlkalarida esa buning aksi. Fasllarning mavsumiy hodisa ekanligi xalq tafakkurida yaxshi aks etgan. Kuzda kunlar erta sovib, qor tushsa, “bu yil qish erta keldi”, deb qoʻyamiz. Yoki koʻklamda sovuqning zahri koʻtarilavermasa, “qish choʻzilib ketdi” deymiz. Demak, qish ham oʻsha yili shunchalik uzoq davom etgan boʻladi.

Chamasi, kishilikning ilk tasavvurlarida boshlab “qish” bilan “yoz” tushunchasi shakllangan. Biridan ikkinchisiga oʻtuvchi – oraliq fasllar tushunchasi keyin qoʻshilgan boʻlishi kerak. Shuning singari, ilk tasavvurlarda “kun” bilan “tun” tushunchasi shakllangan. Ularni bogʻlab turuvchi, biridan ikkinchisiga oʻtuvchi vaqt birliklari haqidagi tasavvurlar esa keyinchalik yuzaga kelgan koʻrinadi.

Qadimgi turklarda oy. Turkiy tillarda *ay* soʻzining ikki maʼnosi bor: “koinot jismi” va “vaqt birligi”. Harqalay, u ilkin maʼnosida “koinot jismi”ni bildirgan. Keyingi maʼnosi uning davriy aylanishi (oʻttiz kunligi) asosida kelib chiqqan. Boshqa tillarda bunday emas (masalan, ingliz va rus tillarini qiyoslang). Bu ham boʻlsa, qadimgi turklar tasavvurida vaqt tushunchalari astronomik tasavvurlar bilan uygʻun holda yuzaga chiqqanligidan dalolat beradi. *Kün* soʻzi ham shunday: uning ilkin maʼnosi – “Kun(Quyosh)”, vaqt maʼnosi esa undan urchigan.

Yil oʻn ikki oyga boʻlinadi. Eski turklarda yil koʻklamdan boshlangani uchun yilning birinchi oyi koʻklamning birinchi oyiga teng keladi.

Yangi oy Oyning chiqqan kunidan boshlanadi. Toʻlgan Oyni *tolun* yoki *tolun ay* deydi. *Tolun* ning lugʻaviy maʼnosi “toʻliq, toʻlishgan”dir. Turklarda *Aytoldi* degan ot ham boʻlgan, maʼnosi “toʻlgan oy” degani.

Qadimda oylarga ot qoʻyilmagan, ular oʻz tartibi bilan aytilgan: *birinč ay*, *ikinč ay*, *üçünč ay* singari. Keyinchalik, turklar buddizm, moniylikni qabul qilganlaridan keyin ularga nom qoʻydilar, toʻgʻrirogʻi, bu nomlar qoʻshni tillardan oʻzlasha boshladi.

Qadimgi uygʻur taqvimda uchraydigan oy otlari:

aram ay // *ram ay* [<sugʻd. *rʼm*] – qadimgi uygʻur taqvimining birinchi oyi

č(a)xš(a)p(a)t ay [<skr. *siksapada*] – roʻza oyi, taqvimning oʻn ikkinchi oyidir.

Islom davridan turklar arab taqvimini qoʻllay boshladilar va oylar ham arabcha atala boshladi. Masalan: *zulqada ayi*, *rajap ay*, *muharram ay* singari.

Qadimda xalq ichida chorvachilik va dehqonchilik bogʻliq holda yuzaga kelgan oy otlari ham qoʻllanilgan. Bu xususta Mahmud Koshgʻariy shunday yozadi: “(Turklarda) oy ismlari ham shaharlarda arabcha yuritiladi. Koʻchmanchi va musulmon boʻlmagan turklar oylarni toʻrt fasl bilan ataydilar. Har uch oyni bir ism bilan yuritadilar. Yil oʻtishini shunday biladilar. Masalan: navroʻzdan keyingi avval bahorga *oğlaq ay*, soʻngra *uluğ oğlaq ay* derlar. Chunki oy bu vaqtda katta boʻlib qoladi. Bundan keyingisiga *uluğ ay* deyiladi. Chunki bu yozning oʻrtasida boʻlib, bu vaqtda sut va yer neʼmatlari moʻl-koʻl boʻladi” (MK.I.332).

Oʻzbek tilida chorvachilik yoki dehqonchilik bilan bogʻliq holda yuzaga kelgan atamalar hozir ham uchrab turadi. Masalan, xalq tilida *qirqim ayi* deydi, bu qishdan chiqib,

qo‘ylarning junini oladigan paytga to‘g‘ri keladi. *orağ ayi* – bug‘doy o‘radigan vaqt, yoz chillasiga to‘g‘ri keladi. Yoki xalq tilida *Beş doğalda beşikdägi bala sawqatmas* degan gap bor. Bunda *beş doğal* deganda kunlar iliy boshlagan payt nazarda tutiladi.

Hozirgi turk tilida oylar shunday ataladi: *ocaq* – yanvar, *şubat* – fevral, *mart* – mart, *nisan* – aprel, *mayis* – may, *haziran* – iyun, *temmuz* – iyul, *ağustos* – avgust, *eylül* – sentyabr, *ekim* – oktyabr, *qasim* – noyabr, *araliq* – dekabr.

Qozoq tilida o‘n ikki oy otlari shunday: *qahtar* – yanvar, *aqpan* – fevral, *auriz* – mart, *säuir* – aprel, *mamir* – may, *mausim* – iyun, *şilde* – iyul, *tamiz* – avgust, *qirküyek* – sentyabr, *qazan* – oktyabr, *qaraşa* – noyabr, *jeltoqsan* – dekabr.

O‘zbek shevalarida ham bu nomlarning ayrimlari qo‘llaniladi. Masalan, xalq og‘zida *qahtar*, *aqpan* nomlari uchrab turadi. *Qantar ağıdi* deydi, u “qora sovuq o‘tgan, qorning zahri ozaygandan keyingi muddat”ni bildiradi.

O‘zbeklarda yozning ayni qizigan payti, qishning qahraton pallasini *çillä* deyiladi. *Çillä* oy bilan teng emas, *çillä* deganda issiq yoki sovuq avjiga chiqqan “qirq kunlik” tushuniladi: *yaz çilläsi*, *qiş çilläsi*. Chilla boshlangan paytni – *çillä kirdi*, tugagan paytni esa *çillä çiqdi* deyiladi.

Ko‘klam yoki kuzga nisbatan chilla qo‘llanilmaydi. Sababi, chillada, odatda, ob-havo bir maromda kechadi. Ko‘klam bilan kuz oraliq fasllar: ko‘klamning boshlanishida kun sovuq bo‘lsa, oxirlaganda isib ketadi yoki kuzda buning aksi.

Hafta tushunchasi. Ko‘k turklarda hafta tushunchasi yo‘q. Bu xususda Mahmud Koshg‘ariy yozadi: “Turklarda haftadagi yetti kunning ismi yo‘q, chunki hafta islomdan so‘ng shuhratlandi” (MK.I.332).

Qadim tasavvurlarda kun (kecha-kunduz). Qadimgi turklarda kecha-kunduz quyoshning harakati, kun bilan tunning almashinuviga qarab o‘lchanadi. *Keçä-kündüz* deganimizning

o‘zida bir kunning to‘liq yigirma to‘rt soati, Yerning o‘z o‘qi tevaragida to‘liq aylanib chiqish vaqti tushuniladi. Kecha-kunduz boshlab ikkiga bo‘linadi: *kün* – *tün*.

Kün ning ikki xil ma‘nosi bor: “Kun, Quyosh” hamda “kecha-kunduzning kunduzgi bo‘lagi”. Uning ikkinchi ma‘nosi asli “Quyosh” ma‘nosidan urchigan. Kecha-kunduzning kunduzgi bo‘lagini *kün* deyishimizning boisi, Kunning yorug‘liq sohib turishi, kunning yorishishiga nisbatan olingan. Demak, qadimgi turk astronomik o‘lchoviga ko‘ra kun hozirgiday yarim tundan (soat 24 dan o‘tib) boshlanmaydi. Yangi kun quyoshning ko‘tarilishidan, kunning yorishishidan boshlanadi.

Kunni qadimgi turkiy tilda *kündüz* / *küntüz* ham deyiladi. Bu ham *kün* (kun, yorig‘liq) so‘zidan yasalgan. Solishtiring: *yulduz* – “yorig‘liq sochuvchi” degani. *Tün* so‘zining sinonimi *keçä* bo‘ladi.

Ma‘lumki, kecha bilan kunduz bir-biriga teng kelavermaydi. Qishda tun uzun bo‘lsa, ko‘klamdan boshlab kunlar uzaya boradi. Shunga qarab vaqt ham surilib turadi. Masalan, yozda tong ertaroq otsa, kun kechroq qorayadi yo aksincha.

Kun bilan tun ko‘klamda, mart oyining 21 kuniga, navruzning birinchi kuni, kuzda esa sentyabr oyining 21 kuni tenglashadi. Kunning eng uzuni iyun oyining 21 kuni, tunning eng uzun vaqti dekabr oyining 21 kuniga to‘g‘ri keladi.

Kun kecha va kunduzning uzun yo qisqaligi bilan emas, Yerning o‘z o‘qi tevaragida to‘liq aylanib chiqishi bilan o‘lchanadi. Kecha-kunduz aylanasida, tik yo‘nalishda oladigan bo‘lsak, faqat tush bilan qoq tun o‘zaro qarama-qarshi nuqtada turadi, ular o‘zgarmas. Kecha-kunduzning qolgan bo‘laklari (kun va tun, tong va oqshom) bir-biriga qarama-qarshi vaqt nuqtasida turishi oz kutiladi. Chunki ular surilib turadi. Shu hodisa qadimgi turklarning ko‘zqarashida, falsafiy tushunchasida yaxshi aks etgan.

Kün / kündüz bilan *tün / kečä* ning ikkalasining ham teng yarmidan ikkiga ajratuvchi vaqt birliklari bor: *tüš* – kunning qoq o‘rtasi, choshgoh; *qaq tün* – tunning o‘rtasi. Qolgan vaqt birliklari ana shu aylanada harakat qiladi: *tañ* – tunning oxiri, kunning boshlanishi, *aqşam* – kunning oxiri, tunning boshlanishi.

Kunning vaqt birligi sifatida *ertä, keč* so‘zlari ham qo‘llaniladi. Bular aslida, kunduzning vaqtini emas, zamonni bildirgan. Kunning vaqti sifatidagi ma‘nosi ana shuning asosida yuzaga kelgan. *Ertä* so‘zining ilk lug‘aviy ma‘nosi “bo‘lib o‘tgan, burungi” degani, *ertäk* so‘zi ham shundan. Yoki *ertäki* deydi, bu “o‘tgan zamonga oid, burungi, ilk” degani. *Ertä* so‘zi kunning vaqt birligi sifatida “tong”ni bildiradi. Muhimi shundaki, so‘zning har ikkala ma‘nosi tilimizda yonma-yon qo‘llaniladi: *ertä tañ* deganda “tongning boshlanishi” yoki *ertä keldi* deganda “vaqtning boshlanish paytida, hatto undan ham ilgariroq keldi” deb tushuniladi.

Hozirgi o‘zbek tilidagi *ertäläb* so‘zi ham shundan yasalgan (<*ertä-lä-b*): “erta bilan” degan ma‘noni bildiradi.

Keč so‘zining ham ilk ma‘nosi “kechgan, bo‘lib o‘tgan” degani. *Kečki söz* deydi, bu “burungi so‘z, qadimgi masal, hikmat” degani. Bu so‘z kunning vaqt birligi sifatida “kechib o‘tilgan, tugagan” ma‘nosini bildiradi. Hozirgi o‘zbek tilida u “kunning kechki pallasi”, “zamonning oxiri” ma‘nosida ham yonma-yon qo‘llanilaveradi: *keč keldi* deganda “muddati tugash chog‘ida, hatto muddatidan keyin keldi” deb tushuniladi.

Kečqurun so‘zi ham shundan yasalgan: *keč-qur-un*. *Qur* so‘zida “qorong‘i” ma‘nosi bor, *-un* – tarixan vosita kelishigi.

Hozirgi turk tilida kecha-kunduz bilan bog‘liq vaqtlar shunday ataladi: *imsaq* – sahar, bomdod vaqti, *güneš* – kun chiqishi, *öğle* – tush payti, *ikindi* – kunning ikkinchi yarmi, tush bilan kechki payt oralig‘idagi vaqt, nomozga nisbatan kunning ikkinchi yarmida o‘qiladigan asr nomoz vaqti, *aqşam*

– oqshom, shom, *yatsi* – yotar payt, *gecä* – kecha, *gecä yarisi* – yarim tun.

O‘ZBEK TILIDAGI QARINDOSH-URUG‘ OTLARI VA ULARNING ILDIZLARI

Hozirgi o‘zbek tilida tug‘ishganlar, bir uruqqa tegishli kishilar *qarındaš*, *uruğ* deyiladi. *Qarındaš* – “bir qorindan tug‘ilgan”, *uruğ* – “bir urug‘dan taragan, urug‘dosh” degani.

Qarindosh-urug‘chilik oila munosabatlarining, turmush qurish va er-xotinlikning yuzaga kelishi bilan boshlanadi.

Turkiy tillarda, xususan, o‘zbek tilida qarindosh-urug‘chilikka kiruvchi atamalar tizimi o‘ta takomillashganligi bilan ajralib turadi. E‘tiborlisi shundaki, ushbu tizimni tashkil etuvchi atamalarning asosiy qismi sof turkcha.

Yangi tug‘ilgan bolani *čaqalaq* deyiladi. *Čaqalaq* so‘zidagi *čaqqa* – “mayda, kichik” ma’nosini beradi, *-laq* – kichraytirish, erkalash qo‘shimchasi. Farzandni *bala* deyiladi: *qiz bala* – “qiz farzand”, *oğil* (<*oğul*) *bala* – “o‘g‘il farzand”. *Bala* so‘zining “o‘g‘il” ma’nosi ham bor. Bola voyaga, balog‘at yoshiga yetib, o‘smirga aylanadi. Bu yoshdagi shaxsni *ospirin* ham deyiladi. Voyaga yetganlik belgisi – *boy*. Bu so‘z hali turmush qurmagan yigit yo qizni bildiradi. Qiz bolani *boy qiz*, yigitni esa *boydaq* deydi. *Boyı yetkän qizi bar* deganda, “qizning voyaga yetganligi” tushuniladi. Yoki *boyıda boldi, boyıda bar* deymiz. Endi bu “ikki qat bo‘ldi; homilador” degan ma’noni anglatadi. “Boshi ochiq o‘smir”, “voyaga yetganlik” yoki “homiladorlik” angamlaridagi *boy* so‘zining tubi “urug‘; erlik yo xotinlik suvi” ma’nosiga taqaladi. Masalan, *boyı yetkän* deganda “urug‘i yetilgan” ma’nosi bor. Chunki insonda voyaga yetish o‘shaning bilan o‘lchanadi. Keyingi so‘zlarning asl ma’nosi ham o‘shandan.

Eski o‘zbek tilida *boy* so‘zi “urug‘” ma’nosida qo‘llanilgan. Buni Zahiriddin Bobur ham ishlatgan (qadimgi turkiy tildagi ko‘rinishi – *bod*). *Boy* so‘zini hozirgi turklar ham “urug‘, kelib

chiqishi bir bo‘lgan jamoa” ma’nosida qo‘llamoqda. Bu so‘z “kelib chiqishi bir; bir urug‘dan chiqqan jamoa” ma’nosini beradi. So‘zning ushbu ma’nosi ham yuqorida biz qayd etgan ma’nosidan urchigan. O‘zbek tilida burungi *boy* so‘zining o‘rnida *uruğ* so‘zini ishlatamiz. *Uruğ* so‘zining ham ma’no taraqqiyoti *boy* so‘zi singari kechgan: boshlab “erlik va xotinlik suvi” ni bildirgan, keyin “shundan tarqagan urug‘larni” (ya’ni tug‘ishgan, qarindoshlarni), oxirida “bir urug‘dan taragan jamoani” anglata boshlagan.

Endi yaqinlik, qarindosh-urug‘likning bosqichlarini ko‘rib chiqamiz.

Yaqinlikning bosh chizig‘ida ota-ona turadi. O‘zbekchada *ada* (yoki *ata*) va *ana* bo‘ladi. Onani *ayī* yoki ora-chora *aya* deyuvchilar ham bor. Keyingi shakllari *ana* so‘zidagi [n] tovushining [y] ga o‘zgarishidan kelib chiqqan.

Yaqinlik *tug‘ishgandan* boshlanadi. Tug‘ishgani uy ichidagilarni (oilani) qamraydi. Bular, o‘g‘illarga nisbatan: ulug‘i – *ağa* yoki *ākā*, kichigi – *ini* yoki *ūkā*; qizlarga nisbatan: ulug‘i – *egāci* yoki *apa*, kichigi – *siñil*.

O‘zbek tilida ushbu atamalarning ayrimlari juft holda qo‘llanilib, yangi ma’no bildirishga ham xizmat qiladi. Masalan, *ata-ana* birikmasi “родители”, *oğil-qiz* birikmasi “farzand” ma’nosini anglatadi.

Ilk *qarindoshlik* ota yoki ona tomondan tarmoq otadi. Ota hamda onaning otasi – *dada* yoki *buwa*, onasi – *buwī* bo‘ladi. *dada* so‘zidagi *da-* komponentlari “katta” ma’nosini beradi: *dada* – “katta ada” degani. Buvini *kättā ayī* ham deydi.

Farzand uchun otaning tug‘ishganlari: akasi yoki ukasi – *āmāki*, egachi-singillari – *amma*; ona tomondan: onaning og‘a-inilari – *tağa*, egachi-singillari – *xala* bo‘ladi.

Yigit yo qiz turmush qurgach, *qarindoshlikning ikkinchi tizimi*, tutungan qarindoshlik shakllanadi. Buni *qayin uruğlar* deydi. *Qayin* so‘zi turmush qurgandan keyingi er yo xotin tomonidan yuzaga kelgan qarindoshlikni anglatadi. Bu so‘z

burungi zamonda *qadin~qatin* shakllarida qoʻllanilgan boʻlib, oʻzagi *qat* soʻziga taqaladi. Masalan, hozirgi oʻzbek tilida *qat* (qavat), *ikki qat* (homilador) deb ishlatamiz. *-in* – yasovchi qoʻshimcha, *qatin* – “qatlangan” degan maʼnoni beradi. Masalan, *tolun* (Oy) soʻzi ham shunday qolipda yasalgan.

Qayin urugʻlarni atash tartibi boʻy davridagi yaqin va tugʻishganlikni bildiruvchi atamalarga *qayin* soʻzini qoʻshish bilan yasaladi: *qaynata* (<*qayin ata*) – kelin uchun kuyovning, kuyov uchun esa kelinning otasi; *qaynana* (<*qayin ana*) – kelin uchun kuyovning, kuyov uchun esa kelinning onasi; *qaynağa* (<*qayin ağa*) – kelin uchun erining, kuyov uchun esa xotinning ogʻasi; *qayni* (<*qayin ini*) – kelin uchun erining, kuyov uchun esa xotining inisi; *qaynägäçi* (<*qayin egäçi*) – kelin uchun erining, kuyov uchun xotining egachisi, *qayni sijil* (<*qayin sijil*) – kelin uchun erining, kuyov uchun xotining singlisi.

Oʻzbekchada *qayin boy* degan soʻzimiz bor. Bu soʻzdagi *boy* – “urugʻ”, *qayin boy* – “qayin urugʻlar” degani, yaʼni kelin uchun erining urugʻlari, kuyov uchun esa kelinning urugʻlari.

Qadimgi turkiy tilda *apa* soʻzining “ona; opa, egachi” maʼnolari bilan bir qatorda “katta, ulugʻ” maʼnosi ham bor. Masalan, koʻk turk bitiglarida *apa tarqan* atamasi uchraydi. Bu soʻz tarkibidagi *tarqan~tarxan* unvondir. Mahmud Koshgʻariyning yozishicha, *tarxan* – bek. Islomiyatdan oldin qoʻllanilgan ism (argʻucha) (MK.I.409). *Apa tarqan* atamasi tarkibidagi *apa* – “katta, ulugʻ, bosh” maʼnosida; *apa tarqan* – “katta tarxon, bosh tarxon, bosh qoʻmondon” degani.

Apa~aba “katta, ulugʻ” maʼnosida aqrabolik (qarindosh-urugʻchilik) otlari tarkibida ham keladi. Masalan, eski oʻzbek tilida (“chigʻatoy turkchasi”da) *abağa* soʻzi qoʻllangan. Navoiy soʻzi bilan aytganda, turklar “ataniğ ağa (vā) inisin abağa” deganlar (ML.176). Mazkur soʻz *apa~aba+ağa* – “katta ogʻa” degan maʼnoni anglatadi.

Hozirgi oʻzbek tilida ham *apa* ning “katta, ulugʻ” maʼnosi qoldiq shaklida ayrim soʻzlar tarkibida saqlangan: *apağayi*

(<apa+ayī) – soʻzma-soʻz “ulugʻ ona, katta ona” degani, amakining xotini; *apa(ğ)dada* yoki *apağada* – birinchisi *apa+dada* (“katta dada”)dan, keyingisi *apa+ada* (“katta ota”)dan. *Apağdada* – aslida dadaning yoki onaning buvasi? *Apağada* esa otaning yoki onaning otasi; *apağbuwi* (<apa+buwi) – maʼnosi “katta buvi” degani; *apaqi* (<apa-qi): -qi – soʻz yasovchi qoʻshimcha. *Apaqi* – asl maʼnosi “apa, yaʼni katta tugʻishgan (amaki yoki togʻa)ga tegishli” degani, amakining yoki togʻaning xotini.

Baʼzi aqrabolik otlaridagi *da-* uzvida ham “katta, ulugʻ” maʼnosi mujassam. Masalan: *dada*, kelib chiqishi *da-ada* dan, maʼnosi – “katta ada”, yaʼni buva. Ushbu soʻzda *da-* uzvi boʻlmasa, unda “katta, ulugʻ” maʼnosi ham ifodalanmaydi. Demak, “kattalik” maʼnosi ayni uzv orqali anglashilayotgani tabiiy. Toshkentda “ota”ni *dada* deguchilar bor.

Yana bir misol: *tağa* (<ta-ağa) “katta ogʻa” degani, onaning akasi yoki ukasi. “Chigʻatoy turkchasi”da bu soʻz *tağay~tağayi* shaklida qoʻllangan. Navoiyning taʼkidicha, turklar “ananiñ ağa (vā) inisin tağayi” deganlar (ML,176). Mahmud Koshgʻariy devonida bu soʻz *tağay* shaklida berilgan. Lekin uning maʼnosini muallif “amaki” deb izohlagan (MK.III,256). Qadimgi turkiy til morfem tuzilishiga koʻra *tağay~tağayi* soʻzi tarkibidagi *ta* uzvida “katta, ulugʻ” maʼnosi mujassamlashganligini kuzatish mumkin: *tağay* (<ta-ağay).

Shuning singari, *daya* soʻzida “katta aya” maʼnosi bor.

Harqalay, *dada*, *tağa*, *daya* soʻzlari tarkibidagi *ta~da* ning anglami “katta, ulugʻ” ekanligi chin. Mazkur *ta~da* uzvini ayrim olimlar xitoychadagi “katta, ulugʻ, bosh, yirik” maʼnosini beruvchi *da* soʻziga bogʻlaydilar. Biroq, ayrim asl turkiy soʻzlar tarkibida uning mavjudligi bu qarashni butkul inkor etadi (masalan, *tağ* soʻzida). Shunga koʻra, uni boshqa tillar taʼsirida turkiyga oʻzlashgan deb qaramaslik kerak. U berisi bilan xun davri, ehtimol, oltoy davridan kelayotgan qoldiq boʻlsa ajab emas.

S o' r o q v a t o p s h i r i q l a r:

Lutfan qadimgi turkiy tilda qo'llanilgan diniy atamalar tizimi, ularning yuzaga kelish tarixiga qisqacha ta'rif bering.

Buddizm atamalari va ularning anglamlarini o'rnaklar ko'magida ochiqlab bering.

Lug'atlardan qadimgi turkiy tilga xitoychadan o'zlashgan so'zlarni yig'ing.

Yozma manbalardan islom bilan bog'liq atamalarni yig'ing.

Manbalardan astronomiya bilimiga tegishli atamalarni to'plang.

Lutfan manbalardan yiqqan atamalarigizni to'plab lug'at tuzing.

Burungi tasavvur-qarashlar bilan bog'liq kelib chiqqan qanday atamalarni bilasiz?

OLTINCHI BO‘LIM. MATN USLUBI MASALALARI

T a y a n c h t u s h u n c h a l a r: *stilstika, uslubshunoslik, matn uslubi, badiiy matn uslubi, hujjatlar uslubi, diniy matnlar uslubi (“sutra uslubi”), monumental matnlar uslubi.*

E’ t i b o r q a r a t i l a y o t g a n m a s a l a l a r:

Yozma uslublar tarixi.

Badiiy matnlar uslubi.

Budda asarlariga xos bo‘lgan “sutra uslubi”.

O‘tmishdan qolgan rasmiy yozmalar va ularning uslubi.

Qadimgi turk monumental matnlarining uslubi.

Turkiy yozma yodgorliklarda sana va uning aytilishi.

YOZMA TIL VA UNING USLUBLARI

Til ikki xil ko‘rinishda amal qiladi: *og‘zaki til* va *yozma* (yoki *adabiy*) *til*. Turkiy tillar tarixida har ikkovining ham atamasi bo‘lgan. XI yuzyillikda yashab o‘tgan ulug‘ mutafakkir Yusuf Xos Hojib o‘zining “Qutadg‘u bilig” dostonida *og‘zaki til*ni tilin *söz* deb atagan. Mana o‘sha atamaning misoli:

Yoq ersä bitig bu kişilär ara,

Tilin sözkä kim bütgäy erdi kör-ä.

(Bu kishilar orasida yozuv yo‘q ersa, og‘zaki so‘zga kim ham ishongan bo‘lar edi, ko‘rgin) (QB.2660).

Adib Ahmad Yugnakiy o‘zining “Hibatu-l-haqoyiq” asarida *ağiz til* degan atamani qo‘llagan. Ushbu atamadagi *ağiz* – “og‘zaki” degani, *ağiz til* esa “og‘zaki til”, ya’ni “nutq” ma’nosini beradi. Demak, bu atama ostida “kishining nutqi” ko‘zda tutilmoqda. Mana asardan olingan o‘sha misol:

Ağiz til bezägi koni söz turur,

Köni sözlä sözni, tiliğni bezä.

(Nutqning bezagi to‘g‘ri so‘z turur, to‘g‘ri so‘zla so‘zni, tilingni (nutqingni) beza) (AH.155–156).

Alisher Navoiy “Muhokamatu-l-lug‘atayn” asarida *nutq* atamasini qo‘llagan. Insonning yaralishi to‘g‘risida so‘z yuritar ekan, u nutqi tufayli barcha jonzodlardan ustun ekanligini ta’kidlab yozadi:

Čun kun fayakun safxasiġa boldi tirāz,

Qilġan anī nutq ilā barīdīn mumtāz (ML.165).

O‘tmishda yozma tilning ham atamasi bo‘lgan. Yusuf Xos Hojib *yozma tilni bitig sōz* deb atagan edi. Turkiy bitig so‘zi tub anglamida “yozuv”ni bildirgan. U “yozmoq, bitmak” ma’nosidagi *biti-* fe’liga ot yasovchi -g qo‘shimchasini qo‘shib yasalgan. Keyinchalik uning ma’nosi kengayib, “xat, maktub; hujjat; kitob; matn” singari yozuv bilan bog‘liq narsalarni ham *bitig* deb ketilgan. *Bitig sōz* atamasi “bitilgan so‘z; kitobiy so‘z; matn”, tilshunoslik tushunchasi bilan aytganda, “yozma til, matn tili, adabiy til” ma’nosini beradi.

Eski turkiy tilda matn uslubi bilan bog‘liq atamalar tizimi ham shakllangan edi. Ayrimlarini misollarda ko‘rib chiqamiz.

Manbalarda yozma til usuli, matn uslubi *bitig sōz yaŋi* deyilgan. Yozma til usuli fikrni ifodalashning eng yaxshi yo‘li ekanligi ta’kidlab, Yusuf Xos Hojib yozadi:

Nekū ter ešitkil İlä sir teni,

Eđi eđġū yaŋ bu bitig sōz yaŋi.

(Ila-sir tengi [ya’ni yoshi Ila daryosiday uzun, ko‘pni ko‘rgan donishmand] bu to‘g‘rida nima degan, eshitgil: Yozma til usuli juda yaxshi usuldir) (QB.2656).

Yozma manbalarda ravon, balog‘at darajasida bayon qilingan nutq *yoriq til* deyilgan. *Yoriq* so‘zi “yurmoq” ma’nosidagi *yori-* fe’lidan yasalgan bo‘lib, “ravon, keng, batafsil” ma’nosini beradi; *yoriq til* ning lug‘aviy ma’nosi “ravon til, ma’nili gap, balog‘at darajasida bayon qilingan so‘z” dir. Bunday nutq to‘g‘risida Yusuf Xos Hojib yozadi:

Uqušqa, biligkā bu tilmāči til,

Yaruttači erni yoriq tilni bil.

(Uquvga, bilimga tilmoch – bu tildir. Kishini ro‘shnolikka chiqaradigan ravon til, deb bil) (QB.158).

XV asrda yashab o‘tgan Arslon Xo‘ja tarxon Adib Ahmad Yugnakiy to‘g‘risida so‘z yuritar ekan, “Hibatu-l-haqoyiq”ning tili va uslubi bilan bog‘liq muhim bir atamani qo‘llagan edi. U yozadi:

Tamami erür kašğari til bilä,

Ayitmış adip riqqat-i til bilä (AH.499–500).

Ushbu baytdagi *kašğari til* atamasi o‘sha chog‘lardagi “turkiy adabiy til”ning atamasidir; arabchadagi *riqqat* – “nozik, jozibali” ma’nosini beradi; *riqqat-i til* – “jozibali til”, ya’ni “she’riy til, badiiy til” anglamidadir. Buning bilan “Hibatu-l-haqoyiq” asari turkiy adabiy til(kašğari til)da ekanligi, adib uni jozibali til(riqqat-i til)da aytganligi ta’kidlanmoqda .

Alisher Navoiy “Muhokamatu-l-lug‘atayn” asarida *türki uslub* atamasini qo‘llagan. U turkiy so‘zlarning nozik ma’nolari to‘g‘risida so‘zlar ekan, *yiğlamaq* ning *yiğlamsinmaq*, *ijrämäk-u sinjrämäk*, *siqtamaq*, *ökürmäk*, *inčkirmäk*, *hay hay yiğlamaq* singari sinonimlarini qo‘llash turkiy uslubga xos ekanligini ta’kidlaydi (ML.172).

Klassik filologiyada nutq va matnning ravonligi, yuksaklik darajasi *balāğat* ham deyilgan. Hozirda ko‘plar “balog‘at” deganda klassik adabiyotdagi she’riy san’atnigina tushunmoqdalar. Balog‘at badiiy adabiyotdagi she’riy san’atning o‘zigina emas.

Bilim egallashda ikki xil daraja bor: birinchisi – balog‘at; ikkinchisi – tugallik (komillik). Balag‘at – bu yetuklikdir. Balog‘at darajasiga har bir bilimli, aqli raso yetuvi mumkin. Xalq tilida “o‘g‘il-qizi balog‘atga yetdi; o‘g‘li balog‘at yoshida” degan iboralar yuradi. Bu degani – “o‘g‘il-qiziga aql kirdi, jismi ham yetildi; endi uni uyli-joyli qilsa bo‘ladi”. Tugallik darajasiga esa har kimsa yeta olmaydi; bunga erishgan kishi komil insondir. Yusuf Xos Hojib “komil inson”ni *tügäl er* deb atagan edi.

Tildagi balogʻat darajasi ham ayni tushunchada: u kishi nutqida ham, matnda, xat sanʻatida, nasrda, poetikada birday amal qiladi. Oʻtmishdagi balogʻat ilmi talabiga koʻra, notiq yoki matn bituvchi bilgin kishi balogʻat oʻlchovlariga amal qilmogʻi kerak.

Ushbu atamaning misoli uchun yana “Qutadgʻu biligʻ”ga murojaat qilamiz. Yusuf Xos Hojib yaqin kishilarga yoʻllanadigan maktublar toʻgʻrisida soʻz yurita turib, ularning ajoyib bir uslubda, balogʻat darajasida boʻlmogʻi kerakligini uqtiradi:

Balaġat bilā xat teñāšsa qalī

Eđi eđgū til bu bitig sōz tili.

(Agar xat balogʻat bilan tenglashsa, yozma nutq juda ezgu boʻladi) (QB.2655).

Til uslublari ikki xil: *ogʻzaki* va *yozma* koʻrinishga ega. Ogʻzaki uslub tarixi tilning paydo boʻlishi, kishilik ongining yuzaga kelishi, hukm va fikrni taʼsirli ifodalashga boʻlgan zarurat asosida kelib chiqqan.

Yozma til uslublari ancha kech – yozuvning yaratilishi bilan bogʻliq holda yuzaga kelgan. Biroq, yozuvning oʻzi yozma uslubni belgilay olmaydi. Masalan, kishilar tasavvuridagi tushunchalar rasmlarda yoki harfiy belgilarda ifodalangani, biror soʻzning yozib qoʻyilgani bu hali yozma uslub degani emas. Yozma uslub matnda yuzaga chiqadi; kishi oʻz oʻy-qarashlarini matnda bayon eta boshlagani, matn tuzish anʼanalari ishlab chiqilgani, matn janrlari farqlana boshlaganidan keyingina tilning yozma uslublari, matn uslubi yuzaga kela boshlagan. Demak, yozma til uslublarning tarixi yozuvning yaratilishi, matn tuzish anʼanalarining yuzaga kelishi, yozma adabiyot tarixi, qadimgi turkiy xalqlarning ijtimoiy-siyosiy, madaniy hayoti bilan uzviy bogʻliq.

Yozma adabiy til(bitig sōz)ning oʻlchovlari, meʼyorlari matnda oʻz ifodasini topadi. Maqsadi, yoʻnalishiga qarab matn uslublari bir-biridan farq qiladi.

Matn uslubi deganda o‘y-qarashlar, bitigli xabar (*saw* yoki *söz*), biron bir asarning matndagi ifodaviy ko‘rinishi, bayon tarzi, me‘yoriy qoliplar, matn (*bitig*) talabidan kelib chiqqan holda grammatik birliklarning tanlanishi, matn komponentlarining uyg‘un bir tizimi tushuniladi. Matn uslubi (*bitig söz yanî*) adabiy til talablariga bo‘ysunadi. Matn uslubi tilshunoslikning *stilistika* yoki *uslubshunoslik* (‘ilm-i balāğat) bo‘limida o‘rganiladi.

BADIIY MATNLAR USLUBI

Til uslublarining eng eskisi badiiy uslubdir. Badiiy matnlar she‘r yoki nasrda bo‘ladi. Uslub ham matnning ana shu tuzilishiga moslashadi.

Badiiy uslubning tarixi xalq badiiy tafakkurining yuzaga kelishi va yuksalishi, badiiy adabiyot tarixi bilan bo‘ylashadi. U yozma adabiy tilning, yozma adabiyotning yuzaga kelishidan ancha burun kelib chiqqan. Xalq badiiy ijodi yuzaga kelishi bilan bog‘liq ravishda badiiy uslub ham shakllana bordi. So‘z ustalari, notiqalar xalq yaratgan rivoyat va afsonalar, qo‘shiqalar, maqollarning ta‘sirini oshirish, tinglovchiga ularni ta‘sirchan ko‘rinishda yetkazib berish istagida asarlarning badiiyligi, jumlar uslubi, ravonligi, qolaversa, ohangiga ayricha e‘tibor qarata boshladilar. Bu ehtiyoj tilda o‘ziga yarasha bir uslubning yuzaga keluvini ta‘minlab berdi.

Yozma adabiy til, matn tuzish an‘anasi endigina yuzaga kelayotgan bir chog‘da xalq badiiy ijodi va ularning uslubi allaqachon shakllanib, takomil bosqichiga o‘tgan edi. Badiiy uslub o‘zining og‘zaki bosqichidayoq pishib yetilgan. Yozma badiiy uslub o‘z qolipini og‘zaki adabiyotdan oldi. Ana shuning ta‘sirida yozma adabiy til o‘z yo‘lini yangi bir shaklda davom ettirdi. Shu bois ham badiiy ijod namunalarini yozuvga tushirish uqadar mushkullik tug‘dirgan emas. Yozuvchi-ijodkorlar ham boshda og‘zaki adabiyot uslubidan keng

foydalandilar. Qadimgi turkiy adabiyot namoyandalarining ko‘proq xalq ijodiga ergashganligining boisi ham ana shunda.

Badiiy uslub, yozma uslublarning boshqa turlaridan ayricha o‘laroq, badiiy tasvir vositalarning ishlatilishi, bayon tarzi, til me‘yorlarining erkinligi bilan ajralib turadi. Masalan, badiiy matnlarda narsa-hodisalarning ta‘rifi berilganda ularning sifatleri qo‘shib aytilgan. To‘nyuquq bitigida: *qizil qanim* – qizil qonim, *qara terim* – qora terim. Yoki “Qutadg‘u bilig”da yerga, tuproqqa *yağiz* (*yağiz yer* – bo‘z yer), tunga *qara* (*qara tün* – qaro tun), kunduzga nisbatan *yaruuq* sifati berilgan (*yaruuq kündüz* – yorug‘ kunduz) va b. “Hibatu-l-haqoyiq” da: *örün yüz* – oq (yorug‘) yuz, *qizil en* – qizil yuz. “O‘g‘uzxoqon” dostonida: *kök yaruuq* – “kundek ravshan yorug‘” degani. Qiyoslang, boshqa bir o‘rinda: *kün-deg jaruuq* – kundek yorug‘. Bitiglarda osmonning ta‘rifi *kök* sifati bilan (*kök täñri*), yer esa *yağiz* sifati bilan (*yağiz yer*) qo‘llaniladi.

Shuningdek, badiiy matnda maqol va iboralar, badiiy tasvir vositalari keng qo‘llaniladi. Matn uslubi muallifning yoki asar qahramonlarining ruhiy holatini aks ettirishga, asarning badiiy-g‘oyaviy ta‘sirini oshirishga xizmat qiladi.

Qadimgi turk eposi “O‘g‘uzxoqon” dostoni ajoyib bir uslubda yozilgan. Ushbu dostonning ildizi meloddan burungi chog‘larga tutashadi. Dostonda turkiy xalqlarning qadimgi inonch-e‘tiqodlari o‘z ifodasini topgan. Ushbu epos yuziyliklar osha turkiy xalqlarning dunyoqarashi, badiiy tafakkuri etkisida yuksalib kelgan. Doston g‘oyasi va syujetining taraqqiyoti bilan bog‘liq holda uning uslubi ham ravonlashib, sayqal topgan.

Badiiy uslubning ixcham, ammo go‘zal bir ko‘rinishini xalq moqollarida kuzatamiz. Maqol – xalqning yuz yil kuzatib, bir aytgan so‘zi. Ularda xalqning falsafiy mushohadasi, borliq, tiriklik va kishilik to‘g‘risidagi qarashlari, ularga munosabati aks etgan. Maqolning kuchi shundaki, u kishini tarbiyalaydi, tiriklikning o‘nqir-cho‘nqiri, oq-qorasi haqida saboq beradi.

Ota soʻzlarida bor narsaga parda ortidan qarash, nokasning aybini yashirish, xushomad, koʻzboʻyamachilik tushunchasi yoʻq. Ular kishini tetik va irodali qiladi, hayotga toʻgʻri koʻz bilan qarashni oʻrgatadi. Xalqning bu dono fikrlari loʻnda va aniq jummalarda berilishi bilan ham ajralib turadi. Ota soʻzlari uslubiy va badiiy jihatdan mukammal boʻlib, xalq badiiy tafakkurining yuksak mahsulidir.

Koʻk turk bitiglarida, Turfon xarobalaridan topilgan eski qoʻlyozmalarda, ilmiy, tarixiy va adabiy manbalarda, oʻrni bilan, qadimgi xalq hikmatlari keltirib oʻtilgan. Qadimgi turk otasoʻzlarining katta bir qismini XI asrda yashab oʻtgan ulugʻ tilshunos Mahmud Koshgʻariy oʻzining “Devonu lugʻatit turk” asarida bergan edi. Olim turkiy soʻzlarning maʼnosini izohlamogʻ istagida ulardan foydalangan.

Maqol kishi nutqining bezagidir. Maqolni oʻrnida ishlata bilganning soʻzi taʼsirli boʻladi. Soʻzamol, gapga chechan kishi soʻz orasida keltirgan ajoyib otasoʻzi bilan koʻpning eʼtiborini oʻziga torta oladi.

Badiiy uslubning eng koʻhna, shuning bilan birga, oʻta ajoyib namunalarini biz koʻk turk mangutoshlarida uchratamiz. Bitiglar ulugʻ yoʻlboshchilar, milliy qahramonlar xotirasiga bitilgan yodnomalar boʻlib, ularda xalq qahramonlarining koʻzi tirikligida olib borgan ezgu ishlari, yurt erki va farovonligi, tinchligi yoʻlida koʻrsatgan jasoratlari yod etiladi. Bitiglarda tarixiy voqealar ajoyib til bilan, badiiy uslubda bayon etiladi. Tarixiy voqealar milliy qahramonlar obrazini, ularning ideal hayotini madh etish uchun fon boʻlib xizmat qiladi. Xalq milliy qahramonlarining faoliyati badiiy tilda yoritiladi, mualliflar turli badiiy vositalardan foydalanadi. Matnlarning gʻoyaviy va uslubiy xususiyatlari ularni badiiy asar darajasiga koʻtargan. Bitiglar tarixiy asarlargina emas, qadimgi turk adabiyotining ajoyib namunalari hamdir.

Bitiglardan oʻrnaklar keltiramiz.

Tāngri küč bertük üçün qañın qağan süsi böri-täg ermis, yağisi qoñ-täg ermis (Tangri kuch bergani uchun otam xoqonning lashkari bo'ridek ekan, dushmani qo'ydek ekan) (K.12). Bitiglarda xoqonlarning ulug' yutuqlari ta'riflanar ekan, tangrining qo'llagani tufayli ana shunday ishlar amalga oshganligi e'tirof etiladi. Bunda *tāngri yarliqaduq üçün* (tangri yorliqagani uchun), *tāngri küč bertük üçün* (tangri kuch bergani uchun) singari iboralardan foydalaniladi. Ushbu jamlada tangri kuch bergani uchun xoqon qo'shinining kuch-qudrati orta borganligi ta'riflanib, uning jasur va yengilmasligi bo'riga, dushmanning ojizligi, bo'ysinuvchanligi esa qo'yga qiyoslanmoqda.

Qirq artuqi yeti yoli sülāmis, yigirmi sūñis sūñismis. Tāngri yarliqaduq üçün elligig elsirātmis, qağanliğığ qağansiratmis, yağığ baz qilmis, tizligig sökürmis, başliğığ yüküntür(mis) (Qirq yetti yo'la lashkar tortgan, yigirma marta jang qilgan. Tangri yorliqagani uchun eli borni elidan ayirgan, xoqoni borni xoqonidan ayirgan, yovni el qilgan, tizzasi borni cho'ktirgan, boshi borni yukuntirgan) (K.15).

Yalañ bodunuğ tonluğ qiltim, čiğañ bodunuğ bay qiltim, az bodunuğ öküş qiltim (Yalang xalqni kiyimli qildim, qashshoq xalqni boy qildim, oz xalqni ko'paytirdim) (X.23–24). Xoqonlar xalqqa qilgan yaxshiligi, el farovonligi yo'lida olib borgan ishlarining ta'rifida, ularning qo'l ostida xalq tinchoyishta, to'q va boy yashagani, xalq ko'payganini bildirib qo'yish uchun ana shunday jumalardan foydalangan. Yoki Bilga xoqon otasi Eltarish taxtda ekanligi chog'ida mamlakatda yuz bergan o'zgarishlar, xalqning to'q va boy yashaganligini eslab "*Ol ödkä qul qulluğ bolmis (erti)*" deb yozgan edi (qarang: K.21). Bu jumla "O'sha chog'lar qulning ham quli bor edi" degan ma'noni bildiradi.

Yoki milliy qahramonning xalq tinchligi, farovonligi yo'lida tinib-tinchimagani "Turk xalqi uchun tun uxlamadim,

kunduz o‘tirmadim” (*Türük bodun üçün tün udimadim, küntüz olurmadi*) deya ta’riflanadi (K.27).

Boshqa bir misol: *Qaniñ subça yügürti, söñüküñ tağça yatdı, beglig urı oğluñ qul boltı, silig qız oğluñ küñ boltı* (Qoning suvday oqdi, suyaging tog‘day (uyulib) yotdi, bek bo‘ladigan o‘g‘il bolang qul bo‘ldi, suluv qiz bolang cho‘ri bo‘ldi) (K.24). Ushbu jumlada Birinchi ko‘k turk xoqonlig‘i qulab, xalq yov qo‘lida qolgan chog‘lar ta’riflangan. Unda turk xalqining bosqinchilar siquvi ostida uqubatda qolgani, uning qirilib borayotgani ta’riflanib, kishilar qonining to‘kilishi daryoga, suyaklarning uyumi esa tog‘ga qiyos etiladi. Harakatning belgisi (gap bo‘lagiga ko‘ra hol) *subça, tağça* ravishlari yordamida berilgan. Keyingi jumladagi *urı oğul* – “o‘g‘il bola”, *qız oğul* – “qiz bola”; erkaklarga nisbatan – *qul*, xotin-qizlarga nisbatan esa *küñ* so‘zi qo‘llanilgan – u “joriya”ni bildiradi. Ushbu jumlada o‘sha kezlur turkning beglikka loyiq yigitlari qul, suluv qizlari esa joriyaga aylangani ta’kidlanmoqda.

Urxun bitiglarini tekshirgan olimlar matnlarning tuzilishi to‘g‘risida ikki xil qarashda: ayrimlar mazkur yodnomalarni she’riy asar desalar, boshqa birlari ularni nasriy asar sanaydilar. Bitiglarni nasrda yozilgan deb qarovchilarning fikricha, jumalarning she’rga xos bir ohangda o‘qilishiga sabab, ularda sajdan keng foydalanganligidir.

Ta’kidlash kerak, urxun bitiglari, xususan, Kul tigin va Bilga xoqon yodnomalarining tuzilishi o‘ta murakkab. Qadimgi turk monumental matn tuzish an‘anasi yuksak daraja takomil topganidan dalolat beradi. Matnning bayon shakliga kelsak, u, asosan, nasrda. Biroq, ora-orada she’riy bo‘laklar ham joy olgan. Muhim tarixiy hodisalarning kulminatsion nuqtalari, milliy qahramonlarning faoliyati, qiliqlariga oid chizgilar she’r bilan bayon etiladi (buni o‘zbek xalq dostonlariga qiyoslash mumkin). Yodnomalarning bu tarzda tuzilganligi ularning badiiyligini yanada oshirgan. Kul tigin

bitigining soʻngida Bilga xoqon tilidan aytilgan marsiya bunga oʻrnakdir:

Kül tigin yoq ersär, qop öltäçi ertigiz.

İnim Kül tigin kargäk bolti,

özüm saqıntim:

körür közüm körmaz-täg,

bilir biligim bilmaz-täg bolti,

özüm saqıntim.

Öd täñri yasar,

kisi oğli qop ölügli tirimis.

(Kul tigin boʻlmaganda butunlay oʻlar edingiz. Inim Kul tigin vafot etdi, oʻzim alam chekdim: koʻrar koʻzim koʻrmasdek, bilar bilimim bilmasdek boʻldi [yaʼni koʻzimning nuri ketdi, es-xushim ogʻdi], oʻzim alam chekdim. Tiriglikni tangri belgilaydi, kishi oʻgʻli oʻlguchidir) (Kb.10). Bu sheʼr yenisey bitiglaridagi qaygʻuli yigʻi mazmunini eslatadi.

Turk monumental matnlari ichida yenisey bitiglarining tuzilishi va uslubi oʻziga xos. Yenisey bitiglarining muhim belgilaridan biri ularda matn oʻlikning oʻz tilidan soʻzlanadi. Mangutoshlarda marhumning oʻz yaqinlari, yorugʻ dunyodan ayriliq dardi, oʻkinchi bayon etiladi. Bu yigʻilarni oʻliklar nidosi deyish mumkin. Bitiglarda undovlar, mungli bir mazmun yetakchi. Bitiglardan oʻrnak keltiramiz:

Yerimä, yïta, subuma, adiriltim. Buña, sizimä, yïta, bodunïma, künimä, qadašïma, adiriltim, bökmädim. Elimä, qanïma, bökmädim (E.11.4–5).

Matnda *yerim, subum, sizim, bodunim* soʻzlariga qoʻshilayotgan *-a, -ä* qoʻshimchasi hayajon, undov, mung, qaygʻuni bildiradi. Mazkur undovlar matn ohangdorligini, ritmni taʼminlaydi. Shunga koʻra, yuqoridagi matn parchasini hozirgi oʻzbekchaga quyidagi tartibda oʻgʻirish mumkin: “Yerim-a, esiz, suvim-a, (baridan) ayrildim. Musibat-a, siz yaqinlarim-a, esiz, xalqim-a, urugʻim-a, doʻst(lar)im-a, (sizdan) ayrildim, (diydingizga) toʻymadim. Elim-a, xonim-a, (sizga)

to‘ymadim”. O‘zbek marsiyalarida, azada xotinlarning aytib yig‘lashida bu holat hozir ham bor. Masalan, og‘zaki uslubda: *balam-a* – “voy bolam, bolam-a”, *anam-a* – “voy onam, onam-a”, *atam-a* – “voy otam, otam-a” degani.

Shu o‘rinda Oznachennaya qishlog‘idan topilgan bitigni ham o‘qib ko‘raylik (Orkun 1987,573,575):

- 1) Qunčuyim, qadašim adiriltim. Bunta yağıqa kirdim.
- 2) Ökü, Čäkül tutuq sizimä adiriltim.
- 3) Elim, qanım sizimä adirildim. Altun keš adiriltim.

Mazmuni:

(1) Malikam, o‘rtog‘im (sizlarimdan) ayrildim. Bu yerda yovga (qarshi jangga) kirdim. (2) O‘ku, Chakul tutuq, sizlarimdan ayrildim (3). Elim, xonim, sizlarimdan ayrildim. Oltin kesh[o‘qdon]imdan ayrildim.

Xuddi shunday ohang qadimgi turklarning boshqa marsiyalarida ham kuzatiladi. Chunonchi, “Oltun tusli yorug‘” sutrasida og‘a-ini tiginlar (shahzodalar) qissasi berilgan. Qissada kenja tigin to‘qayda halok bo‘ladi. Bu mudhish voqeadan og‘alar faryod ko‘taradilar. Shu joyda bir marsiya berilgan. Mana o‘sha she‘r:

... ulidilar siğtadilar, uliyu siğtayu inča tip tidilər:

körklä köwsäk toğilğ inimiz / ertin küwazä!
ögkä qanqa / sewitmiş ertin qadaš-a!

nečükin yana / birgärü
birläkiyä ünüp üçägü /
negülük tittin özünin
bizni birlä / barmadin.

ögümüz qanımız biziñä /
utru körüp ayıtsar,
biz ikägü negü / tep
ötünälim sözlälim?

ol yig bolğay / üçägü
birläkiyä ölsärbiz.
näñ / biziñä kergäksiz
bu et-özümüz tirigi.

(Og‘alar) baland un bilan yig‘ladilar-siqtdilar, yig‘lab-siqtab shunday dedilar:

Chiroyli, odob-axloqli inimiz eding, oh g‘ururimiz,
Ota-onamizning orzuli bolasi eding-ku, qarindosh-a.
Nechunkim yana uchovimiz birga unib o‘ssak edi,
Sen nima sababdan o‘z joningdan kechding?

Biz bilan birga qaytmasang, otamiz, onamiz bizni ko‘rib seni so‘rasa, biz nima deb javob beramiz?

Undan ko‘ra uchovimiz birga o‘lsak bo‘lmasmidi? Endi bizga bu jonimiz tirikligining nima keragi bor? (AYar.277).

Og‘alar uylariga borib shum xabarni ota-onalariga aytganlarida, ota-onalari ham aytib yig‘ladilar. Ular aytgan marsiya mana bunday:

Ötrü iliglärin örü kötürüp uliyu siqtayu inçä tip taqşurtılar:
Ne ada erti adayim,
körkläkyä / ögüküm,
Ölmäk emgäk neçükin
öñrä / kelip erttüti.

Sintidä öñrä / ölmäkig
bulayin i künkiäm.
/ Körmäyin erti munī-teg
uluğ açiğ / emgäkig.

(Keyin (ona va otalari) qo‘llarini baland ko‘tarib, yig‘lab-siqtab shunday she‘r aytdilar:

Ne balo erdi toychoğ‘im,
ushoqqina qo‘zim,
o‘lim azobi nima uchun
erta kelib, olib ketdi.

Sendan burun o‘lsam
bo‘lmasmidi, quyoshim?
Ko‘rmayin erdi muningdek
ulug‘ achchiq azobni) (AYar.281).

Muhim jihati shundaki, qadimgi she‘riy matnlarning ayrimlari yozuvda misralarga ajratib emas, nasriy matn singari yozilgan. Buni qadimgi turk muhitida ko‘chirilgan boshqa matnlarda ham kuzatamiz. Jumladan, “O‘g‘uzxoqon” dostonida kechgan she‘riy parchalar matnda misra va bandlarga ajratmay yozilgan. Toshga bitilgan urxun va yenisey matnlarini kuzatganda ham shunday holatga duch kelamiz.

Qadimgi turklardan qolgan dostonlar, she‘riy asarlar, xalq ijodi namunalari badiiy uslubga misol.

“Irq bitigi”ning uslubi qadimgi turkiy tilda badiiy uslubning nihoyatda puxta ishlab chiqilganiga o‘rnak bo‘la oladi. Asarda yaxshilikka yo‘yiluvchi ta’birlar *anča biliñlär, edgü-ol / anča biliñ, edgü-ol / anča bil, edgü-ol / edgü-ol*; yomonlikka yo‘yiladiganlari esa *anča biliñlär, yablaq-ol / anča biliñlär, yabiz-ol* jumalari bilan tugaydi. Jumlar o‘ta aniq va lo‘nda; uzoq takomillashib qiyomiga yetgan ravon bir uslubda. Misollarga e’tibor bering:

Bir tobilqu yüz bolti, yüz tobilqu miñ bolti, miñ tobilqu tümän bolti, ter. Anča biliñlär: asiği bar, edgü-ol (Bir to‘bilqu yuz bo‘ldi, yuz to‘bilqu ming bo‘ldi, ming to‘bilqu o‘n ming bo‘ldi, – der. Shunday bilinglar: buning foydasi bor, (belgisi) yaxshidir).

Qan sükä barmış, yağiğ sančmış, köçirü, qonturu kelir. Özi, süsi ögirä sebinü ordusiñaru kelir, ter. Anča biliñlär – edgü-ol (Xon jangga bordi, yovni yengdi. Ko‘chirib, qo‘ndirib qaytmoqda. O‘zi va lashkari sevinib o‘rdasi tomon kelayotir. Bilib qo‘ying – bu yaxshi).

Adiğli toñuzli art üzä soqušmiş ermiş. Adiğiñ qarni yarılmış, toñuzun aziği sünmiş, ter. Anča biliñ – yablaq-ol (Ayiқ

va to‘ng‘iz qoya ustida to‘qnashdilar. Ayiqning qorni yorildi, to‘ng‘izning oziq tishi sindi, – der. Buni biling – yomondir).

Eki öküzüg bir boqarsıqa kelmiş. Qamsayu umatın turur, ter. Anča biliñ – yablaq-ol (Ikki ho‘kizni bir omochga qo‘shdilar. Ularning yurishga majoli yo‘q, – der. Shunday biling – buning belgisi yomon).

Bularning bari qadimgi turk adabiy tilida badiiy uslub o‘lchovlari puxta ishlab chiqilganidan dalolat beradi.

“SUTRA USLUBI”

Yozma matnlar ichida diniy-falsafiy asarlarning uslubi ham ajralib turadi.

Buddizm davrida Sharq xalqlarining adabiy aloqalari kuchaydi, tarjima adabiyot yangi bosqichga ko‘tarildi. O‘sha kezlar turkiy tilga sanskrit, tohar, sug‘d, xitoy tillaridan ko‘plab budda asarlari tarjima qilingan. Muhimi, ana shu adabiy aloqalar etkisida turkiy adabiyotda yangi janrlar yuzaga keldi, ko‘k turk yozma adabiyotidan ayricha o‘laroq, diniy qonunlarni bayon etuvchi yirik voqeaband asarlar yaratila boshladi. Badiiy adabiyotdagi ushbu jarayon yozma adabiy tilda yangi bir uslubning yuzaga keluviga olib keldi: turkiy tilning uzoq asrli an‘analari negizida budda asarlarigagina xos bo‘lgan, o‘ziga yarasha yangi bir uslub shakllandi. Buni shartli ravishda “sutra uslubi” deb atashimiz mumkin. O‘sha chog‘larning diniy qonunlarni bayon etuvchi adabiy asarlari – no‘m bitiglar ana shu uslubda. “Maytri simit no‘m bitig”, “Oltun tusli yorug‘”, “Syuan-szan kechmishi” singari asarlarining uslubi bunga misol.

“Sutra uslubi” budda diniy-falsafiy asarlari uchun xoslangan bir uslubdir. Uning o‘ziga xosligi, birinchi galda, atamalar tizimida ko‘zga tashlanadi. Budda asarlarida diniy atamalar tizimi puxta ishlab chiqilgan. Atamalarning katta bir qismi matn talabi bilan sanskrit va asar tarjima qilinayotgan boshqa tillardan o‘zlashgan. Muhimi, turkiy tilda burundan

qo‘llab kelinayotgan turkiy so‘zlar ham atama vazifasida qo‘llanilishi mumkin. “Sutra uslubi”da chet tildan olingan tayyor jumla, birikmalar ham uchrab turadi.

“Sutra uslubi”da bitilgan matnlar o‘zining badiiyligi, tasvir vositalarining ustalik bilan ishlatilgani, bayon shaklining ravon va aniqligi bilan ajralib turadi. Buddha matnlari qadimgi turk badiiy adabiyotining sara namunalari qatoridan joy olgan. Misol sifatida “Oltun tusli yorug‘” sutrasiga kiritilgan “Tigin va tishi bars qissasi”da elig xon ta’rifiga bag‘ishlangan bir jumlaning ko‘rib chiqamiz:

Ol yemä Maxaradi elig xan ertinjü uluğ bay barimlig, tsanları ağılıqları i tariğ, ed tawar özü tolu, alp atim sülüg küciñä tükällig, törttin sınar yer orunuğ iymiş basmiş, öküškä ayatmiş ağırlatmış, ürük uzatı köni nomča törüçä başladaçı, imäriğmä qamağ bodunin qarasin aşmiş üklitmiş, qoptin sınar yağisiz yawlaqsız erti (AYar.270).

Ushbu jumlada badiiy uslubning xarakterli belgilari ko‘zga yaqqol tashlanadi. Bir jumlaning o‘zida so‘zlarni juftlash orqali yangi-yangi ma’nolar hosil qilinmoqda. Qadimgi turkiy tilda keng amal qilgan ushbu usul matn badiiyligini, uning o‘qishli bo‘lishini ta’minlaydi. Shu o‘rinda yangi ma’nalarni yuzaga chiqaruvchi juftliklarni birma-bir ko‘rib chiqaylik. So‘zlarning juft holda anglatayotgan ma’nolariga e’tibor bering: *bay barimlig* – birgalikda “boy-badavlat, davlatmand” ma’nosini beradi; *i tariğ* – *i* so‘zi qadimgi turkiyda “o‘simlik”, *tariğ* bilan juft holda qo‘llanilib, “don-dun” ma’nosini beradi; *ed tawar* – “mol-mulk” degani; *alp atim* – *alp* – “alp, bahodir”, *atim* – “mergan”, birgalikda “shavkatli” ma’nosini beradi; *yer orun* – birgalikda “el, mamlakat” ma’nosida; *iy- bas-* “hukumronlik qilmoq” ma’nosida; *ayat- ağırlat-* “ko‘pning hurmatini qozongan” degani; *ürük uzatı* – “uzoq, uzoq zamonlar” ma’nosida; *nomča törüçä* – *nom* – “qonun, qoida”, *törü* – “siyosat”, birgalikda “qonun-qoidalar asosida, adolat bilan” ma’nosini beradi; *bodun qara* – “avom, xalq”

anglamida; *aš- üklit-* “xalqni oshirgan, ko‘paytirgan” degani. Qadimgi turkiy adabiyotda xoqonlarning elsevarligi, uning qo‘l ostida xalq tinch yashab, o‘zidan ko‘payganligi ta‘riflanganda shuning singari so‘zlardan foydalanilgan; *yağisiz yawlaqsiz – yaği* – “yov”, *yawlaq* – “yovuz”, juft holda “yovsiz-yovuzsiz” degan ma‘noni anglatadi. Bu birikma adabiyotda yon-veridagi ellar bilan totuv yashagan xoqonlar ta‘rifida keltiriladi.

Juft so‘zlarning yuqorida keltirilgan ma‘nolariga tayanib, yuqoridagi matnni hozirgi tilimizga o‘girib ko‘ramiz. U shunday bo‘ladi: “O‘sha Maxaradi elig xon behad ulug‘, boy-badavlat, omboru xazinalari don-dun, mol-mulkka to‘la, alpu mergan, kuchli cherikka ega, to‘rt tomondagi ellarni o‘ziga bo‘ysundirgan, ko‘pning hurmatini qozongan, uzoq yillar adolatli siyosat yuritgan, bo‘ysungan barcha ellarning xalqini ko‘paytirgan, yon-veri butunlay yovsiz-yovuzsiz edi”.

Matndan uzilmay, keyingi jumlani o‘qiymiz: *Ol antağ osuğluğ čoğluğ yalınliğ küçlüğ kūsünlüg elig xanniñ uluği xatunınta toğmiş körgäli sewiglig, körklüg menizlig üç oğlanı erti* (AYar.270).

Ushbu jumlada: *čoğluğ yalınliğ* – juft holda “kuch-qudratga ega” ma‘nosini beradi; *küçlüğ kūsünlüg* ham avvalgi birikmaning sinonimi. Bari birgalikda, uyushiq holda “shavkatli, cheksiz kuch-qudratga ega” degan ma‘noni beradi; *körklüg menizlig* – asli “chiroyli” ma‘nosida, lekin so‘z yigitlar to‘g‘risida borayotgani uchun uni “istarasi issiq” deb o‘girganimiz yaxshi. Ana shularni inobatga olganda jumlaning ma‘nosi quyidagicha bo‘ladi: “Ana o‘shandayin shavkatli, cheksiz kuch-qudratga ega bo‘lgan elig xonning katta xotinidan tug‘ilgan ko‘hli-suyukli, istarasi issiq uch o‘g‘loni bo‘lar edi”.

Yana bir jihati, budda muhitida yaratilgan nasriy matnlargina emas, she‘riy asarlar ham “sutra uslubı”da ijod qilingan. Budda she‘rlari matnlarning o‘zida *küg, taqşut, küg taqşut, şlok, padak* atamaları bilan qayd etilgan. Bularning har biri qadimgi turk she‘riyatining o‘ziga xos turlari bo‘lib, matn

tuzilishi, qatorlardagi bo‘g‘inlar soni, qofiya tizimi, ritmi bilan ajralib turadi. Biroq ularni hozirgi o‘lchovlar bilan o‘lchamaslik kerak. Ular qadimgi turkiy poetik uslubining talablari, yozma adabiy til me‘yorlaridan kelib chiqqan holda yuzaga kelgan. Hatto qofiya tizimi ham ayricha. Qadimgi turk she‘rlarida satrboshi qofiya tizimi amalda bo‘lib, yetakchi ritmni ham ana shular ta‘minlaydi.

Qadimgi turk diniy-falsafiy asarlarini bitishda shakllangan va muqum bir qolipga tushgan adabiy til an‘anasi diniy asarlar tilida asrlar osha saqlanib keldi.

HUJJATLAR USLUBI

Rasmiy uslubning kelib chiqish tarixi yozuvning yaratilishi, shuningdek, jamiyat o‘rtasida rasmiy-huquqiy munosabatlarning yuzaga kelishi, davlatchilik tarixi bilan bog‘liqdir. Davlat tashkil topgandan keyin ish yuritish va rasmiy hujjatchilik sohasi ham yuzaga keldi.

Davlat boshqaruv ishlarida yozuvning tutgan o‘rni to‘g‘risida Yusuf Xos Hojib shunday bitgan edi:

Eđi keđ keräklig turur bu bitig,

Bitig birlä beglär etär el etig. –

Bu yozuv juda ham keraklidir. Beklar yozuv bilan elni idora etadilar (QB.2662).

Yoki boshqa bir yerda yozuvning boshqaruv, kirim-chiqim ishlarida yetakchi ekanligini ta‘kidlab yozadi:

Qamuğ el işin barča etgän bitig,

Bitigin tutar el kirişin tetig. –

El ishining barini xat izga soladi. Tetiklar el kirimini yozuv bilan qo‘lga oladilar (QB.2667).

Rasmiy uslubning tarixi yozma yodgorliklarda qo‘llangan matn bilan bog‘liq atamalarning lug‘aviy ma‘nosida ham o‘z izini qoldirgan. Masalan, eng eski turkiy yozma yodgorliklarda *bitim* degan so‘z uchraydi. *Bitim* so‘zi *biti-* “yoz-” fe‘lidan yasalgan bo‘lib, kelib chiqishiga ko‘ra, yozma hujjatlar

asosidagi kelishuvni bildiradi. Demak, *bitim* soʻzining qadimiyligi kishilar yoki jamoalar oʻrtasidagi yozma kelishuvning, uning huquqiyligini taʼminlaydigan ana shu hujjat turining eskiligiga dalolat qiladi.

Bundan tashqari eski bitiglarda *yarliq~yarliq* soʻzi ham bor. Ushbu atama asli “tangrining yorligʻi, buyrugʻi, hukmi” maʼnosini anglatgan. Bitiglarda *Tānri yarliqasu* degan tilakduo tez-tez uchrab turadi, bu “tangri yorliqasin; tangri buyursin; tangrining buyrugʻi ana shunday boʻlsin” deganidir. Yoki *Ūzā tānri yarliqadi* deyiladi. Bu “yuqorida tangri yorliqadi; koʻk-tangri shuni buyurdi; koʻk-tangri shuni istadi” degan maʼnolarni beradi. Keyinchalik hukumdorning buyrugʻini ifodalash uchun ham ana shu soʻz qoʻllanilib ketgan. Rasmiy yozmalarda *yarliq~yarliq* atamasi “yorliq, farmon” maʼnosini bildiradi; *yarliq yarliqadi* deydi, bu “farmon berdi” degani. “Oʻgʻuzxoqon” dostonida bu soʻz *čarliq* koʻrinishida qoʻllanilgan.

Muhimi, qadimgi turkiy tilda hujjat ishlari, rasmiy-huquqiy munosabatlarga tegishli butun bir atamalar tizimi ishlab chiqilgan edi. Bu ham boʻlsa rasmiy uslubning takomillashganligini koʻrsatuvchi belgidir.

Turkiy hujjatchilik tarixi turklar yer yuzida oʻz davlatlarini qura boshlagan, davlat idoralarida boshqaruv ishlari turkiy tilda yuritila boshlagan davrlarga ildiz otgan. Bizgacha qadimgi iskif va xun davlatlarida yaratilgan rasmiy yozmalar saqlangan emas. Eng eski turkiy rasmiy bitiglar koʻk turk xoqonliqlari davridan qolgan. Shunday esa-da, ushbu matnlar rasmiy uslubning davrlar osha yuksalib, ana shu koʻrinishga kelganidan dalolat beradi.

Rasmiy yozmalar oʻzining maqsadi, darajasi, huquqiy mavqei nuqtai nazaridan turlarga boʻlinadi. Bunday hujjatlar tuzilishi, matn komponentlariga koʻra oʻzaro farqlanib turadi. Masalan, yorliqlarni olaylik. Ularni tuzilishiga koʻra *kirish*

(начальный протокол), *asosiy* va *yakun* qismiga (конечный протокол) ajratish mumkin.

Kirish qismi, ko‘pincha uch komponentdan tuziladi. Birinchisi – unvon. *Unvon* bitig(söz)ning kimga tegishliligi (kim tomonidan yozdirilayotganligi)ning qaydi, uning kim tomonidan yozilayotganligini dalillovchi yorliqdir. Masalan, Oltin O‘rda xoni To‘xtamishning 1393 yili polyak qirolı Yag‘ayliga yo‘llagan yorlig‘i *Toxtamış sözüml Yağaylağa*, Temur Qutlug‘ning 1397 yili bitilgan yorlig‘i esa *Temür Qutluğ sözüml* deb boshlangan.

Shu o‘rında ko‘k turk bitiglariga murojaat qilamiz. Bilga xoqon ulug‘ bitigi *Tänri-täg tänri yaratmış türk Bilgä qağan sabim* jumlası bilan boshlangan. Bu boshlama xoqonning el-ulusga yo‘llagan yorlig‘ining unvoni (preambulası)dir. Unvon uch komponentdan tuzilgan: birinchisi yaratganning e‘tirofi (*Tänri-täg tänri yaratmış*), ikkinchisi xoqonning oti va unvoni (*türk Bilgä qağan*), uchinchisi esa *sab* (“so‘z, farmon, yorliq”)ning xoqonga qarashlıligini anglatuvchi bo‘lak (*sabim*). Birinchi qismga kiruvchi *Tänri-täg* (“ko‘kday”) so‘zi *tänri* (“yaratgan, tangri”)ning sifati bo‘lib, uning ko‘kday ulug‘ligiga ishoradir. Ikkinchi qismda *Bilgä qağan* ismidan avval qo‘llangan *türk* so‘zi ulug‘ shaxs, yurt egasining sifatidir.

O‘rta asrlarda bitilgan turkiy yorliqlarning boshlamasida ham ba‘zan yorliq yo‘llovchi yurt egasining darajasi, unvoni qo‘shib yozilgan. Masalan Shohruh Mirzoning 1422 yili yozilgan nishoni *Şāhruh bahadur* shaklida keladi. Ushbu birikmadagi *bahadur* so‘zi yuqori tabaqa kishilariga beriluvchi nisbani, unvonni bildiradi. Qiyos uchun turkiy yorliqlar boshlamasida qo‘llangan *abu-l-muzaffar*, *abu-l-ğāzi*: unvonlarini eslash yetarli. Bilga xoqon unvonidagi *sabim* – “mening so‘zim” degani emas, balki “mening murojaatim, mening yorlig‘im” ma‘nosidadir. Turkiy tilning keyingi bosqichida *sab* (~*saw*) so‘zi iste‘moldan chiqib, uning o‘rında *söz* kalimasi qo‘llana boshladi. Endi rasmiy hujjatlar

boshlamasida ham qadimgi *sab*(~*saw*) o‘rni *söz* egalladi. Bu ham tarixiy an’anaga uyg‘un holda “buyruq, farmon, yorliq” ma’nolarini beradi.

Yuqoridagilarga tayanib, Bilga xoqon ulug‘ bitigi boshlamasini shunday talqin etish mumkin: “Ko‘kday (ulug‘) tangri yaratgan qudratli Bilga xoqon so‘zim”. Bilga xoqon ana shu unvon bilan xalqiga, kelajak o‘g‘il-qizlarga murojaat qilgan. Ushbu boshlamada barcha komponentlarning to‘la-to‘kis, lo‘nda, ixcham holda muayyan qolipga joylashganligi ko‘k turk hujjatchiligida rasmiy hujjat unvonlarining uslub jihatdan anchayin takomillashganidan darak beradi.

O‘rta asrlarning yorliqlari (jumladan temuriylar zamonidan qolgan yorliqlar) unvonlarining qolipi qadimgi turk davriga ildiz otgan deyishga to‘la asos bor. Turkiy unvonlar qolipi ko‘k turk xoqonliqlari davrida ishlab chiqilib, zamonlar osha yozma til (*bitig söz*) uslublari bilan tengma-teng yuksalib kelgan.

Kirishning ikkinchi komponenti – *adresat* (*inscriptio*), qabul qiluvchi tomon. Ushbu komponentda xat yo‘llanayotgan kishining oti, uning kimga yuborilayotgani qayd etilgan.

Kirishning uchinchi komponenti – *salomlashish* (*salutatio*). Bu komponentda xat yo‘lovchining salomi bayon qilingan.

Bildirilgan salomdan keyin maqsadga (asosiy qismga) ko‘chiladi.

Yorliqlarning so‘nggi – yakuniy qismida ta’rix va yorliqning yozilgan yeri qayd etilgan.

O‘tmishdan narsani yoki yerni ishlovga olish uchun berilgan tilxatlar ham yetib kelgan. Bunday tilxatlarning matn komponenti yorliqlardan ajralib turadi. Ortig‘i bilan qaytarish evaziga olingan narsa yoki tushumidan ulush olish sharti bilan ishlovga olingan yer uchun yozilgan rasmiy hujjatlar (tilxatlar), odatda, o‘sha narsa nasiyaga olingan sanani qayd etish bilan boshlanadi. Muhim belgilaridan biri, tilxatlarda (odatda, uning oxirida) tilxat berayotgan kishi, hatto xatni yozgan kotib, guvohlar ham qayd etiladi.

Ortig'i bilan qaytarish evaziga olingan narsa uchun yozilgan tilxatlarning boshlamasi uchta komponentdan tuzilgan bo'ladi: 1) qarzga olinayotgan sana; 2) sabab: qarz oluvchiga qanday shart asosida kerak bo'lgan narsa; 3) oqibat: kimdan va qancha narsa olinganligi.

Albatta, bunday matnda ikkinchi va uchinchi komponentlar (sabab va oqibat) muhimdir. Birinchi komponent esa ana shu hodisaning paytini ko'rsatishga xizmat qiladi va uning yuridik maqomini mustahkamlaydi. Matnning birinchi komponentini tashkil etuvchi sana yil, oy va kun ketma-ketligida ifoda etiladi.

Ikkinchi komponentda qarz olinishining sababi, qarz oluvchi va unga qanday shartga rozi bo'lgan sharoitda nima kerak bo'lganligi ta'kidlanadi. Ushbu komponentda qayd etilayotgan qarz oluvchining ismi, odatda, *māñä* aniqlovchi-izohlovchisi bilan qo'llanadi.

Matnning ushbu komponentida, ko'pincha, *tüškä* so'zi ishlatiladi. Bu "ortig'i (foizi) bilan qaytarish evaziga" degan ma'noni anglatadi. Biror shart asosida kerak bo'lgan narsa esa *kärgäk bolup* birikmasi bilan keladi.

So'nggi – uchinchi komponentda kimdan va qancha narsa olinganligi qayd etiladi. Bunday matnning kesimi o'tgan zamon shaklidagi *aldim* so'zi bilan tugaydi.

Shu o'rinda Berlin fondida saqlanayotgan U 5252 raqamli kunjit olinganligi xususidagi o'n bir qatorli hujjatning boshlamasidagi jumlani ko'rib chiqsak. Uni tarkibiy qismlarga (komponentlarga) shunday ajratishimiz mumkin: *Bičün yil törtünč ay on yañıqa / māñä Qimırqa tüškä künčit kärgäk bolup / Qiyimtudin tört qap künčit aldım.*

Yuqoridagi matnning birinchi komponentida qayd etilgan sana "Maymun yili, to'rtinchi oyning o'ninchi kunida" degan ma'noni bildiradi. Ikkinchi komponent "Menga – Qimirga, ortig'i bilan qaytarish evaziga kunjit kerak bo'lib" degani. Uchinchi komponent "Qayimtudan to'rt qop kunjit oldim" degan ma'noni anglatmoqda.

Yoki U 5254 raqamli tariq (*yür*) olinganligi xususidagi oʻn toʻrt qatorli hujjatning boshlamasini komponentlarga shunday boʻlamiz: *Qoyn yil ikinti [ay] biş yañıqa / mänjä Tuğamqa tüškä yür käreğäk bolup / Qayumtudın bir q[...].in yür aldım.*

Bunday hujjatlarda keltiriluvchi taʼrix uchta komponentdan tuzilgan boʻladi: yil, oy, kun. Yil, odatda, muchalyil otlari bilan keltiriladi.

Rasmiy uslubning muhim belgilaridan biri, ularda mubolagʻa, oʻxshatish, sifatlash, ortiqcha taʼriflar, yoʻq. Ularda fikr aniq va loʻnda bayon etiladi. Qolaversa, yorliqlar uslubi badiiy epistolyar matnlardan ham ajralib turadi. Epistolyar janrda, odatda, badiiylik ustivor boʻladi. Yorliqlar esa rasmiy uslubda yozilgan.

Rasmiy yorliqlar tilida muayyan qolipdagi birikmalar ham uchraydi. Shulardan biri *Teñri 'ināyatı bulup* birikmasidir. U “Tangridan inoyat topib; Tangridan inoyat boʻlib; Tangridan inoyat yetib” degan maʼnoni anglatadi (*bulup* – “topib, yetishib” anglamidadir). Bu birikma *Teñri 'ināyat qılıp, Teñri 'ināyatığa siğiniñ, Teñri 'ināyatidin, Teñri 'ināyatı birlä* shakllarida ham uchraydi. Shuningdek, rasmiy matnlarda oʻziga xos atamalar ham mavjud. Masalan, oʻrta asr maktublarida oʻziga tobe kishilarga, yurt egasi uchun esa oʻziga qaram yurtning egasiga nisbatan *ini-oğulluq* soʻzi ishlatilgan.

Oʻtmishdan qolgan ayrim hujjatlarda biron maʼlumotlar qayd etib qoʻyilgan, xolos. Shu oʻrinda Dunxuandan topib keltirilgan qogʻozdagi koʻk turk yozuvli bir hujjatga eʼtibor qarataylik (Orkun 1987,288,292).

Qizigʻi shundaki, urxun va yenisey bitiglarida, imlo qoidasiga koʻra, **a** harfi yozuvda har qachon ham ifoda etilmaydi, lekin oʻrniga [a], [ä] va [e] unlilarini qoʻshib oʻqilaveradi. Ushbu hujjatda esa **a** harfi soʻz boshi va soʻz oʻrtasida izchil yozib borilgan. Chamasi, ushbu hujjat uygʻur va koʻkturk yozuvlarini aralash qoʻllaydigan turk-moniy

jamoasi ichida bitilgan chiqar. Uning bituvchisi uygʻur yozuvi prinsiplaridan kelib chiqib, koʻk turk yozuvida ham unililarni toʻliq berib ketgan.

Matnning oʻqilishi shunday:

- (1) Yemä bişinç ay säkiz yig-
- (2) irmikä Bilig Köñül
- (3) sañun başlap kelti. Yabaş
- (4) tutuq, Bozaç tutuq, Ör-
- (5) ä Bört tutuq, Altun T-
- (6) ay sañun yartimlıq erür. Atı
- (7) Öz Apa tutuq. Ulatı qam-
- (8) ağ atlığ yüzlüg otuz er
- (9) keltimiz. Bir kön, bir qoñ,
- (10) iki küp begni. Bitgäçi
- (11) esiz yabız qul bitidim.
- (12) Atım Bağatur Čigši.

Shu oʻrinda matnning oʻqiluvchi va mazmuni bilan bogʻliq ayrim izohlarni keltirib oʻtamiz. Sakkizinchi qatordagi **GwlzwjxiLca** harf birikmasi *atliğ yüzlüg* deb oʻqiladi, u juft soʻz boʻlib, “atoqli-obroʻli” degan maʼnoni anglatadi; toʻqqizinchi qatordagi **nwK** harf birikmasini N. Oʻrqun *kün* deb oʻqigan. Vaholanki, bu yerda soʻz kun toʻgʻrisida borayotgani yoʻq. Shuning uchun uni *kön* deb oʻqiganimiz maʼqul. Chogʻishtiring, MK da: *tewä köni* – tuya terisi; hozirgi oʻzbek tilida: *kön* – “otning shilib olingan terisi”, yoki *könçi* – “teriga ishlov beruvchi usta”; oʻninchi qatordagi **icaGtib** harf birikmasi *bitgäçi* oʻqiladi, u “bituvchi, qayd etuvchi, idora xodimi” maʼnosida; oʻn birinchi qatordagi **ziBJzisi** *esiz yabız* – soʻzma-soʻz “bechora yovuz”, koʻchma maʼnoda “faqir”, **LvQziBJzisi** *esiz yabız qul* – “faqir qul” maʼnosini bildiradi. Xat bitish odobiga koʻra, bituvchi, kotib kamtarlik bilan oʻziga shunday sifatni ep koʻrgan. Oʻrnak keltiradigan boʻlsak, “Rohatu-l-qulub” asarini koʻchirgan kotib oʻzini *kätibu-l-faqir Mansur baxši* deb atagan va b. Shulardan kelib chiqib,

yuqoridagi hujjat mazmunini quyidagicha talqin qilish mumkin: (1) Yana beshinchi oyning o‘n sakkizinchisida (2) Bilig Ko‘ngul (3) sangun boshlab keldi. Yabash (4) tutuq, Bo‘zach tutuq, O‘ra (5) Bo‘rt tutuq, Altun (6) Tay sangun (uning) yordamchilaridir. Oti (7) O‘z Apa tutuq. So‘ngra butun (8) dovrug‘li-obro‘li o‘ttiz er (9) keldik. Bir ko‘n, bir qo‘y, (10) ikki kup sharob (keltirdik). Bituvchi (11) faqir qul bitidim. (12) Otim Bag‘atur Chigshi.

TURKIY YOZMA YODGORLIKLARDA SANA VA UNING AYTILISHI

Yozma yodgorliklarda sanani aytishning yo‘li o‘ziga yarasha: biror voqeaning sanasi ko‘rsatilganda avval yil, keyin oy, so‘ngra kun aytiladi. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida *yil-ay-kün* degan atama qo‘llanilgan. Buning ma‘nisi “taqvim”dir. Muhim jihati, bu atama shu turishida sanani aytish ketma-ketligini aks ettirgan.

Qadimgi turklarda muchalyil sanog‘i amal qilgan. Ko‘k turklarda oylarning oti yo‘q: ular tartib ko‘rsatkichi bilan yurtilgan. Bir misol. Kul tigin bitigining yakunida sarkarda Kul tigin o‘limining va uning xotirasiga atab o‘tkazilgan yo‘g‘ marosimining sanasi shunday beriladi: Kùl tigin qoñ yìlqa, yeti yigirmikà uçdì. Toquzunč ay yeti otuzqa yoğ ertürtimiz. – Kul tigin qo‘y yilida, (birinchi oyning) o‘n yettinchi kunida (=731 yil, 27 fevral) o‘ldi. To‘qqizinchi oyning yigirma yettisida (=731 yil, 1 noyabr) yo‘g‘ marosimini o‘tkazdik (K.III). E‘tibor berilsa, birinchi sanada oy ko‘rsatilgan emas, faqat kun qayd etilgan. Nechanchi oy to‘g‘risida so‘z borayotganini keyingi jumladan bilish mumkin. Keyingi jumlada yilning to‘qqizinchi oyi (toquzunč ay) qayd etilgan. Demak, avvalgi jumlada yilning birinchi oyi ko‘zda tutilmoqda.

Turkiy yozma yodgorliklarda sana, ko‘pincha, asar yakunidagi ta‘rixda qayd etiladi. “Ta‘rix” asli “sana” demakdir. Lekin sharq manbashunosligida asar oxiridagi yakuniy

ma'lumotlarni "ta'rix" deyish rusum bo'lgan. Sababi, matnning yakuniy ma'lumotlar keltiriladigan bo'limida (ta'rixda) uning sanasi keltiriladi. Ta'rixda asarning bitilgan (yirik asarlarda ularning ko'chirilgan) sanasi, kotibi, yeri to'g'risidagi ma'lumot berilgan bo'ladi. Sana ta'rixning birinchi, shuning bilan birga, eng kerakli komponentidir.

Ilmiy terminologiyada ta'rixni *kolofon* (rus manbahunosligida "выходные данные") yoki *datum* ham deyiladi.

Turkiy yozma yodgorliklarda ta'rixni berish tartibi har xil: masalan, tilxatlarda keltirilgan ta'rix yorliqlardagi ta'rixdan ayricha. Yorliqlar, tarixiy yoki badiiy asarlardagi ta'rix uch komponentdan tuzilgan bo'ladi: sana, matnni ko'chiruvchi kotibning oti, matn bitilgan yer. Turkiy ta'rix ana shu komponentlarning birligidan iborat.

An'anaga ko'ra, ta'rixdan avval asar tugaganligi qayd etiladi. Bu gap *tügädi // tügändi* yoki *tamām boldi* so'zlari bilan boshlanadi. Yoki gapning kesimi *tamām boldi, bitildi*, uning kotibi qayd etilgan bo'lsa, *bitidi, bitidim* so'zlari bilan tugaydi. Masalan, "Qutadg'u bilig" uyg'ur yozuvli hirot nusxasining oxirida asar ko'chirib tugallangandan keyin bitilgan ta'rix *Tügändi Qutadğu kitabi* deb boshlanadi. Yoki Britaniya muzeyida Or.8193 soni ostida saqlanayotgan uyg'ur yozuvli qo'lyozmadan o'rin olgan "Muhabbatnoma"ning oxiriga ta'rixdan avval *Tamām boldi Muhab(b)atnāma kitābi* deb yozib qo'yilgan. Qo'lyozmalarda asar tugaganligi ma'lum qilingach, unga ba'zan *Qutluğ bolsun; Qutluğ bolsun, davlat kelsün, mehnat ketsün* degan tilaklar ham qo'shib qo'yiladi.

Islom davri matnlarida sana, ko'pincha, *tarix* degan umumlashtiruvchi so'z bilan birga qo'llanadi va buning bilan matnning bitilish sanasiga ishora qilinadi. Masalan: *tarix sekiz yüz otuz beštä; tarix sekiz yüz qırq üctä* singari.

Islom davri matnlaridagi yil sanog'i hijriyda. Masalan, *sekiz yüz qırq üctä* deyilganda hijriy "sakkiz yuz qirq uchinchi

yil” ko‘zda tutiladi. Undan keyin turkiy muchalyil oti keltiriladi. Bunday matnlarda oy otlari ham musulmon taqvimasi asosida.

Tabiiyki, keyin oyning nechanchi kuni ekanligi ta’kidlanadi. Ba’zan bunga haftaning kuni ham qo‘shib qo‘yiladi. Shuning singari bir-ikki o‘zgachaliklarni aytmaganda, komponentlarning ketma-ketligi, jumla tuzilishida islom davri matnchiligidagi sana bitish an‘anasi o‘zidan burungi davr matnchiligidan uncha farq qilmaydi. Islom davri matnchiligi qadimgi turk an‘anasini saqlagan.

Badiiy matnlardagi ta’rix bitish tartibini “Qutadg‘u bilig”ning hirot qo‘lyozmasidan olingan misol bilan dalillaymiz. Chunonchi, asar ko‘chirib tugallangan o‘rindagi ta’rix shunday: *Tügändi Qutadğu kitabı tarix sekiz (yüz) qırq üç yılda qoy yıl muhar(r)am ayniñ törti Haruda.*

Yoki, ayni qo‘lyozmaning boshqa bir yerida berilgan ta’rix quyidagicha: *Tarix sekiz yüz qırq üçtä qoy yıl axiri muhar(r)am ayniñ tört yanısı Haru şahrında bitildi.*

“Hibatu-l-haqoyiq” istanbul nusxasining oxiridagi ta’rix esa shunday: *Tarix sekiz yüz seksän dördä toñuz yılı zulqada ayiniñ on yetisidä şamba küni tamām boldi. Qutluğ bolsun, davlat kelsün, mehnat ketsün tep Şayxzāda `Abdulrazzāq baxşı Qustantaniyada bitidi.*

Uyg‘ur yozuvli “Muhabbatnoma”ning oxiriga bitilgan ta’rix: *Qutluğ bolsun. Tarix sekiz yüz otuz beštä çičqan yıl rajap ayniñ altisında Yazd şahrında Mir Jalāl(id)din buyurğan üçün bu faqir Mansur baxşı bit(i)di.*

Uyg‘ur yozuvli “Tazkirayi avliyo” asarining yakuniga shunday tarix bitilgan: *Emdi tazkirada bitilgän maşāyix avliyälarniñ hikāyat sözlari tügätildi. Tarix sekiz yüz qırqta at yıl jumādul-āxira ayniñ onida Heruda Abu Malik baxşı bitidim.*

Ana shunday ta’rix bitish an‘anasini o‘rta asrlarning yorliqlarida ham kuzatamiz. Masalan, Oltin O‘rda xoni To‘xtamishning 1393 yili polyak qiroli Yag‘ayliga uyg‘ur

xatida yo‘llagan yorlig‘ining oxirida berilgan ta‘rix shunday: *Taqāḡu yil tarix yeti yūz toqsan beštā rajap ayīniḡ sekiz yaḡīda ordu Tanda erūrdā bitiglādīmiz* (Tovuq yili, ta‘rix yetti yuz to‘qson beshda, rajab oyining sakkizinchi kuni o‘rda Tanda ekanligida yozdik).

Oltin O‘rda xoni Temur Qutlug‘ning 1397 yili uyg‘ur yozuvida bitilib, satrma-satr arab xatida izohi keltirilgan yorlig‘ida uning hijriy 800 yil (=1397) bars yili, sha‘bon oyining oltinchi kunida Uzu suvining yoqasida Mujavaranda bitilganligi qayd etiladi: *Tarix sekiz yūzdā bars yīlī ša‘ban ayīniḡ altīnčī kūnidā Ūzū suyīniḡ kanarīda Mujavaranda erūrdā bitildi*.

Shohruhning Hirotning Chechakto‘ba mavzeidagi Talxan ota mozorining mujovuri Ismoil nomiga bergan uyg‘ur yozuvli suyurg‘alida qayd etilgan ta‘rix: *Tarix sekiz yūz yigirmi bešidā ud yil muharram ayniḡ yigirmi ikisidā Bāḡ-i Šaharda bitildi* (Ta‘rix sakkiz yuz yigirma beshinchi, sigir yili, muharram oyining yigirma ikkisida (=1422 yilning 16 yanvari) Bog‘i shaharda bitildi).

Tilxatlarda ta‘rixni keltirish shakli bulardan farq qiladi. Ortig‘i bilan qaytarish evaziga olingan narsa yoki tushumidan ulush olish sharti bilan ishlovga olingan yer uchun yozilgan rasmiy hujjatlar (tilxatlar), odatda, o‘sha narsa nasiyaga olingan sanani qayd etish bilan boshlanadi.

Muhim belgilaridan biri, tilxatlarda (odatda, uning oxirida) tilxat berayotgan kishi, hatto xatni yozgan kotib, guvohlar ham qayd etiladi. Biroq xatning yozilgan sanasi va bitilgan yeri ko‘rsatilmaydi.

Shu o‘rinda Berlinda saqlanayotgan Turfondan topilgan uyg‘ur yozuvli rasmiy hujjatlarning sanalarini ko‘rib chiqamiz:

U 5238 soni bilan saqlanayotgan hujjat shunday boshlanadi: *Taqīḡu yil aram ay altī ...* (Tovuq yili aram oyining olti ...). Bu o‘rinda *aram ay // ram ay* – qadimgi uyg‘ur taqvimining birinchi oyidir.

U 5329 soni bilan saqlanayotgan uch qatorli hujjat *Toʻuz yil üçünč ay bir ...* (Toʻngʻiz yili, uchinchi oyining bir...) deb boshlangan.

U 5316 soni bilan saqlanayotgan uch mesh may (*üč qap süčük*) olinganligi haqidagi toʻrt qatordan iborat boʻlgan hujjat *Ud yil yitinč ay bir otuzqa* (Sigir yili yettinchi oyning yigirma birida) deb boshlanadi.

U 5314 soni bilan saqlanayotgan besh qatorli hujjatning boshlanishi shunday: *Tawšan yil onunč ay tört yigirmikä* (Tovushqon yil oʻninchi oyining oʻn toʻrtinchi kuni).

U 5301 soni bilan saqlanayotgan uch qatorli hujjatning boshlanishi: *İt yil onunč ay biš yañıqa* (It yil oʻninchi oyining beshinchi kuni).

U 5291 soni bilan saqlanayotgan oʻn qatorli hujjat *İt yil bir yigirminč ay tö[rt ..]* (It yil, oʻn birinchi oyning toʻrt ...) deb boshlangan.

U 5284 soni bilan saqlanayotgan saqlanayotgan toʻrt qatorli hujjatning boshlanishi: *Ud yil č(a)xš(a)p(a)t ay iki otuzqa* (Sigir yil chaxshapat oyining yigirma ikkinchi kuni). Matnda uchragan *čaxšapat ay* – roʻza oyi, taqvimning oʻn ikkinchi oyidir.

Bunday hujjatlarda keltiriluvchi taʼrix uchta komponentdan tuzilgan boʻladi: yil, oy, kun. Yil, odatda, muchalyil otlari bilan keltiriladi.

Islom davridan avval yaratilgan matnlarda oy ikki xil tartibda berilgan: 1) oyning tartib koʻrsatkichi aytiladi: *birinč ay, ikinč ay, üçünč ay* singari. Bu tartib turkiy tillar tarixidagi eng eski tartibdir; 2) oy qadimgi uygʻur taqvimi (budda taqvimi, moniylik davrida ham turklar ana shu taqvimdan foydalangan) asosida keltiriladi. Bu taqvimga koʻra har qaysi oyning oʻz oti boʻlgan. Masalan: *aram ay // ram ay* [<sugʻd. *rʼm*] – qadimgi uygʻur taqvimining birinchi oyi. Yoki: *čaxšapat ay* [<skr. *siksapada*] – roʻza oyi, taqvimning oʻn

ikkinchi oyidir. Ushbu tartib turklar buddizm va moniylikni qabul qilganlaridan keyin ommalashdi.

Qadimgi turklarda kunlarning oti yo‘q, ular o‘z tartibi bilan aytiladi. Faqat oyning birinchi kunlari (odatda, birinchi o‘n kunlik) tilga olinganda unga *yaŋi* so‘zi qo‘shib aytiladi. *yaŋi* – “oyning birinchi kuni” degan ma‘noni anglatadi. Masalan, *biš yaŋiqa* deyilganda “yangi oyning beshinchisida, oyning beshinchi kunida” deb tushuniladi.

Islom davridan boshlab hafta kunlari ham ommalashdi. Shuning uchun islom davri matnlarida oy kunlaridan keyin hafta kunlari ham qo‘shib qo‘yilgan.

Demak, turkiy tillar tarixidagi sanoq kishilik hisob-kitob tushunchalarining kelib chiqishidan boshlab uning tugal bir tizimga aylanishiga qadar davom etgan uzoq asrli taraqqiyotini o‘zida aks ettiradi.

QADIMGI TURK MONUMENTAL MATNLARINING USLUBI

Monumental matn deganda o‘liklar xotirasini mangulashtirish istagida mozor toshlariga yozilgan bitiglar, ziyoratchilar tomonidan qoya toshlarga, shuningdek, biror ulug‘ tarixiy voqealar sabab bo‘lib toshlarga yozib qo‘yilgan yozuvlar tushuniladi. Ko‘k turk yozuvli yenisey bitiglarida buning singari monumental matnlar **whb** *beŋü~* **wkhb** *beŋkü~* **wghb** *beŋgü* deyilgan. Hozirgi matnshunoslikda “monumental matn” bilan birga “epigrafik matn” atamasi ham qo‘llanilmoqda. Eski turkchada uning ham o‘z atamasi bor. Ko‘k turk yozuvli urxun bitiglarida epigrafik matnni **Ycgtib** *bitigtaš*, yenisey bitiglarida esa **aJqwkhb** *beŋkü qaya~* **aJqwkhm** *meŋkü qaya* deyilgan.

Kunimizga qadar saqlangan turk monumental bitiglarining eng ko‘hnasi urxun obidalaridir. Bitiglar ulug‘ yo‘lboshchilar, milliy qahramonlar xotirasiga bitilgan yodnomalar bo‘lib, ularda xalq qahramonlarining ko‘zi tirikligida olib borgan ezgu ishlari, yurt erki va farovonligi, tinchligi yo‘lida ko‘rsatgan

jasoratlari yod etiladi. Bitiglarda tarixiy voqealar ajoyib til bilan, badiiy uslubda bayon etilgan. Muhimi, bitigtosh ijodkorlari o'sha kezlardayoq fikrni el-ulusga, kelgusi o'g'il-qizlarga yetkazishning eng ta'sirchan yo'lini topganlar. Ular bitiglarda tarixiy bayon, rasmiy, monumental matnlarga xos ko'tarinkilik, epitafiyalarga xos qayg'uli ohang – bari-barini o'zida mujassamlashtirgan sinkretik uslubni qo'llaganlar.

Unutmaslik kerak, qabrtoshlardagi yozuvlarning bari badiiy uslubda emas. Yuqorida yenisey bitiglarining ko'pi badiiy uslubda bitilganini ta'kidlagan edik. Biroq ayrim bitiglarda o'lik to'g'risida ma'lumot berilgan, xolos. Tuvadan topilgan uchinchi uch qatorli toshbitigni (Orkun 1987,580, 582) o'rnak uchun keltiramiz:

Qara qan iċrāgi ben Ezgānā

altī otuz yašīma erti

ben öltim. Türgās el iċindā beg-ben. Bitig.

(Mazmuni: Qoraxon o'rdasida men Azgana yigirma olti yoshimda edi men o'ldim. Turgash elida beg edim. Bitig.).

Yenisey qabrtoshlarini, tabiiyki, marhumning yaqinlari, o'g'il-qizlari o'rnatgan. Biroq, e'tiborga sazovorlisi shundaki, qabrtoshlardagi bitiglarning ko'pi o'liklar tilidan berilgan. Ularda marhumning ko'zi tirikligi chog'ida er sha'ni-shavkati uchun ko'rsatgan ezgu ishlari hikoya qilinadi. Qayg'uli o'lim ularni o'z yurti, yaqinlari, uy ichi, o'g'il-qizlari, do'stu yorlaridan ayirgani, yorug' dunyoda ularning diydoriga to'yib ham ulgurmagani bitiladi. O'tganlarning yoshiga qarab matn mazmuni ham o'zgara borgan: bu dunyodan erta ketganlar "yaqinlarimga, yorug' dunyoga to'ymadim" (*bökmädim*) deya nido qiladilar.

Abakanga yaqin yerdagi Oltinko'l bo'yidan topilgan ikkinchi bitigtosh (Orkun 1987,514–515, 520–521) shunday o'qiladi:

a) Quyda qadašīma, qunċuyīma adrīlu bardim. Men oğlumqa ... bodunumqa bökmädim.

Sekiz qırq yaşıma ...

Erdäm bolsar, bodunuğ erk bodunuğ. Er atım Erän Uluğa, erdämig batur-men.

Erdämlik bolsar, bodun isräk yürmädi, erinçim ikizimä.

b) On ay eltdi ögüm, oğlan toğdum, erin ulğatım.

Elimdä tört tegzindim. Erdämim üçün İnänçü Alp ...

e) Er erdäm bolsar andağ ermiş. Eşin-men, Altun qırqa kirtim.

Er erdäm üçün Tüpüt qanqa yalabač bardım, kelürtim.

(Mazmuni: Quyda o'rtog'imdan, malikamdan ayrildim. Men o'g'limga, xalqimga to'ymadim. O'ttiz sakkiz yoshimda ... erdam bo'lsa, xalqi erkli xalqdir. Er o'tim Eran Ulug' erdamli botirmen. Erdamli bo'lsa, xalq sarxush yurmadi, afsusim ikki bor ortdi.

Onam (qornida) o'n oy eltdi, o'g'lon tug'ildim, er bo'lib ulg'aydim. Elimda to'rt bor tegzindim. Erdam uchun Inanchu Alp ...

Er erdam bo'lsa, shunday ermish. Eshi(?) - men Altun qirga kirdim. Er erdam uchun Tuput xoniga elchi bo'lib borib keldim.)

Yenisey daryosining g'arb qirg'og'idagi Oznachennaya qishlog'idan topilgan bitigtosh (Orkun 1987,573–575) shunday o'qiladi:

a) Qunçuyim, qadaşim, adriltim, buş-a. Yağıqa kirdim, Kü Čäkül tutuq, sizimä adrildim.

Elim, qanım, sizimä adrildim. Altun keş adriltim.

b) beş qırq er yaş ert[im]

c) El inançi elin

Qanıñiz yuqlayur, qadaş alpñiz qarğanur, ününüz

Yağım anča ermiş, adrildim.

(Mazmuni: Malikam, o'rtog'im, ayrildim, mung-a. Yovga kirdim. Mashhur Chakul tutuq, sizlarimdan ayrildim. Elim, xonim, sizlarimdan ayrildim. Oltin o'q-yoyimdan ayrildim.

O'ttiz besh – erylsh edim.

El inonchi, elini ... xoningiz yuksalur, do‘stu alpingiz zafar qozonur, dovrug‘ingiz ... Dushmanim shunday emish, ayrildim).

Ulug‘ Kem daryosining irmoqlaridan biri bo‘lmish Chakulning tevaragidan o‘n bitta toshbitig topilgan.

Chakul yoqasidan topilgan to‘rtinchi bitigtoshning o‘qilishi (Orkun 1987,528–529):

Alp Urunu tutuq-ben. Quyda qunčuyim[a], eki oğlanīma, sizimā, yanus qizīma

Yiš, eči ešim, qadašlarīm-a, adrīlu bardīm-a. Qiziņ erim-ā, bōkmādim.

Tāņri elimkā, bašda begimkā bōkmādim. Sizimā, qirq yašimda qač[tīm].

(Mazmuni: Men Alp Urungu tutuq-men. Quyda malikamdan, ikki o‘g‘limdan, sizlarimdan, yolg‘iz qizimdan ... yish, akalarim, o‘rtoqlarim-a, ayrilib qoldim. (?) mardlarim-a, to‘ymadim. Qutlug‘ elimga, boshdagi begimga to‘ymadim, sizlarim-a, qirq yoshimda qochdim).

Chakul bo‘yidan topilgan yettinchi yodgorlikning matni quyidagicha o‘qiladi (Orkun 1987,531,539):

Qutluğ Čigši-ben, qadīr yağīda

Qara bodunuma, yīta, sizimā,

Elimā, sizimā.

(Mazmuni: Qutlug‘ Chigshi-man. Mudhish dushmanda. Avom xalqim-a, esiz, sizlarim-a. Elim-a, sizlarim-a)

Chakul yoqasidan topilgan sakkizinchi bitigtoshning o‘qilishi (Orkun 1987,531–532,539):

Tört oğlum bar üçün beñkümin t(ikti).

Külüg apa-ben.

(Mazmuni: To‘rt o‘g‘lim bor uchun mangutoshimni tikladi. (Men) Kulug apa-men).

Ba‘zi qabrtoshlarga marqad egasining o‘lgan vaqti qayd etiladi, uning otini yodga olib duo aytiladi. Tabiiyki, bunday matnlarni badiiy asarlar deb bo‘lmaydi. Nasroniy muhitida

yaratilgan turk qabrtoshlarini bunga oʻrnak qilib keltirish mumkin. 1313 yili tiklangan Denxa Arim yodgorligining (Малов 1959,78–79) uslubiga eʼtibor bering:

(1) Aleksandros qan (2) saqiš(i) miñ altī (3) yüz yegirmi tōrt (4) erdi. (5) Ut erdi. (6) Bu qabra (7) Denxa Arim (8) Batmaniñ turur. (9) Yat bolsun! Kelmiš (10) yazīqīña pušu bolsun.

Mazmuni:

(1) Aleksandr xon (2) tarixi ming olti (3) yuz yigirma toʻrt(inchi yil) (4) edi. (5) (Turkcha hisobda) sigir (yili) edi. (6) Bu qabr (7) Denxa Arim (8) Bamtanikidir. (9) Yod boʻlsin! (Qabr tepasiga) kelgan (10) (yaratgandan marhumning) gunohlaridan oʻtishni soʻrasin.

Epigrafik matnlarning baʼzilari tarixiy sanalarni, muhim voqealarni qayd etish uchun bitilgan. Bunday matnlarning uslubi-da ayri. Matnda uning kim tomonidan bitilganligi, yodgorlik oʻrnatilishining maqsadi, muhim tarixiy vaqea va albatta sana qayd etiladi. Bunga oʻrnak sifatida Amir Temurning yetti yuz toʻqson uchinchi yil koʻklamida (=1391 yilning apreli) Toʻxtamishxonga qarshi yurish boshlagan chogʻda eski oʻzbek tilida (“chigʻatoy turkiysi”da) yozdirgan bitigini oʻrnak sifatida keltirish mumkin (Ushbu bitigning ochiqqlamasi kitobimizning “uygʻur yozuvi” boʻlimida berilgan edi).

Tashrif bitiglari ham uslub jihatdan ajralib turadi. Bunday yozuvlar koʻproq muqaddas qadamjollarga bitilgan. Bitigda ziyoratchining oti, ziyorat taʼrixi aniq koʻrsatiladi. Bunga Qirgʻizistonning janubida Aqbeyit yaqinidagi Ungir degan joydagi qoyatoshga uygʻur xatida yozilgan bitigni misol keltirishimiz mumkin. Bitig shunday oʻqiladi:

Yil tōrt yüz altmīš altīda men Qumar Arāmūk munī bitidim. Yil bars yīlī erdi, beši(n)č ay on erdi. Tušambat (?) kün erdi. Qutluğ bolsun, inša(a)la.

Mazmuni: Yil to'rt yuz oltmish oltida (melodiy 1061–1062) men, Qumar Aramuk, buni bitdim. Yil bars yili edi. Beshinchi oy(ning) o'n(inchi kuni) edi. Tushambat (?) kun edi. Qutlug' bo'lsin, inshoollo (Содиков 1997,91).

ISLOM DAVRI QABRTOSHLARIDAGI YOZUVLAR

Qabrtoshlar o'tmishning o'ziga xos san'at asari, arxitektura yodgorligi bo'lib, ularni tayyorlash juda katta mehnat va mahoratni talab etgan. Boshlab yodgorlik uchun noyob va qimmatli tosh tanlangan. Tarixiy manbalarda bunday toshlar hukumdorlar buyrug'iga ko'ra ba'zan uzoq o'lkalardan tashib keltirilganligi to'g'risida xabarlar bor. Keltirilgan ashyo tosh yo'navchi usta(sangrez)ga topshirilgan. U toshni yo'nib sandiqbichimli yoki beshikbichimli shaklga solgan. Bu orada toshga bitilguchi yodnoma matni ham tayyorlab qo'yilgan. Matn, odatda, olim, muarrix yo shoirlar, diniy ulamolar tomonidan tuzilar edi. Ulug' kishilarga atalgan yodnomani tuzish uchun ba'zan ular orasida tanlov ham o'tkazilgan. Oqibat, matnlardan eng ma'quli, talabga javob beradigani tanlab olinib, xattotga topshirilgan. Toshni bezashda naqqoshning xizmati ayricha o'rin tutadi. U silliqlangan toshning yuzasi va yon bag'irlarini naqshlar hamda islom san'atida ommalashgan geometrik shakllar bilan bezagan. Harqalay, keyingi jarayon xattot bilan birgalikda bajarilgan deya olamiz. Chunki, toshning qanchalik chiroyli chiqishi xattot va naqqoshning birgalikdagi mehnatiga bog'liq edi. Bu yumushlar tugagach, tosh sangtaroshga topshirilgan. So'nggi va eng zahmatli ishni sangtarosh yakunlagan. Shunday qilib, chiroyli bir qabrtoshni tayyorlash uchun oylab vaqt sarflangan.

O'rta asr islom madaniyati tarixida turli madaniyat va san'at markazlarida sangtaroshlik maktablari shakllangani ma'lum. Bu davrlarda, ayniqsa, samarqand-kesh sangtaroshlik maktabi shuhrat qozongan. Samarqand-kesh ustalarining ishlarini boshqa yerlardagi yodgorliklarda ham kuzatamiz. Bu

ustalarning mehnatiga talab katta bo'lgan va e'tiborli kishilar xotirasiga qabrtosh yasash uchun ular taklif etilgan.

Shakli, ishlanishiga ko'ra turli davrlarda yaratilgan qabrtoshlar bir-biridan ajralib turadi. Qabrtoshlarning yuksak darajada ishlangan, klassik turi sandiq ko'rinishidadir. Biz ularni shartli ravishda "sandiqbichimli" qabrtoshlar deb atadik. Shunday atalsa-da, ularning tepa qismi bo'rtgan, ayvon peshtoqi ko'rinishida. Hatto toshning to'rt ustuni ham ko'pincha saroy ustunlari shaklida. Umumiy ko'rinishi eski turkiston arxitekturasiga tegishli bo'lgan chiroyli bir uyni eslatadi. Bunda chuqur ma'no mujassam: qabr o'likning uyi degan qarash bor. Sandiqbichimli qabrtoshlar, XIV-XVI asrlarda keng tarqalgan. Yodgorlik shakli, uning bezaklari marhumning tirikligi chog'ida jamiyatda tutgan mavqei va yoshiga ham bog'liq bo'lgan. Xonlar, sultonlar, amirlar, shayxlar qabriga o'rnatilgan toshlar nihoyatda chiroyli va salobatli. Ularni o'z davrining ajoyib arxitektura obidalari sanash mumkin.

Qabrtoshlarning yana bir xili "beshikbichimli" toshlardir. Ular beshik ko'rinishida ishlangan (kishi chaqaloqligida beshikda ulg'aygani singari uning so'ng yeri ham beshikday osoyishta bo'luvi tilangan buning bilan). Ba'zilar ikki bo'lakdan iborat: asosi sandiqbichimli ishlanib, usti beshik ko'rinishida. Beshiktoshlarning tarixi ham uzoq. Bunday toshlar ham kishining tirikligidagi darajasi, yoshiga qarab ishlangan. Ayniqsa, o'spirin va go'dak o'tganlarning qabrtoshlari kichik va bejirimligi bilan ajralib turadi.

Shartli ravishda "relsbichimli" deb atalayotgan qabrtoshlar, nisbatan, keyingi davrlarga tegishlidir. Ular ko'rinishdan qirqma temir yo'l relsiga o'xshaydi. Shakli jo'n, bezaklari ham yo'q hisob. Marhumning tiriklik chog'ida nisbatan quyiroq amalda o'tganidan dalolat beradi. Iqtisodiy tanazzul davrida bunday toshlar kengroq tarqalgan.

Shakli, ishlanishi jihatidan Qashqadaryo viloyatining Qamashi tumanida joylashgan Hazrati Langar ziyoratgohidagi qabrtoshlar boshqa qabrtoshlardan butkul ayrilib turadi. Maqbara ichidan bir necha qabr joy olgan. Birinchi qabr ustiga tobutbichimli tosh qo'yilgan. Lekin tobutbichimli toshning yozuvi yo'q. Toshning bosh tomoniga tepasi mehrob shaklidagi toshlavh (stela) tiklangan. Marhum xotirasiga atalgan yozuv mana shu toshlavhda.

Ikkinchi qabr ustidagi yodgorlikning ko'rinishi ham shunday. Qabrning bosh tomoniga lavh tiklanib, yozuv ana shu lavhga bitilgan. Lavhning ters yog'iga ham ramka ishlanib, ostiga mehrob chizilgan. Ramkaga *Lahu-l-hukmu va alayhi yurja'u:n* (Hukm Unikidir va Unga qaytadilar) deb yozilgan. Ostidagi mehrobda esa yozuv yo'q. Uchinchi qabrtoshning ishlanishi ham shunday. Undagi lavhning ters yog'ida ham avvalgisiday yozuvi bor.

Ustalar mazkur toshlavhlarni mahorat bilan ishlaganlar, ularning xati ham o'ta chiroyli. Umuman, mazkur qabrtoshlarni o'z davrining eng ajoyib san'at va arxitektura, epigrafik yodgorliklari sifatida baholash mumkin.

Yodgorliklar ichida trapesiya ko'rinishidagilarini ham uchratamiz.

Qabrtoshlarning ancha keyingi davrlarda ommalashgan simyog'och asosi shaklida ishlanganlari ham bor. Kesh-Shahrisabz tevaragida bunday toshlar juda oz. Bunday qabrtoshlar Jizzax viloyati Baxmal tumanidagi eski qabristonlarda bor. U yerda simyog'och asosi shaklidagi toshlar keng tarqalgan.

Qabrtoshlar orasida sopolak shaklidagilari ham bor. Bunday toshlarning shakli oddiy bo'lib, ularga naqshlar berilgan. Yozuvi chiroyli.

XIV asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida qayroq shaklidagi toshlar keng tarqalgan. Bularning shakli oddiy, bezaklari ham yo'q. Toshga asosan, basmala hamda

marhumning ismi-sharifi, o'limining sanasi bitilgan, xolos. Bunday toshlarni Samarqand viloyatining Chelek tumanidagi eski qabristonlarda uchramiz.

Yodgorliklar orasida qabr-sandiq ham ayricha o'rin tutadi. Bu yerlarda qabr-sandiqlar, asosan, taxtadan ishlangan. Shuning uchun ham ular o'ralgan, usti yopiq joylar, ko'pincha, maqbaralardagi qabrlarga qo'yilgan. Odatda, qabr-sandiq o'zining ishlanishi, bezaklari jihatidan qabrtoshlardan qolishmaydi. Tabiiyki, bunday yodgorliklar ulug' kishilarning qabriga qo'yilgan. Afsuski, kunimizgacha bunday yodgorliklar juda oz saqlangan. Xuddi shunday qabr-sandiq Kitob tumanidagi Sulton Said Ahmad (Hazrati Bashir) maqbarasida bor. Uni ayni turdagi san'at yodgorliklarining go'zal namunalaridan biri deb sanash mumkin. Yodgorlik yaxshi saqlangan. Faqat u ayni chog'da go'r ustidan chetga olib qo'yilibdi. Bu yerlik qariyalarning so'ziga qaraganda, qabr-sandiq avval go'r ustida turgan. Keyinchalik qabrga yangi marmar o'rnatilgach, chetga olib qo'yilgan. Aftidan, mazkur qabr-sandiq 300-330 yillar burun yasalgan.

Islom davri qabrtoshlarida matnga jiddiy e'tibor qaratilgan. Bu davr qabrtoshlaridagi matn o'z tuzilishi, matn tanlash prinsipiga ko'ra O'rta Osiyo xalqlari tomonidan ancha burun, boshqa diniy e'tiqodlar davrida yaratilgan epigrafik matnlardan farq qiladi. Muslim xotirasiga o'rnatilgan qabrtosh islom madaniyatining muhim yodgorligidir. Bu davr toshlaridagi matn butkul islomiy ruhda. Tabiiyki, yodnoma matni toshning tuzilishi, kimga atalayotganiga qarab tanlangan. Yodgorliklarda marhumga oid tarixiy ma'lumotlardan tashqari islom e'tiqodidagi tushunchalar, Qur'oni karim oyatlari joy olgan. Chunonchi, e'tiborli kishilar sharafiga bitilgan yodnoma basmala bilan boshlanadi. Bundan tashqari toshga Ollohning ismi-sifatlari (asmau-l-husna) bitilgan. Ularning soni turlicha: o'ta e'tiborli yodgorliklarda 99 ta, boshqalarida 66 yoki 33 ta keltiriladi. Toshga ba'zan Allah, Muhammad so'zlari ham

bitilgan. Shuningdek, matnda Qur'oni karimdan oyatlar ham keltirilgan.

Matn ichida marsiyalar, ba'zan sharq klassiklarining teran falsafiy baytlari ham joy olgan. Va, eng asosiysi, matnda marhum to'g'risidagi ma'lumotlar alohida yer egallaydi. Sandiqbichimli qabrtoshlarda bunday ma'lumotlar toshning bosh va oyoq ko'ndalangiga bitilgan. Bosh tomonda ushbu marqad kimga tegishli ekanligi ta'kidlansa, oyoq tomonda o'limining ta'rixi beriladi.

Tosh qanchalik soddalashgan sari undagi matn ham oddiylashib, qisqara boradi. Ayrim toshlarda basmala, o'likning ismi-sharifi va o'limining sanasi qayd etilgan, xolos.

Islom davrida yaratilgan qabrtoshlar uch tili: arabcha, forsiy hamda turkiy. Yodgorliklarda basmala, asmau-l-husna, Qur'oni karimdan olingan oyatlar arabcha shaklda keltirilgan. Marsiya va she'rlar, ko'pincha, forsiyda keladi. Marhuma tegishli qaydlar, o'limining ta'rixi XIV–XVI asrlarda, ko'pincha, arab tilida bo'lib, bular bilan oldinma-ketinforschada ham yozila boshlaydi. Keyingi davrlarda marhum to'g'risidagi qaydlar turkiyda beriladigan bo'ldi.

Qabrtoshlarning bezaklari ham e'tiborga molik. Toshlarga ko'pincha mehrob tasviri tushirilgan. Ba'zi toshlarning bezaklari boy, ta'rifiga so'z ojiz. Hatto qirralariga ishlangan ustunchalar ham naqshinkor. Ustunchalar ishlanishiga ko'ra uch xil: morpech (kulala ilon), kungirador hamda bezaksiz ustun shaklida. Yana bir jihati, toshlarning yuziga romashka gul, yulduzchalar o'yib tushirilgan. Bu shakl, aftidan, shamdon vazifasini bajargan ko'rinadi.

Yana toshlarga islom tushunchasidagi abadiyat belgisi(svastika)ni tushirish ham mumkin bo'lgan.

Yozuv toshlarga o'yib yoki bo'rtma shaklda bitilgan. Xat uslubi ko'pda suls, sulsi nasx, shuningdek, nasx va nasta'liqda. Ba'zi toshlarda Allah, Muhammad so'zlari hamda matndagi muhim o'rinlar ramkalarga olinib, kufiyda ham yozilar edi.

S o' r o q v a t o p s h i r i q l a r:

Lurfan yozma uslublar tarixini, ularning kelib chiqishini so'zlab bering.

Lutfan badiiy matnlar uslubi va uning belgilarini ochiqlab bering.

“Sutra uslubi” va uning belgilarini ta'riflang.

O'tmishdan qolgan rasmiy yozmalarning muhim qirralarini ochib bering.

Qadimgi turk monumental matnlari qanday uslubda bitilgan? O'rnaklar bilan tushuntiring.

Turli xil matnlardan olib, ularning uslubini tahlil qiling.

Turkiy yozma yodgorliklarda tarix qanday ko'rinishda berilgan? O'zingiz bilgan-o'qigan matnlardan o'rnaklar keltiring.

O'zbekistonning turli o'lkalarida o'zingiz ko'rgan-bilgan eski qabrtoshlardagi yozuvlar to'g'risida o'z bilgingizcha ma'lumot yig'ing. Imkon tug'ilsa, o'sha yerlarga o'qituvchingiz bilan epigrafik ekspeditsiya uyushtiring.

YETTINCHI BO‘LIM. MATNLAR

Matnni o‘qib o‘rganish uchun eng kerakli tushunchalar: *transkripsiya, transliteratsiya, ilk matn, asarning hozirgi o‘zbek tiliga o‘girmasi, asar tarjimasini*.

Til tarixi o‘qituvchilari uchun ko‘rsatmalar:

Hurmatli o‘qituvchilar! Talabalarning matn ustida ihlashi uchun Sizing ko‘magingiz kerak bo‘ladi. Bunda quyidagi ko‘rsatmalarga e‘tibor qilmoqlig‘ingizni so‘raymiz:

Lutfan berilgan matnlarni talabalaringsizga bir boshdan o‘qiting.

Talabalaringsiz matnni o‘qish bilan barobar hozirgi o‘zbek tiliga o‘girsinlar. Qiynalgan o‘rinlarda kitobda berilgan o‘zbekcha o‘girmalardan foydalanishlari mumkin. Kerak bo‘lsa, o‘z o‘girmalarini kitobdagi o‘girmalarga qiyoslab borishlari uchun yo‘l bering.

Lutfan matndagi unutilgan, eski so‘zlarning lug‘atini tuzdiring.

Ma‘ruzalaringsizda ham, mashq darslarida ham matnlardan misollar olib ishlatning.

Talabalaringsiz o‘zlarining kurs ishlari, bitiruv-malakaviy hamda magistrlik ishlarida berilgan matnlardan foydalanishlariga ko‘maklashing.

TO‘NYUQUQ BITIGI

Yodgorlik Ikkinchi turk xoqonlig‘i davrida yashab o‘tgan davlat arbobi va sarkarda To‘nyuquq xotirasiga tiklangan. Bitig muallifi To‘nyuquqning o‘zidir.

Bitigning yozilgan sanasi aniq emas. Ba‘zi olimlar u 712–716 yillar orasida yozilgan, ba‘zilar 720, ayrimlar 725–726 yillarda bitilgan deya taxmin qiladilar. U. Sertkaya matnda kechgan tarixiy voqealarni tahlil qilar ekan, bitig, taxminan, 732–734 yillar orasida yozilgan, degan xulosaga keldi. Uning ko‘zqarashicha, To‘nyuquq bu kezlar 85 yoshlarda bo‘lgan (Sertkaya 1995, 119–128).

Yodgorlik Mo‘g‘ulistondagi Bain Sokto manzilidan topilgan. Hozir ham tiklangan joyida. U 62 satrli bo‘lib, bir-biriga qaratib tiklangan ikki to‘rt qirrali toshga yozilgan (nashrlariga qarang:

Малов 1951; Orkun 1987,99–124; Абдурахмонов, Рустамов 1982,65–86; Аманжолов 2003,176–185).

Quyida keltirilayotgan matn bitigining Orhun kitobida berilgan fotosi asosida tayyorlandi (Orhun.47–56).

Matn transkripsiyasi

1. Bilgä Toñuquq-bän. Özüm Tabğaç äliñä qilintim. Türk bodun Tabğaçqa körür ärti.

2. Türk bodun qanin bulmayin tabğaçda adrilti, qanlantı, qanin qodup tabğaçqa yana içikdi. Täñri ança tãmis ärinç: Qan bårtim,

3. qaninın qodup içikdiñ, içikdük üçün täñri öl tãmis ärinç, türk bodun ölti, alqintı, yoq boltı, türk sir bodun yärintä

4. bod qalmadı, ida taşda qalmısı qobranıp, yäti yüz boltı: äki ülügi atlığ ärti, bir ülügi yadağ ärti. Yäti yüz kişig

5. uduzuğma uluği şad ärti. Yiğil, tädi, yiğmasi bän ärtim – bilgä Toñuquq. Qağan-mu qısayin tädim, saqintim, turuq buqalı sãmiz buqalı arqda

6. bilsär, sãmiz buqa, turuq buqa täyin bilmaz ärmis, täyin ança saqintim. Anta kisträ täñri bilig bærtük üçün özüm-ök qağan qısdım. Bilgä Toñuquq boyla bağa tarqan

7. birlä Ältäris qağan bulayin, bäriyä tabğaçıg, öñrä qıtañıg, yıraya oğuzuğ öküşäk ölürti. Bilgäsi, çabisi bän-ök ärtim. Çuğay quzin, Qara qumuğ olurur ärtimiz.

8. Käyik yäyü, tabısğan yäyü olurur ärtimiz, bodun boğzi toq ärti. Yağımız tägrä uçuq tägirti, biz şäg ärtimiz. Ança olurur ärk äli. Oğuzd(a) antan körüg kälti.

9. Körüg sabi antağ: Toquz oğuz bodun üzä qağan olurti, tir, Tabğaçğaru Qonı sãñünüg idmis, Qıtañğaru Toñra Sãmig idmis, sab ança idmis: Azqıñna türk bodun

10. yoriyor ärmis, qağanı alp ärmis, ayğuçisi bilgä ärmis. Ol äki kişi bar ärsär, sãni tabğaçıg ölürtäçi tir-män, öñrä qıtañıg ölürtäçi tir-män, bãni oğuzuğ

11. ölürtäçi-ök tir-män. Tabğaç, birdänäyin tæg, qıtañ, öñdänäyin tæg, bän yirdanayın tægäyin. Türk sir bodun yärintä idi yorımazun, usar, idi yoq qısalım

12. tir-män. Ol sabıg äsidip tün udısiqım kälmädi, küntüz olursiqım kälmädi. Anta ötrü qağanıma ötüntim, ança ötüntim: Tabğaç, oğuz, qıtañ, bu üçägü qabasar,

13. qaltaçi-biz, öz içi taşın tutmıs-tæg-biz. Yuyqa ärklig topulğalı uçuz ärmıs, yinçgä ärklig üzgäli uçuz, yuyqa qalın bolsar, topulğuluq alp ärmıs, yinçgä

14. yoğan bolsar, üzgülük alp ärmıs. Öñrä Qıtañda, biriyä Tabğaçda, qurıya Qurdanta, yıraya Oğuzda äki üç biñ sümüz, kältäçi-miz bar-mu, nä? ança ötüntim.

15. Qağanım bän özüm bilgä Toñuquq ötüntük ötünçümin äsidü bärtili, köñlünçä uduz, tädi. Kök ünüg yoğaru Ötükän yışğaru uduztım, İnigäk kölükün Toğlada oğuz kälti.

16. Süsi üç biñ ärmıs, biz äki biñ ärtimiz, sünüşdimiz, tənri yarlıqadı, yañdimiz, ögüzkä tüşdi. Yañduq yolta yämä ölti kük, anta ötrü oğuz qopun kälti.

17. Kältürtim-ök türk bodunuğ Ötükän yärkä bän özüm bilgä Toñuquq. Ötükän yäriğ qonmıs täyin äsidip biriyäki bodun, qurıyaqı, yırayaqı, öñräki bodun kälti.

18. äki biñ ärtimiz biz, äki sü bolti. Türk bodun olurğalı, türk qağan olurğalı Şantun balıqa, taluy ögüzkä tægmiş yoq ärmıs. Qağanıma ötünüp sü ältim.

19. Şantun balıqa, taluy ögüzkä tægürtim. Üç otuz balıq sidi, usın buntatu yurtda yatu qalır ärti. Tabğaç qağan yağımız ärti, on oq qağanı yağımız ärti,

20. artuq qırqız küçlüg qağan yağımız bolti. Ol üç qağan ögläşip Altun yış üzä qabasalım timis, ança ögläşmiş, öñrä türk qağanğaru sülälim, timis, anğaru sülämäsär, qačan äñirsär, ol bizni,

21. qağanı alp ärmıs, ayğučisi bilgä ärmıs, qačan äñirsär, ölürtäçi kük. Üçägün qabsap, sülälim, anı yoq qısalım, tämis. Türgäs qağan ança tämis: Bänin bodunum anta ärir, tämis,

22. Türk bodun yämä bulğanç-ol, tāmīs. Oğuzī yämä tarqanç-ol, tāmīs. Ol sabīn āsīdīp, tūn yämä udusīqīm kālmāz ārti, (küntüz yämä) olursīqīm kālmāz ārti, anta saqīntīm a ...

23. ...a sūlālīm..., tādīm. Kōgmān yolī bir ārmīs, tumīs tāyīn āsīdīp, bu yolun yorīsar, yaramaçī, tādīm Yārçi tilādīm, çölgi az āri bultum.

24. Özüm, Az yirim ..., anī bil ... ārmīs, bir turuqī ārmīs, Anīn barmīs añar yatīp, bir atlıg barmīs tāyīn ol yolun yorīsar, unç tādīm, saqīntīm, qağanīma

25. ötüntīm, sū yorītdīm, atlat, tādīm. Aq tärmāl kāçā oğraqlatdīm, at üzā bintürā qarīg sōkdīm, yoqaru at yātā yadağīn, iğaç tutunu ağturtīm, öñrāki ār

26. yoğaru tægürīp, ī bar art ašdīmīz. Yobalu intīmīz, on tūnkā yantaqī tuğ birū bardīmīz. Yārçi yār yañılıp, boğuzlantī, buñadīp, qağan yälü kör, tāmīs.

27. Anī subuğ baralīm. Ol sub qodī bardīmīz, sanağalī tūšürtīmīz, atīg īqa bayur ārtīmīz, kūn yämä, tūn yämä yälü bardīmīz. Qırqızıg uqa basdīmīz,

28. sū āñāgin ačdīmīz. Qanī sūsi tārīlmīs, sūñūšdīmīz, sançdīmīz, qanīn ölürtīmīz. Qağanqa qırqız bodunī içīkdi, yūküntī, yantīmīz, Kōgmān yīšīg ābirū kältīmīz.

29. Qırqızda yantīmīz. Türgās qağanta körüg kälti, sabī an-tāg: Öñdān qağanğaru sū yorīlīm, tāmīs, yorīmasar, bizni, qağanī alp ārmīs, ayguçīsī bilgā ārmīs, qačan āñīrsār,

30. bizni ölürtāçi kük, tāmīs. Türgīs qağanī tašīqmīs, tādī. On oq bodunī qalīsīz tašīqmīs, tār. Tabğaç sūsi bar ārmīs. Ol sabīg āsīdīp, qağanīm: Bān ābgārū tūšāyīn, tādī.

31. Qatun yoq bolmīs ārti, anī yoğlatayīn, tādī. Sū barīñ, tādī, Altun yīšda oluruñ, tādī. Sū bašī Ināl qağan, tarduš šad barzun, tādī. Bilgā Toñuquqa – bāñā aydī:

32. Bu süg ālt, tādī, aqī yanīg köñlünçā ay, bān sāñā nā ayayīn, tādī. Kālīr ārsār, kū ār ökülür, kālmāz ārsār, tilīg, sabīg alī olur, tādī. Altun yīšda olurtīmīz.

33. Üč körüg kişi kälti, sabı bir: qağanı sü taşıqdı, on oq süsi qalisız taşıqdı, tär. Yarıs yazıda tärilälim, tämis. Ol sabıg äsidip, qağanaru ol sabıg it(t)im: Qantayın sabıg yana

34. kälti, oluruñ, täyin tämis. Yälmä, qarğu ädgüti urğıl, basıtma, tämis. Böğ(ü) qağan bañaru ança ayıdmıs, apa tarqanğaru icrä sab idmis: Bilgä Toñuquq añıg-ol, öz-ol añlar,

35. sü yorilim tädäci, unamañ. Ol sabıg äsidip, sü yorıtdım, Altun yışıg yolsuzun ašdım, Ärtis ögüzüg kăçıgsızın kăcdimiz, tün aqıtdımız. Boluçuqa tañ öñtürü tägdimiz.

36. Tilıg kälürti sabı antağ: Yarıs yazıda on tımän sü tärilti, tär. Ol sabıg äsidip, bäglär qopun

37. yanalım, arıg obutı yig, tädi. Bän ança tärmän, bän bilgä Toñuquq: Altun yışıg aša kältimiz, Ärtis ögüzüg

38. kăcä kältimiz, kälmiši alp tädi, tuymadı, täñri Umay iduq yär sub basa bärtilä ärinç, näkă tăzăr-biz

39. öküş täyin, näkă qorqur-biz az täyin, nä basinalım, tägälim, tädim. Tägdimiz, yayıdımız, äkinti kün kälti,

40. örtcä qızıp kälti, sünüşdimiz. Bizintä äki uçı sınarça artuq ärti. Täñri yarlıqaduq üçün öküş täyin, biz

41. qorqmadımız, sünüşdimiz. Tarduş šad ara badı. Yaydımız, qağanın tutdımız, yabğusın, šadın

42. anta ölürti, äligcä är tutdımız, ol-oq tün bodunın sayu it(t)imiz. Ol sabıg äsidip, on oq bägläri, bodunı qop

43. kälti, yükünti, käligmä bäglärin, bodunın itip, yığıp az(ç)a bodun tăzmis ärti. On oq süsin sülädim,

44. biz yämä sülädimiz, anı irtimiz, Yinçü ögüzüg kăcä Tinsi oğlı yatıgma Bänligäk tağıg ...

45. Tämir qapıgqa tägi irtimiz, anta yanturtımız. İnäl qağanqa ... tăzik, toqrısın ...

46. anta yärüki asuq başlıg soğdaq bodun qop kälti, ol küntä tağti. Türk bodun Tämir qapıgqa,

47. Tinsi oğlı yatıgma tağqa tägmis, idi yoq ärmis. Ol yärkä bän bilgä Toñuquq tägürtük üçün

48. sarığ altun, ürün kümüs, qız quduz, ağri tābi, ağı buınsuz kälürti. Ältāris qağan bilgäsin üçün,
 49. alpın üçün Tabğaçqa yāti yigirmi sünüşdi, Qıtañqa yāti sünüşdi, Oğuzqa bäs sünüşdi, anta ayğuçı
 50. yämä bän-ök ärtim, yağičisi yämä bän ärtim. Ältāris qağanqa ..., türk Böğü qağanqa, türk Bilgä q[añanqa]
 51. Qapağan qağan ... tün udimatı,
 52. küntüz olurmatı, qızıl qanım tükāti, qara tärım yügürti, isig kücüg bārtim-ök, bän özüm uzun yālmäg yämä it(t)im-oq,
 53. ar qoy, aq arğuş ulğartdım, basınığma yağığ kälürür ärtim, qağanımın sü ältıdımız, tñrı yarlıqazu.
 54. Bu türk bodunqa yaraqlığ yağığ kältürmädım, tögünlüg atığ yügürtmädım. Ältāris qağan qazğanmasar,
 55. udu bän özüm qazğanmasar, äl yämä, bodun yämä yoq ärtäçi ärti, qazğantuqın üçün, uduğuzum, qazğantuqum üçün
 56. äl yämä äl boltı, bodun yämä bodun boltı. Özüm qarı boltım, uluğ boltım. Nñ yārdäki qağanlığ bodunqa
 57. äbün tügi bar ärsär, nä buñı bar ärtäçi ärmis.
 58. Türk Bilgä qağan äliñä bitıtdım bän bilgä Toñuquq.
 59. Ältāris qağan qazğanmasar, yoq ärti ärsär, bän özüm bilgä Toñuquq qazğanmasar, bän yoq ärtim ärsär,
 60. Qapağan qağan türk sir bodun yārintä bod yämä, bodun yämä, kışı yämä idi yoq ärtäçi ärti.
 61. Ältāris qağan, bilgä Toñuquq qazğantuq uçun, Qapağan qağan türk sir bodun yorıduqı bu
 62. Türk Bilgä qağan türk sir bodunuğ, oğuz bodunuğ igidü olurur.

Mazmuni

- (1) Bilga To'nyuquq-man. O'zim Tabg'ach elida voyaga yetdim. (O'sha kezlar) turk xalqi Tabg'achga qaram edi.
 (2) Turk xalqi xonini topolmay, (avvaliga) Tabg'achdan ayrildi, o'z xoniga ega bo'ldi, (keyin yana) xonini qo'yib,

Tabg‘achga qayta qo‘shildi. Tangri shunday degan shekilli: “Xon berdim, (3) xoningni qo‘yib, taslim bo‘lding”. Taslim bo‘lgani uchun tangri “o‘l” degan [ya‘ni qarg‘agan] shekilli, turk xalqi o‘ldi, tugadi, yo‘q bo‘ldi, turk sir xalqi yerida (4) (hech bir) urug‘ qolmadi. To‘qayda, tog‘u toshda qolgani to‘planib, yetti yuz kishi bo‘ldi. Uning ikki bo‘lagi otliq edi, bir bo‘lagi yayov edi. Yetti yuz kishini (5) xushyor qiladigan ulug‘i shad edi. “Yig‘ill!” – dedi. Yig‘adigani men edim – bilga To‘nyuquq. Xoqonni-mi qistayin dedim, (so‘ng) o‘ylab qoldim: “(Birov) turuq buqa bilan semiz buqani tezagidan (6) bilsa, (birov bu) semiz buqa, (bu) turuq buqa deya bilmas emish [ya‘ni semiz buqa bilan turuq buqani ajratolmas ekan]”, – deb shunday o‘yladim. O‘shandan so‘ng, tangri bilim bergani uchun, o‘zim-oq xoqonni qistadim. Bilga To‘nyuquq bo‘yla bag‘a tarqan (7) bilan Eltaris xoqon topishib [birgalashib], janubda tabg‘achni, sharqda qitanni, shimolda o‘g‘uzni ko‘plab o‘ldirdi. Bilimdoni, chabisi mening o‘zim edim. Chug‘ay quzini, Qoraqumni (egallab) turar edik. (8) Kiyik yeb, tovushqon yeb kun kechirar edik, xalqning bo‘g‘zi to‘q edi. Dushmanimiz tegrada qanot yoydi, biz shay edik. Shunday yashar erk eli.

O‘g‘uzdan (sir bilish uchun jo‘natilgan) ko‘ruvchi (qaytib) keldi. (9) Ko‘ruvchining xabari shunday: “To‘quz o‘g‘uz xalqi ustidan (bir) xoqon taxtga o‘tirdi, – der, Tabg‘achga Qo‘ni sangunni yuboribdi, Qitanga To‘ngra Semni yuboribdi. (ulardan) shunday xabar aytib yuboribdi: “Ozgina turk xalqi (10) yurgan emish, xoqoni alp ekan, kengashchisi dono ekan. O‘sha ikki kishi bor bo‘lsa, seni – tabg‘achni o‘ldirajak, deyman, shimolda qitanni o‘ldirajak, derman, meni – o‘g‘uzni (11) ham o‘ldiradi, deyman. Tabg‘ach, sen o‘ngdan hujum qil! Qitan, sen oldindan hujum qil! Men chapdan hujum qilay. Turk sir xalqi yerida ega yurmasin. Uddalansa, egasini yo‘q qilaylik, (12) derman”. O‘sha xabarni eshitib, tun uyqum kelmadi, kunduz o‘ltirgim kelmadi. Shundan keyin xoqonimga o‘tindim.

Shunday o'tindim: "Tabg'ach, o'g'uz, qitan – bu uchovi qamal qilsa, (13) (qurshovda) qolajakmiz, (xuddi) vujudning ichu tashini tutgandek bo'lamiz. Yupqa narsa yengishga arzimas emish, ingichka narsa uzishga arzimas, ingichka qalin tortsa, yengadigan alp ermish, ingichka (14) yo'g'on tortsa, uzadigan alp emish. Sharqda qitandan, janubda tabg'achdan, g'arbda qurdandan, shimolda o'g'uzdan ikki-uch ming urush qilib keladigan lashkarimiz bormidi, nima?" – shunday o'tindim. (15) Xoqonim men o'zim bilga To'nyuquqning o'tinmish o'tinchimni eshitib turdi, (keyin): "Ko'nglingga qarab ish tut", – dedi.

Ko'k o'ngni yuqorilab (lashkarni) O'tukan yishga soldim. Inigak ko'lini kechib To'g'ladan o'g'uz keldi. (16) Lashkari uch ming ekan, biz ikki ming edik, urushdik. Tangri yorliqadi, qochirdik, daryoga tushdi. Qochgan yo'lida yana o'ldi chog'i. Shundan so'ng o'g'uz butunlay (taslim bo'lib) keldi.

(17) Keltirdim ham turk xalqini O'tukan yerga men o'zim bilga To'nyuquq. O'tukan yerga qo'nibdi, deb eshitib, janubdagi xalq, g'arbdagi, shimoldagi, sharqdagi xalq keldi.

(18) Ikki ming edik biz, ikki (to'da) cherik bo'ldi. Turk xalqi el bo'libdiki, turk xoqoni taxtga kelibdiki, Shantung shahriga, dengizu daryolarga [katta suvlarga] yetgani yo'q edi. Xoqonimga o'tinib, lashkar eltdim. (19) Shantung shahriga, dengizu daryolar[katta suvlar]gacha yetkazib bordim. Yigirma uch shahar mag'lub bo'ldi. Uyqusini buzib, yurtida yengilib qolar edi. Tabg'ach xoqon yovimiz edi, o'n o'q xoqoni yovimiz edi. (20) Qo'shilib, qirg'iz kuchli xoqon ham bizga yov bo'ldi. O'sha uch xoqon fikrlashib: "Altun yish uzra bostirib boraylik, – debdi, shunday fikrlashibdi. – Sharqqa – turk xoqoniga lashkar tortaylik, – debdi. – Unga lashkar tortilmasa, g'azablangan chog'da, u bizni (yengadi), (21) xoqoni alp ekan, kengashchisi dono ekan, g'azablangudek bo'lsa, o'ldiradigan ko'rinadi. Uchovlab yopirilib, lashkar tortaylik, uni yo'q qilaylik", – debdi. Turgash xoqon shunday

debdi: “Mening xalqim u yerda, – debdi. – (22) Turk xalqi ham sarosimadadir, – debdi. – O‘g‘uzi ham tarqoqdir”, – debdi.

O‘sha xabarini eshitib, tunlari uyqum kelmas edi, kunduzlari o‘tirgim kelmas edi. Shunday o‘yladim: “A ... (23) ... a lashkar tortaylik ..., – dedim. Ko‘gman yo‘li bitta ekan, bekilgan [qor bosgan], deb eshitib: “Bu yo‘ldan yursak, yaramaydi”, – dedim. Yerchi [bu yerlarni biladigan kishi] so‘radim. Cho‘llik az kishini topdim. (24) “O‘zim az, yerim ...”, uni bil ... ekan, bir turar joyi bor ekan. “Ani (daryosi) bilan borgan, o‘sha yerda tunab, bir otlig‘ (yo‘l) bosadi”, – deganda: “O‘sha yo‘l bilan yurilsa, ma‘qul”, – dedim, shunday xayol qildim.

Xoqonimga (25) o‘tindim, lashkarni yo‘lga soldim, “ot sol!” – dedim. Aq tarmalni kechib ildam yo‘lladim, otga mindirib qorni kechdim. Yuqoriga otni yetaklab, yayov, yog‘ochga tayanib (tepalikka) chiqardim. Oldindagi erlar (26) yuqori ko‘tarilib butalar bor tepalikdan oshdik. Qiynalib indik. O‘n kecha deganda yondagi to‘siqni aylanib o‘tdik. Yerchi yo‘lni yanglishib, bo‘g‘izlandi. Xafa bo‘lib xoqon: “Elib ko‘r, – dedi. – (27) Ani suvidan boraylik”.

O‘sha suvning quyi tomoniga bordik, (lashkarni) sanagali tushirdik, ot(lar)ni butalarga boylar edik. Kunu tun yelib bordik, qirqizni (g‘aflat chog‘ida) qo‘qqisdan bosdik. (28) Lashkar jag‘ini ochdik [xayoxuy soldik]. Xoni, lashkari terildi, jang qildik, sanchdik, xonini o‘ldirdik. Xoqonga qirqiz xalqi taslim bo‘ldi, yukundi. Qaytdik, Ko‘gman yishni aylanib keldik.

(29) Qirqizdan qaytdik. Turgash xoqondan (sir bilish uchun jo‘natilgan) ko‘ruvchi (qaytib) keldi. (Keltirgan) xabari shunday: “Sharqdan xoqonga lashkar yo‘llaylik, – debdi. – Yo‘llanmasa, u bizni (yengadi), xoqoni alp ekan, kengashchisi dono ekan, g‘azablangudek bo‘lsa, (30) bizni o‘ldirajak ko‘rinadi, – debdi. – Turgash xoqoni maydonga chiqibdi, – debdi. – Tabg‘ach lashkari (ham) bor ekan”.

O'sha xabarni eshitib, xoqonim: "Men uyga tushib chiqay, – dedi. (31) Xotun o'lgan edi. – Uning marosimini o'tkazay, – dedi. – Lashkar, boring! – dedi. – Altun yishda o'tiring, – dedi. – Lashkarboshi Inal xoqon, tardush shadi borsin", – dedi. Bilga To'nyuquqqa – menga aytdi: (32) "Bu lashkarni elt, – dedi. – Sahiylicu qattiqqo'llikni ko'nglingga qarab qil, men senga nima ham derdim, – dedi. – (Yov) kelar bo'lsa, dovrug'li erlarni yo'lla, kelmas ersa, gap-so'zini [sirini], xabarini olib tur", – dedi.

Altun yishda o'rnashdik. (33) Uch ko'ruvchi kishi keldi, so'zi bir: "Xoqoni lashkar bilan maydonga chiqdi, o'n o'q lashkari bekamu ko'st maydonga chiqdi, – der. Yaris dashtida terilaylik", – debdi. O'sha xabarni eshitib, xoqonga o'sha xabarni aytib yubordim, "qanday qilay?" degan xabarni yetkazib, (javobini olib) qaytib (34) keldi. "Tek turing! – degan emish. – Yelma, pistirmaniy yaxshilab mustahkamla, (yovga) bostirib qo'yma", – debdi. Bo'gu xoqon menga shunday aytib yuboribdi, apatarxonga [bosh qo'mondonga] maxfiy xabar yuboribdi: "Bilga To'nyuquq (yov qarshisida) yovuz [o'jar, tap tortmas], o'zi-yoq anglaydi [o'z bilganini qiladi]. (35) Lashkar tortaylik deganiga unamang". O'sha xabarni eshitib, lashkarni yo'lga soldim. Altun yishni yo'lsiz oshdim, Ertish daryosini kechiksiz kechdik, tun to'xtamadik. Bo'luchuga tong otirib yetib bordik.

(36) Gap-so'zini [sirini] bilib keltirgan xabari shunday: "Yaris dashtida o'n tuman [yuz ming] lashkar terildi", – der. O'sha xabarni eshitib, beglar yoppasiga: (37) "Qaytaylik, halol (kishining) uyati yaxshi [or-nomusini saqlagani yaxshi]", – dedi. Men shunday derman, men bilga To'nyuquq: "Altun yishni oshib keldik, Ertish daryosini (38) kechib keldik. Kelgani alp, deganlar. (Yov bizni) tuymadi. Tangri Umay, muqaddas yer-suv bosib bergan shekilli, nega tezarmiz (39) (yovni) ko'p deya, nega qo'rqarmiz, (o'zimizni) oz deya. Qani,

bosaylik, hujum qilaylik”, – dedim. Hujum qildik, tor-mor qildik.

Ikkinchi kun keldi, (40) yong‘inday qizib keldi, urushdik. Biznikidan ikki qanoti yarimcha ortiq edi. Tangri yorliqagani uchun ko‘p deya, biz (41) qo‘rqmadik, urushdik. Tardush shadi aralashdi. Tor-mor qildik, xoqonini tutdik, yabg‘usini, shadini (42) o‘sha yerda o‘ldirildi. Elliktacha erni tutdik, o‘sha kechadayoq (ularni) xoqoni tomon jo‘natib yubordik. O‘sha xabarni eshitib, o‘n o‘q beglari, xalqi yoppasiga (43) keldi, bosh egdi. Kelgan beklarini, xalqini tartibga solib, yig‘ib, ozgina xalq qochgan edi, o‘n o‘q lashkarini jangga yubordim. (44) Biz ham lashkar tortdik, uni quvdik, Yinchu o‘guzni kechib Tinsi o‘g‘li yotadigan Bangligak tog‘ni ... (45) Temir qopiqqacha quvib bordik, o‘sha yerdan qaytardik.

Inal xoqonga ... arab, to‘xrini ... (46) O‘shanda boshiga yoriq dubulg‘a kiygan so‘g‘daq xalqi yoppasiga keldi, o‘sha kuni urush qildi. Turk xalqi Temir qopiqqa, (47) Tinsi o‘g‘li yotadigan toqqa yetdi, egasi yo‘q ekan. O‘sha yerga men – bilga To‘nyuquq yetkazib borganim uchun (48) sariq oltin, oq kumush, qiz-juvon, egri tuya, ipaklik hadsiz keltirdi.

Eltarish xoqon allomasi bilan bo‘lgani uchun, (49) alpi bilan bo‘lgani uchun Tabg‘achga o‘n yetti bor jang qildi, Qitanga yetti bor jang qildi, O‘g‘uzga besh bor jang qildi. O‘shanda kengashchi (50) ham mening o‘zim edim, urushuvchisi ham men edim. Eltarish xoqonga ..., turk Bo‘gu xoqonga, turk Bilga xoqonga ... (51) Qapag‘an xoqon ... tun uxlamadi, (52) kunduz o‘tirmadi, qizil qonimni tugatib, qora terim yugurtib, mehnatimni, kuchimni berdim-ku, axir. Men o‘zim uzoqlarga bosqinni ham uyushtirdim-ku, axir.

(53) Qo‘ng‘ir qo‘y, oq otni ulg‘aytirdim. Bosadigan yovni poymol qilg‘uchi edim. Xoqonim bilan lashkar tortdik, tangri yorliqasin!

(54) Bu turk xalqiga yaroqli yovni keltirmadim, yalovli otini yugurtirmadim.

Eltarish xoqon zafar qozonmaganida, (55) uning bilan mening o‘zim zafar qozonmaganimda, yurt ham, xalq ham yo‘q bo‘lar edi. (Xoqon) zafar qozongani uchun, mening xushyorligim, zafar qozonganim uchun, (56) el ham el bo‘ldi, xalq ham xalq bo‘ldi.

O‘zim qaridim, ulg‘aydim.

Har yerdagi xoqonli xalqqa, (57) don-duni bor bo‘lsa, nima g‘ami bo‘lardi?

(58) (Ushbu bitigni) turk Bilga xoqon elida yozdirdim men bilga To‘nyuquq.

(59) Eltaris xoqon zafar qozonmaganida, yo‘q bo‘lganida, men o‘zim bilga To‘nyuquq zafar qozonmaganimda, men bo‘lmaganimda, (60) Qapag‘an xoqon turk sir xalqi yerida bo‘y ham, xalq ham, kishi ham ega bo‘lmas edi. (61) Eltaris xoqon, bilga To‘nyuquq zafar qozongani uchun Qapag‘an xoqon turk sir xalqi yurgan bu ...

(62) Turk Bilga xoqon turk sir xalqini, o‘g‘uz xalqini boshqarib turibdi.

KUL TIGIN BITIGI

Kul tigin (yoki Ko‘l tigin) Ikkinchi ko‘k turk xoqonlig‘ining asoschisi Eltarish xoqonning kichik o‘g‘lidir. U 731 yili 47 yoshida vafot etgan. Yodgorlik esa uning og‘asi Bilga xoqon tomonidan 732 yili tiklangan. Lekin matn muallifi xoqonning o‘g‘li Yo‘llug‘ tiginidir.

Yodgorlik Mo‘g‘ulistonning Kosho-Saydam vodiysida Ko‘kshin urxun daryosining qirg‘og‘idan topilgan. Hozir ham o‘sha tiklangan joyida turibdi. Yozuv marmartoshning to‘rtala tarafi va taroshlangan qirralarida. Yodgorlikdagi asosiy matn turkiy tilda. Ters yuzida xitoycha matni ham bor. Turkiysi ko‘k turk (urxun-enisey) xatida yozilgan (nashrlariga qarang: Малов 1951; Абдурахмонов, Рустамов 1982,86–121; Содиков 2004, 96–112).

Quyida keltirilayotgan matn bitigining Orhun kitobida berilgan fotosi va ko‘kturkcha harfterma nashri asosida tayyorlandi (Orhun.18–27,70–71).

Matn transkripsiyasi

Muqaddima

[B i l g a x o q o n s o ' z i]:

Ka

1. **Täñri-täg täñridä bulmuş türük Bilgä qağan bu ödkä olurtum.** Sabimîn tükäti äsidgil: ulayu in[i] yägünüm, oğlanım, biriki, oğuşum, bodunum, biryä šadapit bäglär, yïrya tarqat, buyruq bäglär, otuz ... 2. toquz oğuz bägläri, bodunı, bu sabimîn ädgüti äsid, qatıǵdı tiñlä.

İlgärü kün toǵsuqa, birgärü kün ortusiñaru, qurıǵaru kün batsıqıñı, yırǵaru tün ortusiñaru, anta içräki bodun qo[p] m[än]jä kör[ür...]n bunča bo[dunuǵ] 3. qop itdim. Ol amtı añıǵ yoq. Türük qağan Ötükän yış olursar ältä buñ yoq.

İlgärü Šantıñ yazıqqa tägi sülädim, taluyqa kiçig tägmädim. Birgärü Toquz ärsänkä tägi sülädim, Tüpütkä kiçig [täǵ]mädim. Qurıǵaru Yinçü öǵ[üz] 4. kächä Tämır qapıǵqa tägi sülädim. Yırǵaru Yär Bayırqu yäriñä tägi sülädim, bunča yärkä tägi yoritdim. Ötükän yışda yig idi yoq ärmis, äl tutsuq yär Ötükän yış ärmis. Bu yärdä oluruq tabǵaç bodun birlä 5. tüzültüm.

Altun, kümüş, isigti, qutay buñsuz anča birür. Tabǵaç bodun sabı süçig, aǵısi yımşaq ärmis. Süçig sabın, yımşaq aǵın arıp, İraq bodunuǵ anča yaǵutır ärmis. Yaǵru qontuqda kisrä añıǵ bilig anta üyür ärmis. 6. Ädgü bilgä kisig, ädgü alp kisig yoritmaz ärmis. Bir kisi yañılsar, oğuşı, bodunı, äbi äsükiñä tägi qıdmaz ärmis. Süçig sabıña, yımşaq aǵısiña arturup öküš türük bodun öltüg. Türük bodun üläsikiñ, biryä Çuǵay yış Töǵ ältün 7. yazı qonayın tisär, türük bodun üläsikiñ anta añıǵ kisi anča boşǵurur ärmis: İraq ärsär, yablaq aǵı birür, yaǵuq ärsär, ädgü aǵı birür tip anča boşǵurur ärmis. Bilig bilmáz kisi ol sabıǵ alıp, yaǵru barıp, öküš kişi öltüg. 8. Ol yärgärü olursar, türük bodun, öltäçi-sän. Ötükän yär oluruq arqış tirkis İsar, nän buñuǵ yoq. Ötükän yış olursar, bänǵü äl tuta olurtaçi-sän, türük

bodun, toq, arıq-aq-sän, ačsaq, tosaq ömüz-sän. Bir tudsar, ačsaq ömüz-sän. Antağın 9. üçün igidmiş qağanın sabın almatın yär sayu bardıg. Qop anta alqıntıg, ariltıg. Anta qalmışi yär sayu qop turu ölü yoriyur artıg.

Tänri yarlıqaduqın üçü[n ö]züm qutum bar üçün qağan olurtum. Qağan olurup, 10. yoq, çığañ bodunuğ qop qoburtdım. Çığañ bodunuğ bay qıltım, az bodunuğ öküş qıltım. Azu by sabımda igid barğu?

Türük bağlar, bodun, bunı äsidiñ! Türük [bodunuğ ti]rip äl tutsuqın bunta urtum, yañılıp üläsikiñin yämä 11. bunta urtum. Nän nän sabım ärsär, bängü taşqa urtum. Añar körü biliñ, türük amtı bodun, bağlar, äb ödkä körügmä bağlar, gü yañıltaçısız.

Ilova

[Y o ' l l u g ' t i g i n s o ' z i]:

Män b[änü taş..... tabğa]ç qağanta bädizçi kälürtim, bädzätim. Mäniñ sabımın sımadi. (12) Tabğaç qağanıñ içräki bädizçig itı, anar m....ş baraq yaraturtım, i[ç]i taşın adinçig bädiz urturtum, taş toqıtdım, köñültäki sabımın ol.....a tatiña tägi bunı körü biliñ. Bänü taş (13) toqıtdım. Y.....q ärsär matqa ärig yärtä ärsär, ança ärig yärtä bänü taş toqıtdım, bitidim. Anı körüp ança biliñ, ol taş.....dım.

Bu bitig bitigmä atısı Yol(l)uğ t[igin].

K.I

Kül tiginin altunin kümüşin ağısın barımın tür qarasin yığma toyğı bu.... bəgim təgin yökärü täñ..... taş bitidim Yolluğ tigin.

Asosiy qism

[B i l g a x o q o n s o ' z i]:

K

1. Üzä kök täñri, asra yağız yär qılınuqda ikin ara kisi oğlı qılınmış. Kisi oğlınla üzä açüm apam Bumın qağan, İstāmi qağan olurmış. Olurupan türük bodunuñ älin tör[ü]sin tuta

birmis, iti birmis. 2. Tört byluŋ qop yağī ärmis, sü süläpän tört buluŋdaqī bodunuğ qop almīs, qop baz qılmīs, başlığīğ yüküntürmīs, tizligig sökürmīs. İlgärü Qadırqan yışqa tägi, kirü Tämır qapığqa tägi qonturmīs. Äkin ar[a] 3. idi oqsuz kök türük ança olurur ärmis. Bil(g)ä qağan ärmis, alp qağan ärmis, buyruqī yämä bilgä ärmis ärinç, alp ärmis ärinç, bağlari yämä, bodunī yämä tüz ärmis. Anī üçün älig ança tutmīs ärinç. Älig tutup törüg itmīs. Özi ança 4. kargäk bolmīs. Yoğçī, sığıtçī öñrä kün toğsıqda Bökli çölgil, tabğaç, tüpüt, apar, purum, qırqız, üç qurıqan, otuz tatar, qıtañ, tatabı – bunça bodun kälipän sığtamīs, yoğlamīs. Antağ külüg qağan ärmis. Anta kisträ inisi qağan 5. bolmīs ärinç, oğlı atı qağan bolmīs ärinç. Anta kisträ inisi äçisin-täg qılınmaduq ärinç, oğlı qañın-täg qılınmaduq ärinç, biligsiz qağan olurmīs ärinç, yablaq qağan olurmīs ärinç, buyruqī yämä biligsiz ärinç, yablaq ärmis ärinç. 6. Bağlari, bodunī tüzsüz üçün, tabğaç bodun täbligın, kürlüg üçün, armaqçısın üçün, inili açılı kiksürütükin üçün bağli bodunlığ yoñaşurtuqın üçün türük bodun ällädük älin iç[ğ]ını idmīs. 7. Qağanladuq qağanın yitürü üdmīs. Tabğaç bodunqa bağlik urı oğlın qul boltı, silik qız oğlın küñ boltı. Türük bağlar türük atın itı tabğaçğı bağlar tabğaç atın tutıpan tabğaç qağanq[a] körmīs. Älig yıl isig, küçüg birmis. İlgärü kün toğsıqda Bökli qağanqa tägi süläyü birmis. Qurıgaru Tämır qapığqa tägi süläyü birmis. Tabğaç qağanqa älin törüsin alı birmis. Türük qara qamuğ 9. bodun ança timis: Ällig bodun ärtim, älim amtı qanı? Kimkä älig qazğanur-män? – tir ärmis. – Qağanlığ bodun ärtim, qağanım qanı? Nä qağanqa isig, küçüg birür-män? – tir ärmis. Ança tip tabğaç qağanqa yağī bolmīs. 10. Yağī bolup itinü, yaratunu umaduq yana içikmīs. Bunça isig, küçüg birtükgärü saqınmatı “türük bodun ölüräyin, uruğsiratayın” tir ärmis, yoqadu barır ärmis.

Üzä türük täñrisi, türük iduq yäri, 11. subı ança tämis: “Türük bodun yoq bolmazun” tiyin, “bodun bolçun” tiyin

qañim Ältäris qağanıñ, ögüm İlbilgä qatunuğ täñri töpüsintä tutup yögärü kötürmis ärinç.

Qañim qağan yäti yig[ir]mi ärin taşıqmıs. T[aşr]a 12. yoriyur tiyin kü äsidip balıqdaqı taşıqmıs, tağdaqı inmis. Tirilip yätmis är bolmıs. Täñri küç birtük üçün qañim qağan süsi böri-täg ärmis, yağısı qoñ-täg ärmis. İlgärü, qurıǵaru sülöp ti[r]mis, qoburt[mis]. [Qa]muǵı 13. yäti yüz är bolmıs. Yäti yüz är bolup älsirämıs, qağansıramıs bodunuğ, küñädmis, quladmıs bodunuğ, türük törüsün içğınmıs bodunuğ äçim apam törüsinçä yaratmıs, boşğurmıs. Tölis, tarduś 14. Yabǵuğ, şadıǵ anta birmıs. Biriyä tabǵaç bodun yaǵı ärmis, yıraya baz qağan, toquz oǵuz bodun yaǵı ärmis. Qırqız, qurıqan, otuz tatar, qıtañ, tatañ qop yaǵı ärmis. Qañim qağan bunç[a] 15. qırq artuqı yäti yolı sülämıs, yigirmi sünüs sünüsmıs. Täñri yarlıqaduq üçün älligig älsirätmıs, qağanlıǵıǵ qağansıratmıs, yaǵıǵ baz qılmıs, tizligig sökürmis, başlıǵıǵ yüküntür..... 16. törüg qazǵanıp uça barmıs. Qañim qağanqa başlayu baz qağanıǵ balbal tikmıs.

Ol törüdä üzä äçim qağan olurtı. Äçim qağan oluruñan türük bodunuğ yiçä itdi, igit(t)i, çıǵañıǵ.... 17. Äçim qağan olurtuqda özüm tarduś bodun üzä şad ärtim. Äçim qağan birlä ilgärü Yaşıl ögüz, Şantun yazıqqa tägi sülädimiz, qurıǵaru Tämir qapıǵqa tägi sülädimiz. Kögmän aşa qı.... 18. Qamuǵı biş otuz sülädimiz, üç yigirmi sünüşdimiz. Älligig älsirätimiz, qağanlıǵıǵ qağansıratdimiz, tizligig sökürtimiz, başlıǵıǵ yüküntürtimiz. Türgäs qağan türükümüz, 19. üçün biziñä yañluqın üçün qağanı ölti, buyruqı, bağları yämä ölti. On oq bodun ämgäk körti, äçümüz, apamız tutmıs yär sub idisiz bolmazun tiyin az bodunuğ itip yar..... 20. bars bäg ärti, qağan at bunta biz birtimiz. Siñlim qunçuyuğ birtimiz. Özi yañıltı, qağanı ölti, bodunı küñ qul boltı. Kögmän yär sub idisiz qalmazun tiyin az qırqız bodunuğ yarat..... 21. yana birtimiz. İlgärü Qadırqan yışıǵ aşa bodunuğ ança qonturtımız, ança itdimiz. Qurıǵaru Känü Tarmanqa tägi türük bodunuğ ança

qonturtimiz, anča [i]tdimiz. Ol ödkä qul qulluğ bolmis 22
Anča qazğanmıs, itmis älimiz, törümüz ärti.

Türük oğuz bägläri, bodun, äsidiñ! Üzä täñri basmasar, asra yär tilinmäsär, türük bodun, äliñin törüñin kim artatı?.....
23. ökün, körgüñin üçün, igidmis bilgä qağanıñın ärmis, barmıs, ädgü äliñ[ä] kântü yañiltıg, yablaq kigürtig. Yaraqlıg qantan kälip yaña älti, süñüglüg qantan kälipän sürä älti? İduq Ötükän yı..... 24. bardıg, qurıgaru barıgma bardıg. Barduq yärdä ädgüg ol ärinç: qanıñ subça yügürti, söñüküñ tağça yatdı, bäglig urı oğluñ qul boltı, silig qız oğluñ küñ boltı bilmädük üçün..... 25. Başlayu qırqız qağanıg balbal tikdim.

Türük bodunuğ atı, küsi yoq bolmazun tiyin qañım qağanıg, ögüm qatunuğ kötürmiş täñri, äl birigmä täñri türük bodun atı, küsi yoq bo..... 26. qağan olurtdı ärinç. Näñ yilsig bodunqa olurmadım, icrä ašsız, tašra tonsuz, yabız yablaq bodunta üzä olurtum. İnim Kül tigin birlä sözläšdimiz. Qañımiz äçimiz qaz..... 27. tiyin türük bodun üçün tün udımadım, küntüz olurmadı[m]. İnim Kül tigin birlä, iki šad birlä ölü yitü qazğantım. Anča qazğanıp biriki bodunuğ ot sub qılmadım. Män..... 28. barmış bodun ölü yitü yadağın, yalañın yana kälti. Bodunuğ igidäyin tiyin yırgaru oğuz bodun tapa, ilgärü qıtañ, tatañ bodun tapa, birgärü Tabğaç tapa uluğ sü iki yigir.... 29. kisrä täñri yarlıqazu, qutum bar üçün, ülügüm bar üçün öltäçi bodunuğ tırgürü igit(t)im. Yalañ bodunuğ tonluğ, çıgañ bodunuğ bay qıltım, az bodunuğ öküš qıltım. İgar älligdä, q..... 30. bodunuğ qop baz qıltım, yağısız q.....m qop mänjä körti. Isig küçüg birür bunča törüg qazğanıp inim Kül tigin özi anča kärgäk boltı.

Qañım qağan uçduqda inim Kül tigin yit..... (31) Umay-täg ögüm qatun qutıña inim Kül tigin är at bultı. Altı yigirmi yaşıña äçim qağan ilin törüsin anča qazğantı. Altı çub soğdaq tapa sülädimiz, buzdımiz. Tabğaç Oñ tutuq bis t..... (32) Kül tigin yadağın oplayu tägdi. Oñ tutuq yorçin yaraqlıg äliñin tutdı, yaraqlıgdı qağanqa ançuladı. Ol süg anta yoqqıšdimiz. Bir otuz

yaşına Čača Sünä sünüşdimiz. Äñ äлки Tadqas(?) Čorıñ boz ... (33) ölti. Äkinti İşbara Yamtar boz atıg binip tädgi. Ol at anta ölti. Üčünč Yägänsil bägiñ kädimlig torıg at binip tädgi. Ol at anta ölti. Yaraqınta yalmasınta yüz artuq oqun urtı, yi[ni]ñä başına bir t... (34) tädükün, türük bäglär, qop bilirsiz. Ol süg anta yoqqışdımız. Anta kisrä Yär Bayırqu Uluğ Irkin yağı boltı. Anı yañıp Türgi Yarğun költä buzdımız. Uluğ Irkin azqıña ärin täzip bardı. Kül tigin (35)ña qırqız tapa sülädimiz. Sünüg batımı qarıg söküpän Kögmän yişig toğa yorıp, qırqız bodunuğ uda basdımız. Qağanın birlä Suña yışda sünüşdimiz. Kül tigin Bayırqun (36) binip oplayu tädgi. Bir ärig ilin urtı, äki ärig uduşuru sančdı, ol tädüktä Bayırqunıñ aq adğırıg udluqın sıyu urtı. Qırqız qağanın ölürtimiz, ilin altımız. Ol yılqa türgäs (37) toğa Ärtis ögüzüg kăčä yoridımız. Türgäs bodunuğ uda basdımız. Türgäs qağan süsi Boluçuda otča borča kälti, sünüşdimiz. Kül tigin Başgu boz at binip tädgi. Başgu boz k..... (38) tutuzt[i]. Äkisin özi altızdı. Anta yana kirip türgäs qağan buyruqı, az tutuquğ äligin tutdı. Qağanın anta ölürtimiz, ilin altımız. Qara türgäs bodun qop içikdi. Ol bodunuğ Tabarda qo..... (39) Soğdaq bodun itäyin tiyin Yinčü ögüzüg kăčä Tämır qapıgqa tăgi sülädimiz. Anta kisrä qara türgäs bodun yağı bolmiş Kănräs tapa bardı. Bizıñ sü atı toruq, azuqı yoq ärti. Yablaq kisi är.... (40) alp är qızıña(?) tăgmiş ärti. Antağ ödkä ökünüp Kül tiginig az ärin irtürü it(t)imız, uluğ sünüş sünüşmiş, alp Šalči aq atın binip tăgmiş, qara türgäs bodunuğ anta ölürmış, almış, yana yorıp.....

Kb

(1).... birlä Quşu tutuq birlä sünüşmiş, ärin qop ölürmis, äbin bar.... tăgipän qop kälürti.

Kül tigin yiti otuz yaşına qarluq bodun ärür barur ärkäli yağı boltı. Tamğıduq başda sünüşdimiz. (2) [Kül] tigin ol sünüşdä otuz yaşayur ärti. Alp Šalči aqın binip oplayu tädgi, äki är[ig] uduşuru sančdı. Qar[ı]uquğ ölürtimiz, altımız. Az bodun yağı [b]oltı. Qara költä sünüşdimiz. Kül tigin bir qırq

yaşayur ärti. Alp Şalçï aqın (3) binip oplayu tægdi. Az Ältäbärig tutdı, az bodun anta yoq boltı. Äçim qağan ili qamşağ boltuqınta, bodun ölüg ig[li]g boltuqınta izgil bodun birlä sünüşdimiz. Kül tigin Alp Şalçï aqın binip (4) [oplayu tægdi]. Ol at anta tös..... İzgil [bodu]n ölti. Toquz oğuz bodun kântü bodunum ärti. Təñri yir bulğaqın üçün yağı boltı. Bir yılqa biş yoli sünüşdimiz. Äñ ilik Toğu balıqda sünüşdimiz. (5) Kül tigin Azman aqıg binip oplayu tægdi. Altı ärig sançdı, sü [kiş]isintä yitinç ärig qılıçladı. Äkinti, Quşlağaqda []z birlä sünüşdimiz. Kül tigin Az yağızın binip oplayu tægip, bir ärig sançdı, (6) toquz är[ig] ägirä toqıdı. []z bodun anta ölti. Üçünç, Bol.....nda oğuz birlä sünüşdimiz. Kül tigin Azman aqıg binip tægdi, sançdı, süsin sançdimiz, ilin altımız. Törtünç, Çuş başınta sünüşdimiz. Türük (7) bodun adaq qamşatdı, yablaq bol[ta]çï ärti. Oz[a kä]lmis süsin Kül tigin ağıtıp toñra bir oğuş alpağu on ärig Toña tigin yoğınta [ägi]rip ölürtimiz. Bisinç, Äzgänti Qadanda oğuz birlä sünüşdimiz. Kül tigin (8) Az yağızın binip tægdi, äki är[ig] sançdı, balıqqa barmadı. Oğuz anta öl[ti] qorğ[an q]ışlap yazıña oğuzğaru sü taşıqdımız. Kül tigin bäg başlayu aqıtımız, oğuz yağı orduğ basdı. Kül tigin (9) Ögsüz aqın binip toquz ärin [sa]nçdı. Orduğ birmädi.

Hotima

Ögüm qatun, ulayu öglärim, äkalärim, käliñünüm, qunçularım, bunça yama tirigi küñ boltaçï ärti, ölügi yurtda, yolta yatu qaltaçï ärtigiz.

(10) Kül tigin yoq ärsär, qop öltäçï ärtigiz. İnim Kül tigin kärgäk boltı, özüm saqıntım: körür közüm körmäz-täg, bilir biligim bilmäz-täg boltı, özüm saqıntım. Öd təñri yasar, kisi oğlı qop ölügli tirimis. (11) Ança saqıntım, közdä yaş kälsär, ät ida(?), köñültä siğit kälsär, yanturu saqıntım, qatıgdı saqıntım, äki şad ulayu arqa ägünüm, oğlanım, bäglärim, bodunum közi, qaşı yablaq boltaçï tip saqıntım.

Yoğçï, siğitçï, qıtañ, tatabı bodun başlayu (12) Udar sänün kälti. Tabğaç qağanta İsyi Liki(?) kälti. Bir tümän ağı, altun,

kümüš kărgăksiz kălürti. Tüpüt qağanta Bölün kălti. Qurya, kün batsıqdaqı soğd bărčălăr(?), üç qaraq¹ ulus bodunta Năñ sănjün, Oğul tarqan kălti. (13) On oq oğlum Türgäs qağanta Maqarač tamğacı, Oğuz Bilgä tamğacı kălti. Qırqız qağanta Tarduš İnančmur (İnanč-čor?) kălti, barq itgüči, bädiz yaratığma, bitigtaš itgüči tabğaç qağan čanqanı(?) Čaņ sănjün kălti.

K.III

Kül tigin qoñ yılqa yiti yigirmikä uçdı. Toquzunč ay yiti otuzqa [yoğ ärtürtimiz. Barqın bädizin] bitigtaš[in] bičin yılqa yitinč ay yiti otuzqa qo[p al]qd[imī]z. Kül tigin ü..... qırq artuq[i y]iti yašıñ boltat taš.... bunča bädiz äčig Tuyğun Ältäbär kälü(r)ti.

Kc*

(1) İnanču apa yarğan tarqan atığ (2) qurdanuğ örti. Inim Kül tigin isig küčüg birtük üçün türük Bilgä qağan yirtä inim Kül tiginig küzädü olurt[um].

Ilova

[Yo‘llug‘ tigin so‘zi]:

K.II

Bunča bitig bitigmä Kül tigin atısı Yolluğ tigin bitidim. Yigirmi kün olurup bu tašqa, bu tamqa qop Yolluğ tigin bitidim. İğar oğlanıñızda tayağunıñızda kăgdä igidür ärtigiz, uča bardığız, täñri tirigdägiči.

Mazmuni

Muqaddima

[Bilga xoqon so‘zi]:

¹ Bu so‘zni boshqa nashrlarda *Buqaraq* deb o‘qiganlar.

* Toshning xitoycha yozuvli yog‘idagi ushbu turkiy matn mazmuni bitigning asosiy qismiga to‘g‘ri keladi. U Bilga xoqon tilidan so‘zlanmoqda. U qayerdan olingani aniq bolmagani uchun shu o‘rinda keltiramiz.

Ka

(1) **Ko'kday (ulug'vor) Tangridan (inoyat) topgan** [ya'ni Tangrining inoyatiga erishgan / Tangrining inoyati bilan] **turk** [ya'ni bahodir] **Bilga xoqon bu taxtga o'tirdim**. So'zimni tugal eshitgil ketimdagi ini, jiyanim, o'g'lonim, ittifoq, urug'im, xalqim, o'ngdagi shadapit beklar, chapdagi tarxanlar, buyruq beklar, o'ttiz(2) to'qqiz o'g'uz beklari, xalqi, bu so'zlarimni yaxshilab eshit, diqqat bilan tingla.

Oldinga – kun chiqarga, o'ngga – janubga, orqaga – kun botarga, chapga – shimolgacha bo'lgan oraliqdagi xalq butunlay menga qaraydi. Shuncha xalqni (3) shod etdim. U endi yovuz emas. Turk xoqoni O'tukan yishda tursa, elda tashvish yo'q.

Sharqqa – Shantung dashtiga qadar lashkar tortdim, dengizga bir oz yetmadim. Janubga – To'quz arsanga qadar lashkar tortdim, Tuputga bir oz yetmadim. G'arbga – Yinchu o'guzni (4) kechib, Temir qopiqqa qadar qo'shin tortdim. Shimolga – Yer Bayirqu yerigacha qo'shin tortdim, shuncha yerga qadar yurish qildim. O'tukan yishda yaxshi hokim yo'q ekan. Elni tutg'uchi yer O'tukan yish ekan. Bu yerda o'tirib, tabg'ach xalqi bilan (5) murosa qildim.

Oltin, kumush, ichkilik, ipakni son-sanoqsiz berayotgan tabg'ach xalqi so'zi shirin, ipakligi nafis ekan. Shirin so'zi, nafis ipakligi bilan avrab, yiroq xalqni shunday yaqinlashtirar ekan. Yaqin bo'lgandan so'ng yovuz bilimini u yerda ko'rsatar ekan. (6) Yaxshi, dono kishini, yaxshi, bahodir kishini tinch qo'ymas ekan. Biror kishi adashsa, urug'i, xalqi, uyi-yopinchi'igacha qo'ymas ekan. Shirin so'ziga, nafis shoyisiga aldanib, ko'p turk xalqi, o'lding. Turk xalqi, ayriming janubga Chug'ay yish, To'g altun (7) dashtiga manzil qilay desa, turk xalqining ayrimini u yerda yovuz kishi shunday pishiqlar ekan: yiroq bo'lsa, yomon ipaklik berur, yaqin bo'lsa, yaxshi ipaklik berur, deya shunday pishiqlar ekan. Bilimsiz kishi u so'zni olib, [o'sha gapga inonib] yaqin borib, ko'p kishi o'lding. (8) U

yerga borsang, turk xalqi, o'lajaksan. O'tukan yerda turib karvon yuborib tursa, hech bir tashvish yo'q. O'tukan yishda turilsa, mangu elni tutib turajaksan. Turk xalqi, to'kis ishonuvchisan. Sodda bilan ayyorni ajratmaysan. Bir tutoqsang, soddani ham ayamaysan. O'shandayliging (9) uchun (seni) ardoqlagan xoqoningning so'zini olmayin har yerga tarqab ketding. U yerda xo'p g'oyib bo'lding, badar ketding. O'shandan qolganing har yerda xo'p o'lib-tirilib yurar eding. Tangri yorliqagani uchun, qobiliyatim, baxtim bor uchun xoqon bo'ldim. Xoqon bo'lib, (10) yo'q, qashshoq xalqni butunlay oyoqqa qo'ydim. Qashshoq xalqni boy qildim, oz xalqni ko'paytirdim. Yoki bu so'zimda yolg'on bormi?

Turk beklari, xalqi, buni eshiting! Turk xalqini to'plab davlat tutishingizni bunda [ya'ni toshda] yozdim. Adashib, ayrilganingni ham (11) bunda yozdim. Har qanday so'zim bo'lsa, mangu toshga yozdim. Unga qarab biling, turkning endigi xalqi, beklar. Uy-dunyoga(gina) qaraydigan beklar, butunlay gumrohsiz.

Ilova

[Yo'llug' tigin so'zi]:

Men mangutosh Tabg'ach xoqonidan naqqosh keltirdim, naqshlatdim. Mening so'zimni buzmadi. (12) Tabg'ach xoqoni saroy naqqoshini yubordi. Unga maxsus ziyoratgoh yarattirdim. Ichi-tashiga maxsus naqsh soldirdim, tosh o'rnattirdim. Ko'ngildagi so'zlarimni ul [o'n o'q avlodi]ga, totgacha buni ko'rib, biling! Mangutosh (13) o'rnattirdim. Bu sayrgoh bo'lgach, maqbara sayrgoh yerda bo'lsa! Shunday sayrgoh yerda mangutosh o'rnatdim, (bitig) bitidim. Uni ko'rib, shunday deb biling: bu toshdim.

Bu bitig bitilguchining jigari Yo'llug' tigin.

K.I

Kul tiginning oltinini, kumushini, ipagini, borini tur[k xalqi] fuqarosini yiqqan to‘ygi bu begim tigin yuqori Tang[ri] tosh bitdim Yo‘llug‘ tigin.

Asosiy qism

[Bilga xoqon so‘zi]:

K

(1) Yuqorida ko‘k osmon, pastda qo‘ng‘ir yer yaratilganda ikkisining orasida inson bolasi yaratilgan. Inson bolalari ustidan ota-bobom Bumin xoqon, Istami xoqon bo‘lib (taxtga) o‘tirgan. (Taxtda) turib turk xalqining yurtini, hukumatini tutib turganlar, tartibga keltirganlar. (2) To‘rt taraf butunlay yov ekan. Qo‘shin tortib, to‘rt tarafdagi xalqni butunlay olgan(lar), butunlay qaram qilgan(lar), boshi borni ta‘zim qildirgan(lar), tizzasi borni cho‘ktirgan(lar). Sharqqa – Qadirqan yishga qadar, g‘arbga – Temir qopiqqacha manzil qildirgan(lar). Ikkisining orasida (3) xo‘jayinsiz, tanobsiz [cheklanmagan yerga egalik qilib], ko‘k turk shu tarzda yashar ekan. (Ular) dono xoqon ekan, alp xoqon ekan, vazirlari ham dono ekanligi uchun, botir ekanligi uchun, beklari ham, xalqi ham to‘g‘ri ekan. Shuning uchun davlatni shunday tutgan ekan. Davlatni tutib, rasm-rusumni ado etganlar. O‘zi shunday [boshqarib] (4) vafot etgan. Azachi, yig‘ichi(lar), sharqdan – kun chiqardan bo‘kli cho‘lgil, tabg‘ach, tuput, apar, purum, qirqiz, uch quriqan, o‘tuz tatar, qitan, tatabi – shuncha xalq kelib yig‘lagan, aza tutgan. Shunday mashhur xoqon ekan. Shundan keyin inisi xoqon (5) bo‘lgan ekan, o‘g‘li, jigari (?) xoqon bo‘lgan ekan. Undan keyin inisi og‘asiday ish tutmagan ekan, o‘g‘li otasiday ish tutmagan ekan. (Taxtda) johil xoqon turganligi uchun, badfe‘l xoqon turganligi uchun vaziri ham kaltafahm ekan, yovuz ekan. (6) Beklari, xalqi to‘g‘ri emasligi uchun, tabg‘ach xalqi hiylakor, to‘ymasligi uchun, firibgari bor uchun, ini va og‘ani (bir-biriga) qayragani uchun, begi va xalqini bir-biriga chaqqani uchun turk xalqi ushlab turgan

davlatini qo‘ldan chiqarib yuborgan, (7) xoqonlik qilib turgan xoqonini yo‘qotib yubordi. Tabg‘ach xalqiga bek bo‘ladigan o‘g‘il bolasi bilan qul bo‘ldi, suluv qiz bolasi bilan cho‘ri bo‘ldi. Turk beklar turkcha otini qo‘yib, tabg‘achlik beklarning tabg‘achcha otini qabul qilib, tabg‘ach xoqonga (8) qaram bo‘ldi. Ellik yil mehnatini, kuchini beribdi. Sharqqa – kun chiqarda Bo‘kli xoqonigacha lashkar tortib beribdi. G‘arbga – Temir qopiqqa qadar lashkar tortib beribdi. Tabg‘ach xoqoniga davlatini, hukumatini olib beribdi. Turk qora xalqi, bari (9) xalq shunday debdi: “Davlatli xalq edim, davlatim endi qani? Davlatni kimga egallab beryapman?” – der ekan. “Xoqonli xalq edim, xoqonim qani? Ne xoqonga mehnatimni, kuchimni beryapman?” – der ekan. Shunday deb tabg‘ach xoqoniga yov bo‘libdi. (10) Yov bo‘lib, o‘zini eplab va tiklab ololmay, yana taslim bo‘libdi. Shuncha mehnatini, kuchini berganiga andisha qilmay (tabg‘ach xoqoni) “turk xalqini o‘ldirayin, urug‘ini qirayin” der ekan. [Uni] yo‘qotib borayotgan ekan.

Yuqorida turkning osmoni, turkning muqaddas yeri- (11) suvi shunday debdi: “Turk xalqi yo‘q bo‘lmasin” deya, “xalq bo‘lsin” deya otam Eltaris xoqonni, onam Elbilga xotunni Tangri (o‘z) martabasida tutib, yuqori ko‘targan ekan.

Otam xoqon o‘n yetti er bilan tashga chiqib ketgan. “Tashda (12) yuribdi” degan ovozani eshitib, shahardagi tashga chiqibdi, tog‘dagi(si) inibdi. Terilib, yetmish er bo‘libdi. Tangri kuch bergani uchun otam xoqonning qo‘shini bo‘ridek ekan, dushmani qo‘ydek ekan. Sharqqa, g‘arbga qo‘shin tortib, (odam) yig‘ibdi, (oyoqqa) turg‘azibdi. Hammasi (13) yetti yuz er bo‘libdi. Yetti yuz er bo‘lib, davlatini yo‘qotgan, xoqonini yo‘qotgan xalqni, cho‘riga aylangan, qul bo‘lgan xalqni, turk hukmronligini boy bergan xalqni ota-bobolarim yo‘sunicha oyoqqa turg‘azibdi, boshqaribdi. To‘lis, tardush (14) yabg‘uni, shadni o‘shanda tayinlabdi. Janubda tabg‘ach xalqi yov ekan, shimolda baz xoqon, to‘quz o‘g‘uz xalqi yov ekan. Qirgiz, quriqan, o‘tuz tatar, qitan, tatabi butunlay yov ekan.

Otam xoqon buncha (15) qirq yetti yo‘la qo‘shin tortgan, yigirma marta jang qilgan. Tangri yorliqagani uchun eli borni elidan ayirgan, xoqoni borni xoqonidan ayirgan, yovni qaram qilgan, tizzasi borni cho‘ktirgan, boshi borni ta‘zim qildir..... (16) hukmronlik qilib vafot etgan. Otam xoqon [qabri]ga birinchi bo‘lib baz xoqonning balbali tikildi.

O‘sha hukumat boshiga amakim xoqon bo‘lib o‘tirdi. Amakim xoqon o‘tirib, xalqni yaxshilab oyoqqa turg‘izdi, tarbiyaladi, qashshoqni (17) Amakim xoqon bo‘lib turganda o‘zim tardush xalqi uza shad edim. Amakim xoqon bilan sharqqa Yashil o‘guz, Shantung dashtiga qadar qo‘shin tortdik, g‘arbga Temir qopiqqa qadar qo‘shin tortdik. Ko‘gman osha qi..... (18) Hammasi (bo‘lib) yigirma besh (marta) cherig tortdik, o‘n uch (marta) jang qildik. Eli borni elidan ayirdik, xoqonlini xoqonidan judo qildik, tizzasi borni cho‘ktirdik, boshi borni yukuntirdik. Turgas xoqon turkimiz (19) uchun, bizga (nisbatan) yanglishgani uchun xoqoni o‘ldi, vaziri, beklari ham o‘ldi. O‘n o‘q xalqi zahmat chekdi. Bobomiz, ajdodimiz boshqargan yer-suv egasiz bo‘lmasin deb az xalqini tartibga solib yar..... (20) bars bek edi, xoqon unvonini bunda biz berdik. Singlim xoqonzodani berdik. O‘zi yanglishdi, xoqoni o‘ldi, xalqi cho‘ri, qul bo‘ldi. Ko‘gman yer-suvi egasiz qolmasin deya az, qirqiz xalqini tikla[b] (21) qaytib berdik. Sharqqa Qadirqan yishni osha xalqni shunday qo‘ndirdik, shunday tartibga keltirdik. G‘arbga Kangu Tarmanga qadar turk xalqini shu holda qo‘ndirdik, shu xilda tartibga keltirdik. U chog‘da qul qulli bo‘lgan, (22) Shunday qozonilgan, tiklangan elimiz, hukumatimiz (bor) edi.

Turk o‘g‘uz beklari, xalqi eshiting! Yuqoridan osmon bosmasa, pastda yer yorilmasa, turk xalqi, davlatingni, hukumatini kim buzdi? (23) o‘kin, ko‘rguliging uchun, tarbiya qilgan dono xoqoningni, yemirilgan, ketgan ezgu davlatingga. O‘zing yanglishding, (oraga) yomonni kirgizding. Qurolli qaydan kelib tarqatib yubordi, nayzali qaydan kelib

surib ketdi? Qutlug‘ O‘tukan yish (24) bording, g‘arbga borolguncha bording. Borgan yerda ezgulik shu bo‘lsa kerak: qoning suvday oqdi, suyaging tog‘day (uyulib) yotdi, bek bo‘ladigan o‘g‘il bolang qul bo‘ldi, suluv qiz bolang joriya bo‘ldi. (Buni) bilmagani uchun (25) Boshlab qirqiz xoqonining balbalini tikdim.

Turk xalqining oti, dong‘i yo‘qolmasin deya otam xoqonni, onam xotunni ko‘targan Tangri, el bergan Tangri turk xalqining oti, dovrug‘i yo‘q bo‘..... (26) xoqon qilib o‘rnatdi. Mol-mulkli xalqqa (xoqon) bo‘lmadim. Ichi oshsiz, tashi to‘nsiz, bechorahol xalq uzra (xoqon) bo‘ldim. Inim Kul tigin bilan so‘zlashdik. Otamiz, amakimiz qoz[ongan] (27) deya turk xalqi uchun tun uxlamadim, kunduz o‘tirmadim. Inim Kul tigin bilan, ikki shad bilan o‘la-yita (zafar) qozondim. Shu xilda (zafar) qozonib, uyushgan xalqni o‘t-suv qilmadim. Men (28) ketgan xalq o‘la-yita yayov, yalang‘och qaytib keldi. Xalqni tarbiyalayin deya shimolga o‘g‘uz xalqi tomon, sharqqa qitan, tatabi xalqi tomon, janubga tabg‘ach tomon ulug‘ lashkar [bilan] o‘n ikki (29) keyin, Tangri yorliqasin, qutum bor uchun, nasibam bor uchun o‘layotgan xalqni tiriltirib, oyoqqa qo‘ydim. Yalang xalqni to‘nli, qashshoq xalqni boy qildim, oz xalqni ko‘paytirdim. Panohtalab davlatlida, (30) xalqni butunlay do‘st qildim, yovsiz qildim (?), butunlay menga qaradi. Mehnatni, kuchni beruvchi shunday hokimiyatni qozonib, inim Kul tigin (Yaratganning O‘ziga) kerak bo‘ldi [ya‘ni vafot etdi].

Otam xoqon o‘lganda inim Kul tigin yet..... (31) Umaydek onam xotun baxtiga inim Kul tigin er (degan) ot qozondi. O‘n olti yoshida amakim xoqon davlatini, hokimiyatini shu xilda qozondi. Olti chub [viloyat] sug‘dlari tomon qo‘shin tortdik, tor-mor qildik. Tabg‘ach o‘ng tutuq besh t..... (32) Kul tigin yayov otilib hujum qildi. O‘ng tutuq yo‘lboshchisini yaroqli qo‘li bilan tutdi, yaroqlangan holda xoqonga tortiq qildi. U cherikni o‘shanda yo‘q qildik. Yigirma bir yoshida Chacha

Sunga urush qildik. Eng avval Tadqas choʻrning boʻz (33) oʻldi. Ikkinchi (bor) Ishbara Yamtar boʻz otini minib hujum qildi. U ot oʻshanda oʻldi. Uchinchi (bor) Yagansil bekning yasatilgan toʻriq otini minib hujum qildi. U ot oʻshanda oʻldi. Yarogʻiga, yopinchi gʻiga yuzdan ortiq oʻq bilan urdi. Badanga boshiga bir t..... (34) hujum qilganini, turk beklari, yaxshi bilasiz. U lashkarni yoʻq qildik. Undan keyin yer bayirqu[li] Ulugʻ Erkin yov boʻldi. Uni quvib, Turgi Yargʻun koʻlda tormor qildik. Ulugʻ Erkin ozgina yigiti bilan qochib ketdi. Kul tigin (35)[yoshi]da Qirqiz tomon qoʻshin tortdik. Nayza botimi qorni yorib, Koʻgman yishga koʻtarilib yurib, qirqiz xalqini qoʻqqisdan bosdik. Xoqoni bilan Sunga yishda jang qildik. Kul tigin Bayirquning [oq aygʻirini] (36) minib otilib hujum qildi. Bir erni qoʻli bilan urdi, ikki erni biryoʻla sanchdi. Oʻsha kurashda Bayirquning oq aygʻirining kuragini sindirib urdi. Qirqiz xoqonini oʻldirdik, davlatini oldik. Oʻsha yili turgash (37) koʻtarilib, Ertis daryosini kechib yurdik. Turgas xalqini qoʻqqisdan bosdik. Turgas xoqon qoʻshini Boʻluchuda oʻtday-boʻronday keldi, jang qildik. Kul tigin Bashgʻu (laqabli) boʻz otini minib hujum qildi. Bashgʻu boʻz k..... (38) tutqazdi. Ikkisini oʻzi oldirdi. Oʻshanda yana (jangga) kirib, Turgas xoqon(ning) vazirini, az tutugʻini qoʻli bilan tutdi. Xoqonini oʻshanda oʻldirdik, elini oldik. Turgas qora xalqi butunlay taslim boʻldi. U xalqni Tabarda qoʻ..... (39) Soʻgʻdaq xalqini tuzatayin deya Yinchu oʻguzni kechib, Temir qopiqqa qadar lashkar tortdik. Shundan keyin qora turgas xalqi yov boʻlgan Kangras tomon bordi. Bizning lashkar(imizning) oti oriq, ozigʻi yoʻq edi. Yomon kishi er..... (40) alp er bizga (?) hujum qilgan edi. Oʻshanday zamonda oʻkinib, Kul tiginni oz er bilan izlatib yubordik. Katta jang qilibdi. Alp Shalchi oq otini minib hujum qilibdi. Qora turgas xalqini oʻshanda oʻldiribdi, qoʻlga olibdi. Qaytib yurib

Kb

(1)..... bilan, Qushu tutuq bilan jang qilibdi. (Uning) jangchilarini xo'p o'ldiribdi, uy-joyini hujum qilib butunlay keltirdi.

Kul tigin yigirma yetti yoshida qarluq xalqi begonalashib [orada ziddiyat chiqib], yov bo'ldi. Tamg'iduq bashda jang qildik. (2) Kul tigin o'sha jangda o'ttiz yashar edi. Alp Shalchi (laqabli) oq (oti)ni minib, otilib hujum qildi. Ikki erni birvarakayiga sanchdi. Qarluqni o'ldirdik, (qo'lga) oldik. Az xalqi yov bo'ldi. Qora ko'lda jang qildik. Kul tigin o'ttiz bir yashar edi. Alp Shalchi (laqabli) oq (oti)ni (3) minib, otilib hujum qildi. Az Eltabarni qo'lga tushirdi. Az xalqi o'shanda yo'q bo'ldi.

Amakim xoqonning davlati zaiflashganda, xalq nochor qolganda izgil xalqi bilan jang qildik. Kul tigin Alp Shalchi oqini minib, (4) otilib jang qildi. U ot o'shanda tush..... Izgil xalqi o'ldi. To'quz o'g'uz xalqi o'z xalqim edi. Ko'k-er fitnali bo'lgani uchun yov bo'ldi. Bir yilda besh bora jang qildik. Boshlab, To'g'u shahrida jang qildik. (5) Kul tigin Azman oqini minib, otilib hujum qildi. Olti erni sanchdi, lashkar hujumida yettinchi erni qilichladi. Ikkinchi marta, Qushlag'aqda []z bilan jang qildik. Kul tigin Az kul rang (ot)ini minib, otilib hujum qilib, bir erni sanchdi, (6) to'qqiz erni qurshab urdi. []z xalqi o'shanda o'ldi. Uchinchi bor, Bo'l.....nda o'g'uz bilan jang qildik. Kul tigin Azman oq (ot)ini minib hujum qildi, sanchdi. Lashkarini sanchdik, davlatini oldik. To'rtinchi bor, Chush boshida jang qildik. Turk (7) xalqi oyoqdan qoldi, yomon bo'ladigan edi. Ilgari kelgan lashkarini Kul tigin turg'izib otlantirib, bir qavm alp o'n erni To'nga tigin azasida qurshab olib o'ldirdik. Beshinchi bor, Azganti Qadanda o'g'uz bilan jang qildik. Kul tigin (8) Az kul rang (ot)ini minib hujum qildi, ikki erni sanchdi. Shaharga bormadi. O'g'uz o'shanda o'ldi. qo'rg'onda qishlab, bahorda O'g'uzga lashkar (bilan) chiqdik. Kul tiginni beklarga bosh qilib jo'natdik. O'g'uz dushman o'rdani bosdi. Kul tigin

(9) O'gsuz (laqabli) oq(ot)ini minib to'qqiz erni sanchdi. O'rdani bermadi.

Xotima

Onam xotun, keyingi onalarim, akalarim, kelinlarim, xonzodalarim, buncha(ngiz) ham tirigi(ngiz) cho'ri bo'lar edi, o'ligi(ngiz) vayronada, yo'lda yotib qolar edingiz.

(10) Kul tigin bo'lmaganda butunlay o'lar edingiz. Inim Kul tigin vafot etdi, o'zim alam chekdim; ko'rar ko'zim ko'rmasdek, bilar bilimim bilmasdek bo'ldi [ya'ni ko'zimning nuri ketdi, es-hushimdan og'dim], o'zim alam chekdim. Umrni Tangri belgilaydi. Inson bolasining bari o'lguchidir. (11) Shunchalik alam chekdimki, ko'zda yosh kelsa, azob berib ko'ngildan yig'i kelsa, qayta qayg'urdim, qattiq alam chekdim. Ikki shad keyingi ini-jiyanim, o'g'lonim, beklarim, xalqim(ning) ko'zi-qoshi yomon bo'ladi deb qayg'urdim.

Azachi, yig'ichi, qitany tatabi xalqini boshlab (12) Udar sangun keldi. Tabg'ach xoqondan Isyi Liki keldi. Bir tuman ipak, oltin, kumushni sonsiz keltirdi. Tuput xoqondan bo'lun keldi. Janubda kunbotardagi sug'd barchalar(?), uch qora ulus xalqidan Nang sangun, O'g'ul tarqan keldi. (13) O'n o'q o'g'lim Turgas xoqonidan Maqarach tamg'achi, O'g'uz Bilga tamg'achi keldi. Qirqiz xoqonidan Tardush Inanch-cho'r keldi. Bino quruvchi, naqsh solingan bitigtosh yasovchi tabg'ach xoqonining chanqani(?) Chang Sangun keldi.

K.III

Kul tigin qo'y yilida, [birinchi oyning?] o'n yettinchi (kuni)da o'ldi. To'qqizinchi oy(ning) yigirma yettisida azasini o'tkazdik. Binosini, naqshini, bitigtoshini maymun yilida, yettinchi oy(ning) yigirma yettisida butunlay tugatdik. Kul tigin u..... qirq yetti yosh (?) tosh buncha naqshni Tuyg'un Eltabar keltirdi.

Ks

(1) Inanchu bobo Yarg'an tarqan otini (2) Qurdanni o'rdi. Inim Kul tigin mehnatini, kuchini bergani uchun turk Bilga xoqon yerida inim Kul tiginni kuzatib o'tirdim.

Ilova

[Yo'llug' tigin so'zi]:

K.II

Buncha bitigni bitiluvchi Kul tiginning jigari Yo'llug' tigin bitdim. Yigirma kun o'tirib, bu toshga, bu binoga to'liq Yo'llug' tigin bitdim. Panohtalab o'g'loningizga, tayanuvchingizga qiyinchilikda tarbiyat qilar edingiz, vafot etdingiz. Tangri yashatuvchidir.

“XUASTUANIFT”NING ESKI TURKCHA VERSIYASI

“Xuastuanift” moniylik dinining yolboruv duosidir (nashrlariga qarang: Малов 1951,108–130; Дмитриева 1963; Asmussen 1965). Asarning oti matnda *N(i)ğošaklarniñ suyin yazuqin öküngü Huastuan(i)vt* deb berilgan. Ushbu jumladagi *niğošak* – sug'dchadan o'zlashgan atama bo'lib, “tinglovchi” ma'nosini anglatadi, u moniy diniy jamoasida quyi darajani bildirgan; *suy yazuq* – juft so'z, “gunohlar, yozuqlar” degan ma'noni bildiradi; *öküngü* esa hozirgi “o'kinuv, tavba qiluv” so'ziga teng. Shunga ko'ra, ushbu qayddan “Nig'o'shaklarning yozuqlarini o'kinuvchi “Xuastuanift” degan ma'no kelib chiqadi.

“Xuastuanift”ning turkiy versiyalari uyg'ur va moniy yozuvlarida bitilgan. Qo'lyozmalari hozir Sankt-Peterburg, London va Berlin qo'lyozma fondlarida saqlanmoqda.

Quyida keltirayotgan matnimiz asarning Rossiya FA Sharqshunoslik institutining Sankt-Peterburg bo'limida saqlanayotgan uyg'ur yozuvli qo'lyozmasi asosida tayyorlandi. Matn chiroyli xat bilan o'rama qog'ozga bitilgan. Qog'ozning bosh qismi chirib, titilib ketgan. Matndan 160 qator saqlangan.

Matn transkripsiyasi

1. ... [bošu]ğali (?) y(a)ruqu[ğ]

2. ... [t]ägzinür : tört buluñ[uğ]
3. ... [bi]lmätin kün ay t(ä)ñrikä iki
4. ... [t(ä)ñr]ilärkä näčä yaz(i)nt(i)m(i)z ärsär
5. ... [t(ä)ñri] tipän kirtgünmäd(i)m(i)z ärsär :
6. ... [čul]vu saw sözläd(i)m(i)z ärsär : y(ä)mä kün ay
7. ... [är]ksizin tuğar batar ärki ...
8. ... [ärs]är : k(ä)ntü özümüzni күntä ayda
9. [öñi]biz tidim(i)z ärsär : bu ikinti bilmätin yaz(i)nmış ...
10. ... M(a)na[star xir]za :: Üčünč y(ä)mä biš
11. [t(ä)ñr]ikä : X[ormuzta] ... a : bir tintura t(ä)ñri :
12. ikinti yil t(ä)ñri ... ya[ruq] t(ä)ñri : törtünč suw t(ä)ñri :
13. bišinč oot t(ä)ñri : suin yäglükün süñüşüp bal(i)qduqin
14. üçün q(a)raqa qatiltuğın üçün t(ä)ñri yiringärü baru
15. umatın bu yirdä ärür : üzä on qat kök asra
16. säkiz qat yir biš t(ä)ñri üçün turur : qamağ yir üzäki-i
17. niñ q[utı] q[ıwı öñi mäniz]i : özi özüti küči y(a)ruğı
18. tözi yiltizi bi[š] t(ä)ñri-ol (?) : t(ä)ñrim suyda baru biš t(ä)ñrig
19. bilmätin aniğ y(a)wlaq biligin näčä sidim(i)z b(i)rt(d)(i)m(i)z ärsär :
20. tört y(i)girmi türlüg baş qilt(i)m(i)z ärsär : on yilan başl(i)ğ
21. ärñäkin iki qırq tišin tirig özüg aš içkü
22. t(ä)ñrig näčä açitd(i)m(i)z ağırt(d)(i)m(i)z ärsär : quruğ öl yirkä
23. biš türlüg tınl(i)ğqa : biš türlüg otqa iğaçqa
24. näčä yaz(i)nt(i)m(i)z ärsär: ... [t(ä)ñrim yazuqda boşunu ötünür-
25. biz: M(a)nastar xirza :: Törtünč söki t(ä)ñri
26. y(a)lawaçı burxanlarqa buyançı bögtägçi arığ dintarlarqa
27. bilmätin näčä yaz(i)nt(i)m(i)z ärsär : y(ä)mä kirtü t(ä)ñri yalawaçı burxan[qa?]

28. tipän ädgü qılınçl(i)ğ arığ dıntar tip kırtgünmäd(i)m(i)z ärsär : t(ä)ñri
29. nomın sözläsär biligsizin ötrü üzänd(i)m(i)z ärsär : nomuğ
30. törüg yadturmatın tidt(i)m(i)z ärsär : t(ä)ñrim amtı ökünür-biz
31. yazuqda boşunu öt[ünür]-biz : M(a)nastar xırza :: Bişinç
32. biş türlüğ tınl(i)ğqa : bir y(ä)mä iki adaql(i)ğ kişikä ikinti
33. tört butluğ tınl(i)ğqa : üçünç uçuğma tınl(i)ğqa :
34. törtünç suw içräki tınl(i)ğqa : bişinç yirdäki bağrın
35. yoriğma tınl(i)ğqa : suyda baru t(ä)ñrim bu biş türlüğ
36. tınl(i)ğağ tural(i)ğağ uluğqa kiçigkä tägi näçä qorqıtd(i)m(i)z
37. ürkitd(i)m(i)z ärsär : näçä urtumuz yontumuz ärsär : näçä açıtd(i)m(i)z
38. ağırtıd(i)m(i)z ärsär : näçä ölürdümüz ärsär : munça tınl(i)ğqa
39. tural(i)ğqa öz ötägçi boltumuz : t(ä)ñrim amtı yazuqda
40. boşunu ötünür-biz : M(a)nastar xırza :: Altınç y(ä)mä
41. t(ä)ñrim suyda baru : saqınçın sözin qılınçın on
42. türlüğ suy yazuq qılt(i)m(i)z ärsär : näçä igid igdäd(i)m(i)z
43. ärsär : y(ä)mä näçä igdäyü antiqd(i)m(i)z ärsär : näçä igid
44. kişi tanuqı boltumuz ärsär : y(ä)mä yazuqsuz kişig näçä
45. quwlad(i)m(i)z ärsär : y(ä)mä saw älitip saw k(ä)lürüp kişig näçä
46. kikşürü sözlädim(i)z ärsär : köñülin biligin artatd(i)m(i)z ärsär
47. näçä yilvi yilviläd(i)m(i)z ärsär : yämä näçä öküş tınl(i)ğağ

48. tural(i)ğgağ ölürdümüz ärsär : näčä t(ä)wläd(i)m(i)z kürläd(i)m(i)z ärsär :

49. näčä äwiñ kişi urunçaqın yidim(i)z ärsär : kün ay t(ä)ñri

50. taplamaz işig näčä işläd(i)m(i)z ärsär : yämä ilki özün

51. bu özün : uzuntonluğ urılar öz bolup näčä yaz(i)nt(i)m(i)z

52. yañilt(i)m(i)z ärsär : munča öküş tñl(i)ğga näčä üz buz

53. qilt(i)m(i)z ärsär : t(ä)ñrim amtī bu on türlüğ yazuğda

54. boşunu ötünür-biz : M(a)nastar xirza :: Yitinč

55. y(ä)mä suyda baru iki ağıluğ yol başıña (!) tamu qapğıña (!)

56. azğuruğlı yolqa kim tisär bir igid nomuğ törüg

57. tutuğma ikinti y(ä)mä yäkkä içkäkkä t(ä)ñri tipän yükünč

58. yükünügmä suyda baru t(ä)ñrim kirtü t(ä)ñrig arığ nomuğ

59. bilmätin uqmatın burxanlar arığ dintarlar nomlasar

60. kirtgünmädin tätrü yana igdäyü t(ä)ñriči-m(ä)n nomči-m(ä)n

61. tigmäkä artizip anıñ sawın alıp näčä yañılı baçağ

62. bačad(i)m(i)z ärsär : näčä yañılı yüküntümüz ärsär : näčä yañılı

63. buşi bird(i)m(i)z ärsär : y(ä)mä buyan bögtäg qılur-biz tip yañılı

64. näčä ay(i)ğ qilinč qilt(i)m(i)z ärsär : yämä yäkkä içkäkkä

65. t(ä)ñri tipän tñl(i)ğgağ tural(i)ğgağ ölürup yüküntümüz ärsär : y(ä)mä

66. burxan tipän igid nomqa tapınt(i)m(i)z uduntumuz ärsär

67. qut qolu yüküntümüz ärsär : t(ä)ñrikä yazınip yäkkä

68. tapınt(i)m(i)z ärsär : t(ä)ñrim amtī ökünür-biz : yazuqda boşunu

69. ötünür-biz : M(a)nastar qirza :: S(ä)kizinč kirtü

70. t(ä)ñrig arığ nomuğ biltügümüzä baru : iki yiltizig üç

71. üç ödki nomuğ bilt(i)m(i)z : y(a)ruq yiltizin t(ä)ñri yirin
 72. tünärig yiltizin tamu yirin bilt(i)m(i)z : yir t(ä)ñri yoq
 73. ärkän öjrä nä bar ärmış tipän bilt(i)m(i)z : t(ä)ñrili yäkli
 74. nädä ötrü sünüşmiş y(a)ruqlı q(a)ralı q(a)ltı qatılmış
 yirig
 75. t(ä)ñrig kim y(a)ratmış tipän bilt(i)m(i)z : y(ä)mä arqon
 yir
 76. t(ä)ñri nädä ötrü yoq bolğay : y(a)ruqlı q(a)ralı q(a)ltı
 adr(i)lğay
 77. antada kisträ nä bolğay tipän bilt(i)m(i)z : azrua
 t(ä)ñrikä
 78. kün ay t(ä)ñrikä : küçlüg t(ä)ñrikä : burxanlarqa :
 79. inant(i)m(i)z tayant(i)m(i)z n(i)ğošak boltumuz : tört
 y(a)ruq tamğa
 80. köñülümüzä tamqalad(i)m(i)z : bir amranmaq azrua
 t(ä)ñri
 81. tamqası : ikinti kirtgünmäk kün ay t(ä)ñri tamqası
 üçünç
 82. qorqmaq biş t(ä)ñri tamqası : törtünç bilgä bilig
 83. burxanlar tamqası : t(ä)ñrim biligimizni köñülümüzni
 bu tört
 84. türlüg t(ä)ñrilärdä ağıtd(i)m(i)z ärsär : ornıta
 qamşatd(i)m(i)z
 85. ärsär : t(ä)ñri tamqası buzultı ärsär : amtı t(ä)ñrim
 yazuqda
 86. boşunu ötünür-biz : M(a)nastar xirza : : Toquzunç
 87. on č(a)xsap(a)t tutduqumuzta baru : üç ağzın üç
 88. köñülün üç älgın : bir qamağ özin tükäti tutmaq
 89. k(ä)rgäk ärti : t(ä)ñrim bilip bilmätin ät öz säwiginčä
 90. yorıp y(a)wlaq iş tuş adaş qudaş sawın alıp köñülin
 91. körüp : yilğıqa bar(i)mqa bulup : azu muñumuz
 taqım(i)z
 92. tägip bu on č(a)xsap(a)t(i)ğ sädim(i)z ärsär : näčä
 äksütümüz

93. k(ä)rgät(i)m(i)z ärsär : t(ä)ñrim amtī yazuqda boşunu
ötünür-biz

94. M(a)nastar xirza : : Onunç künkä tört alqış

95. azrua t(ä)ñrikä : kün ay t(ä)ñrikä küçlüg t(ä)ñrikä

96. burxanlarqa bir biligin arığ köñülün alqansıq

97. törü bar ärti : y(ä)mä qorqmatin ärmägürüp ädgüti
tükäti

98. alqanmad(i)m(i)z ärsär : y(ä)mä alqanur ärkän
köñülümüzni

99. saqınçim(i)znī t(ä)ñrigärü tutmad(i)m(i)z ärsär :
alqışim(i)z ötügümüz

100. t(ä)ñrikä arığın tägmädi ärsär : nä yirdä tidinti tutuntı

101. ärsär : amtī t(ä)ñrim yazuqda boşunu ötünür-biz :
M(a)nastar

102. xirza : : Bir y(i)g(i)rminç y(ä)mä yiti türlüg buşı arığ

103. nomqa ançulasıq törü bar ärti : y(ä)mä biş t(ä)ñri
y(a)ruqın

104. quwrat(i)ğli b(a)riştilar xroştag p(a)duaxtag t(ä)ñri :
t(ä)ñrigärü

105. bardaçi boşuntaçi biş t(ä)ñri y(a)ruqın biziñärü
k(ä)lürdi ärsär :

106. biz adruq adruq itip y(a)ratip nomqa kigürsük törü

107. bar ärti : azu muñ üçün azu buşı birgäli qizğanip

108. yiti türlüg buşı arığ nomqa tükäti birü umad(i)m(i)z
ärsär :

109. t(ä)ñrigärü bardaçi boşuntaçi biş t(ä)ñri y(a)ruqın
äwkä barqqa

110. badim(i)z ärsär : ay(i)ğ qilinçl(i)ğ kişikä y(a)wlaq
tīnl(i)ğqa

111. tural(i)ğqa bird(i)m(i)z ärsär : töktümüz saçt(i)m(i)z
ärsär : t(ä)ñri

112. y(a)ruqın y(a)wlaq yirgärü idt(i)m(i)z ärsär : amtī
t(ä)ñrim yazuqda

113. boşunu ötünür-biz : M(a)nastar xirza : : İki y(i)g(i)rminč
114. bir yılqa älig kün arığ dintarča vusanti olursuq
115. törü bar ärti : arığ baçağ baçap t(ä)ñrikä ançulasıq
116. k(ä)rgäk ärti : y(ä)mä äw barq tutduq üçün yılqıqa
117. bar(i)mqa bulup : azu muñumuz taqim(i)z tägip : y(ä)mä todunčsuz
118. uwutsuz suq yäk üçün : y(ä)mä qorqunčsuz köñülümüz
119. üçün ärinip ärmägürüp ärkligin ärsizin baçağ sädim(i)z
120. ärsär : y(ä)mä baçağ oluruq ädgüti nomča törüçä baçamad(i)m(i)z
121. ärsär : amtī t(ä)ñrim yazuqda boşunu ötünür-biz : M(a)nastar
122. qırza :: Üç y(i)girminč ay t(ä)ñri künin sayu
123. t(ä)ñrikä nomqa arığ dintarlarqa suyumuznı yazuqumuznı
124. boşuyu ötünmäk k(ä)rgäk ärti : y(ä)mä ärkligin ärsizin
125. ärinip ärmägürüp işkä ködügkä tiltanıp : yazuqda
126. boşunğalı barmad(i)m(i)z ärsär : amtī t(ä)ñrim yazuqda boşunu
127. ötünür-biz : M(a)nastar xirza : : Tört y(i)g(i)rminč
128. bir yılqa yiti yimki olursuq törü bar ärti : bir ay
129. č(a)xsap(a)t tutmaq k(ä)rgäk ärti : y(ä)mä çaydanta yimki oluruq
130. baçağ baçap t(ä)ñri burxanqa bir biligin köñültä baru
131. bir yılqı yazuqumuznı boşuyu qolmağ k(ä)rgäk ärti : t(ä)ñrim
132. yiti yimki tükäti oluruq umad(i)m(i)z ärsär : bir ayqı č(a)xsap(a)t(i)ğ
133. ädgüti ariti tutu umad(i)m(i)z ärsär : bir yılqı yazuqumuznı

134. bir biligin köñültä baru boşuyu qolmad(i)m(i)z ärsär :
näčä
135. äksük k(ä)rgäk bolti ärsär : amtī t(ä)ñrim yazuğda
boşunu
136. ötünür-biz : M(a)nastar xirza : : Biš y(i)g(i)rminč kün
137. sayu näčä y(a)wlaq saqinč saqinur-biz : näčä
sözlämäsig
138. irinčülüg söz : sözläyür-biz : näčä islämäsig irinčülüg
139. iş işläyür-biz : ay(i)ğ qilinčqa irinčükä k(ä)ntü
özümüzni
140. ämgätir-biz : y(ä)mä künkä ašaduğumuz biš t(ä)ñri
y(a)ruqī k(ä)ntü
141. özümüz özütümüz todunčsuz uwutsuz suq yäk
säwiginčä
142. yorıduq üçün y(a)wlaq yirgärü barir : anı üçün
t(ä)ñrim
143. qop yazuğda boşunu ötünür-biz : M(a)nastar xirza : :
144. t(ä)ñrim äksüklüg yazuqluğ-biz : ötäğçi birimçi-biz
todunčsuz
145. uwutsuz suq yäk üçün saqinčin sözün qilinčin
146. y(ä)mä közin körüp qulqaqın ašidip tilin sözlöp
äl(i)gin
147. sunup : adaqın yorip : ürkä üzüksüz ämgätir-biz :
148. biš t(ä)ñri y(a)ruqın quruğ öl yirkä biš türlüg tñl(i)ğagğ
149. biš türlüg otuğ iğaçiğ : y(ä)mä äksüklüg yazuqluğ-biz :
150. on č(a)xsap(a)tqa : yiti bušıqqa üç tamğaqqa n(i)ğošak
151. atın tutar-biz : qilinčin qilu umaz-biz : y(ä)mä y(a)ruq
152. t(ä)ñrilärkä arığ nomqa t(ä)ñriçi nomçı arığ dintarlarqa
153. näčä yaz(i)nt(i)m(i)z yañilt(i)m(i)z ärsär : y(ä)mä
t(ä)ñri aymış ötcä
154. biligčä yorımad(i)m(i)z ärsär : t(ä)ñrilär köñülin
b(i)rtd(i)m(i)z ärsär :
155. y(ä)mä yimki vusanti alqış č(a)xsap(a)t nomča törüčä
tutu

156. umad(i)m(i)z ärsär : näçä äksütümüz k(ä)rgät(i)m(i)z
ärsär : kün sayu
157. ay sayu suy yazuq qilur-biz : y(a)ruq t(ä)ñrilärkä nom
158. qutıña(!) arığ dintarlarqa suйда yazuqda boşunu
159. ötünür-biz : M(a)nastar xirza : : bütürmiş Tarxan
160. tügädi n(i)ğošaklarınñ suyin yazuqın öküngü
Xuastuan(i)vt .

Mazmuni

(1) ... qutilmoq uchun yorug'ni (2) ... evrilur. To'rt yoqni
(3) ... bilmayin Kun-oy tangriga, ikki (4) ... tangrilarga qancha
yozuq qilgan bo'lsak, (5) ... tangri deb topinmagan bo'lsak, (6)
... yolg'on so'zlarni aytgan bo'lsak, yana Kun-oy (7) ... erksiz
holda tug'ar va botar [ya'ni Kunning tug'ishi va botishi] istagi
... (8) ... esa, o'z o'zimizni Kundan, Oydan (9) yuqori qo'yan
bo'lsak, bu ikkisini bilmay, yozuq qilgan ... (10) ...
Yozug'imizni kechirgaysan!

Uchinci (bo'lim). Yana besh (11) tangriga, Xo'rmuzta ...
a: birinchisi – Havo-tangri; (12) ikkinchisi – Yel-tangri;
(uchinchisi) – Yorug'-tangri; to'rtinchisi – Suv-tangri; (13)
beshinchisi – O't-tangri qabohat bilan to'qnashib,
jarohatlangani (14) uchun, qorong'ulikka qorishgani uchun
tangri yeriga bora (15) olmay, bu yerda erur. Yuqorida o'n qat
ko'k, pastda (16) sakkiz qat yer besh tangri tufayli turur. Yer
yuzidagi borliq- (17) ning baxtu saodati, rang-tusi, ruhi, vujudi,
kuchi, yorug'i, (18) asosi besh tangridandir. Tangrim, yozuq
qilib, besh tangrini (19) bilmay, yovuz, bo'lmag'ur o'ylar bilan
ularni qancha vayron qilgan, shikast yetkazgan bo'lsak, (20)
o'n to'rt xil jarohat yetkazgan bo'lsak, o'nta ilon boshli (21)
barmoqlarimiz bilan, o'ttiz ikki tish bilan tirik jonni yemish
qilib, (22) tangrini qancha ranjitgan bo'lsak, qurug'-ho'l yerga,
(23) besh xil jonzodga, besh xil o'simlikka (24) qancha ozor

yetkazgan bo‘lsak, ... tangrim, yozuqdan qutqarg‘il deya o‘tinur- (25) miz. Yozug‘imizni kechirgaysan!

To‘rtinchi (bo‘lim). Burungi tangrining (26) elchisi burxonlarga, taqvodor, pok rohiblarga (27) bilmay turib qancha yozuq qilgan bo‘lsak, yana tangrining sadoqatli elchisi burxonga (28) deb, ezgu qilmishli pok rohib deb e‘tiqod qilmagan bo‘lsak, tangrining (29) qonunlarini [ya‘ni qutlug‘ kitobdan] so‘zlaganda, bilimsizlik bilan unga qarshi chiqqan bo‘lsak, qonun- (30) qoidalarni yoyish o‘rniga ularni tiygan bo‘lsak, tangrim, endi o‘kinurmiz, (31) yozuqdan qutqarg‘il deya o‘tinurmiz. Yozug‘imizni kechirgaysan!

Beshinchi (bo‘lim). (32) Besh xil jonzodga: birinchidan, yana ikki oyoqli insonga, ikkinchidan, (33) to‘rt oyoqli hayvonga, uchinchidan, uchuvchi jonzodlarga, (34) to‘rtinchidan, suv ichidagi jonzodlarga, beshinchidan, yerdagi sudralib (35) yuruvchi jonzodlarga ozor yetkazib, tangrim, bu besh xil (36) mavjudotni, ulug‘idan kichigiga qadar qancha qo‘rqitib (37) hurkitgan bo‘lsak, qancha urib azoblagan bo‘lsak, qancha ranjitgan (38) bo‘lsak, qancha o‘ldirgan bo‘lsak, shuncha jonzodga (39) qarzdor bo‘ldik. Tangrim, endi yozuqdan xalos etgin deya (40) o‘tinurmiz. Yozug‘imizni kechirgaysan!

Oltinchi (bo‘lim). Yana (41) tangrim, yozuq qilib yomon xayollar bilan, so‘z bilan, ish bilan o‘n (42) xil yozuq qilgan bo‘lsak, qancha soxta ishlar qilgan (43) bo‘lsak, yana qancha yolg‘on so‘zlab, ont ichgan bo‘lsak, qancha yolg‘onchi (44) kishiga qo‘l tutgan bo‘lsak, yana yozuqsiz kishini qancha (45) g‘iybat qilgan bo‘lsak, yana gap tarqatib, kishini qancha (46) yomonlagan bo‘lsak, ko‘nglini, bilimini yerga qorgan bo‘lsak, (47) qancha jodu-afsun qilgan bo‘lsak, yana qanchadan-qancha jonivorlarni (48) o‘ldirgan bo‘lsak, qancha aldagan bo‘lsak, (49) qancha bola-chaqali kishining omonatini yeb ketgan bo‘lsak, Kun-oy tangri (50) ma‘qul ko‘rmagan ishni qanchalar qilgan bo‘lsak, yana ilk chog‘lardan (51) shu kezga qadar rohib

o'g'lonlar yaralgandan buyon, qancha yozuq qilgan, (52) yanglishgan bo'lsak, buncha ko'p jonzodga qanchalik qahrg'azab (53) qilgan bo'lsak, tangrim endi bu o'n xil yozuqdan (54) qutqargin deya o'tinurmiz. Yozug'imizni kechirgaysan!

Yettinchi (bo'lim). (55) Yana yozuq qilib ikki og'uli yo'l boshiga, do'zax eshigiga, (56) ozdiruvchi yo'lga, kim desa: birinchi – yolg'on qonunu odatlarni (57) tutuvchi, ikkinchi – yana shaytonu iblislarga tangri deb sig'inuvchi (58) yozuq qilib, tangrim, haqiqiy tangrini, chin qonunlarni (59) bilmay, anglamay, burxonlar, pok ruhoniylar da'vat qilsalar, (60) topinmay, aksincha, qayta yozuq qilib xudojo'ymen, ulamoman deb (61) har kimsaga ergashib, uning so'zini olib, qancha yanglishib, ro'za (62) tutgan bo'lsak, qancha yanglishib, topingan bo'lsak, qancha yanglishib (63) ehson qilgan bo'lsak, yana savob ishlar qilamiz deb, yanglishib, (64) qancha yovuz ishlar qilgan bo'lsak, yana shaytonu iblislarga (65) tangri debon (ularning haqiga) tirik jonivorlarni o'ldirib, topingan bo'lsak, yana (66) burxon deb soxta aqoidga topingan, inongan bo'lsak, (67) (ulardan) qut tilab yukungan bo'lsak, tangriga yozuq qilib, shaytonga (68) topingan bo'lsak, tangrim endi o'kinurmiz, yozuqdan xalos etgin deya (69) o'tinurmiz. Yozug'imizni kechirgaysan!

Sakkizinchi (bo'lim). Haqiqiy (70) tangrini, chin qonunlarni anglab yetganimizda ikki asosni, (71) uchala zamonga tegishli qonunni bildik. Yorug'likning asosini, tangri yerini, (72) zimistonning asosini, do'zax yerini bildik. Yer va osmon yo'q (73) ekanidan burun nima bo'lganligini bildik. Tangri va iblis (74) nimadan keyin urushdilar, yorug'lik bilan qorong'ulik qanday qilib aralashdilar, yerni, (75) osmonni kim yaratganini bildik. Yana ilk zulmat, yeru (76) osmon nimadan so'ng yo'qolg'ay, yorug'lik va qorong'ulik qanday qilib ajralg'ay, (77) shundan keyin nima bo'lishini bildik. Azrua tangriga (78) Kun-oy tangriga, kuchli tangriga, burxonlarga (79) inondik, tayandik, nig'o'shak bo'ldik. To'rt yorug'

tamg'ani (80) ko'nglimizda tamg'aladik: birinchisi – sevgi – Azrua tangri (81) tamg'asi; ikkinchisi – e'tiqod – Kun-oy tangri tamg'asi; uchinchisi – (82) qo'rquv – besh tangri tamg'asi; to'rtinchisi – dono fikr – (83) burxonlar tamg'asi. Tangrim, aqlimizni, ko'nglimizni bu to'rt (84) xil tangrilardan qaytargan bo'lsak, o'rnidan qo'zg'atgan (85) bo'lsak, tangri tamg'asi buzilgan bo'lsa, endi tangrim, yozug'imizni (86) kechirgin deb o'tinurmiz. Yozug'imizni kechirgaysan.

To'qqizinchi (bo'lim). (87) O'nta diniy aqidni tutganimizda: uchtasi og'iz bilan bog'liq, uchtasi (88) ko'ngil bilan, uchtasi qo'l bilan, biri butun o'zlik bilan bog'liq (aqoidlarni) tugal tutmoq (89) kerak edi. Tangrim, bilib-bilmay vujud farog'atiga (90) berilib, yomon yo'ldosh, o'rtoqlarning so'ziga kirib, ko'ngil bilan (91) ko'rib, mol-mulkka hirs qo'yib yoki hojatimizni (92) ko'zlab bu o'nta diniy aqidni buzgan bo'lsak, qancha zarar (93) yetkazgan bo'lsak, tangrim, endi yozuqdan qutqarg'il deya o'tinurmiz. (94) Yozug'imizni kechirgaysan!

O'ninchi (bo'lim). Kunda to'rt olqish – (95) Azrua tangriga, Kun-oy tangriga, kuchli tangriga, (96) burxonlarga, ixlos bilan, chin ko'ngil bilan olqish aytish (97) farzi bor edi. Yana qo'rqmasdan, erinib, yaxshi va tugal (98) alqamagan bo'lsak, yana alqov aytganda ko'nglimizni, (99) o'y-fikrimizni tangriga tutmagan bo'lsak, duolarimiz (100) tangriga poklik bilan yetmagan bo'lsa, qay yerda tiyilib-tutilib qolgan (101) bo'lsa, endi tangrim, yozuqdan qutqarg'il deya o'tinurmiz. Yozug'imizni (102) kechirgaysan!

O'n birinchi (bo'lim). Yana yetti xil ehson chin (103) aqidga tortiq qilish farzi bor edi. Yana besh tangri yorug'ini (104) yig'uvchi farishtalar Xro'shtag, Paduaxtag tangri tangriga (105) boruvchi, qutqarg'uchi besh tangri yorug'ini bizlarga keltirganda, (106) biz ularni sharhlab qonunga tortiq qilish farzi (107) bor edi. Yoki qayg'u-musibatga atab ehson bergani qizg'anib (108) yetti xil ehson, chin aqidga butkul

bera olmagan bo‘lsak, (109) tangriga boruvchi, (yozuqlardan) qutqarg‘uchi besh tangri yorug‘ini uy-joyga (110) bog‘lagan bo‘lsak, yovuz ishlar qilg‘uchi kishiga, iflos jonivorlarga (111) bergan bo‘lsak, to‘kib-sochgan bo‘lsak, tangri (112) yorug‘ini nojoiz yerga tashlagan bo‘lsak, endi tangrim, yozuqdan (113) qutilaylik deya o‘tinurmiz. Yozug‘imizni kechirgaysan.

O‘n ikkinchi (bo‘lim). (114) Bir yilda ellik kun pok rohiblarcha farzni bajarish (115) kerak edi. Chin ro‘za tutib, tangriga ehson qilish (116) kerak edi. Yana uy-joyni tutish uchun, mol- (117) mulkka hirs qo‘yib yoki hojatimizni ko‘zlab, yana to‘ymas, (118) andishasiz, suq shayton uchun, yana qo‘rqmaydigan ko‘nglimiz (119) uchun erinib, bilib-bilmay ro‘zani buzgan (120) bo‘lsak, ro‘za tutib, ezgulik bilan qonun-qoidalarga mos holda ro‘za tutmagan (121) bo‘lsak, endi tangrim, yozuqdan qutilaylik deya o‘tinurmiz. Yozug‘imizni (122) kechirgaysan!

O‘n uchinchi (bo‘lim). Oy tangrining kuni sayin (123) tangriga, qonunga, pok ruhoniylar oldida yozuqlarimizdan (124) qutilishni so‘rab, o‘tinmak kerak edi. Yana bilib-bilmay, (125) parvosizlik bilan, yumushni bahona qilib, yozuqdan (126) qutilishni istamagan bo‘lsak, endi tangrim, yozuqdan qutilaylik deya (127) o‘tinurmiz. Yozug‘imizni kechirgaysan.

O‘n to‘rtinchi (bo‘lim). (128) Bir yilda yettita diniy marosim o‘tkazish farzi bor edi. Bir oy (129) din ko‘rsatmalarini tutmoq kerak edi. Yana ibodatxonada topinib, (130) ro‘za tutib, tangri burxonga chin iymon bilan ko‘ngil qo‘yib (131) bir yilgi yozug‘imizdan tavba qilmoq kerak edi. Tangrim (132) yetti marosimni tugal ado eta olmagan bo‘lsak, bir oylik din ko‘rsatmalarini (133) ezgulik bilan, pokizalik bilan tuta olmagan bo‘lsak, bir yilgi yozug‘imizni (134) chin iymon bilan ko‘ngil qo‘yib xalos bo‘lishni tilay olmagan bo‘lsak, qancha (135) nuqsonlar bo‘lgan bo‘lsa, endi tangrim, yozuqdan qutilaylik deya (136) o‘tinurmiz. Yozug‘imizni kechirgaysan.

O‘n beshinchi (bo‘lim). Kun (137) sayin qancha yomon xayollarga berilamiz, qancha beadab (138) so‘zlarni aytamiz, qancha nojo‘ya (139) ishlarni qilamiz, yovuz ishlarga, yozuqqa o‘z-o‘zimizni (140) tutib, azoblanamiz. Yana kunlik rizqimizni deb, besh tangri tangri yorug‘i, o‘z (141) vujudimiz, to‘ymas, uyatsiz, suq, shayton istagicha (142) yurganimiz uchun yomon yerga boradi. Shuning uchun tangrim (143) butunlay yozuqdan qutilaylik deya o‘tinurmiz. Yozug‘imizni kechirgaysan! (144) Tangrim, yozuqlimiz, qarzdormiz, to‘ymas, (145) uyatsiz, suq iblis uchun xayol qilib, so‘z bilan, ish bilan, (146) yana ko‘z bilan ko‘rib, quloq bilan eshitib, til bilan so‘zlab, qo‘l bilan (147) sunub, oyoqda yurib, (besh tangri yorug‘ini) uzluksiz qiynaymiz. (148) Besh tangri yorug‘ini qurug‘ ho‘l yerga (tashlab), besh xil jonzodni (149) besh xil o‘simlikni (qiynaymiz). Yana yozuqlimiz. (150) O‘nta diniy aqoidga, yetti xil ehsonga, uch tamg‘aga nig‘o‘shak (151) otini tutamiz, amalda esa bajara olmaymiz. Yana yorug‘ (152) tangrilarga, chin qoidaga, xudojo‘y, ulamo, pok ruhoniylarga (153) qancha yozuqlar qilib, yanglishgan bo‘lsak, yana tangri aytgan o‘gut (154) bilimlarga amal qilib yurmagan bo‘lsak, tangrilar ko‘nglini sindirgan bo‘lsak, (155) yana marosimu farzlarni, olqishlarimizni diniy qoidalar, aqoidga mos holda tuta (156) olmagan bo‘lsak, qancha zarar yetkazgan bo‘lsak, kun sayin, (157) oy sayin yozuq qilarmiz. Yorug‘ tangrilarga, qutlug‘ qonun (158) sha’niga, pok rohiblar oldida, yozuqlardan qutilaylik deya (159) o‘tinurmiz. Yozug‘imizni kechirgaysan!

(Matnni) tugallagan Tarxon. (160) Tugadi nig‘o‘shaklarning yozuqlardan o‘kinuv kitobi – “Xuastuanift” .

“OLTUN TUSLI YORUG‘”DAN
(Gabain 1950, 270–283)

Matn transkripsiyasi

Önrä ärtmiş ötdä, bu Čambudivip ulušta Maxaradi atlıg elig xan bar erti. Ol yemä Maxaradi elig xan ertinjü uluğ bay barimlig, tsanları ağılıqları i tariğ, ed tawar özä tolu, alp atım, sülüg küçinä tükällig, törttin sınar yer orunuğ iymiş basmış, öküškä ayatmış ağırlatmış, ürük uzatı köni nomča törüçä başladaçı, imärigmä qamağ bodunin qarasin aşmış ükltmiş, qoptın sınar yağısız yawlaqsız erti. Ol antağ osuğluğ çoğluğ yalıñlıg küçlüg küsünlüg elig xannin uluğı xatuninta toğmış körgäli sewiglig, körklüg meñizlig üç oğlanı erti. Añ ilki uluğı oğlanınin atı Maxabali erti. İkintisi ortun oğlınin atı Maxadivi erti. Üçünči añ kiçigi oğlınin atı Maxasatvi erti.

Bir oğurta, ol elig xan üç oğlanı birlä taştın tağta arıgta ilinçükä bartı. Qaçan anta tegip, ilinçu meñi işin ertürdüktä ötrü, ol üç tigitlär xua çeçäk tüş yemiş idigäli ataları elig begkä ötünüp ayıtıp qaltılar. Anta munta ĩnaru berü yoriyu bir uluğ qamişliğ berk arıgqa kirip, ötrü anta tınğalı olurdılar. Tınğalı olurmıšta, añ uluğı tigin iki iniläriñä inča tep tedi: Ay inilärim, meniñ bükünki kün ertinjü qorqum belinlägüm kelir. İnča bolmazun qaltı, bu arıg sämäk içintä qadır yawlaq keyiklär bar bolup, biz yoqadğuluq emgängülük bolmalım, – tep.

İkintisi tigin inča tep tedi: Eşidü yarlıqazun, eçim-ä, kim meniñ bu et-özümün isirkägüm idi kelmäz. Tek biziñä neçükin ersär, amraqlartın adırılğuluq emgäk bolmazun erti, tep qorqar-men, – tep.

Bu sawıg eşidip, üçünči Maxasatvi tigin iki eçiläriñä ötrü tep ötünti:

Bu ersär arzilar turğuluq orun-ol,
meniñ idi qorqınçım ayınçım yoq.

Öñi adırılmaqlıg busuşum yemä yoq.

İnçip et-özümtä tolu ögrünç sewinç toğar,

bulğay erki biz yig adruq buyanıg, –

tep tedi. Ol ödün bu üç tiginlär öz öz köñüllärintäki saqınmış sawlarin şözläşip, ötrü örü turup, ol arıg içintä taqı içgärü kirdilər. Anča yoriyu yañi enüklämiş bir tişi barsıg

kördilär. Ol aç bars yemä enüklöp, yeti kün ertmiş erti. Yeti enüklärinjä egirtip, qawşadip, açmaq suwsamaq üzä sıqılıp, tormış yawrımış sınımiş et-özləri alaŋurup, küçi küsüni üzülüp, unaqaya ölgäli yatur erti.

Ne anı uluğı Maxabali tigin körüp, inçä tep tedi: Ay irinç tişi bars, enüklägäli yeti kün bolmış. Yeti enükləri iyp, meŋ yumşaq tilägü oq teginç bulmayuqqa, anın açmaq suwsamaq emgäk özä sıqılıp, yanturu yana öz enüklärin yegäli qılınur. Muntada kez irinç tınlığ bulğay-mu? – tep tedi. Bu sawığ eşidip, Maxasatvi tigin ötrü eçisi tiginkä: Bu bars negü yeyür, uzatıqı aşı negü-ol? - tep ayıtdı. Eçisi tigin inçä tep kiginç berti:

Barsnıñ, irbizniñ, manunuñ, arslannıñ,
böriñ, tilkünüñ aşı ersär
yalaŋuz yındam isig et qan erür.

Muntada adın taqı öñi aş içgü yoq.

Kim bu alaŋurmiş aç barsığ tırgürgülük, -

tep tedi. Bu sawığ eşidip, ötrü ikintisi Maxadivi tigin uqunçsuzın inçä tep tedi: Bu muntağ osuğluğ törümiş kücsirämiş alaŋurmiş aç bars açmaq suwsamaq emgäkin ertinü sıqılıp, unaqaya ölgäli turur. Biznitä adın kim bolğay muña yarağlığ, aş içgü belgürtdäçi, bu irinç tınlığ üçün et-özüg titip, munuñ isig özin ulağalı udaçı? – tep tedi. Uluğı tigin bu sawığ eşidip, yana ortun inisiñä: Ay inim, alp titgülük tawar alp iş nän inçip isig öztä artmaz, – tep tedi. Bu sawnıñ basa soñınta, Maxasatwi tigin inçä tep tedi: Ay eçilärim-ä, biz qamağun amtı isig özümüzkä et-özümüzkä ertinü ilinmiş yapşınmış-biz. Inçip yana adınağuşa asığ tusu qılğalı bilgä biliglig yaruq közümüz yoq bolur erki, yemä antağ birär uluğ yarlıqançuçi köñüllüq qutluğ yalaŋuqlar ürük uzatı öz et-özlärin titip idalap, tınlığlarqa asığ tusu qılurlar, – tep tedi.

Bu munça sawığ eçilärinjä sözlöp, ötrü kentü köñülintä inçä tep saqıntı: Qaltı bu meniñ et-özüm yüz miñ azunlartın berü yoqsuz asığsız neçä neçä yirüdi artatı. Nän yemä ädligsiz bolup, ne ersär, asığqa tusuqa kirmädi. Neçükin bükünki küntä

munī-teg kergäklig işlätgülük yuñlağuluq orun tapıp, bu muntağ yidiğ kergäksiz et-özümün sitmış kemişmiş yin yar-teg titip idalap, bu irinç yarlıg aç barsqa negülüg umuğ inağ bolmaz-men, – tep munçulayu saqınıp, eçiläri birlä sözläşgülük kezigin tizigin erdürip, ol bars özä öñin yarlıqançuçi köñül turğurup, irinçkädilär tsuyurqadılar. İnçip olarnıñ arasinta ağladı. Taqı Maxasatvi tigin ol barsnıñ açın toruğın emgäkin tolğaqañ titrü körüp, tegrä tegzinip, közin idi andirän kitärü umatın, ür kiç titrü körü turup, ötrü qodup, öñi yoriş bardılar. Ötrü ol ödün Maxasatvi bodisatv yorişu, inçä tep saqıntı: Çaq amtı maña oğrayu et-özümün titgülük idalağuluq öd qolu suqa kelti. Ne üçün tep tesär kim:

Men ilkisizdin berü bu yidiğ sarsıg qanlıg yiriñlig
sewgüsüz taplağusuz yarsınçığ et-özkä inçip inandım.

Aş içgü, ton kedim, orun töşäk, at yaña, qanlı kölük,
erdini yinçü, ed tawar özä tapındım.

Artamaq bozulmaq törülüg üçün
ürük uzatı artadı bozuldı.

Neñ yemä bu et-özüg küyü küzätü
ayayu tutup artatmağalı idi umadım.

Neçä ked uzanıp igidtim ersär yemä
qaltı yawlaq yağı törüsinçä,
yanturu mini kemişü utup

sewinçsiz utlısız qiltı meniñ küçümin.

Anın inçä bilmiş kergäk: Et-öz ersär, beksiz meñsüz titir.
Özkä yanturu asiğsizi özä yawlaq yağı-teg qorqınçığ erür.
Yarsınçığ kirligi özä tutsar, arığsizliğ qığ yükmäk titir. Anı
üçün amtı men bukünki küntä bu et-özümün yuñlap,
muñadınçığ uluğ iş ködüg qılayın. Sansarlıg taluy ögüz içintä
tar kemi bolayın. Toğmaq ölmäklig tegzinçdin taşqaru tartıp
üntüräyin, – tep saqıntı. Yenä ök inçä tep saqıntı: Abam bir-ök,
bu et-özümün titsär men, ötrü ülgüsüz sansız mün qadağlarıg
qartıg bezig yiriñig qanıg igig ağıriğığ qorqınçığ aymançığ
barçanı titmiş idalamış bolur-men. Taqı yemä bu et-öz ersär,

altı qırq türlü arıqsızların tolu, suv üzäki kergü-teg beksiz yarpsız, qamağ qurtların qoñuzların tırgını, qannıñ yiriñniñ ornağı, sıjirin tamirın yörgälmış, sünüklär uluğı, özä tutuşmış ertinü yirinçig yarsınçig erür. Anı üçün tegimlig ol amtı maña bu et-özümün titip idalap, üzäliksiz üstünki yig abamuluğ meñü nırvanıñ tilägülük, busuş saqınç emgäk tolğaqıñ birtäm tarqarğuluq, toğmaq ölmäklig tægzinçig amirtğurguluq, nızvanılığ ilişig üzgülük, dian bilgä biliglig küçüg küçländürgülük tolu tükäl bışrunmaqlıñ edgüg egsüksüz bütürgülük, yüz buyanlığ itigin itingülük, tolu tükäl bilgä biligig tüpkärgülük, alqu burxanlar özä ögütmiş iduq nomluğ et-özüg tanuqlağuluq, qamağ beş azun tınlıqlar oğlanın nom buşılığ meñi özä meñilätgülük, – tep munçulayu adıra ödürä saqınıp, ötrü Maxasatvi tigin yeti qınığ tölügtä turup, uluğ bedük küsüşkä inip, uluğ yarlıqançuçi köñül turğurup, köñülin kögüzin yağçirdip, ol iki eçilärin köñülkärip, neçükin ersär tuysar oñarsar, ötrü: Ürküp belıñläp tıdığ ada qılıp, küsämış küsüşümin qandurmağay, – tep bögünüp, ötrü iki eçiläriña: Azqia öñrä yorıyu turzunlar, men una basa yitdim, – tep ötünüp, eçilärin idip, Maxasatvi tigin kentü özi yanturu yana ol arığqa kirip, aç bars üskintä tegip, terkin tawratı tonın suçulup qamış butiqi üzä asıp, inçä tep, bek qatıñ saw sözlädi:

Men amtı tolپ sansartaqı tınlıqlar üçün
üzäliksiz üstünki yig burxan qutı küsüşin,
tebränçsiz yayılmaqsız uluğ yarlıqançuçi köñül turğurup,
bu meniñ sewär amraq et-özümün titär-men, idalayur-men.
Bozulmaqsız çolmaqsız burxan qutın tiläyür-men,
kim qamağ bilgälärkä sewgülük taplağuluq.
Üç oğuş yırtinçüdäki emgäklig taluytaqı tınlıqlarığ
örü tartıp ozğurup, inç meñilig qılayın, –
tepedi. Ol ödün tigin munça saw sözläp, ol aç bars üskintä
suna yatdı.

Mazmuni

Burun o'tgan zamonda, bu Chambudivip o'lkasida Maxaradi otlig elig xon bor edi. O'sha Maxaradi elig xon behad ulug', boy-badavlat, omboru xazinalari don-dun, mol-mulkka to'la, alpu mergan, kuchli cherikka ega, to'rt tomondagi yerni o'ziga bo'ysundirgan, ko'pning hurmatini qozongan, azaldan adolatli siyosat yuritgan, bo'ysungan barcha ellarning xalqini ko'paytirgan, yon-veri butunlay yovsiz-yovuzsiz edi. O'sha tadbirli-cho'g'li, shon-shavkatli elig xonning katta xotinidan tug'ilgan ko'rkli-suyukli, istarasi issiq uch o'g'loni bo'lar edi. Eng katta – to'ng'ich o'g'lonining oti Maxabali edi. Ikkinchi – o'rtancha o'g'lining oti Maxadivi edi. Uchinchi – eng kichik o'g'lining oti Maxasatvi edi.

Kunlarning birida o'sha elig xon uch o'g'loni bilan tashqariga tog'u soyda sayr qilgani bordi. U yerga borganlarida, dam olib nafas rostlaganlaridan keyin o'sha uch tigin (shahzoda) gulu chechak, meva-cheva terib kelgali otalari elig bekdan o'tinib izn so'rdilar. Ular u yon-bu yon yurib katta, bir qamishli berk ariqqa kirib, o'sha yerda tin olgani o'tirdilar. Dam olib o'tirganlarida eng katta tigin ikki inisiga shunday deb aytdi: “Ey inilarim, mening bugun juda qo'rqqim, vahmim kelyapti. Shunday bo'lmasin ishqilib [ya'ni: aytganlarim o'ngidan kelmasin]. Tag'in bu ariq-chakalak ichidan ashaddiy yovuz hayvonlar chiqib, biz yo'qotg'uliy, zahmatga qolg'uliy bo'lmaylik”, – deb.

Ikkinchi tigin shunday deb aytdi: “(Yaratgan ohimizni) eshitib, O'zi yorlaqasin. Akam-a, mening bu et-o'zim(jismim)ni asragim kelmaydi-kim, faqat bizga nima bo'lsa-da, qadrdonlardan ayrilg'uliy musibat bo'lmasa edi, deb qo'rqrman”, – deb.

Bu so'zlarni eshitib, uchinchi tigin ikki akasiga shunday deb o'tindi:

“Bu yer azizlar turadigan [ya'ni: azizlar o'tgan] yerdir,

Mening sira qo‘rqinchim, xavotirim yo‘q.
O‘zga ayrilmoqliq tashvishim ham yo‘q.
Shunday qilib, et-o‘zimda to‘la shodligu sevinch
tug‘ilayotir,

Topg‘aymiz chamasi biz yaxshi, ayri ne‘matni”, –
deb aytdi. O‘sha chog‘da bu uch tigin o‘z vujudu
ko‘ngillaridagi o‘ylagan o‘ylarini so‘zlashib, keyin o‘rinlaridan
turib, o‘sha ariqning ichkarisiga qarab yurdilar. Shunday yurib,
yangi enuklagan (bolalagan) bir tishi barsni ko‘rdilar. O‘sha
och bars yangi enuklagan, (bunga) yetti kun bo‘lgan edi. Yetti
enukini bag‘riga bosib, ochiqmoq, suvsamoqliqdan siqilib,
holdan toygan, siniqqan, et-o‘zlari bo‘shashib, kuch-quvvati
uzilib, o‘lasi bo‘lib yotar edi.

Taajjubdan uni og‘a-inilarning ulug‘i Maxabali tigin ko‘rib,
shunday deb aytdi: “Ey bechora tishi bars, enuklaganiga yetti
kun bo‘libdi. Yetti enuklari yumshoqqina yemishga o‘xshaydi,
tishi bars esa bunga jazm qilolmay, ochiqish, suvsash azobidan
siqilib, qayta-qayta o‘z enuklarini yeyishga urinyapti. Bundan
ham ortiq bechorahol jonivor topilurmi?” – deb aytdi. Bu gapni
eshitib, Maxasatvi tigin keyin akasi tiginga: “Bu bars nima
yeydi, yoqtirgan ovqati nima turur?” – deb aytdi. Akasi tigin
shunday deb javob berdi:

“Barsning, ilvirnsning, manuning, arslonning,
bo‘rining, tulkining ovqati esa,
yakka-yolg‘iz issiq et va qon erur.

Bundan boshqa yana o‘zga osh-ichgu yo‘q-
kim, bu holdan toygan och barsni tiriltirgulik”, –
deb aytdi. Bu so‘zni eshitib, ikkinchisi Maxadivi tigin
ixtiyorsiz shunday deb aytdi: “Bu yo‘sunda yaratilmish,
kuchsiramish, holdan toygan och bars ochqamoq, suvsamoq
azobidan g‘oyat qiynalib ana-mana o‘lgali turur. Bizdan
boshqa kim borki, bunga yaroqli osh-suv topib beruvchi, bu
bechora jonivor uchun tanasini fido qilib, buning issiq jonini
uzaytirishni uddalaydigan?” – deb aytdi. Ulug‘ tigin bu so‘zni

eshitib, qayta o‘rtancha inisiga: “Ey inim, sahiylik (molni mardona ulashish) botirning ishi, Nima bo‘lganda ham issiq jondan kechib bo‘lmaydi”, – deb aytdi. Bu so‘zning so‘ngida, Maxasatvi tigin shunday deb aytdi: “Ey akalarim-a, biz hammamiz issiq jonimizga, jasadimizga g‘oyat bog‘lanib qolganmiz. Shunday qilib, qayta biron jonzodga foyda yetkazgali dono fikr, ko‘rar ko‘zimiz yo‘q, xolbuki, andog‘ biror ulug‘, mehribon ko‘ngilli, qutli odamlar azaldan o‘z jasadlarini fido qilib, jonzodlarga foyda keltiradilar”, – deb aytdi.

Bu gaplarni akalariga so‘zlab, keyin o‘z ko‘nglida shunday deb o‘yladi: “Axir bu mening et-o‘zim yuz ming zamonlardan beri foydasiz necha-necha chiridi. Hech-da etli bo‘lmay, qanday bo‘lsa ham, foydaga, manfaatga yaramadi. Qanday qilib, bugungi kunda bunday kerakli, ishlatadigan, foydalanadigan o‘rnini topib, bu xildagi chirkin, keraksiz et-o‘zimni, qoqilgan, tashlangan, manqayu tupukday, fido qilib, qurbon qilib, tashlab, bu bechora, nochor, och barsga qanday qilib haloskoru panoh bo‘lmayman”, – deb shu tarzda o‘ylab, akalari bilan so‘zlashgulik jasoratini, qo‘rqinchini tiyib, o‘sha bars tepasida o‘zgacha mehrlari uyg‘onib, afsuslandilar, achindilar. Shunday qilib, ularning orasida yig‘ladi. Yana Maxasatvi tigin o‘sha barsning ochligini, oriqligini, emgagini, azobini aniq ko‘rib, yoniga yaqinlashib, ko‘zini undan uza olmay, anchagacha tikilib qarab qoldilar, so‘ngra boshqa tomon yurib ketdilar. So‘ngra o‘sha paytda Maxasatvi bo‘disatv ketayotib, shunday deb o‘yladi: “Shu chog‘da menga yuzlanib, et-o‘zimni, issiq jonimni fido qiladigan, qurbon qiladigan vaqt to‘qnash keldi. Nima uchun desa-kim:

Men almisoqdan beri bu chirik, sassiq qonli, yiringli,
mehrsiz, mardud, jirkanch jasadga shunchalik inondim.

Osh-ichgu, kiyim-kechak, o‘rin-to‘shak, otu fil, aravayu ulov,

duru javohir, mol-mulkka topindim.

Aynimoq, buzulmoq qonuni tufayli
azal-azaldan aynidi, buzuldi.
Hech-da bu et-o‘zni kuyib, asrab
avaylab saqlab aynitmaslikni uddalay olmadim.
Har qancha qattiq qonib tarbiyalasam ham
qoldi yovuz dushman rusmini tutib,
qayta meni tark etib, qovushib,
sevinchsiz bebahra qildi mening kuchimni.

Uning bilan shunday bilmish kerak: “Et-o‘z mavjud bo‘lsa, beqaroru, o‘tkinchi turur. Jonga yana foydasizlig‘i uzra yovuz dushmanday qo‘rqinchli erur. Jirkanch, kirligi, nopokligi bilan, axlat hosilasini ajratadi. Shuning uchun men bugungi kunda bu et-o‘zimni fido qilib, ajoyib, ulug‘ amalni qilayin. Sansar dengizu daryosi ichida sol-kema bo‘layin. Tug‘ulmoq, o‘lmaklik taqdiridan tashqariga tortib chiqarayin”, – deb o‘yladi. Yanayoq, shunday deb o‘yladi: “Agar birgina bu et-o‘zimni qurbon qilsam, keyin son-sanoqsiz gunohlarni, shishniyu bezni, yiringu qonni, dardu og‘riqni, qo‘rqinchni, xavfni – barchasini qurbon qilgan, tark etgan bo‘lurmen. Tag‘in-da bu et-o‘z mavjud bo‘lsa, o‘ttiz olti xil nopokliklar bilan to‘la, suv yuzidagi ko‘pikday beqaroru omonat, barcha qurtlarning, qo‘ng‘izlarning to‘planadigan joyi, qonning, yiringning o‘rnashadigan yeri; pay bilan, tomir bilan chirmalgan suyaklar bo‘g‘in orqali tutashgan. Shuning uchun menga tegishli bu et-o‘zimni qurbon qilib, benuqson oliy ezgu Abamulg‘ abadiy nirvanni tilagulik, diltangligu parishonxotirlik, mehnat va tashvishni bir yo‘la tarqatish, tug‘moq-o‘lmaklik qismatini ta’sirsizlantirish, nafsoniy aloqani uzgulik, ruhiyatning bilim kuchini kuchlantirgulik, to‘la tugallikka erishish, ezgulikni o‘ksigsiz bitirgulik, yuz yorug‘lik harakatini qilishlik, tugallik ilmining tubiga yetishlik, hamma burxonlar qoshida madh etilgan muqaddas shar‘iy et-o‘zni shohid qilishlik, butun besh olam jonivorlarining avlodini shari‘at zakoti yo‘rig‘ida ko‘rsatgulik”, – deb shunday ayirib-

saralab o‘ylab, so‘ngra Maxasatvi tigin o‘tkir hayajon bilan turib, ulug‘ orzularga cho‘mib, ko‘ngliyu ko‘ksi ravshanlashib, o‘sha ikki akasini ko‘ngliga solib, har holda ular ham anglasalaru, o‘ngarsalar (deb o‘yladi). So‘ngra hurkib, xavfsirab, qarshilik qilib: “tilagan orzumni qondirmaydi”, – deb o‘ziga kelib, so‘ngra ikki akasiga ozgina oldinga yurib tursinlar, men yuraverib juda toliqdim, deya o‘tinib, akalarini jo‘natib, Maxasatvi tigin o‘zi orqaga qaytib, o‘sha ariqqa kirib, och barsning tepasiga borib, shoshila kiyimlarini egilgan qamish butog‘iga osib, shunday deb, (ko‘ngil tubida) qattiq saqlanayotgan so‘zlarini so‘zladi [ya‘ni: niyatlarini aytdi; duo qildi, duosini so‘zladi]:

“Men endi to‘lib, sansardagi jonivorlar uchun
eng oliy ezgu burxon xohish-irodasini,
har xil xayollarga berilmay, ulug‘ yorlaqag‘uchi ko‘ngil
berib,
bu mening suyuqli-qadrdon et-o‘zimni fido qilaman,
qurbon qilaman.

Buzilmas mustahkam burxon qutini [saodatini] tilayman-
kim, (u) barcha donolarga sevikli, maqbul(dir).

Uch nav o‘rinda mavjud bo‘lgan, emgak dengizidagi (g‘arq bo‘layotgan) jonzodlarni yuqori tortib, xalos qilib, tinchlantirayin”, – deb aytdi. O‘sha chog‘da tigin shunday so‘zlarni aytib, o‘sha och bars oldiga uzala yotdi.

“OG‘A-INI TIGINLAR QISSASI”DAN (Gabain 1950, 283–285)

Matn transkripsiyasi

Tigin inčä tep ötünti: Luu xanlarınta Čintamani erdäni bar-kim, ülüglüg qutluğ kişi ol erdäni bulsar, qamağ tñliğlarqa asığ tusu qılır. Anı üçün taluyqa kirigsäyür-men, – tep ötünti.

Ol ödün qañi xan yarlığ yarlıqadı: Kim taluyqa barayin tesär, kiriñlär, oğlum tiginkä eş bolunlar. Ne kergäkin barča

bergäy-biz. Kim yerçi suwçı, kemäçi bar ersär, yemä kelzün. Tiginig asan tükäl kelürzünlär.

Ötrü bu yarlıg eşidip, biş yüz satıgçı eränlär terilip, içgärü ötüg berdilär: Qamağın edgü ögli tiginikä qulluğ barır-biz. Ölsär, birlä ölür-biz, kelsär, birlä kelir-biz, – tep ötüg berdilär.

Ol ödün Baranas ulušta bir edgü alp yerçi suwçı bar erti. Qaç qata taluyqa kirip, beşär yüz erin barıp, asan tükäl kelmiş erti. İnçip sekiz on yaşayur, qarı erti, yana iki közi körmaz erti. Ol beş yüz er qamağın ol körmaz yerçikä ötüntilär. Ol ödün tigin özi barıp, qolın yetip, içgärü qañı xan tapa kigürdi. Qañı xan inçä tep yarlıqadı: Bir-kiä amraq oğlumın sizinä tutuzur-men, asan tükäl kelürün, – tep yarlıqadı. Ötrü ol awıçğa iğlayu xanqa inçä tep ötünti: Täñrim, ne muñ taq boltı-kim, antağ täñri-teg, erdäni-teg ögükünüzni ölüm yerinä idur-siz? Ol taluy suwı ertinü qorqınçıg adalıg-ol. Öküş tınlıglar barıp, ölüglär bar; barsar yarağay-mu? – tep ötünti.

Uluş barça tigin üçün busanur. Yemä xan inçä tep yarlıqadı: Tıdu umadam, erkim tükämädi, erksiz idur-men. Amtı siz qatağlanıñ, birlä barıñ, yerçi boluñ, – tep yarlıqadı. Awıçqa qamağ taplamış üçün yerçi boltı.

Ol ödün qañı xan tiginikä säpti. Beş yüz eränniñ aşı suwı kölüki taqı ne kergäkin alqu tükäti berip uzatıp üntürdi.

Ol ödün ayıg ögli tigin inisi inçä tep saqıntı: Ögüm qañım eçim tiginikä sewär, meni aqlayur erti. Amtı eçim taluyqa barıp erdäni kelürsär, taqı ağırlıg bolğay. Men taqı uçuz bolğay-men, – tep saqıntı. – Amtı birlä barayın. – Ötrü qañı xanqa inçä tep ötünti: Eçim tigin ölüm yerkä barır, negülüg qalır-men. Täñrim, men yemä barayın. Edgü yawlaq bolsar, birlä bolalim, – tep. Yemä qañı, oğul qılınçı yawlaq üçün, sewmäz erti. Ötrü: Barsar, barğıl, – tep yarlıqadı.

Ol ödün qañı xan, uluş bodun iğlayu sıqtayu edgü ögli tiginig uzatı üntürüp, taluyqa idtilär. Qaltı taluy ögüzkä tegip, yeti kün turup kemi yaratı. Yeti temir son kemi solap turğurdı. Yetinç kün, tañ tañlayur erkän, edgü ögli tigin uluğ köwrüg

toqitip, inča tep yarliqadi: Taluy ögüzkä kirür-sizlär, kim ölüm adaqa qorqsar, aşnuraq yorinlar. Men sizlärni küçäp elitmäz-men. Küniñä munçulayu köwrüg toqip, yarliğ yarliqap, ötrü yarliğın eşidip, kim nänj üntämäsär, yetinç kün temir son açti; temir asığ yoridi.

Tigin qutı ülügi üçün, adasız tudasız qaç kün içintä erdänilig otruqqa tegdilär. Yeti kün anta tintilar. Yetinç kün teñ adinçığ erdäni yinçü kemikä tükägüçä urup, tigin inča tep yarliqadi: ... Amti men bu erdäni birlä barsar, men qamağ tñliğlarqa artuq asığ tusu qılu umağay-men. Sizlär barinlar. Men bu muntuda yigräk Ćintamani erdäni alğalı barayin-kim, qayu tñliğlarqa tüzü tükäti asığ tusu qılu usar-men. Ötrü qadaşı ayığ ögli tiginig ötläp, kemi tutuzup yanturu idti.

Tigin yerçi awiçqa birlä ikigü qaltılar. Ol ödün edgü ögli tigin yerçi awiçqa qolın yätip, yeti kün belçä boğuzçä suwda yorip, kümüslüg otruğqa tağqa tegdi. Yeri qumı alqu kümüş, ötrü tinturğalı saqinti. İnçip awiçqa aruqi yetti, küçi alağatdı. Tebräyü yoriyu umadi. Ötrü tiginkä inča tep ötünti: Oğlum, muntuda inaru öntün yınaq altun tağ bar, közünür-mu? Körün,- tep tedi. Awiçqa inča tep tedi: Ol altun tağqa tegsär siz, kök linxua körgäy-siz. Ol linxua sayu birär ağuluğ yılan bar. Ağu tını iraqtin ançulayu közünür, qaltı linxua sayu tütün tütärçä ol ersär, ertinü alp ada titir. Ol linxua yoluğ yoğuru usar siz, ötrü luu xanı erdänilig balıqqa orduqa teggäy-siz. Ol balıq tegrä yemä yeti qat qaram içintä alqu ağuluğ luular yılanlar yatur. Anı yoğuru usar siz, içgärü balıqqa kirgäy-siz. Luu xanıña közüngäy-siz, erdäni bulğay-siz. Men amtı ölür-men. Siz yalañuz-qia qalir-siz, tənrim. Qorqmañ, busanmañ. Asan tükäl teggäy-siz. İnçip qayu kün burxan qutin bulsar, meni titmañ.

SULTON UMARSHAYXNING UYG'UR YOZUVLI YORLIG'I

Sulton Umarshayxning 1469 yili Marg'ilon ulamolaridan bo'lmish Mir Sayid Ahmadga bergan yorlig'i uyg'ur yozuvidadir.

Quyida P. Melioranskiy keltirgan faksimili asosida (Мелиоранский 1906, таблица I) yorliqning transkripsiyasini keltiramiz.

Matn transkripsiyasi

(1) Sultān Umar šayx bahadur sōzūm.

(2) Divānlarğa, barča (3) M(a)rğin(a)n určinnīñ (4) tüşāmāl amaldār, sāhib čamlarīğa!

M(a)rğin(a)n büzrūglāridin Mir Sayid Ahmadğa (5) M(a)rğin(a)n qasabasīdin burun bir milk bağı bilā iki qoşluq ekininiñ har ne (6) divānğa čiqar har türlüğ mālīnī suyrūğal berilip erdi. Emdi uy yīlida (7) riāyat qilip qasabadin otuz altun tawačī tartusīnī dağı suyrūğal (8) berildi. Emdi bu tarixğa berilgānni uy yil šavval ayiniñ yigirmi yetisidin (9) başlap burunğı suyrūğalini dağı berilgān nišānī yosunī bilā musallam tutup, (10) yilğa yañgi niš(ā)n tilāmāyin bu niš(ā)n bilā yil sayu heč türlüğ saltiq (11) salmayin daftarlarğa surusun. Ōzi alip yesun. Heč kiši māl, (12) tartu (?) tilāmāsun, küč uğa tegürmāsun tep muhurluğ ni(šā)n uy yil (13) šavval ayiniñ yigirmi sekizi Andigānda bitildi.

Matnning mazmuni

(1) Sulton Umarshayx bahodur so‘zim.

(2) Devonxonalarga, barcha (3) Marg‘inan yurtining (4) tushim yig‘uvchilari, coliq idoralarining boshliqlariga!

Marg‘inan buzurklaridan Mir Sayid Ahmadga (5) Marg‘inan qasabasidan ilgari bir milk bog‘ bilan ikki qo‘shliq ekinning har ne (6) devonga chiqar har turli molini [ya‘ni xazinaga to‘lanuvchi daromadni] suyrug‘al qilib berilgan edi. Endi sigir yilida (7) (bunga) rioyat qilib, qasabadan o‘ttiz oltin tavachi tartusini[ya‘ni don-dun, uy hayvonlari va savdodan olinadigan daromadni?] yana suyrug‘al (8) qilib berildi. Endi bu sanada berilganni sigir yili shavval oyining yigirma yettisidan (9) boshlab avvalgi suyrug‘alni yana berilgan

nishoni yo‘sunı bilan musallam tutib, (10) har yili yangi nishon talab qılmay, bu nishon bilan yil bo‘yi har turli solıq (11) solmay, daftarlarga qayd etilsin. (Daromadlaridan) o‘zi foydalansin. Hech kishi (undan) mol, (12) don-dun talab qılmasin. Unga ziyon-zahmat yetkazmasin deb, bu muhrli nishonni sigir yili, (13) shavval oyining yigirma sakkizida Andiganda bitildi.

SULTON ABU SAID BITIGI

Sulton Abu Saidning turk sultoni Hasan begga (=Uzun Hasanga) yo‘llagan bitigi uyg‘ur xatidadir. Bitig Istanbuldagi To‘pqopi saroyi muzeyida Ye 12307 raqami ostida saqlanmoqda. Eski o‘zbek tili(“chig‘atoy turkiysi”)dagi 76 qatorli ushbu bitig uyg‘ur xatida yozilgan bo‘lib, tagma-tag arab harflari bilan izohlab chiqilgan (Kurat 1940,119–134,196–200).

Bitigning matni

- 1) **Sultān Abu Sa’id Kōrāgān sōzūm.**
- 2) Hasan beggā salām tegāč, sōz ul-kim,
- 3) **Teḡri** ’ināyatı bulup Sāhib qirān
- 4) **Temūr beg** tamām mamālिकni musahhar qilip yūrügāndā
Uluğ
5) ataḡ ’Usmān beg čin kōḡli bilā
6) **Beg** davlatıḡa panāh keltürüp ihlāsini bildürgān üçün
7) **Beg** daḡı ’ināyatlar qilip barča ulusdin artuqsı körüp
8) Diyārbakir vilāyatini bildürüp xāsa oḡul ušaḡı-
9) niḡ tinčliḡı üçün Hamid teg yerni daḡı
10) suyuḡap yurt bergān durur. ’Usmān beg daḡı
11) **Begniḡ** ul ’ināyat šafqatini unutmayin
12) **Begdin** soḡra oḡlanlarıḡa čin ihlāsı bilā küč berip,
burun
13) **Beg** čaqında da qilḡan xiḡmatlarini hargiz özgā
qılmadı. Teḡri ’ināyat

- 14) qılıp Sāhib qirān
 15) **Beg** atamnıñ taxtını
 16) meñä rozi qıldı ersä, sen dağı atan yurtını
 17) bilip el-ulusuñnı başlağandın beri
 18) yaxşıliğıñ çin etiqādiniñ bildürüp
 19) erdiñ. **Teñri** 'ināyatı bilä erānlār himmatidin bu oçurlarda burunğı keçkän
 20) ata-ağalarındın artuqsı, köñül tilāğān-deg, şāyasta xidmat-
 21) lar qıldıñ. Ini-oğulluq, dostluq, qarındaşlığıñni bildürdüñ.
 22) Seniñ bu xidmatlarındın asru rāzi bolduq. Emdi sen dağı bilürsen-
 23) kim, ulus egäsi
 24) **Temür beg** tamām mamālikni zabt qılıp üläşkändä Tabriz
 25) taxtını
 26) meniñ atam
 27) **Mirānşāh Mirzā**ğa bergān durur. Señä dağı ma'lum durur-kim,
 28) ata yurtı öz yurt bolur. **Teñri** 'ināyatığa siğiniñ
 29) bu fursatlarda Aðarbayjān vilāyatlarıniñ zabt qılıp,
 30) atam yurtını burunğı yosun bilä taxt qılayın tep kelä durur-
 31) men. Hasan 'Aliniñ buzulğan xabarı örtüdin keldi. Bağāyat davlatğa
 32) munāsib iş bolmuş. Miyānağa yetkändä iniñ Murād
 33) bilä yaxşı sözləriñ keldi. Seniñ köñlüñdä andağ
 34) keçmäsün-kim, Tabrizda Jihānşāh turup erdi, meñä bermädilār dep.
 35) Sen dağı bilürsen-kim, Jihānşāhğa bir vāsita bilän andağ tüşüp erdi.
 36) Arada bir ahd sözi dağı keçip erdi. Basa

37) biz dağī Xurāsān vilāyatlarığa yaŋla kelip erdük. Bir neçä

38) vilāyatlarnıñ zabtınī qılmaq muhim erdi. **Teñri** 'ināyatī

39) bilä erānlār himmatidın ul vilāyatlar musahhar bolup

40) erdi-kim, Jihānšāh seniñ üstünjä yürüdi tep eşittük

41) ersä, ul ahd arada qalmadı. Sen dağī eşitmiş bolğay-sen-kim,

42) 'Ali beg degān joramnī bitiglār bitip Jihānšāhğa çapturdum-kim,

43) seniñ bilä ahd qılğanda bir-birimizniñ dostığa dost, duşmanığa

44) duşman bolalı tep söz keçip erdi. Emdi

45) bizniñ Hasan begdin yaxşıraq dostumız yoq turur. Yüz yildin

46) beri özgä bolmağan ahd seniñ üstündä boldi.

47) Men dağī **Teñri** 'ināyatığa siğiniñ seniñ üstünjä yürüdüm tep

48) bildürä yibärip erdim. Yibärgān elçi Tabrizğa yetkändä

49) Jihānšāhniñ işini bir sarı qılğan ermiş-sen. **Teñri** 'ināyatī bilä

50) Tabrizğa kelgānimdä sen dağī yıraqsınmayın kelip körür yaraqını

51) tapsaŋ, kelip körgil. **Teñri** 'ināyatidın 'umidim ul durur-kim, Rum, Mısır,

52) Šām başlıq tamām mamālik fathini bāt

53) bizgä rozi qılğay esä, Allah ta'ālā emdi bilä bolğan-

54) dın soŋ 'umid ul-kim, barça iş köñül tiläğān-deg bolğay.

55) Ul sarıqı vilāyatlarnıñ yaraq maslahatları-

56) nı sen yaxşıraq bilürsen. Äğär

57) men özüm barmaqlıq hājat bulmayın oğlanlarımdın basa

58) beglärdin, çerigdin ne miqdār kerāklik bolsa,

59) yaraq körüp tiläsāŋ, ul çaqliq kişi yibärayin. Bu

- 60) čaqlıq inilik, qarındaşlıq, xidmatkärliqnı sen qıldıñ.
- 61) **Teñri** 'ināyatı bilä eränlär himmatidın Mısır, Rum, Şām-teg yerläрни
- 62) alıp bermäkni
- 63) men biläyin. Sendin **Teñri** 'ināyatı bilän 'umidim ul durur-kim,
- 64) mundın soñra dağı ini-oğulluq xidmat-
- 65) kārliqnı artturğay-sen. Hargiz özgä bolmağay-
- 66) sen. Ne oğul bolğay-kim, bu kečär dunyāda burunğı yaxşı-
- 67) ları yüz yildın beri qılğan dostluq, qarındaşlıq-
- 68) nı özgä qılğay.
- 69) **Temür beg** atañ 'Usmān beggä Diyārbakir vilāyatını
- 70) bergän bolsa, 'umidim ul durur-kim,
- 71) men señä Teñri 'ināyatı birlä Mısır, Rum vilāyatlarını
- 72) alıp bergäy-
- 73) men. Kečär dunyāda qiyāmatğa deginč bu yaxşı at arada
- 74) qalğay. Seniñ esänligiñni körä Mahmud beg-
- 75) ni yibärildi. Sičqan yili Rabi'ul-avval ayınıñ yigirmi
- 76) ikisidä Miyānada erkändä bitildi.

Bitigning mazmuni

- (1) **Sulton Abu Said Ko'ragan so'zim.**
- (2) Hasan begga salom degach, so'z ul-kim, (3) **Tangridan** inoyat yetib Sohibqiron (4) **Temur beg** tamom mamlakatlarni musahhar qilib [egallab] yurganda ulug' (5) otang [ya'ni, bobong] Usmon beg chin ko'ngil bilan (6) **Beg** davlatiga panoh keltirib [ya'ni, beg davlatining tinchligi uchun kurashib], o'z ixlosini bildirgani uchun (7) **Beg** ham inoyatlar qilib, (uni) barcha ulusdan ortiq darajada ko'rib, (8) Diyorbakir viloyatini berdi. Barcha bola-chaqasi(9)ning tinchligi uchun Hamid tag yerni ham (10) suyurg'al qilib, yurt qilib bergan edi. Usmon

beg ham (11) **Begning** ul inoyat shafqatini unutmayin (12) **Begdan** so'ngra (uning) o'g'lonlariga chin ixlosi bilan xizmat qilib, burun (13) **Beg** chog'ida-da qilgan xizmatlarini hargiz o'zga qilmadi.

Tangri inoyat (14) qilib, Sohirqiron (15) **Beg** otamning taxtini (16) menga nasib qildi ersa, sen ham otang yurtini (17) bilib, el-ulusingni boshlagandan beri (18) yaxshilig'ing, chin e'tiqodini bildirib (19) erding. **Tangri** inoyati bilan mardlar himmatidan bu chog'larda burungi kechgan (20) ota-og'alaringdan ortiq, ko'ngil tilagandek, shoyasta xizmat(21)lar qilding. Ini-o'g'illik, do'stlik, qarindoshlig'ingni bildirding.

(22) Sening bu xizmatlaringdan benihoya rozi bo'ldik. Endi sen yana bilursen-(23)kim, ulus egasi (24) **Temer beg** tamom mamlakatlarni zabt qilib, (ularni o'z yaqinlariga) ulashganda Tabriz (25) taxtini (26) mening otam (27) **Mironshoh Mirzoga** bergan edi. Senga-da ma'lum turur-kim, (28) ota yurti o'z yurti bo'lur. **Tangri** inoyatiga sig'inib (29) bu fursatlarda Azarbayjon viloyatlarini zabt qilib, (30) otam yurtini burungi yo'sun [ya'ni, Temurbek zamonidagi qonun] bilan boshqarayin deb kelyapman(31). Hasan Alining buzuq xabari chappasidan keldi. Davlat uchun bag'oyat (32) munosib (bir) ish bo'ldi. Miyonaga yetganda ining Murod (33) bilan yaxshi so'zlaring keldi. Sening ko'nglingda andoq (34) kechmasin-kim, Tabrizda Jihonshoh turur erdi, menga bermadilar, deb. (35) Sen yana bilursen-kim, Jihonshohga bir vosita bilan andoq tushib erdi [ya'ni, bir sabab bilan berilgan edi]. (36) Orada bir ahd so'zi ham kechib erdi. So'ng (37) biz ham Xuroson viloyatlariga qaytib kelib erdik. Bir necha (38) viloyatlarning zabtini qilmoq muhim erdi. **Tangri** inoyati (39) bilan, mardlar himmatidan ul viloyatlar musahhar bo'lib (40) erdi-kim, Jihonshoh sening ustingga yuridi, deb eshitganimizda (41) ul ahd orada qolmadi. Sen ham eshitgan bo'lsang kerak-kim, (42) Ali beg degan jo'ramni bitiglar bitib Jihonshohga choptirdim-kim, (43) sening bilan ahd qilganda bir-birimizning do'stiga do'st, dushmaniga

(44) dushman bo‘laylik deb, so‘z kechib erdi. Endi (45) bizning Hasan begdan yaxshiroq do‘stimiz yo‘q turur. Yuz yildan (46) beri o‘zga (bilan) bo‘lmagan ahd sening ustingda bo‘ldi. (47) Men ham **Tangri** inoyatiga sig‘inib, sening ustingga yuridim deb (48) bildirgulik yuborib edim. Yuborgan elchi Tabrizga yetganda (49) Jihonshohning ishini bir yoqli qilgan emishsan.

Tangri inoyati bilan (50) Tabrizga kelganimda sen ham yiroqsinmay, kelib ko‘rishning yarog‘ini [ya‘ni, ilojini] (51) topsang, kelib ko‘rgin. **Tangri** inoyatidin umidim ul turur-kim, Rum, Misr, (52) Shom boshli butun mamlakatlar fathini bot (53) bizga nasib qilsa, Alloh taolo shunga yetishtirgandan (54) so‘ng, umidim ul-kim, barcha ish ko‘ngil tilagandek bo‘lg‘ay. (55) U yoqlardagi viloyatlarning harbiy qudratini (56) sen yaxshiroq bilursen. Agar (57) men o‘zim bormoqqa hojat topmay, o‘g‘lonlarimdan, so‘ngra (58) beklardan, cherigdan ne miqdor kerakli bo‘lsa, (59) (cherigning) harbiy ahvolini qarab chiqib, yana tilasang, ul choqli kishi yuborayin. Bunga (60) teng keladigan [ya‘ni, bunga arzirli] inilik, qarindoshlik, xizmatkorlikni sen qilding.

(61) **Tangri** inoyati bilan, mardlar himmatidan Misr, Rum, Shomdek yerlarni (62) olib bermakni (63) men bilayin [ya‘ni, men shuni bilay; o‘z ustimga olay]. Sendan **Tangri** inoyati bilan umidim ul turur-kim, (64) bundan so‘ng ham ini-o‘g‘illik, xizmat(65)korlikni orttirg‘aysen. Hargiz o‘zga bo‘lmag‘ay(66)sen. Bu qanday o‘g‘il-kim, bu kechar dunyoda burungi yaxshi(67)lari yuz yildan beri qilgan do‘stlik, qarindoshlik(68)ni o‘zga qilsa?!

(69) **Temur beg** otang Usmon begga Diyorbakir viloyatini (70) bergan bo‘lsa, umidim ul turur-kim, (71) men senga **Tangri** inoyati birla Misr, Rum viloyatlarini (72) olib bergay(73)men. Kechar dunyoda qiyomatga qadar bu yaxshi ot orada (74) qolg‘ay.

Sening esonligingni koʻrish uchun Mahmud beg(75)ni yuborildi.

Sichqon yili, Rabiul avval oyining yigirma (76) ikkisida Miyonada ekanligimizda bitildi.

MISOLLAR KELTIRILGAN MANBALAR

AH – Adib Ahmad Yugnakiyning “Hibatu-l-haqoyiq” dostoni: Arat 1992,41–81.

AT – “Og‘a-ini tiginlar qissasi”: Gabain 1950, 283–285.

AZFT – Attuxfatuz zakiyatu filluqatit turkiya (Turkiy til (kipchoq tili) haqida no‘eb tuxfa). Tarjimom va nashrga tayyorlovchi S. Muttalibov. Toshkent, 1968.

AYar – “Oltun tusli yorug‘”: Gabain 1950, 270–283.

V.critical. – *Zahir Al-din Muhammad Babur*. Babur-nama (Vaqayi‘). Critical edition based on four Chaghatay texts with introduction and notes by Eiji Mano. Kyoto Syokado, 1995.

BN – *Zaxiriddin Muxammad Bobur*. Boburnoma. Toshkent, 1989.

DDT – Dictionnaire Djaghatai-turc. V. de Viliaminof-Zernof. SPb., 1869.

DTS – Древнетюркский словарь. Л., 1969.

IB – Irq bitigi: Malov 1951, 80–92; Orkun 1987,263–285.

E – Yenisey bitigleri: Malov 1952; Orkun 1987,295–616.

K – Kul tigin bitigi: *Ka* – kichig bitig, *K, Kb* – ulug‘ bitig, *K.I-III, Kc* – toshning taroshlangan qirralari va ters tomonidagi yozuv. Nashrlari: Malov 1951,19–55; Amanjолов 2003,153–170; Содиков 2004,96–112; 2009,31–49.

KN – *Muxammed Якуб Чинги*. Kelur-namе. Подготовкa к изданию А. Ибрагимовой. Ташкент, 1982.

KTT – Kitab-ı Mecmü-ı Tercüman-ı Türki ve Acemi ve Muğali. Reser Toparlı, M. Sadi Çögenli, Nevzat H. Yanık. Ankara, 2000.

LT – *Ali Şir Nevayi*. Lisanü’t-tayr. Hazırlayan M. Canpolat. Ankara, 1995.

MA – *Хасанхожа Нисорий*. Музаққирӣ ахбоб. Форс тилидан И. Бекжон таржимаси. Toshkent, 1993.

Maj. – *Алишер Навоий*. Маҷолисун нафоис. Танланган асарлар. III том. Toshkent, 1948. 5–149.

MC – Mo‘yuncho‘r bitigi: Malov 1959,30–44.

MK – *Махмуд Кошарий*. Девону луғотит турк I–III. Toshkent, 1960–1963.

MK.facsimile – Kaşgarlı Mahmud. Divanü Lugati’t-Türk. Tıpkibasım / Facsimile. Ankara, 1990.

ML – ‘*Ali Şir Nevayi. Muhakemetü’l-luğateyn* (İki Dilin Muhakemesi). Hazırlayan F. Sema Barutçu Özönder. Ankara, 1996.

Mun. – *Alisher Navoiy*. Munshaot. Istanbul, To‘pqqopi saroyi kutubxonasi, 808- sonli qo‘lyozma.

MS – Qadimki uyğur yeziğidiki “Maytri simit” I. Ürümçi, 1987.

MTA – Moğolistandaki Türk Anıtları Projesi Albümü. Hazırlayanlar: O.F. Sertkaya, C. Alyılmaz, T. Battulga. Ankara, 2001.

NM – *Ali-şir Nevayi. Nesayimü’l-mahabbe min Şemayimi’l-fütüvve*. I Metin. Hazırlayan K. Eraslan. Ankara, 1996.

O – O‘ngin bitigi: *O* – toshning yuz tomoni, *Oa* – o‘ng yog‘i, *Ob* – yuqoridagi yozuv, *Os* – boshqa bir toshdagi yozuv. Orkun 1987,127–132.

OD – O‘g‘uzxoqon dostoni: Щербак 1959,11–110; Махмудов, Содиқов 1994,96–117.

RQ – “Rohatu-l-qulub”. Britaniya muzeyida saqlanayotgan Or. 8193 raqamli qo‘lyozmada. Nashri: Содиқов 2009,134–148.

Sak. – Mevlana Sekkaki Divanı. Hazırlayan K. Eraslan. Ankara, 1999.

SI – *Алишер Навоий*. Садди Искандарий. Тошкент, 1991.

ST – *Тугушева Л.Ю.* Уйгурская версия биографии Сюань-цзана. М., 1991.

ŞN – *Муҳаммад Солиҳ*. Шайбонийнома. Нашрга тайёрловчи Э. Шодиев. Тошкент, 1989.

Taf. – *Turkiy tafsir*: Боровков 1963.

Top – То‘пууquq bitigi: Аманжолов 2003,175–185: Содиқов 2009,17–30.

TR – *Мирза Муҳаммад Ҳайдар*. Тарихи Рашидий (XIX аср уйғурча таржимаси). Нашрга тайёрловчи Д. Райхонов. Алмута, 2004.

Huast. – “Xuastuanift”. Asarning Sankt-Peterburgda saqlanayotgan uyg‘ur yozuvli qo‘lyozmasi asosida. Nashri: Содиқов 2009, 85–99.

X – Bilga xoqon bitigi: *X* – toshning yuz tomonidagi yozuv, *Xa*, *Xb* – ikki yonidagi yozuv, *Xc* – toshning ters yog‘idagi yozuv, *X.I-II* – taroshlangan qirralardagi yozuv. Nashrlari: Содиқов 2004,112–120; 2009,49–58.

QB – *Юсуф Хос Ҳожиб*. Қутадғу билиг. Нашрга тайёрловчи Қ. Каримов. Тошкент, 1971.

ILMIY ASARLAR

Абдурахмонов, Рустамов 1982 – *Абдурахмонов Ф., Рустамов А.* Қадимги туркий тил. Тошкент, 1982.

Абдурахмонов, Рустамов 1984 – *Абдурахмонов Ф., Рустамов А.* Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. Тошкент, 1984.

Абдуллаев 1968 – *Абдуллаев Ф.* XV аср ўзбек адабий тилининг диалектал асослари масаласи. – Навоий ва адабий таъсир масалалари. Тошкент, 1968. 238–257- б.

Аманжолов 1978 – *Аманжолов А.С.* К генезису тюркских рун. // «Вопросы языкознания». 1978 № 2. С. 76–87.

Аманжолов 2003 – *Аманжолов А.С.* История и теория древнетюркского письма. Алматы, 2003.

Азимджанова 1963 – *Азимджанова С.* Новые сведения о «Хатт-и Бабури». – XXVI Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР. М., 1963. С. 5–10.

Аҳмедов 1992 – *Аҳмедов Б.* Ўзбек улуси. Тошкент, 1992.

Благова 1982 – *Благова Г.Ф.* Тюркское склонение в ареально-историческом освещении. М., 1982.

Боровков 1963 – *Боровков А.К.* Лексика Среднеазиатского тefsира XII–XIII вв. М., 1963.

Васильев 1983 – *Васильев Д.Д.* Графический фонд памятников тюркской рунической письменности Азиатского ареала. М., 1983.

Григорьев 1978 – *Григорьев А.П.* Конкретные формуляры чингизидских жалованных грамот XIII–XV вв. – Тюркологический сборник. 1974. М., 1978. С. 208–209.

Григорьев 1981 – *Григорьев А.П.* Официальный язык Золотой Орды XIII–XIV вв. – Тюркологический сборник. 1977. М., 1981. С. 81–89.

Дмитриева 1963 – *Дмитриева Л.В.* Хуастуанифт (введение, текст, перевод). – Тюркологические исследования. М.–Л., 1963. С.214–232.

Дониёров 1968 – *Дониёров Х.* Алишер Навоий тилининг диалектал асосларини ўрганиш масаласига доир (унлилар системаси ҳақида). – Навоий ва адабий таъсир масалалари. Тошкент, 1968. 279–301- б.

Иброҳимов 1993 – Иброҳимов Н. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. Тошкент, 1993.

Кызласов 1994 – Кызласов И.Л. Древняя письменность Саяно-Алтайских тюрков. М., 1994.

Малов 1951 – Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.–Л., 1951.

Малов 1952 – Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. Тексты и переводы. М.–Л., 1952.

Малов 1959 – Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.–Л., 1959.

Маҳмудов 1990 – Маҳмудов Қ. XIII–XIV аср туркий ёзма обидалар тилининг фонетик системаси. Тошкент, 1990.

Маҳмудов 2004 – Маҳмудов Қ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. Тошкент, 2004.

Маҳмудов, Содиқов 1994 – [Маҳмудов Қ., Содиқов Қ.] XI–XV асрнинг туркий ёзувидаги ёдгорликлар. Тошкент, 1994.

Мелиоранский 1900 – Мелиоранский П.М. Араб филолог о турецком языке. СПб., 1900.

Мелиоранский 1906 – Мелиоранский П. Документ уйгурского письма султана Омер Шейха. – Записки Восточного Отделения. Т. XVI. 1904–1905. СПб., 1906. С. 01–012, таблица I.

Содиқов 1997 – Содиқов Қ. Уйғур ёзуви тарихи (Манбашунослик ва китобат тарихи масалалари). Тошкент, 1997.

Содиқов 2004 – Содиқов Қ. Кўк турк битиглари: матн ва унинг тарихий талқини. Тошкент, 2004.

Содиқов 2009 – Содиқов Қ. Эски туркий битиглар. Тошкент, 2009.

Радлов 1890 – Радлов В.В. Кутаду-Билик. Факсимиле уйгурской рукописи. СПб., 1890.

Рустамов 1968 – Рустамов А. Навоий тилининг фонетик хусусиятлари. – Навоий ва адабий таъсир масалалари. Тошкент, 1968. 258–278- б.

Рустамов 1976 – Рустамов А. Ибн Арабшоҳ туркий ёзувлар ҳақида. // “Адабий мерос” (5). Тошкент, 1976. 39–42- б.

Умаров 1992 – Умаров Э. Эски ўзбек луғатлари. Тошкент, 1992.

Щербак 1959 – Щербак А.М. Огуз-наме. Мухаббат-наме. М., 1959.

Щербак 1970 – Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970.

Щербак 1983 – Щербак А.М. Рукописный сборник От. 8193 и его значение для узбекской филологии. // «Советская тюркология». Баку, 1983 (3). С. 72–77.

Arat 1991 – Arat R.R. Eski Türk Şiiri. Ankara, 1991.

Arat 1992 – Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki. Atebetü'l-hakayık. R.R. Arat. Ankara, 1992.

Eckmann 2003 – Janos Eckmann. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar. Yayına hazırlayan: O.F. Sertkaya. Ankara, 2003.

Orkun 1987 – Orkun H.N. Eski Türk Yazıtları. Ankara, 1987.

Orhun – Moğolistan Tarihi Eserleri Atlası. Ankara, 1995.

Gabain 1950 – Gabain, von A. Alttürkische Grammatik. Leipzig, 1950.

Kurat 1940 – Kurat A.N. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait Yarlık ve Bitikler. İstanbul, 1940.

Sertkaya 1975 – Sertkaya O.F. Uygur Harfleriyle Yazılmış Bazı Manzum Parçalar. II. İstanbul, 1975.

Sertkaya 1977 – Sertkaya O.F. İslami Devrenin Uygur Harfli Eserlerine Toplu Bir Bakış. Bochum, 1977.

Sertkaya 1995 – Sertkaya O.F. Göktürk Tarihinin Meseleleri. Ankara, 1995.

Sertkaya 2001 – Sertkaya O.F. Eski Türkler Okur Yazar mıydı? - Göktürk Devleti'nin Kuruluşunun 1450. Yıldönümü. Sempozyum Bildirileri. // Yeni Avrasya Yayınları: 2. Ankara, 2001.

Sertkaya 2007 – Sertkaya O.F. Timür Bek'in Toktamış Han'a 793=1391'de Yapmış Olduğu Seferin Arap ve Uygur Harfli Kitabeleri (Karsakpay Yazıtı). – Ölümünün 600. Yılında Emir Timür ve Mirası. Uluslararası Sempozyumu. 26–27 Mayıs 2005. İstanbul 2007. S. 31–39.

Pavet de Courteille 1882 – A. Pavet de Courteille. Miradj-Nameh. Paris, 1882.

Hazai 1975 – Hazai G. Fragmente eines uigurischen Blockdruck-Faltbuchs. – Altorientalische Forschungen, III. Akademie-Verlag. Berlin, 1975. P. 91–108.

QO‘SHIMCHA

“TURKIY TIL TARIXI” FANINING O‘QUV DASTURI
Ta’lim yo‘nalishi: 5220700 – *Sharq mumtoz filologiyasi*

T u z u v c h i: filologiya fanlari doktori, professor
Q. SODIQOV

KIRISH

Toshkent Davlat Sharqshunoslik instituti Sharq mumtoz filologiyasi ta’lim yo‘nalishining o‘quv rejasiga “Turkiy til tarixi” fani kiritilgan. Ushbu fan turkiy (o‘zbek) adabiy tilining yuzaga kelishi va taraqqiyoti, ko‘hna turkiy bitiglarining til o‘zgachaliklari to‘g‘risidagi yalpi bilimlarni qamraydi.

Fanning maqsadi va vazifalari

Fanni o‘qitishdan murod – talabalarga o‘zbek adabiy tilining kelib chiqishi, uning ildizlari, yuksalish bosqichlari, fonetik, grammatik o‘lchovlarining qat’iylashuv yo‘llari, turkiy til lug‘at boyligining ko‘lam-qamrovi, atamalarning yuzaga kelish tarixi, yozma til uslublari va ularning o‘ziga yarasha belgilari haqida bilim berishdir.

Bosh vazifa – o‘tmishdan qolgan turkiy manbalarni, badiiy ijod namunalarini o‘qiy olish va ularni hozirgi o‘zbek tiliga ag‘darish uchun yetarli bilimlarni shakllantirish, turkiy yozma yodgorliklar ustida ilmiy ish yaratish yo‘llarini o‘rgatish hamda shu yo‘nalishda yetuk mutaxassislarni yetishtirishdan iborat.

Fan bo‘yicha talabalarning uquvi va ko‘nikmasiga qo‘yiladigan talablar

“Turkiy til tarixi” o‘quv fanini o‘zlashtirish jarayonida bakalavr:
- turkiy adabiy tilining yuzaga kelishi va uning tarixiy takomilini;

- turkiy tilning leksik-semantik, fonetik, morfologik, sintaktik-stilistik o'lvhovlari, ularning yuzaga kelish tarixi va tarixiy takomili masalalarini ***bilishi kerak***;

- turkiy yozma yodgorliklar bo'yicha tadqiqot olib borish ***ko'nikmasiga ega bo'lishi***;

- turkiy yozma yodgorliklarni o'qib, matn ma'nosini to'g'ri anglashi va hozirgi o'zbek tiliga o'gira olishi;

- klassik turkiy matnlardagi, adabiy asarlardagi ilg'or g'oyalarni, kishilikning yuksalishiga xizmat qiluvchi fikrlarni uqib, ularni to'g'ri talqin qila olish ***malakasiga ega bo'lishi kerak***.

Fanning o'quv rejasidagi boshqa fanlar bilan o'zaro bog'liqligi va uslubiy jihatdan uzviyligi

“Turkiy til tarixi” ixtisoslik fanlari qatorida turadi. Ushbu fanini o'zlashtirish uchun o'quv rejasida ko'zda tutilgan gumanitar va ijtimoiy-iqtisodiy, matematik va tabiiy-ilmiy, umumkasbiy fanlar (eski turkiy yozuvlar, asosiy sharq tili, tilshunoslikka kirish, qo'shimcha sharq tili v.b.) va ixtisoslik fanlaridan yetarli bilim hamda ko'nikmalarga ega bo'lishi talab etiladi.

Fanning gumanitar fanlar tizimidagi o'rni

Maktabgacha ta'lim muassasasi, o'rta umumta'lim maktabi, akademik litsey, kasb-hunar kollejlari hamda O'zR FA Sharqshunoslik instituti, Til va adabiyot instituti, Tarix ilmiy tekshirish institutlarida faoliyat olib borilganda “Turkiy til tarixi” kursidan olingan bilimlar asqotadi. Shuning uchun ushbu fan asosiy ixtisoslik fani sanalib, mumtoz filologiya ta'lim yo'nalishi bo'yicha bakalavr tayyorlash bosqichining ajralmas bo'g'inidir.

Fanni o'qitishda yangi axborot va pedagogik texnologiyalarni qo'llash

Ilmi toliblarning “Turkiy til tarixi” fanini o'zlashtirishlari uchun o'qitishning ilg'or va yetakchi usullarini qo'llash, yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning bilan birga, mumtoz filologiya mutaxassislarini tayyorlashda

oʻtmishda ota-bobolarimiz tomonidan yaratilgan ilgʻor taʼlim usullari, notiqlik sanʼati, balogʻat bilimi masalalarini egallash, yozma adabiy til, adabiy tilning uslubiy imkoniyatlaridan ustalik bilan foydalanish mahoratini singdira borish talab etiladi.

Fanni oʻqitish jarayonida darslik, oʻquv va uslubiy qoʻllanmalar, maʼruza matnlari, dars yoʻrugʻlari, tarqatma materiallar va koʻrgazmali qurollardan foydalaniladi.

ASOSIY QISM

Nazariy darslar

Kirish. “Turkiy til tarixi” fanining maqsad va vazifalari. Fanning oʻrganish va oʻrgatish chegaralari. Uning boshqa fanlar qatorida egallagan oʻrni.

Til tarixining jamiyatning ijtimoy-siyosiy, madaniyat tarixi, xalqning diniy-falsafiy qarashlari, qoʻshni xalqlar bilan boʻlgan madaniy-siyosiy, savdo munosabatlari bilan bogʻliqligi.

Turkiy tillar tarixini oʻrganishda xizmat qiluvchi manbalar. Yozma yodgorliklar til tarixini oʻrganishda eng ishonchli manbalardir. Xalq ogʻzaki ijodi namunalari va ularning til tarixini oʻrganishdagi oʻrni. Hozirgi turkiy tillar va ularning shevalari. Joy otlari (toponimlar) va boshqa geografik otlar, gidronimlar, etnonimlar.

Til tarixini oʻqitishning metod va usullari.

Turkiy adabiy tilining yuzaga kelishi.

Adabiy til tarixini davrlashtirish masalasi. Eng qadimgi turkiy til (qadimgi davrlardan melodning V asrlariga qadar. Oltoy va xun davri). Qadimgi turkiy adabiy til (melodiy VI–X asrlar). Eng koʻhna turkiy yozma yodgorliklar tili. Uning boʻlinishlari: koʻk turk tili (Birinch va Ikkinchi turk xoqonliklari davrida yaratilgan koʻk turk yozuvli urxun va yenisey, tuva, talas, fargʻona yodgorliklarining tili); Uygʻur xoqonliklari davrida yaratilgan koʻk turk, uygʻur, moniy, brahma yozuvlaridagi yodgorliklar tili (“qadimgi uygʻur tili”). Eski turkiy adabiy til (XI asrdan XIV yuzyillikning boshlariga qadar). Uning bosqichlari: Qoraxoniylar davri tili (qoraxoniylar davrida yaratilgan yodgorliklar tili); “chigʻatoy turkiysi”; eski xorazm turkiysi (Oltin Oʻrda va Xorazm muhitida amal qilgan adabiy til);

eski qipchoq tili (Misrda yozilgan grammatik asarlar, lugʻatlar hamda gʻarbdagi qipchoqlar yaratgan asarlar tili); eski anatoʻli turkchasi (XIII–XV asrlarda oʻgʻuz turklari qoʻllagan yozma adabiy til). Eski oʻzbek adabiy tili (XIV asrdan XX asrning boshlariga qadar). “Chigʻatoy turkchasi”, “chigʻatoy turkiysi” otini olgan XIII–XVI asrlarning adabiy tili. Hozirgi oʻzbek adabiy tili (XX asrning boshlaridan to shu kunga qadar amal qilayotgan adabiy til).

Oʻzbek xalqi va tilining tarixiy atalishi. *Türk, türkî, çigʻatay ulusi, sart, özbek* atamaları va ularning kelib chiqish tarixi. Oʻzbek tili tarixida qoʻllanilgan *türkçä, türk tili, türkî til; çigʻatay tili; sart tili; özbek tili* atamaları va ularning qoʻllanilishi. Adabiy tilning atalishi. “Qutadgʻu bilig” asarida qayd etilgan *buğraxan tili, xan tili* atamaları, “Hibatu-l-haqoyiq” asariga ilova qilingan Amir Arslon tarxon masnaviysida tilgan olingan *kaşğar tili, kaşğarî til* atamasi toʻgʻrisida. XIV–XVI asrlarning manbalarida qayd etilgan *çigʻatay ulusi, Çigʻatay eli* hamda *çigʻatay tili* atamalarining maʼnosi.

Turkiy tilshunoslik va uning yuzaga kelish tarixi. Qadimgi turk xoqonliqlari (koʻk turk va uygʻur xoqonliq va davlatlari) davrida tilshunoslik. Sharq, xususan, arab tilshunosligi asosida shakllangan turkiy tilshunoslik. Hozirgi zamon tilshunosligi. Uning metod va usullari. Adabiy tilning yuzaga kelishi, yozma uslublarning muayyan bir qolipda harakat kilishi, til anʼanalarini, uzviylikni taʼminlashda yozuvning oʻrni. Matn tuzish anʼanalarining shakllanishi. Turkiy yozma uslublarning kelib chiqishi va takomili. Badiiy uslub va uning tarixi. Monumental matnlar uslubi. Rasmiy uslub. Turkiy hujjatchilik tarixidan.

Til tarixining “Qadimgi turkiy adabiy til” bosqichi.

Ilk oʻrta asrlarda Markaziy Osiyoda kechgan etnik jarayon. Til va etnos. Koʻk turk xoqonliqlari, uygʻur xoqonligʻi va davlatlarida til vaziyati.

Koʻk turklarda yozuv madaniyati. Koʻk turk yozuvi – bobolarimizning ulugʻ kashfiyotidir. Koʻk turk yozuvi yodgorliklari – turkiy yozma adabiy tilning eng eski naunalari sifatida. Toʻnyuquq, Yoʻllugʻ tigin singari tarixchi va adiblarning adabiy til ravnaqiga qoʻshgan ulushi. Yozma uslublar va ularning yuzaga kelishi.

Uygʻur yozuvi va uning tarixi. Uygʻur yozuvi yodgorliklari – til tarixining manbalari sifatida. Uygʻur yozuvidagi qadimgi turkiy til

davriga tegishli diniy-falsafiy va badiiy asarlar. Ko‘k tangri diniy tasavvurlari ta’sirida yaratilgan asarlar. Buddizm ta’sirida yaratilgan asarlar. Sanskrit, tohar, xitoy, sug‘d tillaridan qadimgi turkiy tilga o‘girilgan diniy-falsafiy yodgorliklar. Moniylik muhitida yaratilgan turkiy asarlar.

Qadimgi turkiy tilning fonetik xususiyatlari. Unlilar tizimi. Turkiy singarmonizm – yodgorliklar tilining temir qonuni. Undoshlar tizimi. Fonetik hodisalar.

Morfemika. So‘zning morfem qurilishida tarixiylik. So‘z yasalishi. Qadimgi turkiy tilda amal qilgan so‘z yasash yo‘llari.

So‘z turkumlari. Ot va uning kategoriyalari. Ko‘plik. Egalik. Kelishik kategoriyasi. Unutilgan kelishik qo‘shimchalarining hozirgi o‘zbek tilidagi qoldiqlari. Otlarda jins. Otlarning yasalishi.

Sifat va uning muhim belgilari. Sifatlarning yasalishi.

Son. Sanoq sonlar. Sonning darajalari: birliklar, o‘nliklar, yuzliklar, mingliklar. Qadimgi turkiy tilda ikki xonali sonlar. Tartib sonlar. Qadimgi turkiy tilda yasama sonlar.

Olmosh va uning turlari.

Fe‘l va uning kategoriyalari. Fe‘lning sifatdosh formalari, ularning yasalishi. Ravishdosh. Masdar alomati. Fe‘lning buyruq shakli. Bo‘lishsizlik. Fe‘llarda shaxs-son ko‘rsatkichi. Shart ko‘rsatkichi. Fe‘l nisbatlari. O‘tgan zamon fe‘li. Hozirgi zamon fe‘li. Kelasi zamon fe‘li. Fe‘llarning yasalishi.

Ravish va uning turlari. Ravishlarning yasalishi. Yordamchi so‘zlar. Qadimgi turkiy tilda qo‘llangan bog‘lovchilar. Ko‘makchi so‘zlar. Yuklamalar. Qadimgi turkiy tilning sintaktik qurilishi.

So‘z birikmasi: otli va fe‘lli birikmalar.

Sodda gap va uning turlari. Gapning ifoda maqsadiga ko‘ra turlari. Gap bo‘laklari: aniqlovchi, to‘ldiruvchi, hol. Gapning uyushiq bo‘laklari. Qo‘shma gaplar va ularning turlari: bog‘lovchili va bog‘lovchisiz bog‘langan qo‘shma gap, ergashgan qo‘shma gap. Bir necha ergash gapli qo‘shma gap. Ko‘chirma gap.

Til tarixining “Eski turkiy adabiy til” bosqichi.

XI–XIV asrlarda O‘rta va Markaziy Osiyoda til vaziyati. Qoraxoniylar davrida turkiy adabiy til. Mo‘g‘ullar istelosi davrida turkiy til. Chingiziylar tasarrufidagi davlatlarda turkiy tilning mavqei. Oltin O‘rda davlatida, Chig‘atoy ellarida davlat tili masalasi.

Eski turkiy adabiy tilning yozma yodgorliklari. Eski turkiy til davrida yozuv. Arab alifbosi negizida shakllangan turkiy yozuv. Uygʻur va arab yozuvlarining parallel qoʻllaniluvu – hayotning ijtimoiy-siyosiy, madaniy taqazosi sifatida.

Mahmud Koshgʻariy va uning turkshunoslik, xususan, tilshunoslik sohasidagi ishlari. “Devonu lugʻatit turk” – turkiy tillar tarixini oʻrganishda muhim manba.

Turkiy adabiy til taraqqiyotida Yusuf Xos Hojib, Adib Ahmad Yugnakiy singari adiblarning xizmatlari.

Turkiy ellarda moʻgʻullar istelosidan keyingi koʻtarilish. XIII va XIV asrlarda turkiy tilda yaratilgan yozma yodgorliklar.

Eski turkiy til yodgorliklarining fonetik tizimi. “Birlamchi” choʻziq unlilar masalasi. Turkiy til fonetik tizimida yuz bergan oʻzgarishlar, fonetik hodisalar.

Turkiy tilning grammatik qurilishida yuz bergan oʻzgarishlar. Ot va uning kategoriyalari, sifat, son, olmosh turkumlarining oʻziga xos belgilari. Feʼl va uning shakllari. Ravish. Yordamchi soʻzlar.

Til tarixining “Eski oʻzbek adabiy tili” bosqichi.

XV–XVI asrlarda Oʻrta va Markaziy Osiyoda til vaziyati. Temuriylar davlatida davlat tili va rasmiy yozuv masalalari (uygʻur va arab alifbolari). Mavlono Lutfiy, Atoiy, Sakkokiy singari adiblarning adabiy til taraqqiyotiga qoʻshgan ulushi. Turkiy tilning yuksalishida Alisher Navoiyning xizmatlari. Navoiyning “Muhokamatu-l-lugʻatayn” asari va uning tahlili. Husayn Boyqaro, Zahiriddin Bobur, Muhammad Solih, Muhammad Shayboniyxonning adabiy til tarixidagi xizmatlari.

Eski oʻzbek tili (“chigʻatoy turkiysi”)ning fonetik xususiyatlari. Unlilar tizimi (a, ä, e, ā, ĩ, i, u, ü, o, ö). Ularning ochiqlamasi. Hozirgi oʻzbek tilidagi ā tovushining tarixiga doir. Klassik oʻzbek tilida singarmonizm. Singarmonizm – eski oʻzbek tilining temir qonuni sifatida. Undoshlar tizimi. Eski oʻzbek tilida undoshlar tizimida yuz bergan oʻzgarishlar.

Ot va uning kategoriyalari. Koʻplik, forsiy va arabiy koʻplik shakllari. Egalik. Kelishik qoʻshimchalari. Sifat va uning muhim belgilari. Son va uning belgilari. Olmoshlar. Eski oʻzbek tilida feʼl va uning shakllari. Yordamchi soʻzlar.

Eski o‘zbek tilida gap va uning muhim belgilari. Klassik matnlarda gaplarni ajratish o‘lchovlari. Sodda gap. Gapning ifoda maqsadiga ko‘ra turlari. Gap bo‘laklari: aniqlovchi, to‘ldiruvchi, hol.

Qo‘shma gaplar va ularning turlari: bog‘lovchili va bog‘lovchisiz bog‘langan qo‘shma gap, ergashgan qo‘shma gap. Ergash gapning bosh gapga birikish usullari. *-kim, ĉun* bog‘lovchili ergashgan qo‘shma gaplar. Ko‘chirma gap. Arab va fors tillariga xos ayrim sintaktik-grammatik formalarning turkiy matnga, turkiy gap qurilishiga ta‘siri masalasi. Eski o‘zbek tilida matn uslubi. Uning o‘ziga xos belgilari. Gapdagi leksik, morfologik, sintaktik munosabatlarning, gap qurilishining matn uslubiga ta‘siri masalasi. O‘zbek mumtoz she‘riyati uslubi. Nasriy asarlar uslubi. Maktublar va ularning uslubi.

O‘zbek adabiy tilining XVII–XIX asrlardagi taraqqiyoti.

Abulg‘oziy Bahodirxon, Turdi Farog‘iy, Boborahim Mashrab, Xuvaydo, Shermuhammad Munis, Muhammad Sharif Gulxaniy, Amiriy, Jahon otin – Uvaysiy, Muhammadrizo Erniyozbek o‘g‘li Ogahiy, Muhammad Aminxo‘ja Muqimiy, Zokirjon Xolmuhammad o‘g‘li Furqat singari adiblarning adabiy til taraqqiyotidagi xizmatlari.

Turkiy tillar tarixi, o‘zbek adabiy tili tarixini o‘rganish sohasida turkshunoslik va tilshunoslik oldida turgan vazifalar.

Amaliy darslarni uyushtirish bo‘yicha ko‘rsatma va yo‘llanmalar

Ko‘k turk yozuvida bitilgan To‘nyuquq, Kul tigin, Bilga xoqon, O‘ngin bitiglaridan misollar olib, ularni leksik-grammatik jihatdan tahlil qilish. Uyg‘ur xoqonlig‘i davridan qolgan Mo‘yun-cho‘r, Tariat yodgorliklaridan misollar ishlash. Yenisey bitiglaridan misollar ishlash. “Irq bitigi” va uning tahlili. Uyg‘ur yozuvli yodgorliklar. “Maytri simit no‘m bitig”, “Xuastuanift”, “Oltun tusli yorug‘”, “Syuan-szan kechmishi” asarlaridan misollar olib, ularni grammatik jihatdan tahlil qilish. Qadimgi turk she‘riyatidan namunalar tahlil qilish.

Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit turk” asarida keltirilgan to‘rtliklar, xalq maqollaridan misollar ishlash. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” dostonidan misollar olib, ularni grammatik tahlil qilish. Adib Ahmad Yugnakiyning “Hibatu-l-

haqoyiq” asaridan misollar tahlil qilish. “Turkiy tafsir” va uning tahlili. Nasiruddin Rabgʻuziyning “Qisasi Rabgʻuziy”, Qutbning “Xusrav va Shirin”, shuningdek, “Nahju-l-faradis”, Xorazmiyning “Muhabbatnoma” asarlaridan misollar olib, matnlarni semantik, grammatik jihatdan tahlil qilish.

Mavloni Lutfiyning tuyuq va gʻazallaridan misollar ishlash.

Alisher Navoiy gʻazallari tahlili. Gʻazallar semantikasi. Navoiyning ruboiy va tuyuqlari. “Farhod va Shirin”, “Sabʻai sayyora”, “Saddi Iskandariy”, “Lisonu-t-tayr” dostonlaridan misollar olib, ularni lingvistik tahlil qilish.

Navoiyning nasriy asarlaridan misollar olib, grammatik jihatdan tahlil qilish. “Muhokamatu-l-lugʻatayn” asarini oʻqib oʻrganish. “Munshoot”dagi maktublarni oʻrganish. Zahiriddin Bobur lirikasi. “Boburnoma” asaridan misollar olib, grammatik jihatdan tahlil qilish.

Boborahim Mashrab, Xuvaydo, Shermuhammad Munis, Muhammad Sharif Gulxaniy, Amiriy, Jahon otin – Uvaysiy, Muhammadrizo Erniyozbek oʻgʻli Ogahiy, Muhammad Aminxoʻja Muqimiy, Zokirjon Xolmuhammad oʻgʻli Furqat sheʼrlaridan olib, ularni lingvistik jihatdan tahlil qilish. Adiblarning til imkoniyatlaridan foydalana olish mahoratini baholash.

Til tarixi, tarixiy grammatik koʻrsatkichlar, ularning tarixiy takomilini aks ettiruvchi rasmlar, chizmalar tahlili.

Turkiy yozma yodgorliklar, oʻzbek mumtoz adabiyoti yodgorliklarining faksimil nashrlari, koʻk turk, uygʻur, arab yozuvlaridagi nashrlari, transkripsion nashrlaridan olib ulardan tarqatma materiallar, slaydlar tayyorlash va amaliy mashgʻulotlar chogʻida ulardan foydalanish.

Internet saytlaridan turkologiya boʻyicha eʼlon qilingan matnlarni izlab topish va ulardan dars davomida foydalanish.

Mustaqil topshiriqlarni uyushtirishning shakli va mazmuni

Mahmud Koshgʻariyning “Devonu lugʻatit turk” asarini oʻqib oʻrganish. “Oʻgʻuzxoqon” dostonini oʻqib oʻrganish. Yusuf Xos Hojibning “Qutadgʻu bilig” asaridan olingan boblarni oʻrganish.

Rabgʻuziyning “Qisasi Rabgʻuziy” asarini oʻqib oʻrganish.

Temuriy xonlarning yorliqlarni o‘qib o‘rganish. Boburning “Boburnoma” asarini o‘qib o‘rganish. “Boburnoma”dagi geografik otlarni yig‘ish. Muhammad Solihning “Shayboniyнома” asarini o‘qib o‘rganish.

XVII–XIX asrlarda o‘zbek klassik adabiyoti namoyandalari asarlarining tili va uslubi.

Talabalar mustaqil topshiriqlarni tayyorlash jarayonida quyidagi ko‘rsatmalardan foydalanishlari tavsiya etiladi:

- darslik, o‘quv va uslubiy qo‘llanmalar, ma’ruza matnlari va dars yo‘rug‘laridan kurs mavzularini o‘rganish;
- yozuvning kelib chiqishi bilan bog‘liq mavzularni o‘zlashtirish;
- ko‘k turk xatidagi matnlarni tahlil etish;
- eski uyg‘ur va arab xatidagi yodgorliklarni bilish.

Talabalarning o‘zi o‘qib o‘rganadigan mavzular:

Yozuv va uning turlari.

Turkiy xalqlar qo‘llagan yozuvlar.

Urxun bitig‘lari.

Uyg‘ur yozuvli budda, moniy matnlari.

XI–XV asrlarning matnlari.

“Qutadg‘u bilig‘”, “Devonu lug‘atit turk“, “Hibatu-l-haqoyiq” asarlari.

Dasturning informasion-uslubiy ta’minoti

Ushbu fanni o‘rgatish chog‘ida o‘qitishning yangi usullari va axborot texnologiyalarini qo‘llash ko‘zda tutilgan.

- yozuvning kelib chiqishiga tegishli mavzularni o‘zlashtirishda kompyuter texnologiyalari ko‘magida tanituv o‘tkaziladi, elektron-didaktik vositalar qo‘llaniladi;

- turkiy xalqlarning qadimgi yozuvlari bilan bog‘liq masalalarni o‘tganda o‘qitishning yetakchi pedagogik texnologiyalaridan foydalaniladi;

- ko‘k turk, uyg‘ur va arab yozuvlari to‘g‘risidagi mavzularni o‘qitganda kompyuter texnologiyalari ko‘magida tanituv o‘tkaziladi, unda elektron-didaktik hamda o‘qitishning yangi pedagogik texnologiyalari qo‘llaniladi.

O‘QISH UCHUN TAVSIYA ETILADIGAN KITOBLAR

Eng kerakli kitoblar:

Абдураҳмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. Тошкент, 1982.

Абдураҳмонов Ф., Рустамов А. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. Тошкент, 1984.

Алиев А., Содиқов Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. Тошкент, 1994.

Rahmonov N., Sodiqov Q. O‘zbek tili tarixi. Tashkent, 2009.

Содиқов Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. Тошкент, 2006.

Sodiqov Q. Turkiy til tarixi. Tashkent, 2009.

Qo‘shimcha kitoblar:

Абдураҳмонов Ф., Рустамов А. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. Тошкент, 1984.

Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-Ата, 1971.

Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. Алматы, 2003.

Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., 1988.

Благова Г.Ф. Тюркское склонение в ареально-историческом освещении. М., 1982.

Исҳоқов М., Содиқов Қ., Омонов Қ. Мангу битиглар. Тошкент, 2009.

Кононов А.Н. Грамматика тюркских рунических памятников VII–XI вв.. Л., 1980.

Маҳмудов Қ. XIII–XIV аср туркий ёзма обидалар тилининг фонетик системаси. Тошкент, 1990.

Маҳмудов Қ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. Тошкент, 2004.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. М., 1984.

Содиқов Қ. Кўк турк битиглари: матн ва унинг тарихий талқини. Тошкент, 2004.

Содиқов Қ. Эски турк фалсафаси. Тошкент, 2008.

Содиқов Қ. Эски туркий ёзувлар. Тошкент, 2008.

- Содиқов Қ.* Эски туркий битиглар. Тошкент, 2009.
- Щербак А.М.* Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970.
- Щербак А.М.* Грамматика староузбекского языка. М.–Л., 1962.
- Gabain, von A.* Alttürkische Grammatik. Leipzig, 1950.
- Eckmann, Jonas.* Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar. Yayına Hazırlayan O.F. Sertkaya. Ankara, 2003.
- Sertkaya O.F.* Göktürk Tarihinin Meseleleri. Ankara, 1995.
- Tekin, Talat.* Orhon Türkçesi Grameri. Ankara, 2000.
- Orkun H.N.* Eski Türk Yazıtları. Ankara, 1987.

MUNDARIJA

Soʻz boshi	3
Kirish.....	4
Birinci boʻlim. Oʻzbek adabiy tilining yuzaga kelishi va yuksaluvi	9
Oʻzbek tili oʻtmishda qanday atalgan?	9
Ilk va oʻrta asrlarda Markaziy Osiyodagi til vaziyati.....	20
Oʻzbek adabiy tilining yuksaluvi	35
Qadimgi turk dialektlari va ularning yozma adabiy tilga bogʻliqligi	61
Oʻzbek tilshunosligining yuzaga kelishi va yuksaluv bosqichlari.....	69
Ikkinchi boʻlim. Eski turkiy yozuvlar	79
Koʻk turk yozuvi.....	81
Uygʻur yozuvi.....	88
Moniy yozuvi.....	103
Sugʻd yozuvi.....	103
Brahma yozuvi.....	104
Suryoniy yozuvi.....	104
Arab alifbosi asosidagi turkiy yozuv.....	105
Sigʻnaq xati.....	107
Xatt-i boburiy.....	108
Lotin yozuvi.....	109
Uchinchi boʻlim. Fonetika	110
Unlilar tizimi.....	110
Undoshlar tizimi.....	119
Turkiy singarmonizm.....	122
Tovush oʻzgarishlari.....	125
Toʻrtinchi boʻlim. Qadimgi turkiy tilning morfologik xususiyatlari	131
Soʻz yasalishi.....	131
Ot.....	145
Sifat.....	161
Son.....	164
Olmosh.....	168
Ravish.....	171
Feʼl.....	173

Yordamchi soʻzlar.....	196
Beshinchi boʻlim. Leksikologiya va atamashunoslik masalalari.	204
Qadimgi turkiy tilda qoʻllanilgan buddizm atamalari.....	204
Qadimgi turkiy tilga xitoychadan oʻzlashgan soʻzlar.....	212
Islom bilan bogʻliq atamalar.....	218
Yetti yulduz va oʻn ikki burj atamalari.....	223
Eski turk qarashlarida “tomon” tushunchasi va uning bilan bogʻliq atamalar.....	229
“Vaqf” tushunchasi bilan bogʻliq atamalar.....	235
Oʻzbek tilidagi qarindosh-urugʻ otlari va ularning ildizlari.....	245
Oltinchi boʻlim. Matn uslubi masalalari.	250
Yozma til va uning uslublari.....	250
Badiiy matnlar uslubi.....	254
“Sutra uslubi”.....	263
Hujjatlar uslubi.....	266
Turkiy yozma yodgorliklarda sana va uning aytilishi.....	273
Qadimgi turk monumental matnlarining uslubi.....	278
Islom davri qabrtoshlaridagi yozuvlar.....	283
Yettinchi boʻlim. Matnlar.	289
Toʻnyuquq bitigi.....	289
Kul tigin bitigi.....	300
“Xuastuanif”ning eski turkcha versiyasi.....	318
“Oltun tusli yorugʻ”dan.....	331
“Ogʻa-ini tiginlar qissasi”dan.....	340
Sulton umarshayxning uygʻur yozuvli yorligʻi.....	342
Sulton abu said bitigi.....	344
Misollar keltirilgan manbalar.....	351
Ilmiy asarlar.....	353
Qoʻshimcha. “Turkiy til tarixi” fanining oʻquv dasturi.	357

Qosimjon Sodiqov

TURKIY TIL TARIXI

5220700 – Sharq mumtoz filologiyasi ta'lim yo'nalishi bo'yicha bakalavrlik bosqichida o'qiyotgan talabalar uchun qo'llanma

Texnik muharrir: **N. Rahmatullayev**

2009 yilning 10 dekabrda bosishga ruxsat etildi.
Bichimi: 60x84 $\frac{1}{16}$. “Times New Roman” garniturasida ofset bosma usulida bosildi. Soni 200 ta. ..- son buyurtma.